

B. Karayew

HALKARA GATNAŞYKLARYNDA BITARAPLYK SYÝASATY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2019

Karaýew B.

- K 26   Halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk syýasaty.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2019.

Okuw kitabynda Türkmenistanyň Prezidentiniň amala aşyran çuňňur paýhasly we maksada okgunly daşary syýasaty mynasybetli bitaraplyk ýörelgeleriniň kämilleşýän we mazmun taýdan baýlaşýan nusgasy, halkara gatnaşyklary ulgamynda bitaraplygyň taryhy kökleri, dürli görnüşleri, halkara-hukuk derejeleri, maksatlary we amala aşyrylyş usullary beýan edilýär. Şeýle hem bu kitapda dürli taryhy döwürlerde, ilkinji nobatda uruş şertlerinde bitaraplyk syýasatynyň ýüze çykyşy babatynda maglumatlar berilýär we degişli mysallar getirilýär. Bitaraplyk syýasatynyň häzirki zaman mazmuny halkara-hukuk nukdaýnazaryndan häsiýetlendirilýär we bu babatdaky görnüşleri hem-de olaryň aýratynlyklary beýan edilýär. Şeýle hem halkara ýagdaýynyň dartgynlyk derejesine baglylykda ýaragly bitaraplyk, uruş şertlerindäki bitaraplyk, harby bileleşiklere goşulmazlyk esasyndaky bitaraplyk ýaly görnüşleri hem tapawutlandyrylýar.

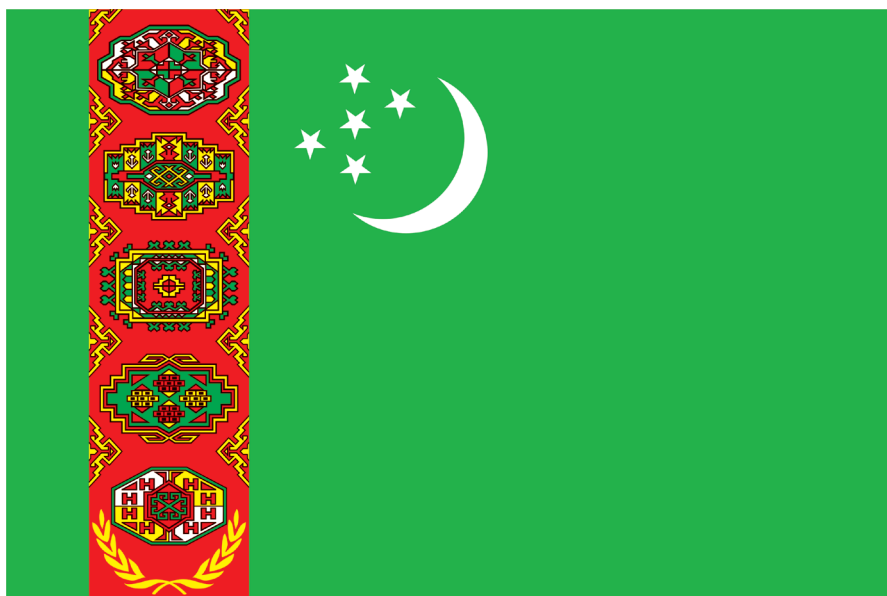
Bu okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin niýetlenip, ondan mugallymlar we aspirantlar, şeýle hem halkara gatnaşyklary, daşary syýasat we diplomatiýa bilen gyzyklanýan alymlar we hünärmenler hem peýdalanyp bilerler.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk syýasatynyň ençeme asyrylyk taryhy bar we häzirkirki zaman şertlerinde onuň derwaýyslygy barha artýar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2015-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Aşgabatda bolan «Bitaraplyk syýasaty: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň ugrunda halkara hyzmatdaşlygy» atly ýokary derejeli halkara maslahatynda sözlän sözünde: «Biz halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk ýörelgesiniň ylmy-nazary esaslaryny we tejribesini netijeli ulanmaly diýip hasap edýäris. Şunuň bilen baglylykda, bu ugurda alnyp barylýan anyk maksada gönükdirilen we ulgamlaryň işleri mundan beýläk-de kämilleşdirmeli diýip pikir edýäris» diýip, aýratyn nygtady. Munuň özi bolsa bitaraplygyň milli, sebit we dünýä derejesindäki toplanan taryhy tejribesini we häzirkirki zaman derwaýys meselelerini ylmy taýdan öwrenmek üçin täze sepgitleri kesgitleýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň mejlisinde 2018-nji ýylyň 25-nji sentýabrynda eden çykyşynda şeýle belledi: «Dünýä tejribesinde täze ýagdaý hökmünde türkmen bitaraplygy ählumumy ösüş ýollaryny üýtgetmegiň has amatly nusgasyny teklipl etdi. Ol hyzmatdaşlygyň we ählumumy parahatçylygy gazanmagyň täze konsepsiýasynyň binýadyna öwrüldi. Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda biragyzdan kabul eden Kararnamasynynda «Milletler Bileleşigi Türkmenistanyň yglan eden hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýyny ykrar edýär we goldaýar» diýlip bellenýär. Bu guramanyň Baş Assambleýasynyň 12-nji dekabry «Halkara Bitaraplyk günü» diýip yglan etmegi bolsa, Garaşsyz döwletimiziň alyp barýan syýasatyna dünýä bileleşiginiň ýokary baha berýändigine şaýatlyk edýär. Bu syýasat mähriban halkymyzyň gadymdan gelýän parahatçylyk söýüjilik we ynsanperwerlik kadalaryna, köpasyrlyk ösüşiniň taryhy tejribesine hem-de medeni döp-dessurlaryna daýanýar. Ählumumy parahatçylygy we ösüşi üpjün etmäge gönükdirilýär».

Türkmenistanyň başlangyjy bilen 2017-nji ýylyň 2-nji fewralynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 71-nji maslahatynda her ýylyň 12-nji dekabry senesini «Halkara Bitaraplyk günü» diýip yglan etmek baradaky Kararnamanyň biragyzdan kabul edilmegi halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýanyň taryhynda örän ähmiýetli waka bolup durýar. Şeýle ýokary halkara derejesindäki çözgüdiň kabul edilmegi Türkmenistanyň daşary syýasatynyň umumadamzat bähbitlerine laýyk gelýändigini we onuň hemişelik bitaraplygynyň dünýäde parahatçylygy, howpsuzlygy we durnukly ösüşi üpjün etmekde wajyp orun tutýandygyny subut etdi. Türkmenistanyň öňe sürýän daşary syýasy başlangyçlarynyň halkara giňişliginde giňden goldanylmagy we yzygiderli ösdürilmegi onuň Milletler Bileleşiginiň çäklerinde köptaraplaýyn diplomatiýasynyň netijeliliginiň barha ýokarlanýandygyny ýene-de bir gezek aýdyň görkezýär.

Ýokarda aýdylyp geçilişi ýaly, bitaraplyk syýasaty we onuň ýörelgeleri halkara gatnaşyklarynda iň gadymy döwürlerden bäri mälimdir. Olar daşary syýasatda strategik maksatlara ýetmek boýunça wezipeleri amala aşyrmakda we gysga möhletleýin taktik meseleleri çözmekde hem ulanylypdyr. Bitaraplyk syýasaty şeýle hem uruşlaryň we halkara dawalarynyň önüni almak, parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmek, özara ynanyşmak, dostlukly häsiýetdäki gatnaşyklary ýola goýmak we alyp barmak üçin ençeme asyrlaryň dowamynda hyzmat edip gelýär. Bitaraplyk syýasatyna eýermek bilen halkara gatnaşyklary ulgamyndaky ýüze çykyan gapma-garşylykly ýagdaýlaryň we garşy durmalaryň dartgynlygy ýumşadylýar ýa-da aradan aýrylýar, özara duşmançylykly taraplaryň arasynda gepleşikler ýola goýulýar we oňyn çözgüde gelmek üçin zerur şertler döredilýär. Bulardan başga-da, bitaraplyk ýörelgelerini ulanmak bilen parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmeklige gönükdirilen wajyp we netijeli diplomatik çäreler amala aşyrylýar.

Daşary syýasatda bitaraplyk ýoluny saýlap alan döwletler halkara ýagdaýlarynyň parahatçylykly ösmegine möhüm goşant goşýarlar we döwletara gatnaşyklarynyň mümkin boldugyça durnukly we howpsuz alnyp barylmagy üçin işjeň tagallalary alyp barýarlar. Bitarap ýurtlar dürli gepleşikleri geçirmekde ýa-da halkara guramalarynyň edara düzümlerini ýerleşdirmekde ynamly we oňaýly ýerler bolup hem hyzmat edýärler.

Halkara gatnaşyklary ulgamynda bitaraplygyň dürli görnüşleri, halkara-hukuk derejeleri, maksatlary we amala aşyrylyş usullary mälimdir. Munuň özi dünýä syýasatynyň we diplomatiýasynyň asyrlarboýy toplan gelýän tejribesini baýlaşdyrýar. Bitaraplygyň görnüşleriniň we durmuşa geçiriliş usullarynyň kämilleşmegi dünýä jemgyýetçiliginiň ösüşine we her döwrüň özüne mahsus taryhy şertlerine laýyklykda bolup geçýär. Şeýle bolsa-da, onuň mazmuny we maksatlary parahatçylyga ýardam bermek, halkara ulgamynda dartgynlygy peseltmek we özara ynanyşma esasyndaky hyzmatdaşlygy alyp barmak bolup galýar. Bu babatdan bolsa, bitaraplygyň mümkinçilikleriniň mydama-da uly bolup galýandygyna göz ýetirse bolýar. Bu ýöne ýerden däl, sebäbi bitarap döwlet halkara meselelerine milli we ählumumy bähbitleriň utgaşmagy nukdaýnazaryndan çemeleşmek bilen birlikde, zerur çözgüdi kabul etmekde garaşsyz, özbaşdak we erkin bolup durýar. Bitaraplyk derejesine eýe bolan döwlet geosyýasy maksatlary göz önünde tutýan ýaranlyklardan daşda durýar. Ol ilkinji nobatda harby we harby-syýasy häsiýetli bileleşiklere girmezligi, öz çäklerinde daşary ýurt harby bazalaryny ýerleşdirmezligi borç edinýär. Bitarap döwlete basyş etmeklige ýa-da ony birtaraplaýyn bähbitler üçin karara gelmeklige mejbur etmeklige hem ýol berilmeýär.

Halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk syýasatynyň ençeme asyrylyk taryhy bolsa-da, dünýä syýasatynyň barha çylşyrymlaşdygyça, onuň ähmiýeti peselmeýär, gaýta, parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk üçin niýetlenen täze mazmuna eýe bolýar. Bitaraplygy işjeň alyp barýan döwletler üçin has netijeli usullar we ugurlar açylýar. Munuň hut şeýledigini, Türkmenistanyň bitaraplyk daşary-syýasy strategiýasynyň üstünlikli durmuşa geçirilmeginde görmek bolýar.

Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň Prezidentiniň uly meşhurlyga eýe bolan «Bitarap Türkmenistan» atly kitabynda şeýle bellenilýändigine üns bermek zerurdyr: «Bitarap döwlet derejesiniň halkara giňişliginde seýrek hadysa dældigini aýtmak gerek diýip pikir edýärim. Bitaraplygyň düzüm bölekleriniň ol ýa-da beýleki derejelerde, bitaraplygyň

gysga wagtlykdygyna ýa-da dowamlylygyna garamazdan, dünýä derejesinde giňden ulanylandygy bellidir. Biz, elbetde, daşky dünýä täsir etmegiň esasy görnüşi hökmünde Bitaraplyk derejesini saýlap alan ilkinji döwlet däldiris. Ýöne, meger, hiç bir döwletde Bitaraplyk Türkmenistandaky ýaly işjeň hem öndümlü güýji emele getirmeýär. Parahatçylykly gadamlarymyzy amala aşyrmakda Bitaraplyk biziň üçin iň wajyp ähmiýete eýedir. Bitaraplyk biziň üçin durmuşyň ähli ugurlarynda amala aşyrylýan işleriň möhüm esasy bolup hyzmat edýär».

Ýokarda görkezilen belent wezipeler nukdaýnazaryndan, bu okuw kitaby bitaraplygyň taryhy tejribesi we onuň durmuşa geçirilmeginiň käbir derwaýys meseleleri barada ylmy-teoretik garaýyşlara we iş ýüzünde amala aşyrylýan daşary-syýasy hem diplomatik ýörelgelere bagyşlanan ilkinji synanyşyklaryň biri bolup durýar. Bu okuw kitabyň esasy maksady halkara gatnaşyklary we diplomatiýa ugrundan bilim alýan talyplara bitaraplyk syýasatynyň taryhy kökleri we halkara gatnaşyklarynda amala aşyrylyşy, aýratyn hem Türkmenistanyň bitaraplygynyň nusga alarlyk tejribesi we halkara-hukuk esaslary, daşary-syýasy we diplomatik gural hökmündäki ulanylyşy ýaly meselelere seredilýär.

Halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk syýasaty köpölçeqli hem-de giň mazmunly mesele bolmak bilen birlikde, oňa gysgaça ýa-da kesgitli häsiýetli düşündiriş bermek bilen çäklenilmeýär. Bitaraplyk onuň hereket edýän wagty babatynda hemişelik ýa-da döwürleýin bolup biler, halkara gatnaşyklaryndaky döreýän ýagdaýlara görä bolsa oňyn ýa-da işjeň häsiýetli görnüşde amala aşyrylyp bilner. Halkara-hukuk nukdaýnazaryndan häsiýetlendirilende, bitaraplyk haýsy-da bolsa bir döwletiň hut özi tarapyndan ýa-da onuň iki we köptaraplaýyn ylalaşygy netijesinde yglan edilip bilner. Şeýle hem bitaraplyk birnäçe döwletiň köptaraplaýyn şertnamasy esasynda kepillendirilen derejede hem yglan edilip bilner. Mundan başga-da, halkara ýagdaýynyň dartgynlyk derejesine baglylykda, ýaragly bitaraplyk, uruş şertlerindäki bitaraplyk, harby bileleşiklere goşulmazlyk esasyndaky bitaraplyk ýaly görnüşlerini hem tapawutlandyryp bolar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2018-nji ýylyň 2-nji maýynda geçirilen «Beýik Ýüpek ýoly – täze ösüslere tarap» atly halkara maslahatynda eden çykyşynda şeýle nygtady: «Hyzmatdaşlyk, ynam, özara hormat goýmak – bu ýörelgeler Türkmenistanyň halkara syýasatynyň esasy düzýär. Biziň ýurdumyz islendik oňyn pikirler we teklipler üçin açykdyr. Beýleki döwletler, halkara düzümler bilen içgin we gyzyklanma bildirilip gepleşikleri geçirmäge taýýardyr». Munuň özi ýene bir gezek Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň hoşniýetli mazmunyny açyp görkezýär.

Bu okuw kitabynda ýokarda agzalan aýratynlyklary hasaba almak bilen, halkara gatnaşyklary we bitaraplyk syýasaty, olaryň ylmy-teoretik esaslary we taryhy kökleri, dürli ýurtlaryň bu ugurdaky tejribesi barada beýan edilýär. Şeýle hem bu kitapda dürli taryhy döwürlerde, ilkinji nobatda uruş şertlerinde bitaraplyk syýasatynyň ýüze çykyşy babatynda maglumatlar berilýär we degişli mysallar getirilýär.

I BAP

HALKARA GATNAŞYKLARYNDA BITARAPLYK SYÝASATYNYŇ YLMY-TEORETIK ESASLARY

§ 1. Halkara gatnaşyklary baradaky düşüňjeleriň tapgyrlaýyn ösüşi we taglymat esaslary

Halkara gatnaşyklarynyň gadymyýetden bäri gelýän taryhy bar we olary ilkinji döwletleriň döremegi hem-de özara aragatnaşyklary alyp barmagy bilen düşündirýärler. Şol bir wagtda halkara gatnaşyklarynyň taryhyny öwrenmeklik döwlet, syýasat, hukuk we adamzat jemgyýetiniň beýleki binýatlyk meseleleriniň öwrenilmegi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Ýokarda aýdylanlar nukdaýnazaryndan, halkara gatnaşyklarynyň ylmy binýady gadymyýetden gözbaş alýan filosofik, ideologik, sosiologik, syýasy, hukuk we beýleki garaýyşlardan emele gelen esaslara daýanýar. Halkara gatnaşyklary baradaky ylmy-teoretik garaýyşlaryň çeşmeleri asyrlaryň jümmüşinden gözbaş alýan bolsa-da, ol ýaş ylym hasaplanýar. Sebäbi ulgamlaşdyrylan görnüşde ol geçen XX asyryň başlarynda emele gelip ugrady we onuň ikinji ýarymynda ýazylan saldamly eserler baýlaşdy.

Halkara gatnaşyklary ylmynyň obýekti – bu, ilki bilen, dünýä syýasatynyň esasyny emele getirýän döwletara gatnaşyklarydyr. Bu ylmyň predmeti hökmünde, ilkinji nobatda, halkara ulgamyndaky ýagdaýlaryň taryhy ösüşi we syýasy logikasy, teoriýa we tejribe taýdan baha berilýän kanunalaýyklyklary bolup durýar.

Her bir ylymda bolşy ýaly, halkara gatnaşyklary hem şu aşakdaky ylmy çemeleşmeler we usullar arkaly çuňňur öwrenilýär:

- Taryhy çemeleşme arkaly halkara gatnaşyklarynyň dürli taryhy şertlerde emele gelşi we ösüşi, geçen döwürlerden häzirki zamana çenli özgeriş kanunalaýyklyklary öwrenilýär;
- Deňeşdirme usuly arkaly bolsa halkara gatnaşyklarynda birmeňzeş we özara tapawutly syýasy ulgamlar, ýagdaýlar, döwletler öwrenilýär;
- Ulgamlaýyn seljeriş usulyny ulanmak bilen, halkara gatnaşyklarynyň düzümi we onuň içki bölekleriniň özara arabaglanyşyklary öwrenilýär;

- Halkara gatnaşyklarynyň içki gurluşyny we ulgamlaryň keşbini öwrenmek arkaly onuň durnuklylygyna, ösüş mümkinçiliklerine we öz durkuny dikeldip bilmek ukybyna üns berilýär;
- Takyk we binýatlyk ylymlaryň usullaryny ulanmak bilen, halkara gatnaşyklarynyň ösüşi we geljekki ýagdaýlary öwrenilýär. Bu babatda ulanylýan analiz (seljeriş), sintez we çaklaýyş usullarynyň amal edilmegi bilen, daşary-syýasy wakalar barada netijeler çykarylýar we çözgütler kabul edilýär.

Taryhy çemeleşme barada aýdylanda, şu günki halkara meselelerine düşünmek üçin olaryň taryhy kökleriniň çintgilenip öwrenilmeginiň zerurlygyna ünsi çekmek gerek. Şu sebäpli hem halkara gatnaşyklarynyň esasynda ýatan syýasy we hukuk taglymatlarynyň örän gadymy döwürlerden gözbaş alyp gaýdýandygyny bellemek zerur. Bu babatdaky bize mälim bolan ilkinji düşüňjeler dürli mifologik garaýyşlara esaslanypdyr. Mifologik we dini düşüňjeler adamzat aňynyň we tejribesiniň ösmegi bilen, kem-kemden rasionalistik, ýagny paýhas esaslara daýanypdyr.

Şertli görnüşde bu ösüş ýoluny şu taryhy tapgyrlara bölmek mümkin:

1. Mifologik ýa-da rowaýatlar eýýamy;
2. Dini-mifologik eýýam;
3. Rasionalizm, ýagny akyl-paýhasa daýanmak eýýamy;
4. Ideologik, ýagny syýasy garaýyşlaryň bäsleşigi eýýamy;
5. Pragmatik-rasionalistik, ýagny bähbitlere paýhasly eýerilýän eýýam.

Mifologik eýýam tebigy güýçleriň we köphudaýlylyk ynançlaryň adamzat jemgyýetiniň üstünden agalygyny görkezýän garaýyşlar bilen taryha girdi. Bu aýratyn hem gadymy Müsüriň, Gresiýanyň we Rimiň taryhynda aýdyň görünýär. Umuman, ol döwürlerde dünýägaraýyşyň özi mifologik esasa eýe bolmak bilen aýry-aýry taglymatlar görnüşinde emele gelip ýetişmändir. Mysal üçin, gadymy müsürlilerde, induslarda, hytaýlylarda, wawilonlylarda, parsalarda, ýewreýlerde, greklerde, rimlilerde we beýleki jemgyýetlerde ilkinji düşüňjeler adam we onuň dünýädäki orny bilen bagly miflere we rowaýatlara daýanypdyr.

Gadymy miflerde, ýagny rowaýatlarda adamlaryň ýaşaaýyş-durmuşy, olaryň jemgyýetçilik we syýasy-döwlet gurluşy hem-de olaryň özara we hudaýlar bilen gatnaşyklary, borçlary we hukuklary öňden kesgitlenen häsiýete eýedir. Her halkyň we her taryhy eýýamyň rowaýatlarynda we miflerinde olaryň özboluşly dini, jemgyýetçilik-syýasy we hukuk garaýyşlary öz beýanyňy tapýar. Käbir halklaryň miflerinde aýdylyşyna görä, ilkinji eýýamlarda hudaýlar höküm sürüpdirler we soňra häkimiýeti ýerdäki patyşalara beripdirler.

Şeýle mifologik garaýyşlar ýokarda ýatlanan gadymy Müsür, Gresiýa we Rim, şeýle-de Wawilon, Hindistan we Hytaý döwletlerinde ýokary syýasy derejede berkidilipdir. Olarda hökümdaryň we onuň häkimiýetiniň hudaýtarapynlygy we adam ykbalynyň ýokardan kesgitlenýänligi barada aýdylypdyr. Şonuň üçin hem miflerde Ýer ýüzündäki ýaşaaýyşyň we jemgyýet tertibiniň keramat esasynda döränligi ykrar

edilipdir. Gerodotyň «Taryhynda» ilkinji Müsür şasynyň döwründen Gerodotyň Müsüre baran wagtyňa (b.e.ö. V asyr) çenli 341 patyşa bolupdyr we olaryň döwri 11 340 ýyl dowam edipdir diýilýär. Ondan öň Müsürde hudaýlar höküm sürenmiş diýlip hasaplanypdyr.

Gadymy grek mifologiýasynda hem köpdürli hudaýlar barada beýan edilýär. Mysal üçin, Kronos, Zews, Afina, Germes, Apollon we başga-da ençeme hudaýlara dürli taýpalar we şäher-döwletler derejesinde sežde edilipdir we gurbanlyklar berlipdir. Gomeriň «Iliada» we «Odiseýa» poemalarynda (olardaky wakalar b.e.ö. XIII asyry degişli) Zews hudaýlaryň şasy hasaplanýar we ählumumy adalatyny goragçysy bolup çykyş edýär. Zews adaty bozýanlara jeza berýär. Ol döwürler «gahrymançylyk döwri» hökmünde häsiýetlendirilýär we agzalýan eýýamdaky grek jemgyýetine «Gomer jemgyýeti» hem diýilýär. Gadymy grek rowaýatlarynda her bir şäher-döwletiň howandary – hudaýy bolupdyr we ol ähli babatda ýardam beripdir. Olimpiýa dagynda tagtda oturan Zews bolsa hudaýlary dolandyrypdyr we degişlilikde şäher-döwletleriň halkara gatnaşyklaryna hem gönüden-göni täsir edipdir.

Şol bir wagtda-da, Zewsiň hökümdarlyk süren Olimpinden adamzadyň içki işleri babatynda bellibir derejede bitaraplygyň saklanandygy hem üns bererlik bolup durýar. Gadymy grek jemgyýetinde Zewsiň hökümdarlygyna ynanylmagy ol döwürlerdäki şäher-döwletleriň arasynda deňagramly gatnaşyklaryň üpjün edilmegine we ençeme uruş-dawalaryň ýaraşyk bilen tamamlanmagyna ýardam edipdir.

Antik döwrüniň filosofik taglymatlarynyň döräp ugramagy bilen, döwlet we syýasat, halkara gatnaşyklary, uruş we parahatçylyk ýaly meselelerde köre-kör yrymlary aradan aýryp, akyl-paýhasa daýanmak usullary möhüm orun alyp ugrapdyr. Munuň şeýle bolmagyna dini-mifologik garaýyşlaryň dünýewi ýaşaýyş-durmuşyň gündelik ýüze çykýan ähli soraglaryna doly jogap berip bilmezligi düýpli esas bolupdyr. Şu sebäpli, meşhur Delfi ybadathanasynyň önünde «Özüni tana!» diýlip uly ýazgy asylyp goýlupdyr. Bu ýazgyny gören ýetginjek Sokrat özüni diňe adaty adam däl-de, eýsem, şahsyýet hökmünde tanamaklyga ymtylypdyr. Onuň berýän soraglarynyň ençemesi jogapsyz galar ekeni. Ol bellibir wagtdan soňra Delfi orakulynyň, ýagny bilgijiniň ýanyna dolanyp gelipdir we «Men kim?» diýip sorapdyr. Bilgiç oňa: «Sokrat – iň akyldar adam!» diýip jogap beripdir. Bu wakadan ençeme ýyllar ötüpdir we ady şöhrata dolan Sokrat ömrüniň ahyrky ýyllarynda şagirtlerine şeýle diýipdir: «Men bir zady anyk bilýärim – men hiç zady bilemok!». Munuň özi bolsa dünýä, aýratyn hem adamzat durmuşyna akyl ýetirmegiň çäksizligine şaýatlyk edýär. Şeýle bolsa-da, adamlar akyl-paýhas ýoly bilen özlerini gurşap alýan dünýä, tebigata we jemgyýete aň ýetirmeklige çalyşýarlar. Netijede, ylym we bilim, tejribe we amaly usullar bilen esaslandyrylan ilkinji filosofik taglymatlar emele gelýär. Ol taglymatlar arkaly döwlet we syýasat meseleleri, şol sanda halkara gatnaşyklary, uruş we parahatçylyk baradaky garaýyşlar hem beýan edilipdir.

Mysal üçin, grek akyldary Demokrit döwleti abadançylygyny we adalatynyň iň oňat nusgasy hökmünde beýan edipdir. Döwleti parasatly dolandyrmaklyga we daşary syýasaty alyp barmaklyga ol iň beýik sungat hökmünde garapdyr. Gadymy Gresiyanyň meşhur akyldarlarynyň biri Anaksimandryň garaýyşlarynda bitaraplyk baradaky pikirler hem beýan edilipdir. Hususan-da Anaksimandr älem-jahanyň binýadynda duran dörediji kuwwatyň bardygyny aýtmak bilen, onuň baky häsiýetini nygtapdyr. Onuň nygtamagyna görä, bu dörediji kuwwat dünýäni herekete getirýän we onuň ýaşayşyny üpjün edýän ot, suw, howa we toprak ýaly güýçleriň deňagramlylygyny saklaýar we olaryň özara göreşini kadalaşdyrýar. Şol bir wagtda-da, bu binýatlyk kuwwat ýokarda agzalan güýçleriň özara göreşine goşulman, bitarap bolup galýar we diňe zerur halatda özüniň kadalaşdyryjy täsirini ýetirýär.

Gadymy Gresiyada syýasy taýdan bitaraplygynyň ýokary derejesini şol wagtky mukaddes hasaplanan dini-jemgyýetçilik merkezleri görkezipdirler. Munuň anyk mysalyny Delfi mukaddes merkezinde we onda oturan akyldarlarynda görmek bolýar. «Pifiýa» diýlip atlandyrylan ol keramatly bilermenler özlerine ýüz tutan islendik adamlar, serkerdeler üçin açyk we bitarap häsiýetli bolupdyrlar.

Antik döwrüniň beýik grek akyldarlarynyň filosofik we ylmy-taryhy mirasy şol döwürlerdäki dünýägaraýyşyň esasy düzen mifologik ynançlardan hakyky ylmy binýada esaslanýan paýhas we aň-ýetiriş garaýyşlaryna geçilip başlanandygyna şaýatlyk edýär.

Beýik akyldar Sokrat Delfi pifiýasy tarapyndan «iň paýhaslylaryň paýhaslysy» diýlip yglan edilen meşhur filosofdyr. Sokrat döwlet, etika we ahlak düşüňjeleriniň obýektiw tebigatyny we esaslaryny gözläpdir. Ol özüniň filosofik jedellerinde olary logiki düşüňje taýdan beýan etmäge çalşypdyr.

Sokrat öz döwründäki şäher-döwletleriň halkara ulgamyny we olaryň özara gatnaşyklaryny beýan edipdir. Mysal üçin, ol şäher-döwletler bolan Spartany we Kriti aristokratik, Fiwany we Megary ýarym-oligarhik, Afinany bolsa çendenaşa demokratik döwlet hasaplapdyr. Sokrat Spartany nusgalyk hasaplapdyr we Afinanyň ondan ýeňilmegini demokratiýanyň gowşaklygynda görüpdir. Sokratyň aýdyşyna görä, eger kanunlary ýöretmek başartmasa, atalaryň ýörelgelerine eýermeli, ol hem başartmasa onda oňatlardan (Spartadan) görelde almaly diýipdir. Ol «Jemagata ýolbaşçylyk edip, döwleti dolandyryp bilýän adamlar höküm sürmelidir! Her bir başyna täç geýen kişä hökümdar diýip bolmaz!» diýer ekeni.

Platonyň «Döwlet» atly eserinde ideal döwlet we onuň hoşniýetli syýasaty baradaky garaýyşlar beýan edilýär. Aristotel bolsa özüniň «Syýasat» atly eserinde dürli döwletleriň gurluşy we olaryň arasyndaky gatnaşyklar barada ýazypdyr. Şol bir wagtda-da, Aristotel dünýädäki döwletleriň we halklaryň gyradeň ösmeýänligini belläpdir. Ösüşiň iň belent derejesini ol syýasy ösüş bilen deňäpdir. Emma ösüşiň şeýle belent derejesine çenli ösüp ýetişmedik we kämil adam tebigatyna eýe bolmadyk halklary Aristotel «warwarlar», ýagny nadan, wagşy diýip atlandyrypdyr.

Orta asyrlaryň tutuş dowamynda Ýewropa halkara gatnaşyklarynda bir tarapdan hristian, ilkinji nobatda rim-katolik ybadathanasynyň we rim papasynyň, beýleki tarapdan hem dünýewi syýasata ýykgyň edýän monarhlaryň arasyndaky bäsdeşlik dowam edipdir. Ruhanylar hökümdarlaryň kuwwatynyň ybadathana daýanyandygyny tekrarlapdyrlar. Şonuň üçin hem olar: «Hökümdarlaryň ybadathana boýun egmekleri olar üçin mukaddes borçdur» diýip aýdypdyrlar.

Gadymy ýewreýlerde hem bir we hakyky Hudaýyň ýewreý halky bilen aýratyn ylalaşykda patyşa derejesindäki baştutan bolup durýanlygy barada aýdylýar. Töwratyň mukaddes taglymatyna görä, ýewreýleriň kanunlary gönüden-göni Hudaý tarapyndan Musa (Moiseý) pygambere berlipdir. Adaty ýagdaýlarda häkimiýeti dolandyrmak adamlaryň özleri tarapyndan amala aşyrylýar. Emma adatdan daşary ýagdaýlarda bolsa, bu iş keramat esasynda bolup geçýär.

Ýewropadan tapawutlylykda, gadymy Gündogarda, şol sanda Eýranda, Hindistanda, Hytaýda, Parfiýada we beýleki ýerlerde hem döwlet dolandyrylyşy, halkara gatnaşyklary we daşary syýasat babatyndaky özboluşly taglymatlar hem-de iş ýüzünde amal edilen ýörelgeler bolupdyr.

Ýewropa tejribesinden belli bolşy ýaly, uzak wagtlap dowam eden uruşlaryň netijesinde köplenç halatda parahatçylyk şertnamalary baglaşylypdyr we halkara gatnaşyklarynyň deňagramly ulgamlary döredilipdir. Munuň mysaly hökmünde gadymy grek şäher-döwletleriniň ýaranlyklaryny ýa-da otuz ýyllyk uruşdan soňra emele gelen Westfal ulgamyny görkezip bolar.

Gadymy Rim, Hytaý, Ýslam we Hindi siwilizasiýalarynyň halkara gatnaşyklarynyň esasynda kiçi döwletleri iri imperiýalaryň golastyna birleşdirmek strategiýasy esasy orun tutupdyr.

Mysal üçin, hytaý mifologiyasyna görä, Çin döwletiniň, ýagny Arş astyndaky patyşalygyň imperatory halk bilen asman güýçleriniň arasyndaky ýeke-täk baglaşdyryjy bolup durýar. Şonuň üçin hem ähli häkimiýet onuň elinde jemlenendir we döwleti dolandyryş ulgamy, şol sanda ähli ministrler we beýleki emeldarlar diňe imperatoryň kömekçileri hasaplanypdyr.

Hytaý özüni dünýäniň depesinde duran baş merkez hasaplapdyr we ähli gurşap alýan halklardyr ýurtlardan şeýle tertibi ykrar etmegi talap edipdir. Has anyk aýdylanda, Hytaý üçin ýeke bir düşünje bolupdyr we onuň manysy hem imperatoryň ähli Arş astyndaky giňişliklerde höküm sürmegidir.

Halkara gatnaşyklary baradaky hytaý däpleri örän gadymy taryha eýedir. Umumlaşdyryp aýdylanda, ol däpleriň esasynda «sinosentrik» garaýyşlar durandyr. Şol garaýyşlara görä, Hytaý adamzat jemgyýetiniň merkezinde ýerleşendir we «Orta döwlet» diýlip hem atlandyrylandyr. Hytaý imperatorynyň höküm sürýän giňişlikleri diňe onuň öz döwleti bilen çäklenmändir we ähli adamzadyň ýerleşen ýeri bolan tutuş Arş astyndaky çäklere ýaýraýar diýlip hasaplanypdyr. Hytaý ýeke-täk özygtyýarly döwlet bolmak bilen, beýleki ähli ýurtlar oňa deň hukukly däl-de,

eýsem, oňa garaşly bolup görnүpdir. Diplomatıya bolsa dүrli protokol kadalary bilen meşgullanýan gulluk hökmünde kesgitlenipdir we bu babatda ýörite Dabara-senjam ministrliги döredilipdir. Serhet ministrliги bolsa goňşy çarwa halklary bilen gatnaşyklara seredipdir.

Gadymy Hindistan hem filosofiya, matematika, astronomiya ýaly ylymlaryň ösen ýeri bolmak bilen bir hatarda, halkara gatnaşyklaryny we diplomatiýany alyp barmagy nusgalyk derejede kämilleşdiren döwletleriň hatarynda öz mynasyp ornuny eýeleýär. Hindistan daşary ýurtlar bilen ýakyndan harby-syýasy, söwda, medeni we dini gatnaşyklarda bolmak bilen birlikde, özüne mahsus özboluşlylygyny saklamagy başarypdyr.

Hindi siwilizasiýasynyň we medeniýetiniň esasynda induizm we buddizm dini taglymatlary binýatlyk orun tutýar we olar döwletiň halkara gatnaşyklaryna we daşary syýasatyna hem degişli täsirini ýetiripdirler. Mysal üçin, induizm garaýyşlaryna görä, dünýä köpdürlüligiň bitewi toplumyndan emele gelendir we ähli halklar umumadamzat binýadyna daýanýar.

B.e.ö. IV asyrdaky ýaşap geçen akyldar we döwlet işgäri Kautilýanyň hindi jemgyýetiniň dünýewi esaslaryny dikeltmekde, döwleti dolandyrmakda mifologiyadan daşlaşmak bilen, milli bähbitleri ileri tutmakda eden işleri şu günki gün hem ýatlanýar. Kautilýa gadymy hindi filosofik we syýasy-ykdysady eser bolan «Arthaşastranyň» awtory hasaplanýar. Ol imperator Çandragupta Mauriniň weziri we baş geňeşçisi bolmak bilen, dagynyk hindi hanlyklaryny birleşdirmekde we bitewi döwleti döretmekde taryha giren esasy şahsyýetleriň biri bolupdyr.

Mazmun taýdan «Arthaşastra» eseri döwleti dolandyrmak boýunça patyşalar üçin kitap hökmünde taýýarlanylýdyr. Onda daşary syýasat we dүrli ýurtlar bilen gatnaşyklary alyp barmak barada hem maslahatlar berlipdir. Kautilýa şol döwürlerdäki hindi topraklarynda ýigirmä golaý ownuk döwletleriň özara dawalary we bäsdeşlikleri barada hem ýazyp beýan edipdir. Bu ýagdaýda parahatçylygy berkarar etmegiň netijeli usuly hökmünde olary bir hökümdaryň golastynda birleşdirmekligi maksadalaýyk hasaplapdyr.

Kautilýanyň daşary-syýasy strategiýasynyň wajyp ugurlarynyň biri hem özara duşmançylykdan bitaraplyga tarap hereket ýoluny ulanmaklyga bagyşlanypdyr. Eserde bitaraplyk syýasatyny aýratyn hem ýakyn goňsuçylykly we dostlukly ýurtlar babatynda ulanmaklyk ileri tutulypdyr. Netijede, Kautilýa goňşy ýurtlaryň arasynda özboluşly «döwletler döwresini» guramagy tejribede ulanypdyr. Ol şol bir wagtda-da, döwletler döwresiniň içinde gizlin bäsdeşligiň we duşmançylygyň dowam etmegini aradan aýyrmadyr. Şonuň üçin hem Kautilýa döwletiň milli bähbitlerini goramagy, mydama hüşgär bolmagy, duşmançylykly hereketleriň önüni almaga ýa-da zerur bolsa urşa girişmäge taýýar bolmagy esasy wezipe hasaplapdyr.

Dini garaýyşlaryň syýasat we döwlet konsepsiýalary bilen iş ýüzünde bitewileşmeginiň ýene bir aýdyň mysalyny VII asyrdaky yslym siwilizasiýasynyň

döremeginde we dünýä ýaýramagynda görmek bolýar. Şol wagtky yslam döwleti – halifat arap dünýäsini birleşdirenden soňra, Rim imperiýasynyň galyndylaryny basyp alyp, Pars imperiýasyny hem golastyna geçirmek bilen, halkara ulgamynyň keşbini düýpli özgertdi.

Yslam ideologiýasyna laýyklykda, dine ynanmaýan hasaplanan, aýratyn hem musulman bolmadyk halklaryň we ýurtlaryň ýerleşen giňişlikleri «dar al-harb», ýagny «uruş territoriýasy» diýlip atlandyrylypdyr. Yslam döwletiniň daşary syýasatynyň baş maksady bolsa musulmançylygy dünýäde ýaýratmak bolupdyr. Yslam dinini kabul eden sebitleriň ýurtlary we halklary bitewi syýasy gurluşyň – halifatyň içine alnypdyr. Onuň çäkleri bolsa «dar al-islam», ýagny «yslam territoriýasy» diýlip atlandyrylypdyr. Şol wagtky garaýyşlara görä, «dar al-islam» «dar al-harba» garşy hemişelik uruş ýagdaýynda bolupdyr. Ýöne käbir halklar yslamy kabul etmezden, halifatyň hökmürowanlygyna tabyn bolsa, onda olara salgyt salnypdyr we özleriniň dini-ygtykatlaryny berjaý etmeklige rugsat berlipdir. Ol ýerler «dar al-sulh», ýagny «parahatçylyk territoriýasy» diýlip atlandyrylypdyr.

Şeýle bolsa-da, halifat döwleti derejesine eýe bolan Osman imperiýasynda Günübatar hristian döwletleri bilen gatnaşyklarda, esasan, pragmatik, ýagny bähbitlere ýetmäge gönükdirilen ýörelgelerden hem ugur alnypdyr. Munuň özi bolsa, şerigat talaplaryny iş ýüzünde berjaý etmekde bellibir gapma-garşylyklary döredipdir. Şeýle ýagdaýy ýeňip geçmek üçin osman soltanlary ýörite «Kanunnama» atly permanlar ýygýndylaryny çykarypdyrlar we onda dünýewi meseleleri kadalaşdyrmak boýunça çözgütleri görkezipdirler. Bu tejribe aýratyn hem Mehmet II wagtynda rowaç alypdyr. Şu nukdaýnazardan «aman bermek», ýagny zulum astyna salmazlyk we «aman gatnaşmak», ýagny hoşniýetli garamak ýörelgeleri berk berjaý edilipdir.

Ýewropada Galkynyş, Özgerdiş we Magaryf eýýamlarynda we ondan soňky döwürlerde mifologik we dini garaýyşlaryň ýerine aň-paýhasa daýanmak ýörelgeleri, ýagny rasionalistik garaýyşlar agdyklyk edip ugraýar. Munuň özi bolsa halkara gatnaşyklary baradaky ylmy garaýyşlara hem düýpli täsir edipdir. Halkara gatnaşyklary babatynda realistik we utopiýaçylyk, idealistik we romantizm ýörelgelerine esaslanan eserler peýda bolmak bilen, olary ýazan akyldarlar we alymlar iş ýüzünde alnyp barylýan syýasata hem gatnaşypdyrlar. Olaryň anyk mysallary barada biz geljekki bölümlerde has giňişleýin durup geçeris.

Milli bähbitleriň çäkleriniň giňelmegi we mazmunynyň çuňlaşmagy bilen halkara gatnaşyklaryna pragmatik çemeleşmeler hem ylmy-barlaglaryň aýratyn ugruny emele getirýär. Olar aýratyn hem XVII asyrdan başlap, şu günki güne çenli dowam edýär.

Şu nukdaýnazardan meşhur golland hukukçysy we syýasy akyldar Gugo Grotsiniň eserleri aýratyn üns bererlikdir. Ol Täze eýýamyň tebigy we halkara hukugynyň rasionalistik konsepsiýasynyň düýbünü tutujylaryň biri hasaplanýar. Grotsiniň esasy eseri «De iure belli ac pacis» (Urşuň we parahatçylygyň hukugy ba-

rada) diýlip atlandyrylýar. Mundan başga-da ol hukuk taryhyna we teoriýasyna, ýerasty baýlyklary gazyp alyş hukugyna bagyşlanan saldamly eserleri ýazypdyr. Grotsiý ýurisprudensiýa (hukuk ylymlarynyň jemi, hukukşynaslyk) we syýasat ylymlary babatynda olaryň anyk predmet çäklerini kesgitläpdir. Ýurisprudensiýanyň predmeti hökmünde ol hukuk we adalat meselelerini öňe sürüpdir. Syýasat ylmynyň predmeti hökmünde bolsa Grotsiý syýasy maksadalaýyklyk we syýasy bähbitler meselesini ileri tutupdyr.

Ýurisprudensiýa ylmynda Grotsiý kanunlaryň şu aşakdaky iki sany düzümi bölegini tapawutlandyrypdyr:

1. Kanunlaryň tebigy taýdan gelip çykyýan we üýtgemeyän bölegi;
2. Kanunlaryň şahsyýet erkinden gözbaş alýan bölegi.

Gugonyň nygtaýsyna görä, «Tebigy hukuk – bu hakyky hukukdyr. Onuň çeşmesi – ynsan tebigatyna görä kesgitlenilýär. Ol adam tebigatyna laýyk gelýän akyl-paýhasyň bellän kadasydyr». Tebigy hukuk – bu adalatly we adalatsyzlygy tapawutlandyrmak üçin ölçeg bolup durýar. Gugo özüniň şertnama konsepsiýasynda döwletiň we onuň kanunlarynyň gelip çykyşyny tebigy hukugyň logiki netijesi hökmünde görkezýär.

Gugo halkara hukugyny hem esaslandyryjylaryň hatarynda durýar. Ol «Urşuň we parahatçylygyň hukugy» atly eserinde halkara hukugyny şahsyýet erkiniň ýüze çykmasy hökmünde häsiýetlendirmek bilen ony tebigy hukukdan tapawutlandyrýar.

G. Grotsiniň nygtaýsyna görä, halkara hukugy – ähli döwletleriň ýa-da olaryň aglaba köplüginin özara ylalaşygyndan gelip çykýar we olaryň umumy bähbitlerini göz önünde tutýar. Halkara hukugy aýry-aýry döwletleriň bähbitlerine gulluk etmeýär. Hukugyň we güýjüň özara gatnaşygy meselesi hem Gugo Grotsiniň taglymatynda öz beýanyny tapýar. Güýç – bu tebigy hukugy we ondan gelip çykyýan hökümet we jemgyýet arasyndaky ylalaşygyň beýany bolan adalatly kanunlary iş ýüzünde berkarar etmegiň serişdesidir. Bu halkara hukugy babatynda hem şeýledir. Şu nukdaýnazardan, Grotsiý Solonyň kanunçylyk işine ýokary baha beripdir. Ol Solona «güýji we hukugy birleşdiriji» hökmünde garapdyr. Sebäbi Grotsiý: «Egerde hukugy iş ýüzünde amal etmäge güýç bolmasa, onda ol hukuk durmuşa amala aşyrylmaýar» diýip nygtapdyr.

Halkara gatnaşyklarynyň hukuk taýdan kadalaşdyrylmagynyň zerurlygyny esaslandyrmak bilen, Grotsiý uruş bilen hukugyň bir ýere sygmaýanlygy baradaky garaýyşlary ýiti tankyt astyna alypdyr. Uruşlaryň tebigy ýagdaýdygyny inkär etmezden, Grotsiý «adalatly» we «adalatsyz» uruşlary tapawutlandyrýar. Adalatly uruşlaryň hataryna ol goranyş, döwletiň çäk bitewüligi, eýeçiligi we emläkleri goramak bilen bagly uruşlary adalatly hasap edipdir.

Basyp alyş, başganyň emlägini ele geçirmek, beýleki halklary tabynlyga almak ýaly uruşlary ol adalatsyz uruşlara degişli hasap edipdir. Adalatsyz urşy başlanlar ähli ýetirilen zyýanlar üçin we urşuň netijesi üçin jogapkärdir diýip, Gugo belläpdir.

Grotsiniň nygtaýşy ýaly, «Uruşlar parahatçylyk ýaraşygyny baglaşmak üçin alnyp barylýar we her bir uruşň ahyrky maksady parahatçylyk bolup durýar».

Meşhur golland filosofy we syýasy akyldary Baruh Spinoza jemgyýetçilik, döwlet we hukuk meselelerini akyly-paýhas taýdan (rasional) ösdüren alymdyr. Onuň syýasy-hukuk garaýyşlary «Dini-syýasy traktat» (1670 ý.), «Geometrik usul arkaly subut edilen etika» (1675 ý.) we «Syýasy traktat» (1677 ý.) atly eserlerinde öz beýanyňy tapýar.

Spinoza öz usulyny «deduktiv-aksiomatiki matematik (geometrik) usul» diýip atlandyrypdyr we ony tebigata aň ýetirmegiň iň ýerlikli paýhas usuly hasap edipdir. Spinozanyň nygtaýşyna görä, adam hem tebigatyň bir bölegidir we şonuň üçin tebigy kanunlar adam tebigatyna hem degişlidir.

Şeýlelik bilen tebigatyň hukugy bu tebigatyň kuwwatynyň ýüze çykmasydyr we ol kuwwatyň ýaýran ýerinde tebigatyň kanunlary ýöreyär. Şuňa görä, adamlar aslynda bir-birine ýagydyr. Olaryň özara tebigy-hukuk gatnaşyklarynyň häsiýeti Gobbsyň «hemmeler hemmelere garşy uruşly», ýagny adamlar bir-birine gurt ýaly daramaga taýýardy diýen manyly sözlerine gabat gelýär.

Bu gapma-garşylygy aradan aýyrmak üçin adamlar umumy ylalaşyga gelýärler. Bu esasyda bolsa graždan, ýagny raýatlyk jemgyýetçiligi emele gelýär. Her bir adam oňatlyklardan iň köpüsini, ýamanlyklardan bolsa iň azyny saýlap alýar.

Spinoza realistik syýasatyň tarapdary bolupdyr we adamlary hem olar hakykat ýüzünde nähili bolsa, şol hili hem kabul etmeli diýipdir. Halkara gatnaşyklarynyň hukuk meselelerine degip geçmek bilen, Spinoza «tebigy ýagdaý nukdaýnazaryndan islendik iki döwlet özara duşmandyr» diýip nygtaýar. Şeýlelik bilen duşmançylygyň bar ýerinde her bir döwlete goranmak ýa-da hüjüm etmek üçin «uruş hukugy» mahsusdyr. «Parahatçylyk hukugy» bolsa adamzadyň dostluga bolan erkini aňladýar we ol özara ýaran bolan azyndan iki döwlete degişlidir.

«Uruş diňe parahatçylyk maksatlarynyň hatyrasyna alnyp barylýar we ol tamamlanandan soň uruş alyp barmaga ýarag ulanmak zerurlygy bolmaýar» diýip, ol belläpdir.

Häzirki zaman pragmatik-rasionalistik mekdebiniň meşhur wekili Samuel Hantington dünýäde harby-syýasy dartgynlygyň barha ösjekdigini we onuň çäkleriniň giňelip, medeni-siwilizasion derejelere baryp ýetjekdigini öňe sürdi. Hantingtonyň garaýyşlaryna görä, täze müňýyllygyň başynda emele gelýän täze halkara ulgamynda dawalaryň esasy çeşmesi ideologiýa däl-de, ykdysadyýet bolar. Şu mynasybetli XXI asyryň iri dawalary ýa-da uruşlary döwletara derejesinden has tapawutlanmak bilen, olar üçin medeni-siwilizasion we dini-konfessional gapma-garşylyklar häsiýetli bolar.

Şeýlelik bilen halkara gatnaşyklarynyň mazmun taýdan örän giň düşünjedigini görmek bolýar.

Soraglar:

1. Halkara gatnaşyklary düşünjesi nämäni aňladýar?
2. Halkara gatnaşyklaryna siwilizasion täsirler barmy?
3. Gadymy Ýewropadaky we Aziýadaky halkara gatnaşyklarynda nähili özara tapawutlar bar?

§ 2. Halkara gatnaşyklarynyň ulgamlaýyn görnüşe eýe bolmagy

Dürli döwletler tarapyndan amala aşyrylýan daşary syýasat halkara gatnaşyklarynyň hereketlendiriji güýji bolup durýar. Syýasatyň taryhy ýaly, halkara gatnaşyklarynyň taryhy hem öz başlangyjyny örän gadymy döwürlerden alyp gaýdýar. Bu babatda mälim bolan ilkinji maglumatlar gadymy Şumer, Müsür, Mesopotamiýa, Grek, Rim, Hytaý, Hindi we beýleki irki döwletleriň we jemgyýetleriň çeşmeleriniň esasynda öwrenilýär. Halkara gatnaşyklarynyň ylmy taýdan seljerilip başlanmagy, ilkinji nobatda, jemgyýetçilik ylymlarynyň ösüşi bilen bagly bolup durýar. Şu nukdaýnazardan halkara gatnaşyklary teoriýasynyň esasynda taryh, filosofiýa, hukuk, syýasat, medeniýet, ykdysadyýet, geografiýa, demografiýa we başga-da ençeme ylymlaryň çäklerinde toplanan bilimlerden alnan netijeler goýlandyr.

Halkara gatnaşyklary adamzat siwilizasiýasynyň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň aýratyn görnüşini bolup durýar we olar özbaşdak alnan jemgyýetiň ýa-da ýurduň çäklerinden has daşarylara çykýar. Halkara gatnaşyklarynyň ulgamlaýyn görnüşiniň emele gelmegi bilen bagly meseleler ilkinji döwletleriň döreýşi we gadymy siwilizasiýalaryň taryhy bilen ýakyndan arabaglanyşykda öwrenilýär. Käbir alymlar, hususan-da, Barri Buzan (*iňl. Barry Gordon Buzan, 1946 ý.*) halkara gatnaşyklarynyň taryhyny gadymy Şumer we beýleki döwletleriň mysalyndan başlap seljerýär. Ol halkara gatnaşyklarynyň sebit ulgamlaryny global halkara we döwletara gatnaşyklarynyň ulgamlarynyň arasynda ýerleşdirýär. Şeýle etmek bilen, B. Buzan sebit ulgamlarynyň iň wajyp häsiýetnamalarynyň biri hökmünde howpsuzlyk şertleriniň toplumyna ünsi çekýär. Şu nukdaýnazardan, özara serhetdeş goňşy we ýakyn ýerleşen döwletleriň howpsuzlygy birek-biregiň içki we daşky howpsuzlygyna gönüden-göni bagly bolup durýar. Şu sebäpli hem sebit ulgamyny emele getirýän aýgytlaýjy şertler özara dostlugyň we duşmançylygyň ýaýraýyş derejelerine baglydyr.

Ýokarda bellenilişi ýaly, halkara gatnaşyklary hakykat ýüzünde müňýyllyklardan bäri dowam edýän hem bolsa, olary ylmy taýdan çynlakaý öwrenmeklik diňe soňky asyrlarda başlandy. Halkara gatnaşyklary baradaky häzirki zaman ylmy düşüňjeleriň esaslary XVIII–XIX asyrlarda ýaşan we döreden alymlaryň eserlerinde goýlupdyr. Mysal üçin, bu düşüňjäni ilkinji ylmy dolanyşyga girizenleriň biri bolan iňlis filosofy Jeremi Bentamyň (*iňl. Jeremy Bentham, 1748–1832 ý.*) kesgit-

lemesine görä, halkara gatnaşyklary döwletleriň arasynda ýüze çykýar we olaryň esasyňy ilkinji nobatda syýasy gatnaşyklar emele getirýär. Halkara gatnaşyklaryna gatnaşygy taraplar, ýagny subýektler bolan döwletler, esasan, syýasy-diplomatik, harby, söwda-ykdysady we medeni-gumanitar ugurlarda aragatnaşyklary alyp barypdyrlar we mazmun taýdan bu ýagdaý häzirki döwürlerde hem dowam edýär.

Ol aragatnaşyklary ylmy we tejribe taýdan öwrenmek arkaly toplanan maglumatlaryň esasynda ylmy-teoretik düşüňjeler emele gelýär we bu ugurdaky dürli kanunalaýyklyklar ýüze çykarylýar. Şu nukdaýnazardan, halkara gatnaşyklary teoriýasy ilki bilen döwletara gatnaşyklarynyň emele geliş we ösüş kanunalaýyklyklaryny, halkara hukugynyň subýekti bolup durýan taraplaryň daşary-syýasy hereketlerini we olaryň içeri syýasat bilen baglanyşygyny, uruş we parahatçylyk, syýasat we diplomatiýa, hyzmatdaşlyk we bäsdeşlik ýaly halkara giňişligindäki beýleki ýagdaýlary öwrenýär hem-de ylmy taýdan beýan edýär, degişli kanunalaýyklyklary görkezýär we subut edýär. Teoretik esasda işlenilip düzülen gipoteza esasynda halkara gatnaşyklarynyň ösüş ugurlary görkezilýär we mümkin bolup biljek akymlar ýa-da hadysalar çaklanylýar.

Teoriýa ilki bilen halkara gatnaşyklary we daşary-syýasy meseleleri oňyn seljermek we takyk çözgütleri kabul etmek üçin aň-ýetiriş we analitik gural bolup durýar. Şu babatda teoriýa aşakda görkezilen esasy ugurlarda has işjeň ösdürilýär:

- ýazylan we ýazylmadyk halkara-hukuk kadalarynyň, däpleriniň we ýörelgeleriň döwletiň daşary-syýasy hereketlerine edýän täsirini seljermek we onuň derejesini kesgitlemek;
- halkara syýasatynda güýç düzümleriniň, institutlarynyň we syýasy tertibiň ölçeglerini kesgitlemek, olaryň üýtgeýiş derejelerini we täsir ediş çäklerini anyklamak;
- halkara gatnaşyklarynda we syýasatynda hakykaty açyp görkezmek, taryhy, ylmy-teoretik, tejribe we amaly bilimleri artdyrmak;
- ylmy we abstrakt, ýagny hyýaly çaklamalary olaryň tejribedäki we iş ýüzündäki netijeleri bilen ýakynlaşdyrmak;
- daşary-syýasy häsiýetli çözgütleri kabul etmekde we olary amala aşyrmakda nämälimlik derejesini mümkin boldugyça azaltmak.

Teoretik garaýyşlaryň baýlaşdyrylmagy we amaly usullarynyň kämilleşdirilmegi häzirki zaman halkara syýasatynyň derwaýys meselelerini çözmekde wajyp ähmiýete eýe bolup durýar. Mysal üçin, halkara howpsuzlygyny we parahatçylygy üpjün etmekde, durnukly ösüş maksatlaryny amala aşyrmakda, dürli howplaryň önüni almakda, halkara terrorçylygyna garşy göreş boýunça bilelikdäki tagallalary birleşdirmekde, ekologik heläkçilikleriň, global maýylganlygyň ýaramaz täsirlerini azaltmakda syýasatçylardyr diplomatlar bilen bir wagtda alymlar we hünärmenler hem işjeň gatnaşýarlar. Bu babatda, geçen asyryň 30–40-njy ýyllarynda Beýik Britaniýada we ABŞ-da neşir edilen ylmy işler şaýatlyk edýär. Muňa E. H. Karryň (*inl.*

E. H. Carr) «Ýigrimi ýyllyk çökgünlik» (1946 ý.) atly eserini mysal getirip bolar. Karr Milletler Ligasynyň dargamagynyň esasy sebäbini onuň agzalarynyň özara gapma-garşylyklara ýol bermekde, parahatçylyk we demokratiýa baradaky belent ideýalara hakykat ýüzünde eýermezlikde görýär.

Has irki döwürlere ýüzlenenimizde, halkara gatnaşyklary ulgamynyň häzirki zaman manysynda düşünilýän görnüşiniň ilkinji binýady hökmünde 1648-nji ýylda gol çekilen Westfaliýa ýaraşygynyň netijesinde emele gelen özygtyýarly döwletleriň arasyndaky gatnaşklar ulgamy mysal getirilýär. Mälim bolşy ýaly, Westfal ýaraşygy 1618-nji ýylda Ýewropada tutaşan we otuz ýyl dowam eden urşuň netijesinde baglaşyldy. Şeýlelik bilen Ýewropa yklymynda orta asyrlarda dowam edip gelen katolik buthanasynyň hökmürowanlygy esli derejede gowşady. Westfal ulgamynyň we onuň ýörelgeleriniň ykrar edilmegi bilen Ýewropanyň döwlet we halkara gatnaşyklary meselelerinde dini garaýyşlaryň, ilki bilen katolik buthananyň syýasy agalygy yza çekildi. Otuz ýyllyk urşuň netijesinde, asyrlar boýy dowam edip gelen rim katolik buthanasynyň syýasy-taglymat binýady bolup hyzmat eden «iki gylyç» ýörelgesi iş ýüzünde aradan aýryldy.

1713-nji ýylyň aprelinde Utreht şertnamasynyň baglaşylmagy bilen Ýewropada emele gelen halkara gatnaşklar ulgamyna täze öwüşgin berildi we döwletleriň özygtyýarlylygynyň çäklerini kesgitledi. Mälim bolşy ýaly, Utreht parahatçylyk şertnamasy ispan mirasyny paýlaşmak ugrunda uzak wagtlap dowam eden urşuň netijesinde baglaşyldy.

Westfal ulgamynyň mirasy bolan özygtyýarlylyk, deňhukuklylyk, içki işlere goşulşmazlyk ýaly ýörelgeler häzirki wagtda hem döwletara we has giň halkara gatnaşyklarynda ileri tutulýar. Ol ýörelgeler, hususan-da, Ýewropanyň taryhy tejribesiniň önümidir we ählumumy häsiýete eýe bolmak bilen, halkara derejesinde ykrar edildi.

Westfal ulgamynyň döremegi bilen, halkara gatnaşyklarynda köpdürlülük ýörelgesiniň esasy goýuldy. Netijede, uly imperiýalar, kuwwatly we baý döwletler özlerinden köp esse gowşak ýa-da kiçi ýurtlar bilen deňhukukly gatnaşyklary alyp barmaklyga borçly boldular. Munuň özi bolsa, halkara gatnaşyklarynda tebigy köpdürlülük ýagdaýlaryny göz önünde tutmaklygy, realizm ýörelgelerinden ugur almagy esas edip goýdy.

Umuman, 1500-nji ýyldan 1789-njy ýylyň ahyrynda amala aşyrylan fransuz rewolýusiýasyna çenli bolan taryhy döwür garaşsyz we özygtyýarly döwletler ulgamynyň emele gelmegi, diplomatiýanyň we harby güýjüň halkara gatnaşyklaryndaky orunlarynyň kesgitli görnüşe eýe bolmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Ýewropada Magaryf eýýamynyň dabaralanmagy netijesinde döwleti dolandýrmakda, daşary syýasatda we halkara gatnaşyklarynda pähim-paýhasyň güýjüne bat berildi. Bu ýörelge rasionalizm, ýagny paýhasa esaslanmak düşünjesinde öz beýanyny tapýar. Bu düşüňjä görä, şahsyýetiň paýhas kuwwatyna daýanmak bilen

jemgyýeti özgertmek mümkin. Netijede, gadymyýetden gelýän döwlet gurluşyny üýtgedip, jemgyýeti ösüş ýoluna gönükdirmek baradaky ynamlar güýçlendi. Fransuz monarhiýasynyň ýykylmagy bilen ilkinji respublikanyň döredilmegi, syýasat babatynda rasionalizm ýörelgesiniň dabaralanmagy hökmünde kabul edilipdi. Fransuz rewolýusiýasy millet düşüňjesini ýurduň raýat jemgyýetçiliginiň mysalynda beýan etdi. Degişlilikde milli özygtyýarlylygyň çeşmesi hökmünde raýatlaryň özygtyýarlylygy ýörelgesi öňe sürüldi. Bu ýörelge esasynda hem respublika gurluşy görnüşindäki milli döwlet (*iňl. nation-state*) düşüňjesi emele geldi.

Westfal ulgamynyň ykrar edilmegi we rasionalizm garaýyşlarynyň ylymda täsiriniň artmagy bilen, syýasatda hem diniň we döpleriniň orny has yzky hatarlara geçdi. Halkara gatnaşyklarynda bolup geçýän wakalara we emele gelýän akymlara hem, köplenç, «sebäp-netije» ýörelgesine esaslanmak bilen baha berlip başlandy. Şarl Monteskiýeniň nygtaýşy ýaly, dünýäde bolup geçýän her bir hereketiň ýa-da wakanyň özüne mahsus sebäbi bardyr we ony paýhasa daýanmak hem-de akyl ýetiriş usullaryny ulanmak arkaly tapyp bolar.

Halkara gatnaşyklarynyň Westfal ulgamy 1814–1815-nji ýyllarda bolan Wena kongresiniň netijesinde emele gelen we «Ýewropa konserti» diýlip atlandyrylan Mukaddes ýaranlygyň güýç deňagramlylygy ulgamyna orun berdi. Şeýlelik bilen halkara gatnaşyklarynyň Wena ulgamy Napoleon uruşlaryndan soňra döredi we onuň kadalary Wena kongresinde gol çekilen ylalaşyklarda berkidildi. Bilelikdäki howpsuzlygyň ilkinji nusgasy hökmünde hasaplanýan «Ýewropa konsertiniň» döremegi 1815-nji ýylyň mart aýynda Russiýa, Angliýa, Awstriýa we Prussiýa döwletlerinden ybarat «Dörtleriň ýaranlygynyň» baglaşylmagy bilen şertlendirilipdi. Sözüň düýp manysynda bu ýaranlyk Fransiýa garşy gönükdirilendi. Şeýle bolsa-da, Wena kongresine gatnaşan fransuz wekiliýetiniň baştutany, zehinli diplomat Taleýranyň tagallalary bilen bu ýaranlyga 1818-nji ýylda Fransiýa hem kabul edildi.

1815-nji ýylyň sentýabr aýynda gol çekilen «Mukaddes ýaranlyk baradaky şertnamanyň» esasynda dörän «Ýewropa konsertiniň» çäklerinde köptaraplaýyn diplomatiýa gutarnykly emele geldi. Şeýle hem Napoleon urşunda ýeňiji döwletleriň mysalynda ilkinji gezek «beýik döwletler» diýen düşüňje halkara gatnaşyklarynda öz beýany tapdy. Şeýle döwletleriň hataryna şol wagtky Russiýa, Awstriýa we Beýik Britaniýa girýärdi.

Wena ulgamynyň binýadynda şu aşakdaky esasy düzümler durdy:

1. Dörtleriň ýaranlygy. Bu ýaranlyk esasan hem döwletleriň çäk bitewüligine wehim salyp biljek howplaryň önüni almaklyga gönükdirilendi;
2. Mukaddes ýaranlyk. Bu ýaranlyk esasan hem döwletleriň içki durnuklylygyny gorap saklamaga gönükdirilendi. Ýaranlyga girýän döwletleriň hökümet baştutanlary zygiderli diplomatik maslahatlara ýygnanmak bilen, umumy maksatlary we dartgynly ýagdaýlary ara alyp maslahatlaşýardylar. Mukaddes ýaranlyk köp babatda häzirki zaman BMG ulgamyndaky Howpsuzlyk Geňeşiniň işini ýada salýar.

Elbetde, ýaranlygyň agzalarynyň biragyzdan karar kabul etmekleri olaryň tüýs ýürekden özara ylalaşýanlygyny aňlatmaýardy. Bu ýerde «Iň erbet parahatçylyk hem iň oňat uruşdan ýegdir» diýlen parasatlylyk ýörelgesine eýerilýärdi. Şonuň üçin hem Wena ulgamynda tagallalary birleşdirmek we olary bir ugra gönükdirmek üçin geňeşlere we maslahatlara uly ähmiýet berilýärdi. Şeýlelik bilen netijesi uly urşa ýazyp biljek ýerli tolgunyşyklary we dawalary ýarag ulanmazdan, diplomatik ýollar arkaly ýatyrmaq başardýardy. Has dartgynly ýagdaýlarda hem Mukaddes ýaranlygyň agzalary içki gozgalaňlary we uruşlary basyp ýatyrmaga gatnaşýardylar. Mysal üçin, 1820-nji ýyldaky Neapol gozgalaňy, Ispaniýadaky 1820–1823-nji ýyllarda bolan gozgalaň, 1821–1832-nji ýyllardaky grek rewolýusiýasy we garaşsyzlyk ugrundaky göreşi Mukaddes ýaranlygyň diplomatik we harby mümkinçiliklerini ulanmak bilen basylyp ýatyrylypdy.

Wena ulgamynyň netijeli hereketiniň ýene bir aýdyň mysaly hökmünde 1830-njy ýyldaky Belgiýa rewolýusiýasyny görkezip bolar. Belgiýa Niderland Birleşen Patyşalygyndan bölünip aýyrmaklygy maksat edinipdi. Sebäbi on sekizinji asyryň dowamynda Ýewropada agalyk etmeklige çalyşýan döwletleriň harby goşunlary belgiýa topraklaryny depeläp geçip, urşa girişýärdiler. Mundan başga-da, Britaniýa üçin Belgiýanyň Antwerpen porty strategik taýdan aýratyn ähmiýetli bolup durýardy we onuň kuwwatly ýewropa döwletleriniň astyna düşmekligi inlisler üçin bähbitli däldi.

Ýewropa döwletleriniň London maslahatynda Belgiýanyň garaşsyzlygy ykrar edildi. Şol bir wagtda, Belgiýa bitarap döwlet hökmünde yglan edildi. Belgiýa harby ýaranlyklary baglaşmazlyga we öz çäklerinde daşary ýurt goşunlaryny ýerleşdirmezlige borçlandy. Beýik döwletler Belgiýanyň howpsuzlygynyň we onuň bitaraplygynyň bozulmazlygynyň kepilleri bolup çykyş etdiler. Ýeri gelende, Belgiýanyň bitaraplygynyň tas bir asyrlap diýen ýaly dowam edendigini we onuň Germaniýa tarapyndan bozulmagy sebäpli, Britaniýanyň Birinji Jahan urşuna girendigini ýatlamak zerur.

Aşakda Belgiýanyň garaşsyzlygy we bitaraplygy barada baglaşylan şertnama-nyň tekstini resmi däl terjime görnüşinde getirýäris:

«BELGIÝA BARADAKY ŞERTNAMA

Şertnama baglaşýan ýokary döwletler: Britan imperiýasy, Russiýa imperiýasy, Fransuz imperiýasy we Prussiýa korollygy, Ýewropada berk parahatçylygyň saklanmagy baradaky alada bilen, 1841-nji ýylyň 19-njy martynda şu aşakdakylar barada şertleşdiler:

1. Belgiýa korollygy döredilýär (mundan beýläk Belgiýa). Onuň serhetleri Goşundy 1-de kesgitlenendir. Korollygyň paýtagty hökmünde Brýussel saýlanyp alyndy.
2. Belgiýa korollygyny dolandyrmak üçin Saksen-Koburglaryň şa nesillerinden Leopold çagyrylýar.

3. Belgiýanyň döwlet gurluşy – konstitusion monarhiýa. Onuň taýýarlygy ýörite konstitusion komitete tabşyryldy we oňa ähli gyzyklanýan taraplaryň wekilleri girerler.
4. Belgiýa bitarap döwlet hökmünde yglan edilyär. Belgiýa goranyş ýa-da hüjüm ediş ýaranlyklaryna girip bilmez, onuň çäklerinde beýleki döwletleriň goşunlaryny ýerleşdirmegi göz önünde tutýan şertnamalary baglaşylyp bilinmez.
5. Belgiýanyň bitaraplygynyň bozulmagy (uruş yglan edilmegi) hem gadagandyr we şeýle çözüdiň diňe belent ylalaşýan taraplaryň ählisiniň wekilleriniň özara razylaşmagy bilen kabul edilen ýagdaýynda ýol berlip bilner.
6. Britan imperiýasynyň, Fransuz imperiýasynyň, Prussiýa korollygynyň we Belgiýa korollygynyň arasynda bitaraplyk barada şertnama baglaşylýar we oňa laýyklykda ol şertnamanyň 4-nji we 5-nji bentleriniň islendiginiň bozulmagy (ýagny, Belgiýadan beýleki islendik döwlet tarapyndan) şertnamany bozujy döwletiň garşysyna beýleki şertnama gatnaşyjylar tarapyndan gaýragoýulmasyzdan uruş yglan edilmegine alyp barýar.

Bu bendiň diňe Belgiýanyň häkimiýetleri tarapyndan bozulmagy, beýle ýagdaýyň bolup bilmeginiň ujypsyzlygyna garamazdan, Britan imperiýasynyň, Fransuz imperiýasynyň we Prussiýa korollygynyň bilelikdäki güýçleri tarapyndan basylyp ýatyrylmalydyr».

Halkara gatnaşyklarynyň Wena ulgamy hakykat ýüzünde 35 ýyllap – Krym urşunyň başlanmagyna çenli dowam edipdi. 1856-njy ýylda Krym urşunyň tutaşmagy bilen öz güýjüni ýitiren bu ulgamyň çäklerindäki ýaranlyk gatnaşyklar soňlugy bilen özara gapma-garşylykly bolan açyk bäsdeşlige geçdi.

XX asyryň ikinji onýyllygynyň ahýrynda I Jahan urşunyň tamamlanmagy bilen Ýewropada täze halkara gatnaşyklary ulgamy emele geldi we oňa Wersal ulgamy diýilýär. Bu ulgama işjeň agza hökmünde Amerikanyň Birleşen Ştatlary hem goşuldy. Wersal ulgamy Ýewropanyň çäklerinden has giň gerimlere eýe bolmak bilen, onuň özeninde taryhda ilkinji gezek global häsiýetli gurama bolan Milletler Ligasynyň döredilmegi durýar.

I Jahan urşunyň netijesinde birnäçe imperiýalar öz ýaşaýşyny bes etdi (Awstro-Wengriýa, Osman, Russiýa imperiýalary) we dünýäniň syýasy kartasy täze görnüşe eýe boldy. ABŞ dünýä syýasatyna we Ýewropa işlerine ymykly girişdi.

Westfal ulgamynyň şu aşakdaky esasy ýörelgelerini görkezmek bolar:

1. Milli bähbitleriň ileri tutulmagy;
2. Güýçleriň deňagramlylygy;
3. Halkara gatnaşyklarynyň esasy subýekti hökmünde milli döwletleriň ileri tutulmagy;
4. Döwlet özygtyýarlylygy ýörelgesiniň berjaý edilmegi;

5. Içki işlere goşulmazlyk;
6. Döwletleriň hukuklarynyň deňligi;
7. Baglaşylan şertnamalary berjaý etmek borjy;
8. Halkara hukugynyň hereket etmegi we halkara gatnaşyklarynda syýasy-diplomatik ýörelgeleriň ileri tutulmagy.

Ýokarda görkezilen ýörelgeler Pariž parahatçylyk konferensiýasynyň (1919–1920 ý.) we Wersal parahatçylyk şertnamasyna gol çekilmeginiň (28.06.1919 ý.) netijesinde kabul edildi. Pariž konferensiýasynyň dowamynda Germaniýa bilen (Wersal parahatçylyk şertnamasy), Awstriýa bilen (Sen Žermen şertnamasy), Wengriýa bilen (Trianon şertnamasy), Bolgariýa bilen (Neýis şertnamasy), Türkiýe bilen (Sewr şertnamasy) degişli halkara şertnamalary baglaşyldy. Bu şertnamalar toplumynyň binýadynda Wersal-Waşington halkara ulgamy emele geldi we onuň täsiri global derejä eýe boldy. Netijede, Britaniýanyň, Fransiýanyň we ABŞ-nyň beýik döwlet derejeleri ýene bir gezek ykrar edildi. Germaniýa, Awstro-Wengriýa we Russiýa bolsa ýeňlişe sezewar bolup, pese düşdüler. Şeýle hem Pariž konferensiýasynda Milletler Ligasyny döretmek hakynda karar kabul edildi. Netijede, I Jahan urşunyň jemleri «Ýewropa konserti» ýaranlygynyň taryhy döwrüni gutarnykly tamamlady. Amerikanyň Birleşen Ştatlary we Ýaponiýa global derejede erkin hereketleri talap edip ugradylar.

Eger Ýewropa konserti güýç deňagramlylygynyň esasy bolan kuwwatly döwletleriň gegemoniýasyny, ýagny geosyýasy agalygyny aňladan bolsa, Milletler Ligasy kollektiw, ýagny bilelikdäki howpsuzlyk garaýşyny öňe sürdi. Onuň awtory ABŞ-nyň şol wagtky prezidenti Wudro Wilson hasap edilýär. Kabul edilen tertibe görä, Milletler Ligasy diňe Ýewropa däl, eýsem, dünýä döwletlerini hem öz hataryna agzalyga alyp bilýärdi.

Halkara ulgamynyň häzirki zaman görnüşi II Jahan urşundan soň emele geldi we oňa Potsdam ulgamy diýilýär. Onuň binýadynda Birleşen Milletler Guramasy döredildi. Geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň başynda «sowuk urşuň» tamamlanmagy bilen iň täze halkara gatnaşyklar ulgamynyň dörändigini öňe sürýän garaýyşlar hem bar. Şeýle bolsa-da, BMG ulgamynyň dünýä tertibiniň binýatlyk esasy bolup durýanlygyny tekrarlamak zerur bolup durýar.

XX asyryň iň uly we tozduryjy uruşlarynyň biri hem Ikinji Jahan urşy (01.09.1939–02.09.1945) bolup durýar. Germaniýa, Italiýa we Ýaponiýa bu urşy başlaýjylar hasaplanýar. Geosyýasy nukdaýnazardan «Özen döwletler» (*iňl. Axis powers*) diýlip atlandyrylan bu üç ýurduň garşysyna ýaranlyk baglaşan Sowet Soýuzy, ABŞ we Beýik Britaniýa uruş alyp bardylar we beýik ýeňşi gazandylar. Netijede, «Ýeňijiler» diýlip atlandyrylan bu döwletleriň başda durmagynda 1945-nji ýylyň 26-njy iýunynda San Fransiskoda täze halkara guramasyny – Birleşen Milletler Guramasyny döretmek barada Tertipnama gol çekildi.

Ýeri gelende, SSSR bilen Ýaponiýanyň arasynda 1941-nji ýylyň 13-nji aprelinde Bitaraplyk Paktyň baglaşylandygyny ýatlamak gerek. Bu Pakt SSSR tarapyndan 1945-nji ýylyň 5-nji aprelinde ýatyryldy.

Bu Pakt dört maddadan durýardy we olaryň esasy ikisi şu aşakdakylardan ybaratdy:

«Birinji madda.

Şertnama baglaşýan Taraplaryň ikisi hem öz aralarynda parahatçylykly we dostlukly gatnaşyklary saklamagy hem-de birek-biregiň territorial bitewüligine we eldegrilmesizligine hormat goýmaga borçlanýarlar.

Ikinji madda.

Eger-de, Şertnama baglaşýan Taraplaryň biri bir ýa-da birnäçe üçünji döwletleriň harby hereketleriniň obýektleri bolan ýagdaýynda, Şertnama baglaşýan beýleki Tarap konfliktiň tutuş dowamynda bitaraplygy saklar».

Üçünji maddada Paktyň 5 ýyl möhlet bilen baglaşylýanlygy we eger Taraplaryň biri tarapyndan ýatyrylmasa, soňraky 5 ýyla uzaldylýanlygy barada aýdylýardy. Dördünji maddada bolsa bu Paktyň mümkingadar gysga möhletde tassyklanmagy we tassyklaýyş namalarynyň Tokioda alşylmagy barada aýdylýardy.

Bu Pakta goşulan Jarnamada şeýle diýilýär:

«JARNAMA

(1941-nji ýylyň 13-nji apreli)

SSSR bilen Ýaponiýanyň arasynda 1941-nji ýylyň 13-nji aprelinde baglaşylan Bitaraplyk baradaky Paktyň mazmunyna laýyklykda, SSSR-iň Hökümeti we Ýaponiýanyň Hökümeti, iki ýurduň arasynda parahatçylykly we dostlukly gatnaşyklary saklamagyň bähbitlerine görä, SSSR-iň Mahjou-Go-nyň territorial bitewüligine we eldegrilmesizligine hormat goýmaga borçlanýandygyny, Ýaponiýanyň Mongoliýa Halk Respublikasynyň territorial bitewüligine we eldegrilmesizligine hormat goýmaga borçlanýandygyny dabaraly jar edýärler».

Käbir alymlar we taryhçylar I we II Jahan uruşlaryna biri-birinden aýrylmaz häsiýetde garaýarlar we 1856-njy ýyldan, ýagny Krym urşundan başlap, tä 1945-nji ýyla çenli aralygy özboluşly ýüzýyllyk uruş döwri hökmünde häsiýetlendirýärler. Hususan-da, belli sowet-rus alymy we diplomaty Walentin Faliniň (*rus. Валентин Фалин, 1926–2018 ý.*) nygtaýşyna görä, Wersal konferensiýasy uzak möhletli Jahan urşunyň diňe aralyk jemlerini jemledi. Bu babatda, Fransiýanyň hökümet baştutany Žorž Klemanso şeýle ýazgyny galdyrypdyr: «Bu şertnama, beýleki ähli şertnamalar ýaly, urşy dowam etmekden başga zady aňlatmaýar, başgaça bolup hem bilmez». Şeýlelik bilen soňky birnäçe asyryň dowamynda halkara gatnaşyklary ulgamy uruş we parahatçylyk, durnuklylyk we durnuksyzlyk ýaly düýpli meseleleriň jemlenen keşbini görkezip gelýär.

XX asyryň soňky onýyllyklarynda halkara meselelerini çözmekde ýarag ulanmagyň ýa-da urşa başlamagyň netije bermejekdigine düýpli göz ýetirildi. Şonuň

üçin hem halkara hukugynyň ileri tutulmagy bu döwür üçin häsiýetli boldy. Elbetde, şeýle bolsa-da, ýaragly çaknyşyklary ýa-da uruşlary doly ýatyrnak başartmady. 1989–1991-nji ýyllarda sosialistik ýurtlarda bolup geçen özgerişler mynasybetli dünýäniň syýasy keşbi hem başgaça görnüşe eýe boldy. Merkezi we Günorta-Gündogar Ýewropada, öňki SSSR-iň çäklerinde täze garaşsyz döwletler emele geldi, Germaniýa birleşdi we netijede «sowuk uruş» tamam boldy. Indi has çylşyrymly mesele – täze dörän döwletler toplumynyň dünýä syýasatyna doly goşulýşmak meselesi öňe çykdy.

Görnükli fransuz filosofy we akyldary Raýmon Aron (1905–1983 ý.) XX asyryň ortalaryndan başlan halkara gatnaşyklary baradaky häzirki zaman ylmy garaýyşlaryň esasyny goýujylaryň biri bolup durýar. Onuň garaýyşlaryna görä, halkara gatnaşyklary ulgamy sözüň doly manysynda II Jahan urşundan soňra emele geldi we dünýä giňişliginde ählumumy häsiýetli halkara durmuşy hereket edip ugrady.

Ikinji Jahan urşunyň tejribesinde halkara gatnaşyklarynyň realizm garaýyşlary köp babatda agdyklyk edip ugraýar. Onuň konseptual esaslarynda şu iki ýörelge has aýdyň görünýär:

1. Döwletleriň syýasy bähbitleriniň gerimleri olaryň kuwwatlylyk derejeleri bilen ölçenýär. Ýagny, döwletiň kuwwaty artdygyça, onuň bähbitleriniň hem gerimi giňeýär.
2. Globallaşma şertlerinde halkara gatnaşyklarynyň çylşyrymlaşdygy saýy, daşary syýasatyň we diplomatiýanyň gurallary barha derwaýys häsiýete eýe bolýar.

Genri Kissinjeriň öz «Diplomatiýa» kitabynda belleýşi ýaly, «XXI asyryň halkara ulgamy daşyndan göräýmäge gapma-garşylykly görnüşde häsiýetlendirilýär, ýagny bir tarapdan ol bölekler bölünýär we beýleki tarapdan hem barha ösýän globallaşma gaplanýar. «Sowuk uruşdan» soňra emele gelen täze dünýä tertibi döwletleriň arasyndaky gatnaşklar derejesinde XVIII–XIX asyrlardaky Ýewropadaky döwletara gatnaşklar ulgamyny ýada salýar. Geljekde ol ulgamyň düzümi bölekleri hökmünde, azyndan, Amerikanyň Birleşen Ştatlary, Ýewropa, Hytaý, Ýaponiýa, Russiýa we belki-de Hindistan, şeýle-de, ençeme irili-ownukly ýurtlar bolarlar. Şol bir wagtda-da, halkara gatnaşyklary ilkinji gezek hakyky global häsiýete eýe bolar».

Üçünji münýýllygyň başlanmagy bilen, dünýäniň käbir çäklerinde örän dartgynly ýagdaýlar ýüze çykdy we olaryň arasynda uruş hereketlerine ulaşyp gidenleri hem bar. Şunuň bilen baglylykda, BMG-niň netijeliligini ýokarlandyrmak we onuň gurluşyny kämilleşdirmek, aýratyn hem halkara-hukuk kadalarynyň gysarnyksyz berjaý edilmegi ýaly meseleler Baş Assambleýada yzygiderli goýulýar. Şu mynasybetli Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 64-nji sessiýasyndaky çykyşynda (*Nýu-Ýork, 2009-njy ýylyň 23-nji sentýabry*) BMG-niň baş maksady hökmünde

global möçberde parahatçylygy we howpsuzlygy, durnukly ösüşi we öňe gidişligi üpjün etmek, häzirki zaman dünýäsiniň düzgünleriniň binýadynda goýlan hukuk we ahlak esaslaryny saklap galmak wezipelerine ünsi çekenligini ýatlamak zerurdyr. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň Lideri baş maksada ýetmegiň hatyrasyna döwletleri hem-de iri halkara guramalaryny has ysnyşykly we sazlaşykly gatnaşyklary gazanmaga çagyrdy.

«Şeýle özara gatnaşyklaryň netijeliliginiň derejesi, milli bähbitler bilen tutuş halkara jemgyýetçiliginiň bähbitleriniň arasyndaky oňyn deňagramlylygy tapmak köp babatda beýleki, örän möhüm global meseleleriň – ekologiýa, energetika, azyk, suw serişdelerini adalatly paýlamak, garyplyga, ýokanç kesellere, neşekeşlige we beýleki wehimlere garşy göreşmekde işiň netijeliligini gazanmak bilen baglanyşykly meseleleriň hem üstünlikli çözülmegini kesgitleýär. Şol döwrüň içinde biziň Guramamyz bütin dünýäde ýokary abraýa eýe boldy, çylşyrymly halkara meselelerini çözmäge goldaw bermekde uly tejribe toplady, döwletleriň arasyndaky hyzmatdaşlygyň berk hukuk binýadyny işläp taýýarlady. BMG häzirki zaman dünýä düzgünleriniň daýanjy, bütin adamzadyň umyt-arzuwlarynyň hasyl bolmagy ugrunda tagalla edýän gurama bolupdy we şeýle bolmagynda galýar. Häzirki şertlerde hut Birleşen Milletler Guramasy döwletleriň döredijilikli işiniň, halkara gatnaşyklarynyň adalatly we sazlaşykly ulgamy gurmagyň ygtybarly daýanjy bolmalydyr» diýip, Türkmenistanyň Prezidenti öz çykyşynda anyk nygtady.

Bu aýdylanlaryň syýasy-diplomatik mazmuny bilen bilelikde çuňňur ylmy-teoretik ähmiýeti hem bardyr, sebäbi ol pikirler häzirki zamanyň çylşyrymly ýagdaýlarynda dünýä tertibiniň sazlaşykly bolmagyny gazanmak hem-de parahatçylygyň we howpsuzlygyň hatyrasyna tagallalary birleşdirmek bilen baglydyr.

Şeýlelik bilen halkara gatnaşyklarynyň döreýiş taryhy birnäçe müň ýyl mundan öň, ýagny ilkinji döwletara gatnaşyklarynyň amala aşyrylmagy bilen başlanýar. Wagtyň geçmegi bilen we döwletleriň arasyndaky gatnaşyklaryň çylşyrymlaşmagy bilen, dürli taryhy şertlere laýyklykda, halkara syýasaty gapma-garşylykly häsiýete eýe bolýar. Şoňa görä-de, döwletleriň arasynda ýaranlyklar emele gelýär we weýrançylykly uruşlara ýol bermezlik maksady bilen halkara gatnaşyklarynda deňagramlylygy saklamak zerurlygy ýüze çykýar. Şeýle deňagramlylygy bolsa diňe ulgamlaýyn çemeleşmek we köptaraplaýyn diplomatiýa arkaly döredip bolýar. Şu mynasybetli hem halkara gatnaşyklarynda Westfal, Wena, Wersal we Potsdam atlary bilen belli ulgamlar emele gelýär.

Ýeri gelende, ýokarda ýatlanan ulgamlarda güýç deňagramlylygyny saklamak, parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmek meselesinde bitaraplyk syýasatynyň hem uly ähmiýete eýe bolandygyny bellemek ýerliklidir. Käbir taryhy mysallary hasaba almanyňda, bu meseläniň şu wagta çenli doly öwrenilmänligine ünsi çekmek zerur. Bu babatda bolsa halkara gatnaşyklaryna aň ýetirmekdäki ylmy çemeleşmeleriň esasynda durýan teoretik garaýyşlary we usulyýet ýörelgelerini ösdürmek zerur.

Soraglar:

1. Halkara gatnaşyklary barada nähili düşüňjeler bar?
2. Halkara gatnaşyklarynyň haýsy taryhy döwürleri bar?
3. Dünýä tertibiniň we halkara gatnaşyklary ulgamynyň özara arabaglanyşygy barmy?

§3. Halkara gatnaşyklary baradaky esasy ylmy-teoretik konsepsiýalar

Ýokarda beýan edilişinden görnüşi ýaly, halkara gatnaşyklary mydama hereketde bolan, dürli taryhy döwürlere we şertlere görä üýtgeýän, şol bir wagtda-da durnuklylyga ymtylýan ulgama daýanýar. Bu ulgamyň gurluşyna we kanunalaýyklyklaryna göz ýetirmek üçin ony herekete getirýän we deňagramlylykda saklaýan güýçler, ösüş ýa-da yza gaýdyş ýagdaýlary, uruş we parahatçylyk, umumadamzat, sebit we milli derejedäki gymmatlyklar, bähbitler, özara gapma-garşylyk ýa-da utgaşyklyk ýaly başga-da ençeme meseleler ylmy taýdan giňden öwrenilýär. Netijede, dürli ylmy-teoretik garaýyşlar we konsepsiýalar emele gelýär. Olar iş ýüzündäki alnyp barylýan syýasata hem-de halkara gatnaşyklaryna bellibir derejede öz täsirini ýetirýär.

Halkara gatnaşyklarynyň kanunalaýyklyklaryny teoretik taýdan öwrenmegiň çäklerinde dürli sebitlerdäki döwletleriň jemgyýetçilik-syýasy gurluşlary, olaryň geosyýasy täsirleri hasaba alynýar. Soňky onýyllyklaryň dowamynda global ösüşiň çaltlaşmagy bilen, wakalaryň ýygjam we düýpgöter üýtgeşik häsiýetleri baradaky düşüňje has hem derwaýys derejä göterildi. Bellibir sebitdäki ýa-da tutuş halkara gatnaşyklary ulgamyndaky ýagdaýlaryň gysga wagt aralygynda çürt-kesik üýtgemegi häzirkî zaman şertlerinde has köp duş gelýär. Olar bilen baglylykda degişli daşary-syýasy çözgütleri kabul etmek hem ylmy-teoretik gurallaryň kämilleşmegini talap edýär.

Halkara gatnaşyklary teoriýasynyň amaly ugurlary hem giňden ösdürilýär. Eger-de tebigy ýa-da takyk ylmlarda dürli kanunlar we teoremlar ýörite hasaplamalar we synag-tejribe esasynda açylýan we subut edilýän bolsa, jemgyýetçilik-syýasy ylmlarynda bu ýol bilen ylmy açyşlary amala aşyrmak mümkin däl diýen ýalydyr. Sebäbi syýasy ösüşi öwrenmekde eksperiment, ýagny synag-tejribeçilik işleri uly töwekgelçilik bilen bagly bolup durýar. Jemgyýetçilik we döwlet, halkyň ýaşaýyş-durmuşy bilen bagly meselelerde örän eserdeňlik bilen çemeleşmeli bolýar. Şu mynasybetli hem halkara gatnaşyklary, aýratyn hem geosyýasy ýagdaýlar öwrenilende, taryhda bolup geçen ähmiýetli wakalar, olaryň sebäpleri we emele gelen dürli geosyýasy akymlar özara aýrylmaz arabaglanyşykda seljerilýär.

Şonuň üçin halkara gatnaşyklar teoriýasynyň esasy çeşmeleriniň biri hem, köklerini gadymyýetiň jümmüşinden alyp gaýdýan taryhy ösüşiň köpasyrlyk tej-

ribesidir. Bu ýerde ylmy ýörelgeler halkara gatnaşyklaryň baý tejribesine esaslanmak bilen, syýasatyň we diplomatiýanyň yzygiderli kämilleşmegini şertlendirýär. Köpýyllyk tejribäniň we döwürleýin bolup geýän halkara ýagdaýlarynyň ylmy taýdan öwrenilmegi bilen teoretik garaýyşlar emele gelýär. Munuň özi bolsa daşary-syýasy we diplomatik işde ýolgörkeziji häsiýete eýe bolan strategik çözgütleri işläp düzmekde ulanylýar.

Gadymy grek şäher-döwletleriniň özara gatnaşyklaryny çuňňur seljerýän ilkinji işleriň mysalyny Fukididiň (b.e.ö. 471–401 ý.) iki müň ýyldan gowrak mundan ozal ýazan sekiz kitapdan ybarat «Peloponnes urşunyň taryhy» atly eserinde görmek bolýar. Onuň käbir garaýyşlary we çykaran netijeleri şu günki günün halkara gatnaşyklary üçin hem derwaýys häsiýete eýedir.

Peloponnes urşy şol wagtky afinlileriň we lakedemonlylaryň arasynda bolup geçipdi. Olaryň her biri birnäçe döwletleriň ýaranlyklaryna baştutanlyk edýärdiler. Fukidid bu ýerde urşuň düýpli sebäplerini hem-de onuň başlanmagyny şertlendiren dürli bahanalary tapawutlandyrýar. Esasy sebäp antik eýýamyň bu iki kuwwatly döwletiniň bähbitleriniň çapraz gelmegi bilen baglydyr. Afinlileriň güýçlenmegi lakedemonlylarda uly howatyrlanma döredipdir. Bu babatda, Fukidid halkara gatnaşyklarynda güýç faktorynyň we bähbitleriň aýgytlaýjy täsiri barada ýazýar.

Gadymy grek akyldary, taryhyň atasy hasaplanýan Gerodotyň eserleri mundan 2500 ýyla golaý ozal ýazylan hem bolsa, olar häzirki zamanyň köp meselelerine düşünmeklige kömek edýär. Onuň meşhur «Taryh» atly kitabynda gadymy dünýäniň ençeme künjeklerinde, şol sanda häzirki Türkmenistanyň çäklerinde hem bolup geçen wakalar beýan edilýär. Olarda geosyýasy taýdan uly ähmiýeti bolan seljerişler hem berilýär.

Soňluga bilen, realizm jähetinden bu klassyky, ýagny nusgalyk ugur Nikkolo Makiawelliniň (1469–1527 ý.), Tomas Gobbsyň (1588–1679 ý.), Emerika de Watteliň (1714–1767 ý.) we has gutarnykly görnüşde Karl fon Klauzewisiň (1780–1831 ý.) işlerinde öz beýanyny tapýar.

Teoretik nukdaýnazardan halkara gatnaşyklary giň mazmunly düşünje bolup durýar we bu barada häzirki wagta çenli ýeke-täk kesgitleme ýokdur. Bu düşünjäniň mazmuny birnäçe çemeleşmeler arkaly beýan edilýär we olar has giň, resmi we syýasy manylarda açylyp görkezilýär. Halkara gatnaşyklary has giň manyda halklaryň we ýurtlaryň arasyndaky gatnaşyklary aňladýar. Olar resmi manyda – döwletleriň we halkara ulgamynyň beýleki subýektleriniň özara gatnaşyklaryny öz içine alýar. Syýasy manyda bolsa halkara gatnaşyklarynyň subýektleriniň özara gatnaşyklary, ilkinji nobatda diplomatik aragatnaşyklary açylyp görkezilýär.

Halkara gatnaşyklary görnüşleri taýdan hem tapawutlandyrylýar. Olar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Halkara gatnaşyklarynyň häsiýeti boýunça:

- Güýç deňagramlylygyna esaslanan halkara gatnaşyklary;
- Bähbitleriň deňagramlylygyna esaslanan halkara gatnaşyklary.

2. Halkara gatnaşyklarynyň görnüşleri boýunça:

- Jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlaryndaky halkara gatnaşyklary (syýasy, ykdysady, harby-strategik, medeni, ideologik)
- Dürli toparlaryň arasyndaky halkara gatnaşyklary (syýasy partiýalar, milli-etnik birlikler, jemgyýetçilik we halkara guramalary, transmilli kompaniýalar we ş.m.);

3. Derejesi we ýygylgy boýunça:

- Ýokary derejedäki gatnaşyklar;
- Orta ýa-da pes derejedäki gatnaşyklar.

4. Geosyýasy jähetden:

- Global gatnaşyklar;
- Sebit gatnaşyklar;
- Sebitara gatnaşyklar.

5. Dartgynlyk nukdaýnazaryndan:

- Durnukly (stabil) gatnaşyklar;
- Oňsuksyz we durnuksyz gatnaşyklar;
- Ynamdarlyk we hyzmatdaşlyk gatnaşyklary;
- Duşmançylykly ýa-da dawaly gatnaşyklar.

Halkara gatnaşyklarynyň ylmy esaslary barada söz açylanda «nazaryýet» we «teoriýa» sözleri ulanylýar. Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinde beýan edilişi ýaly, nazaryýet ilkinji nobatda bir zada bolan garaýşy aňladýar we ondan soňra «haýsy-da bolsa bir ylmy ýa-da onuň bölümlerini emele getirýän umumylaşdyrylan düzgünleriň, kanunlaryň, kanunalaýyklyklaryň jemi» bolup durýar. (Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. II T., Aşgabat: TDNG, 2016, s.132)

Teoriýa bolsa bu sözlükde aýdylyşy ýaly, «Praktiki tejribäni jemleýän we tebigatyň, jemgyýetiň, pikirlenişiň kanunalaýyklyklaryny şöhlelendirýän taglymat, ylmy ýörelgeleriň, ideýalaryň sistemasy» bolup durýar (398s.). Mundan başga-da, halkara gatnaşyklary ylmynda «ulgam» we «sistema» düşünjeleri hem giňden ulanylýar. Bu ýerde sistema «1. Haýsydyr bir zadyň, hereketleriň ýerleşişindäki hem-de baglanyşygyndaky bellibir kesgitli tertip. 2. Nämedir bir zadyň guralyşynyň formasy, görnüşi. 3. Kanunalaýyk ýerleşen we özara baglanyşykly bölekleriň bitewiligi görnüşinde ýüze çykýan tutuş zat» manylary aňladýar (s.294). «Ulgam» düşünjesi bolsa: «1. Beýikli-pesli gum, baýyrlyk, daglyk ýerler. 2. Kadaly we özara baglanyşykly hereket edýän gurluş. 3. Bir pudaga, ugra degişli edaralaryň jemi, sistema» diýen manylary berýär (441s.).

Ýokarda aýdylanlary hasaba almak bilen, halkara gatnaşyklaryna degişli «nazaryýet» we «teoriýa», «ulgam» we «sistema» düşünjeleriniň dürli beýan ediş mazmuna laýyklykda ulanylmagy maksadalaýyk hasap edilýär.

Teoriýa ilkinji nobatda gurşap alýan dünýä, şol sanda, halkara gatnaşyklary ulgamynda bolup geçýän wakalara, geçmişe we geljege göz ýetirmek, olary ylmy

dilde düşündirmek, ýagdaýlaryň ösüş kanunalaýyklyklaryny ýüze çykarmak üçin döredilýän we ulanylýan ylmy guraldyr. Her bir ylmyň özüne mahsus teoriýalary, usulyýeti we usullary bardyr. Halkara gatnaşyklaryny we dünýä syýasatyny öwrenmek üçin hem özüne mahsus teoretik binýat bar.

Halkara gatnaşyklarynyň teoriýasy halkara ulgamyny we onda bolup geýýän ýagdaýlary ylmy esasyda düşündirmäge hyzmat edýär. Bu babatda ilkinji nobatda, emele gelýän akymalaryň, duş gelýän hadysalaryň, wakalaryň ýa-da ýagdaýlaryň sebäplerine göz ýetirilýär. Ençeme ýyllaryň dowamynda bolup geýýän taryhy ösüş yzarlama bilen degişli kanunalaýyklyklar ýüze çykarylýar we olar teoretik taýdan beýan edilýär.

Halkara gatnaşyklary teoriýasynyň çäklerinde ylmy düşüňjeler, ýagny degişli terminler ýa-da adalgalar işlenilip düzülýär. Olar halkara gatnaşyklaryny ylmy taýdan beýan etmegiň dilini emele getirýärler we onuň esasynda dürli teoretik garaýyşlar, usullar we beýleki aň-ýetiriş serişdeleri ösdürilýär. Mysal üçin, «halkara gatnaşyklary», «halkara syýasaty», «halkara gatnaşyklar. ulgamy», «güýç deňagramlylygy», «parahatçylyk», «howpsuzlyk» ýaly düşüňjeleri, olaryň mazmunyny we iş ýüzünde hereket edişini beýan etmek hem teoriýanyň wezipesine girýär. Mundan başga-da, teoriýanyň çäklerinde ylmy taýdan öwrenilýän obýekt we predmet kesgitlenilýär, olaryň abstrakt, ýagny hyýaly keşbi döredilýär, hereket ediş görnüşleri, ýagny modelleri işlenilip düzülýär, çaklamalar üçin gipotezalar öňe sürülýär we ş.m. ylmy-barlag usullary amala aşyrylýar.

Halkara gatnaşyklar teoriýasynyň özüne mahsus usullary we usulyýet toplumu, amaly çemeleşmeleri hem bar. Olary ulanmak bilen «sebäp-netije» gatnaşyklary, dürli kanunalaýyklyklar ýüze çykarylýar we gipotezalar subut edilýär. Mundan başga-da, halkara gatnaşyklary mydama-da hereketde we ösüşde bolan ulgam hökmünde hemişelik we üýtgäp durýan faktorlaryň, obýektiv we subýektiv täsirleriň astynda bolýar. Olar mynasybetli her bir taryhy döwürüň özüne mahsus halkara gatnaşyklary ulgamy döreýär we wagtyň geçmegi bilen sahnadan gidýär. Mysal üçin, diňe bir asyryň dowamynda dünýä syýasy kartasy birnäçe gezek üýtgäp bilýär we halkara gatnaşyklary ulgamynyň mazmuny hem degişlilikde özgerişliklere sezewar bolýar.

Halkara gatnaşyklary ulgamynyň durnuklylygyny we hereket etmegini üpjün ediji faktorlar dürli garaýyşlar nukdaýnazaryndan öwrenilýär. Has umumy görnüşde olar idealizm, realizm, liberalizm, konstruktivizm, marksizm ýaly garaýyşlaryň çäklerinde amala aşyrylýar. Halkara gatnaşyklary baradaky ylmy-teoretik konsepsiýalar, düşüňjeler halkara gatnaşyklaryndaky esasy akymalary we kanunalaýyklyklary ýüze çykarmaga hyzmat edýär.

Syýasy idealizm garaýyşlarynda halkara gatnaşyklarynyň binýatlyk esaslary hökmünde ahlak we hukuk ýörelgeleri ileri tutulýar. Mysal üçin, XX asyryň birinji ýarymynda amerikan ylmynda ýörgünli bolan idealistik-liberal konsepsiýalaryna görä, azatlyk we demokratiýa ideallaryny bütün dünýäde goramak meselesi ABŞ-

-nyň daşary syýasatynyň esasy mazmuny hasaplanýardy. Halkara gatnaşyklarynyň demokratiýalaşmagy bilen halklaryň we ýurtlaryň arasyndaky ýaragly dawalaryň we uruşlaryň soňuna çykyklar diýlip ynanylýardy. Halkara tertibi hem ähli dawalary parahatçylykly ýol bilen we halkara hukugyna daýanmak arkaly çözmeklige hyzmat etmelidi.

Syýasy realizm garaýyşlarynyň nusgalyk esaslary gadymy hytaý akyldary Sun Tzynyň «Uruş sungaty» (b.e.ö. VI asyr), grek taryhçysy Fukididiň «Peloponnes urşunyň taryhy» (b.e.ö. V asyr), Çanakaýanyň «Artaşastra» (b.e.ö. IV asyr), Gobbsyň «Lewiafan», Makiawelliniň «Hökümdar» eserlerinde öz beýanyny tapýar. Realizmiň görnükli wekilleriniň arasynda G.Morgentau, R.Aron, J.Kennan, E.Karr, F.Şuman, K.Tompson ýaly filosoflaryň hem eserleri meşhurdyr. G.Kissinjer hem häzirki zaman neorealizm garaýyşlarynyň düýbünü goýujylarynyň biri hasaplanýar.

Realizmiň idealizm we liberalizm garaýyşlaryndan esasy tapawudy – onuň tebigatyň hakykylygyna we adamyň hem tebigatyň bir bölegi bolup durýanlygyna salgylanmagyndan gelip çykýar.

Realistlere görä, adam özüniň tebigy gurluşy boýunça zalymlyga ýakyndyr we aňrybaş päk, ýagny günäsiz däldir. Adamlar hemişe güýçli bolmak we beýlekilerden üstün bolmak arzuwy bilen ýaşaýarlar. Adamyň beýle häsiýetleriniň ýok edilip bilinmegi ýa-da üýtgedilmegi realistlere görä utopiýadyr (howaýylykdyr). Realizm barada aýdylanda, birnäçe türkmen nakyllaryny hem ýatlap geçmek ýerliklidir. Mysal üçin, «Dogan bolsaň, dogryňy aýt», «Gylyç gynyndan çyksa, gan görner», «Hudaýa ynansaň ynan welin, eşejigiňi berk duşa», «Gassaba ýag gaýgy, geçä – jan», «Näme ekseň, şony-da orarsyň», «Mugt Buharda ýok», «Bir elde iki garpyz tutdurmaz», «Hasaply dost, uzak gider», «Dost dost, hasap rast» we ş.m.

T. Gobbsyň garaýyşlaryna görä, adam öz tebigatyna mahsus özdiýenli we egoist bolup durýar. Şunuň ýaly-da, adamlar öz häsiýetleri we başarnyklary boýunça dürli-dürli bolup durýarlar. Şonuň üçin hem adam jemgyýetinde bäsdeşlik we agalyk etmäge ymtylmak, duşmançylyk we özara uruşlar dyngysyz dowam edýär. Munuň özi tebigy ýagdaý hökmünde kabul edilýär.

Emma biri-birlerini ýok etmek howpunyň öňüni almak üçin, adamlar özara ylalaşyga gelýärler we döwlet döredýärler. Gobbs özüniň meşhur eserinde döwleti «Lewiafan» diýip atlandyrýar. Adamlar asudalygyň we jemgyýetçilik tertibiniň, parahatçylygyň we howpsuzlygyň hatyrasyna özleriniň hukuklaryny we azatlyklaryny Lewiafana ynanyýarlar.

Emma aýratyn alnan jemgyýetden tapawutlylykda, halkara gatnaşyklarynyň subýektleri bolan döwletleriň arasynda şeýle ylalaşyk ýok diýip, Gobbs aýdýar. Gobbsyň nygtaýşy ýaly, halkara ulgamy adamlaryň we halklaryň biri-biri bilen özara söweşän dünýäsidir, halkara syýasaty bolsa güýç bilen tabyn etmek ugrundaky göreşdir. Şular ýaly gurşawda döwletleriň esasy maksady olaryň milli bähbitleri bolup, beýleki maksatlar ikinji orunda gelýärler.

Realizm garaýyşlaryna görä, garaşsyz döwletler tebigy kanunlara görä hereket edýärler we bir-birleriniň garşysyna duşmançylygy alyp barýarlar. Halkara giňişliginde güýç kanuny höküm sürýär we ol ýeke-täk kadalaşdyryjy faktor bolup çykyş edýär. Şu esasyda ençeme akyldarlar, şol sanda golland akyldary Baruh Spinoza (1632–1677 ý.), inlis alymy Dewid Ýum (1711–1776 ý.) we şweýsar filosofy Emer de Wattel (1714–1767 ý.) dagy syýasy deňagramlylygyň teoriýasyny ösdürdiler.

Döwlet öz harby güýjüne bat berýän çagynda ykdysady, medeni we beýleki meseleler yzky orna geçýär. Realistlere görä, ykdysady kuwwat harby we syýasy kuwwata hyzmat edýär. Netijede, ykdysady taýdan güýçli bolan döwletiň milli kuwwaty, dünýä syýasatyndaky agramy we halkara abraýy barha artýar. Realistik garaýyşyň tarapdarlary hakykat ýüzündäki, ýagny real ýagdaýlary hasaba almaklyga, halkara gatnaşyklarynda güýç faktorynyň höküm sürýänligine göz ýummazlyga ünsi çekýärler.

Ýokarda aýdylanlary hasaba almak bilen, halkara syýasatyndaky realizm ýörelgeleriniň esasynda şu baş pikirler durýar:

1. Halkara gatnaşyklarynyň esasy gatnaşyjysy döwlet bolup durýar. Diňe döwletler tarapyndan halkara-hukuk kadalary kesgitlenilýär, uruş we parahatçylyk yglan edilýär, halkara şertnamalary baglaşylýar we ş.m. Halkara syýasatynyň düýp mazmuny iri döwletler tarapyndan kesgitlenilýär we diňe olar halkara tertibini döredip ýa-da bozup bilerler.
2. Halkara gatnaşyklary anarhik, ýagny baş-başdaklyk häsiýete eýe bolmak bilen, milli bähbitleriň özara gapma-garşylygynyň ýüze çykyan meýdany bolup durýar.
3. Halkara gatnaşyklarynda mydama-da dawa-jedeller üçin sebäpler we şertler bar. Şu nukdaýnazardan uzak möhletleýin dowam edýän uruşlaryň arasyndaky parahatçylyk döwri özboluşly arakesme hökmünde kabul edilýär. Şonuň üçin hem halkara gatnaşyklarynyň mazmuny harby-syýasy ýaranlyklaryň döredilmegi we güýç deňagramlylygyny üpjün etmek zerurlygy bilen düşündirilýär. Güýç deňagramlylygynyň berjaý edilmeginde milli bähbitleriň utgaşdyrylmagy, birek-birege hormat goýmak, deňhukuklylygy ykrar etmek ýaly ýörelgeleriň berjaý edilmegi hem aýrylmaz şertleriň hatarynda ileri tutulýar.
4. Halkara gatnaşyklarynyň düýp manysyna bäsdeşlik nukdaýnazaryndan baha berilýär. Bu pikire görä, her bir döwletiň maksady ahyrky netijede dünýäde we onuň sebitlerinde agalyk ediji derejä ýetmek bilen bagly bolup durýar.
5. Döwletiň howpsuzlygyny üpjün etmegiň esasy serişdesi we guraly hökmünde gönüden-göni güýç ulanmak ýa-da güýç ulanmak wehimini salmak bolup durýar. Halkara hukugy dünýä syýasatynda güýç faktorynyň ýokary tutulmagyny goldamalydyr diýlip hasaplanýar.

6. Şeýlelik bilen halkara gatnaşyklarynyň güýç faktoryna esaslanýan tebigy häsiýetini özgerdip bolmaýar we diňe onuň keşbini üýtgedip bolar.

Halkara gatnaşyklary ulgamynda ähli gatnaşyjy döwletleriň her biri garaşsyz, özygtyýarly we deňhukukly tarap bolup durýar. Halkara gatnaşyklary ulgamynda hereket edýän subýektleri bir ugra gönükdiriji we olaryň üstünden häkimlik ediji syýasy merkez ýokdur. Halkara gatnaşyklarynda döwletleriň özara güýç deňsizligi bardyr hem-de ol syýasy, harby we ykdysady babatda agalyk ediş, tabyn boluş gatnaşyklarynyň döremegine getirýär. Şunuň bilen birlikde halkara syýasy giňişliginde ýeke-täk höküm sürüji-dolandyryjy subýekt bolmasa-da, hakykat ýüzünde hereket edýän güýç merkezleri barada aýtmak mümkindir.

Ýokarda bellenilişi ýaly, realistler her bir döwletiň öz howpsuzlygyny özüniň üpjün etmelidigi barada nygtaýarlar. Emma döwletleriň howpsuzlygyny üpjün etmek maksady bilen amala aşyran hereketleri kähalatlarda bäsdeşlik ýagdaýlarynyň emele gelmegine getirýär. Mysal üçin, bir döwletiň ýaraglanyşyk hereketleri beýleki käbir döwletleriň howatyrlymagyna sebäp bolýar we olar hem ýaraglanmagyny güýçlendirýärler. Bu ýagdaýa howpsuzlyk dilemmasy (*iňl. security dilemma*) diýilýär. Onuň esasynda halkara gatnaşyklarynda özara ynanyşmagyň ýeterlik bolmazlygy durýar. Döwletleriň arasyndaky aragatnaşyklar gümürtik boldugyça, özara ynamsyzlyk artýar. Bu bolsa nämälimlige getirýär we howpsuzlygy berkitmegi talap edýär. Howpsuzlyk dilemmasynyň emele gelmegine nämälimlige esaslanan ynamsyzlyk hem uly täsir edýär. Bu ýagdaý aýratyn hem kuwwatly we global täsire eýe bolan beýik döwletleriň aragatnaşyklarynda aýdyň ýüze çykýar. Haýsy-da bolsa bir beýik döwletiň howpsuzlygynyň artmagy beýleki döwletleriň howpsuzlygynyň gutulgysyz peselmegine getirýär. Dürli döwletleriň bähbitleri mazmun taýdan, umuman, özara meňzeş bolup biler. Mysal üçin, her bir döwlet parahatçylykly we howpsuz şertleri üpjün etmek, ykdysady we söwda, tehniki we tehnologik taýdan ösmek, milletiň abadançylygyny we asuda ýaşaýsyny üpjün etmek ýaly bähbitleri ileri tutýar. Şol bir wagtda-da, ýokarda agzalan bähbitleri doly üpjün etmekde bar bolan mümkinçilikler dürli ýurtlar üçin dürli-dürlüdür. Ol mümkinçilikleriň sanawy giň görnüşlidir we geosyýasy, geoykdysady, medeni-siwilization ýaly ençeme görkezijileri öz içine alýar. Realistler şu halatda bir döwletiň mümkinçiliginiň artmagynyň beýleki döwletiň mümkinçiliklerini çäklendirýänligini nygtaýarlar.

Döwletleriň özara garaşlylygy artdygy saýy dawalaryň döremegi hemmelere ýaramaz täsir edýär we olary çözmekde bilelikdäki tagallalaryň derwaýyslygy artýar. Içeri we daşary syýasatyň özara arabaglanyşygy has hem artýar. Munuň özi bolsa parahatçylyga ymtylmalary ösdürýär. Şu mynasybetli, toplumlaýyn arabaglanyşyk konsepsiýasy özüne çekiji häsiýete eýe bolýar. Häzirki zaman şertlerinde halkara gatnaşyklary ulgamynda döwlet indi ýeke-täk subýekt bolup durmaýar. Döwletara gatnaşyklary has giň – transmilli we global gatnaşyklara ulaşyp gidýär. Olarda halkara guramalarynyň täsiri barha artýar. Bu konsepsiýa görä, halkara syýasatyna

köpsanly aktorlar, ýagny hereketde bolan taraplar gatnaşýarlar we olaryň hatarynda şulary görkezip bolar:

- döwletler;
  - hökümete degişli däl guramalar;
  - täsirli transmilli korporasiýalar;
  - syýasy hereketler, şeýle hem partiýalar, dini guramalar, profsoýuzlar we ş.m.
- Ýokarda görkezilenleriň arasynda halkara guramalarynyň täsiri barha artýar.

Olar ilkinji nobatda ählumumy meseleri çözmeklige üns berýärler. Mysal üçin:

- tebigaty goramak we ekologiýa;
- ýaraglary çäklendirmek;
- ýaýradylmazlyk;
- klimatyň üýtgemegi we ş.m.

XX asyrdaky halkara gatnaşyklary ylmyň realizm akymynyň ösmegi köp babatda amerikan alymy Hans Ioahim Morgentauyň (1904–1980 ý.) ylmy-barlaglary we eserleri bilen baglydyr. Onuň eserleriniň arasynda «Milletleriň arasyndaky syýasat» (1948 ý.) atly kitaba esasy orun degişlidir.

Morgentauyň garaýyşlaryna görä, halkara syýasaty ilkinji nobatda agalyk ugrundaky göreşdir. Şu sebäpli hem döwletler dünýäde öňdeligi eýelemek we halkara giňişliginde häkimlik sürmek üçin çalyşýarlar. Netijede, döwletleriň arasynda dawalar we uruşlar gutulgysyz bolup görünýär. Şunuň bilen baglylykda, Hans Morgentau özüniň meşhur ýörelgesini öňe sürdi. Onuň garaýşyna göre daşary syýasatyň maksatlary milli bähbitler düşünjesine laýyklykda kesgitlenilmelidir we degişli kuwwat bilen goldanylmalydyr.

Morgentau halkara gatnaşyklarynyň anarhik häsiýete eýedigini tekrarlaýar. Esasy gatnaşygy tarap hökmünde çykyş edýän milli döwletler öz bähbitlerine eýerýärler we şu mynasybetli hem özara bäsdeşlige girişýärler. Milli bähbitlere ýetmek ugrundaky bäsdeşlikde üstün çykmak üçin bolsa, döwletler kuwwatly serişdeleri toplaýarlar we olara daýanýarlar. Milli bähbitleriň özeninde bolsa özygtyýarlylygy we garaşsyzlygy gorap saklamak, howpsuzlygy we bitewüligi üpjün etmek maksatlary durýar.

Ýokarda agzalan howpsuzlyk dilemmasynyň çykalgalaryň biri hem halkara gatnaşyklarynda güýç deňagramlylygy ulgamy bolup durýar. Özleriniň harby, ykdysady we syýasy kuwwatyny artdyrmaga çalyşýan döwletler şol bir wagtda deňagramlylygy saklamaga ymtylýarlar we degişli ylalaşyklara gelýärler.

Realizmiň gapma-garşylykly tarapynda liberalizm garaýyşlary durýar. Liberalizm adamzat jemgyýetiniň barha kämilleşýän we ösýän häsiýetine ünsi çekýär. Liberalizmiň erkinlik we demokratiýa ýörelgeleriniň halkara syýasatynda hem orun alýanlygyny aýtmak bilen, adamzadyň ýaşayş-durmuş derejesiniň ösmegi, aňýetiň we medeniýetiň kämilleşmegi bilen, uruş-dawalaryň-da azaljakdygy-

na bolan ynamyň hem berkeýänligini dürli mysallarda subut edýärler. Halkara gatnaşyklary ulgamynda uruş-dawalara sebäp bolýan diýdimzorluk we duşmançylyk ýagdaýlarynyň aradan aýrylmany üçin zerur bolan tagallalary birleşdirmekde bilelikdäki hereketleriň wajyplygy liberalizm garaýyşlarynda ileri tutulýar.

Halkara gatnaşyklaryny ylmy taýdan öwrenmekde liberalizm akymynyň emele gelmegi köp babatda Immanuil Kantlyň, Žan Žak Russonyň, Fransisko de Witorianyň, Gugo Grotsiniň, Jon Lokkyň ylmy döredijiligi bilen baglanyşdyrylýar. Liberalizm garaýyşlarynyň esasynda idealizm taglymaty goýlandyr we onda Immanuil Kantlyň «baky parahatçylyk» baradaky pikirleri esasy orun tutýar.

I. Kantlyň garaýyşlaryna görä, adamlar isleseler-de, islemeseler-de dürli bileleşiklere girmeklige mejburdyr. Parahatçylyga ymtylmaklyk adamlaryň ahlak aň-düşünjeleriniň özeninde durandyr. Kantlyň 1778-nji ýylda çap edilen «Ählumumy taryh ideýasynyň bütindünýä-raýatlyk çäkleri» atly eserinde döwletleriň baky parahatçylyk baradaky şertnamalary baglaşmagynyň zerurlygy barada nygtalýar. «Eger uruşlaryň öňi alynmasa, onda adamzat dowzahda ýaşar. Şu sebäpli hem baky parahatçylyk ähli ýurtlaryň we halklaryň arzuwydyr» diýip, Kant tekrarlapdyr. Şunuň bilen baglylykda, I. Kant özüniň «Baky parahatçylyga tarap» atly eserinde uruşlaryň önüni almagyň ýollary baradaky pikirlerini öňe sürýär we bu babatda bitaraplyga uly ähmiýet berýär. Döwletleriň bitaraplygy we birek-biregiň içki işlerine goşulmazlygy baradaky pikirler I. Kantlyň «Hukuk baradaky taglymatyň metafiziki başlangyçlary» atly eserinde hem bar.

Liberalizm garaýyşlaryna görä, döwletiň daşary syýasaty onuň içeri syýasatynyň maksatlaryndan gelip çykýar. Bu babatda ABŞ-nyň prezidenti Wudro Wilsonyň ady bilen baglanyşykly «wilsonianizm» ýörelgeleri XX asyrdaky meşhur häsiýete eýe boldy. Olarda daşary syýasatyň milli bähbitlere we içeri syýasata tabyn bolup durýanlygy beýan edilýär. Mysal üçin, liberalizm garaýyşlaryna görä, milli derejede parahatçylygy we howpsuzlygy, demokratiýany we durnukly ösüşi üpjün etmek üçin sebit we dünýä derejesinde degişli şertleri döretmeli. Şu mynasybetli hem I Jahan urşundan soňraky döwürde ol ýa-da beýleki görnüşde bilelikdäki, ýagny kollektiwleýin howpsuzlyk ulgamyny döretmek meselesi halkara gün tertibiniň derwaýys mesleleriniň hatarynda durdy. Hususan-da, Milletler Ligasynyň, soňralygy bilen bolsa Birleşen Milletler Guramasynyň döredilmegi hem köp babatda liberalizm garaýyşlaryna esaslanýar.

Liberalizm garaýyşlaryna görä, döwletara gatnaşyklarynda döwletiň kuwwaty däl-de, onuň halkara giňişliginde özüni alyp barşy ileri tutulmalydyr. Şunuň bilen baglylykda, halkara gatnaşyklaryna harby-syýasy häsiýetnama bilen bilelikde söwda-ykdysady, medeni, jemgyýetçilik we beýleki çäklerdäki hereketler nukdaý-nazaryndan hem baha berilýär. Halkara ulgamynyň durnuklylygy we parahatçylykly ýagdaýy diňe güýje daýanmak bilen däl-de, eýsem, özara hyzmatdaşlyk we bi-

rek-birege bagly bolmak arkaly hem üpjün edilip bilner. Mundan başga-da, liberal garaýyşlara görä, demokratik döwletler özara ýüz berip biljek käbir bolup biläýjek dawalara garamazdan, hiç haçan hem urşa girişmeýärler.

Halkara gatnaşyklarynda liberal garaýyşlaryň özboluşly konsepsiyasyny öňe süren alymlaryň arasynda meşhur amerikan filosofy Frensis Fukuýamany görkezip bolar. Geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň ahyrynda ol özüniň «Taryhyň soňy» atly eserinde adamzat taryhynda döwletara uruşlarynyň soňuna çykylyanlygyny öňe sürdi. Fukuýama «sowuk urşun» tamamlanmagyny we ABŞ-nyň üstün çykmany Günbatar liberalizminiň we demokratiýasynyň ýeňşi hökmünde häsiýetlendirdi. Fukuýama «sowuk urşun» tamamlanmagy bilen, adamzat taryhynda liberal demokratiýanyň dabaralanýan döwrüniň başlanýanlygy aýtdy.

Ýöne, Fukuýama liberalizmiň diňe ideologiýada we adamzat aňynda ýeňenligine, iş ýüzünde bolsa göreşiň dowam edýänligine ünsi çekdi. Ahyrky netijede ideallar derejesindäki gazanylan ýeňşiň maddy dünýäde, iş ýüzündäki halkara gatnaşyklarynda hem liberalizmiň hökmürowan boljaklygyna ynamyny beýan etdi. Döwletara uruşlarynyň soňuna çykylmagy bilen, halkara terrorçylygynyň, milletara dawalaryň we milli garaşsyzlyk ugrundaky göreşleriň dowam etjekdigini Fukuýama aýratyn belledi.

Konstruktivizm garaýyşlary hem halkara gatnaşyklary teoriýasyna giňden ýaýrandyr we ol, esasan, XX asyryň soňky onýyllyklarynda bolup geçen ýagdaýlara, «sowuk urşun» tamamlanmagynda syýasy ideýalaryň we jemgyýetçilik gymmatlyklarynyň aýgytlaýjy täsirine üns berýär. Mysal üçin, amerikan alymy Maýkl Barnett özüniň konstruktivistik konsepsiyasynda halkara düzüminiň emele gelmeginde meşhur ideýalaryň, adamzat gymmatlyklarynyň we ählumumy bähbitleriň, medeni däpleriň we jemgyýetçilik ýörelgeleriň kesgitleýji täsiri barada nygtayar.

Halkara gatnaşyklarynyň funksionalizm teoriýasyna görä, döwletleriň özara bir ulgama goşulýşmagy bilen, olaryň her biriniň kuwwaty artýar we munuň mysaly hökmünde Ýewropadaky integrasion hereketler görkezilýär. Bu babatda, umumy bähbitleriň milli bähbitlere görä ileri tutulmagy oňyn ýol hasaplanýar we netijede ähli taraplaryň hem utuş gazanýanlygy nygtalýar. Funksionalizm halkara gatnaşyklaryna hereket edýän bitewi ulgam hökmünde garaýar we onuň esasy ýörelgeleri Immanuel Wallerştaynyň eserlerinde has ynandyryjy beýan edilýär. Şeýlelik bilen halkara gatnaşyklarynyň ylmy-teoretik binýadynyň dürli teoriýalara we garaýyşlara esaslanýanlygyny görmek bolýar.

Soraglar:

1. Realizm garaýyşlary nämäni aňladýar?
2. Liberalizm konsepsiyalarynyň esasy mazmuny nämeden ybarat?
3. Meşhur alymlaryň haýsy garaýyşlary funksionalizme bagyşlanan?

§ 4. Halkara gatnaşyklaryny ylmy taýdan seljeriş usullary we çemeleşmeleri

Ýokarda belenilişi ýaly, halkara gatnaşyklarynda döwlet esasy hereket ediji tarap bolup durýar. Döwletiň halkara gatnaşyklarynyň baş ugry onuň daşary syýasat strategiýasyna laýyklykda kesgitlenilýär. Daşary syýasatyň ýörelgeleri ilkinji nobatda milli bähbitlere we ählumumy ykrar edilen kadalara laýyklykda işlenilip düzülýär we amala aşyrylýar. Daşary syýasaty durmuşa geçirmegiň esasy guraly hem diplomatiýa bolup durýar.

Şol bir wagtda-da, halkara gatnaşyklary milli çäklerden has ýokarda durmak bilen birlikde, umumadamzat jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň kanunalaýyklyklaryny hem öz içine alýar. Eger-de kanunlar we döwlet-syýasy institutlar milli derejede jemgyýeti kadalaşdyryjy gurallar we serişdeler bolup durýan bolsa, onda halkara ulgamynda halkara hukugy we ylalaşyklar esasynda döredilen halkara institutlary, ýagny gurluşlary hereket edýärler. Milli derejeden tapawutlylykda, halkara ulgamynda iň ýokary dolandyryjy häkimiýet ýokdur we onuň deregine halkara jemgyýetçiliginiň tagallasy bilen döredilen gurama hereket edýär. Şeýlelik bilen halkara gatnaşyklary teoriýasy şu esasy bölekleri öz içine alýar:

1. Dürli taryhy döwürlerde olara mahsus bolan halkara gatnaşyklary ulgamynyň döremegi, olaryň giňemegi we ösmegi. Taryhy möwritini hem-de ähmiýetini ýitirmegi bilen onuň öz ornuny başga görnüşdäki täze ulgama bermegi.
2. Halkara ýagdaýyny beýan etmeklik üçin ylmy dili emele getirýän düşüňjeler, kesgitlemeler, terminler we ylmy kategoriýalar.
3. Ylmy taýdan öwrenilýän obýektiň we predmetiň abstrakt modelini döretmek üçin usullar we usulyýet toplumy.
4. Ýüze çykarylan ylmy netijeleri iş ýüzünde ulanmak nukdaýnazaryndan olary teoretik ýa-da praktik, ýagny amaly ugurlara degişli etmek üçin deňeşdirme esaslary, ýa-da kriteriýalary.
5. Ylmy gipotezalary işläp düzmek we öňe sürmek, olary iş ýüzünde barlamak we subut etmek üçin halkara gatnaşyklarynyň kanunlary ýa-da kanunalaýyklyklarynyň toplumy.
6. Halkara gatnaşyklary teoriýasynyň umumy ylmy ulgamdaky orny, ähmiýeti we täsiri.
7. Beýleki ylmy-teoretik ugurlar bilen arabaglanyşygy we başga-da ençeme görkezijileri bar.

Halkara gatnaşyklary ylmynyň häzirki zaman ösüşi barada aýdylanda, esasan, iki çemeleşmä ünsi çekmek zerur bolup durýar:

1. Klassyky çemeleşme, ýagny halkara gatnaşyklaryny öwrenmekde we ylmy-teoretik garaýyşlary işläp düzmekde filosofiýa, taryh, hukuk, sosiologiýa, syýasaty öwreniş we beýleki ugurlara esaslanmak;

2. Hususan-da, ylmy çemeleşme, ýagny halkara gatnaşyklaryny takyk teoriýalar, deňeşdirme usullary, hatda matematik logika, ekonometrik we beýleki usullar arkaly öwrenmek we kanunalaýyklyklary ýüze çykarmak.

Häzirki zaman halkara gatnaşyklary ylmynda döp bolan syýasy-filosofik beýan edişiniň çäklerinden çykman bilen, dürli analitik teoriýalar işlenilip düzülýär we olar çaklama gipotezalary taýýarlamakda uly meşhurlyga eýe bolýar. Şeýle çemeleşmeleriň hatarynda şu ugurlary görkezmek bolar:

1. Sistemalar ýa-da ulgamlar teoriýasy.
2. Oýun teoriýasy.
3. Aragatnaşyklar teoriýasy we beýlekiler.

Bulardan başga-da, güýç deňagramlylygy, çözgüt kabul ediş, strategiýany işläp düzmek, meýdan teoriýasy ýaly kesgitli çäklerdäki teoriýalar hem ösdürilýär.

Ýokarda getirilen mysallar we düşüňjeler hususan-da halkara gatnaşyklary teoriýasynyň çäklerinde ösdürilýär we bu ýerde diňe olar barada agzap geçmek bilen çäklenmeli bolýar. Halkara gatnaşyklary dürli taraplardan häsiýetlendirilýär we olaryň esasynda:

1. Güýç deňagramlylygy nukdaýnazaryndan:
  - güýçli we asgyn taraplaryň gatnaşyklary;
  - hyzmatdaşlyk we özara goldaw gatnaşyklary;
  - bähbitleriň deňagramlylygy esasyndaky gatnaşyklar tapawutlandyrylýar.
2. Halkara gatnaşyklary geosyýasy çäklere görä:
  - global;
  - sebit;
  - sebitara derejelerde alnyp barylýar.
3. Halkara gatnaşyklarynyň içki düzümine görä:
  - jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlaryny öz içine alýan gatnaşyklar (ykdydady, syýasy, harby-strategik, medeni, ideologik we ş.m.);
  - gatnaşýan taraplara görä (döwletara, halkara guramalary we ş.m.) gatnaşyklar;
  - gatnaşyklaryň derejesine görä (ýokary, orta we pes derejedäki) gatnaşyklar tapawutlandyrylýar.

Halkara parahatçylygy we howpsuzlygy nukdaýnazaryndan halkara gatnaşyklarynyň dartgynlyk derejesi hem tapawutlandyrylýar. Hususan-da, olar durnukly we durnuksyz, ynanyşmak ýa-da duşmançylykly, hyzmatdaşlyk ýa-da dawaly, parahatçylykly ýa-da uruşly derejelerde bolup biler.

Halkara gatnaşyklarynyň subýektleri düşüňjesi hem häzirki zaman şertlerinde wajyp ähmiýete eýe bolýar. Global ýa-da sebit gatnaşyklarynyň anyk ýagdaýlarynda hereket edýän subýektlere iňlis dilinde «hereket ediji, gatnaşyjy» manysyny aňladýan «aktor» hem diýilýär. Aktor halkara gatnaşyklary ulgamynda öz täsirli

ornuny eýeleýän subýektdir. Ol islendik döwlet, gurama, topar, indiuid, hatda islendik şahsyýet hem bolup biler.

Aktorlaryň üç görnüşini tapawutlandyrýarlar:

- milli (özygtyýarly döwletler),
- transmilli (sebitleýin guramalar),
- uniwersal (bütindünýä guramalary).

Halkara gatnaşyklarynda döwlet esasy subýekt ýa-da aktor hökmünde çykyş edýär. Muňa tassyknama hökmünde şu häsiýetleri görkezmek bolar:

- döwletleriň daşary syýasaty halkara gatnaşyklarynyň häsiýetini düzýär.
- döwlet halkara hukugynyň esasy subýekti bolup durýar.
- halkara guramalaryň hem-de halkara gatnaşyklarynyň beýleki subýektleriniň işlemegi we ýaşamagy belli derejede döwletleriň olara bolan garaýşyna baglydyr.
- döwlet häzirki wagtda hem adamzadyň syýasy birleşmesiniň uniwersal görnüşi bolmagynda galýar.

Halkara guramalary syýasata gatnaşygy subýektler hökmünde şu görnüşlere bölünýärler:

- Döwletara we hökümetara guramalar. Bular umumy maksatlara ýetmek üçin we düzgünnamalaýyn resminamalar esasynda işleýän döwletleriň ylalaşygy esasynda döredilýär. Hökümetara guramalary uniwersal, sebitleýin ýa-da maksatlaýyn görnüşlerde bolup bilýär.
- Hökümete degişli däl guramalar. Halkara gatnaşyklarynyň ulgamyna öz täsirini ýetirýän hökümete degişli däl gatnaşyjlaryň arasyndan hökümete degişli däl halkara guramalary, transmilli korporasiýalary we döwletiň içeri sebitlerinde bolmak bilen halkara täsirli düzümleri tapawutlandyrýarlar.

Hökümete degişli däl halkara guramalary häzirki zaman dünýäsinde işjeň täsirliilige eýedir. Bular hökümet tarapyndan döredilmeýär we bir döwletiň çäginde hereket etmeýärler. Taryhda hökümete degişli däl guramalar XIX asyrdan döräp ugraýar we XX asyryň II ýarymynda ösüşe eýe bolýar.

Täsirli aktorlaryň hatarynda transmilli korporasiýalary hem görkezmek bolar. Olar ilkinji nobatda halkara işewürlük, maliýe we ykdysady toparlary öz içine alýar. Olaryň arasynda British petroleum, Eksson-Mobil, Gazprom, Google we beýlekileri mysal getirip bolar. Bu aktorlar girdeji gazanmak maksady bilen işleýärler we şu esasyda halkara syýasatyna öz täsirini ýetirýärler.

Şeýle subýektler aýratyn hem nebit-gaz, senagat we maglumat tehnologiýalary ulgamynda köpdür.

Şeýlelik bilen halkara gatnaşyklary ylmy taýdan seljerilende ähli hereket edýän taraplar we şertler hasaba alynýar.

Soraglar:

1. Halkara gatnaşyklaryny ylmy taýdan öwrenmegiň nähili ähmiýeti bar?
2. Halkara gatnaşyklary teoriýasy haýsy bölekleri öz içine alýar?
3. Analitik teoriýalaryň haýsy ugurlaryny aýdyp bolar?

§ 5. Daşary-syýasy doktrinalar we olaryň halkara gatnaşyklaryna täsiri

Daşary-syýasy doktrina düşünjesi halkara gatnaşyklary teoriýasynda möhüm orun tutýar we etimologiýa nukdaýnazaryndan latynça «doctrina» (taglymat) sözünden gelip çykýar. Doktrina daşary syýasat baradaky konseptual we strategik garaýyşlardan ugur almak bilen, halkara gatnaşyklary ulgamynda bellibir taryhy döwürde anyk we başarlaňlyk bilen amala aşyrmaly syýasatyň maksatnamasyny, ýörelgelerini, usullaryny we garaşylýan netijeleri göz önünde tutýar. Şeýle hem doktrinanyň esasynda daşary-syýasy işe bolan döwlet derejesindäki garaýyşlar we talaplar, wezipeler we ony amala aşyrmagyň usullary we serişdeleri hem durýar.

Daşary-syýasy doktrinada degişli taryhy döwür üçin döwlet syýasatynyň baş wezipesi görkezilmek bilen, esasy ugurlar we wezipeler bilen bir hatarda, halkara ulgamyndaky gatnaşyklaryň mazmuny kesgitlenilýär.

Adatça, daşary-syýasy doktrina döwletiň harby-syýasy doktrinasy bilen ýakyndan bagly bolup durýar.

Halkara gatnaşyklarynyň iň täze taryhynda ABŞ-nyň «Monro Doktrinasy» (*iňl. Monroe Doctrine*) meşhur häsiýete eýe boldy. Jarnama şekilinde beýan edilen bu Doktrina 1823-nji ýylyň 2-nji dekabrynda ABŞ-nyň şol wagtky prezidenti Jeýms Monronyň Kongrese ýüzlenmesinde aýan edilipdi. Mazmun taýdan Monro Doktrinasy «Amerika – amerikanlylar üçin!» diýlen jümle bilen düşündirilýär.

Monro Doktrinasy bellibir derejede Mukaddes ýaranlygyň 1822-nji ýylyň ahyrynda bolup geçen Weron Kongresinde gelnen karara jogap bolup durýardy. Kongrese gatnaşan Russiýa, Prussiýa we Awstriýa Latyn Amerikasy koloniýalarynyň garaşsyzlyk ugrundaky gozgalaňlaryny basyp ýatyrmak we ispan agalygyny dikeltmek barada ylalaşypdylar. Bu işi amala aşyrmaklyk bolsa Fransiýa tabşyryldy.

Prezident Monronyň ýüzlenmesinde dünýäni ýewropa we amerikan ulgamlaryna bölmek bilen, ABŞ-nyň Ýewropa ýurtlarynyň içki işlerine goşulmazlygy, Ýewropa döwletleriniň hem Günbatar ýarym şaryň ýurtlarynyň işlerine goşulmazlygy baradaky ýörelgeler jar edildi.

Ispan koloniýalarynyň garaşsyzlyk ugrundaky göreşleri babatynda özüniň bitaraplygyny yglan etmek bilen, ABŞ ýewropa metropoliýalaryna hem goşulmazlyga duýduryş berdi. Latyn Amerikasynyň giňişliklerini özüniň düýpli bähbitleri bilen baglaşdyran ABŞ zerur ýagdaýda Ýewropa döwletlerine garşy uruş hereketlerine girişmekden hem saklanmajagyny yglan etdi.

Umuman, ABŞ-nyň taryhy daşary syýasatda doktrinal ýörelgelere baý bolup durýar. Mysal üçin, Ikinji Jahan urşy tamamlanandan soňraky döwür Trumeniň Doktrinasy bilen häsiýetlendirilýär. 1947-nji ýylyň 12-nji martynda ABŞ-nyň şol wagtky prezidenti Garri Trumen özüniň Kongrese ýüzlenmesinde «sowuk urşun» baş ýörelgesi bolan SSSR-e garşy durmak Doktrinasyny jar etdi. Munuň özi bellibir derejede öňki prezident F.Ruzweliň döwründe emele gelen halkara gatnaşyklary ulgamyna uly urgý bolupdy.

Üçünji müňýyllygyň başynda ABŞ-nyň ygylan eden daşary-syýasy strategiýasy özboluşly görnüşde Buşun Doktrinasy (*inl. Bush Doctrine*) adyny aldy. ABŞ-nyň 43-nji prezidenti bolan Jorž Buşun ady bilen baglanyşykly bu Doktrina laýyklykda ABŞ halkara terrorçylygyna garşy barlyşyksyz göreşi ygylan etdi. Muňa bolsa 2001-nji ýylyň 11-nji sentýabrynda Nýu-Ýork şäherindäki Dünýä söwda merkezi binasyna terrorçylyk hüjümi we köpsanly adam pidalary sebäp boldy. Prezident J. Buş terrorçylyga garşy göreşmek maksady bilen «öňüni alyş» harby urgulary esaslandyrdy we şol ýylyň oktýabr aýynyň başynda Owganystana goşun girizdi. Soňluga bilen bu «öňüni alyş urşy» ady bilen hem belli boldy. Buşun Doktrinasy soňra birnäçe ugurlar bilen dolduryldy we olar şu aşakdakylary öz içine aldy:

1. Dünýäde demokratiýany işjeň ýaýratmak we ornaşdyrmak.
2. Wehim salmak, basyş etmek we öňüni alyş uruşlaryny alyp barmak.
3. Birtaraplaýyn hereketlere bat bermek.
4. Amerikan gegemoniýasyny, ýagny ýeke-täk hökmürowanlygyny berkarar etmek.

Beýik Britaniýanyň daşary-syýasy taryhynyň Ikinji Jahan urşunyň öň ýaýnyndaky, dowamyndaky we yz ýanyndaky şöhratly sahypalary U. Çerçiliň «Üç halkaly» diýlip atlandyrylan doktrinasy bilen bellidir. Geçen asyryň 50-nji ýyllarynda hem Beýik Britaniýanyň daşary-syýasy strategiýasy Çerçil tarapyndan esaslandyrylan «Üç halkaly» Doktrinasyna laýyklykda dowam etdi.

Bu Doktrinanyň düýp mazmuny Beýik Britaniýanyň halkara syýasatyndaky üç sany täsirli orny bilen düşündirilýär. Birinjiden, Britaniýa ABŞ-nyň baş ýarany bolup durýar. Ikinjiden, Britaniýa Günbatar Ýewropanyň öňdebaryjy döwleti bolmak bilen ösen siwilizasiýanyň başyny çekip barýan döwlet hökmünde hasaplanypdyr. Üçünjiden bolsa Beýik Britaniýa Milletler Arkalaşygynyň lideri hökmünde tanalýar.

Emma geçen asyryň 50-nji ýyllarynyň ahyrynda halkara ýagdaýynyň özgermegi, öňki koloniýalaryň ornunda ençeme garaşsyz ýurtlaryň emele gelmegi, Sowet Soýuzynyň baştutanlygynda sosialistik döwletleriň kuwwatynyň we täsiriniň artmagy, Günbatar Germaniýanyň ösmegi we berkemegi bilen, Beýik Britaniýanyň daşary-syýasy doktrinasy soňluga bilen has döwrebap we kämilleşen hem-de mazmun taýdan baýlaşdyrylan görnüşe getirildi.

Hytaý Halk Respublikasynyň hem dürli taryhy tapgyrlardaky daşary-syýasy doktrinasynyň ösüşini synlamak gyzykly bolup durýar. Hytaýyň häzirki döwürdäki

daşary-syýasy doktrinasy bellibir derejede geçen asyryň soňky çäryeginde hytaý özgerişleriniň esasyny goýan Den Sýaopiniň garaýyşlarynyň logiki dowamy bolup durýar. Bu ösüş ýoly üç tapgyra bölünýär we olar, takmynan, on ýyllyk döwürden durýar.

Birinji döwür bolan 1978–1989 ýyllarda Hytaýyň halkara gatnaşyklarynda pragmatizm, ýagny bähbitlere görä hereket etmek ýörelgeleri ileri tutulyp ugrady. Şunuň bilen birlikde ýurduň ykdysady taýdan döwrebaplaşmagy üçin daşary-syýasy şertler döredildi hem-de maýa goýum üçin daşary ýurt çeşmeleri üpjün edildi.

Ikinji döwür 1989–1999-njy ýyllary öz içine alýar we ol «sowuk urşuň» tamamlanmagy bilen dünýädäki syýasy tertibiň düýpli özgermegine gabat geldi. Bu şertlerde Pekin daşary-syýasy doktrinany haýsydyr bir ýörite resminamada berkidip durmady. Hytaýyň baş maksady döwleti gurşap alýan serhetden daşky ýakyn giňişlikde strategik durnuklylygy üpjün etmeklige gönükdirildi.

Daşary syýasy-doktrinanyň kämilleşmeginiň we döwrebaplaşmagynyň üçünji tapgyry 1999–2007-nji ýyllary öz içine alýar. Hytaýyň daşary-syýasy strategiýasy beýik döwlet derejesine mynasyp bolan ugurlara gönükdirildi. Şeýle döwlet halkara gatnaşyklary ulgamyny emele getirmeklige gönüden-göni gatnaşýar we diňe bolup geçýän ýagdaýlara jogap bermek bilen çäklenmeýär. Bu döwürde hytaý diplomatiýasy özboluşly goranmak strategiýasyndan üstünlikli hüjümleri alyp barmak strategiýasyna gönükdirildi. Bu döwürde «Global derejedäki hoşniýetli goňşuçylyk» Konsepsiýasy öňki bar bolan «Hoşniýetli goňşuçylyk guşagy» diýlip atlandyrylan Konsepsiýanyň ýerini çalyşdy. Munuň özi bolsa Hytaýyň milli bähbitleriniň hem global derejä çykýanlygynyň alamaty bolup durýardy.

Umuman, XX asyryň ortasyndan başlap şu günlere çenli dowam edip gelýän «Parahatçylykly ýaşasmagyň baş ýörelgesi» atly baş sany ýörelge Hytaýyň daşary-syýasy doktrinasynyň mazmunynyň özenine girdi:

1. Birek-biregiň territoriýa bitewüligine we özygtyýarlylygyna hormat goýmak.
2. Hүjüm etmezlik.
3. Içki işlere gatyşmazlyk.
4. Deňlik we özara bähbitlilik.
5. Parahatçylykly ýaşasamak.

Bu ýörelgeler döwletiň parahatçylykly häsiýetini görkezmek bilen, bellibir derejede bitaraplyk ýörelgelerine hem laýyk gelýär. Mundan başga-da, Den Sýaopin 1984-nji ýylda «Parahatçylyk we ösüş» atly konseptual garaýyşy aýan etdi. Bu Konsepsiýa laýyklykda, häzirki zamanyň iri strategik meseleleleri hökmünde parahatçylygy üpjün etmek we ykdysady ösüş öňde goýuldy. Şunuň bilen birlikde «Döwletiň toplumlaýyn kuwwaty» atly Konsepsiýa hem ileri tutuldy, oňa laýyklykda Hytaý harby kuwwatyň ähmiýetini peseltmezden, şol bir wagtda ykdysady we daşary-syýasy, medeni we ylmy-tehniki kuwwaty hem utgaşykly ösdürmekligi maksat edindi.

Hytaýyň daşary-syýasy teoriýasynda 2000-nji ýyllaryň başlarynda ýene bir ugruň, ýagny «Howpsuzlygyň täze Konsepsiýasy» atly düýpli strategiýanyň işlenilip düzülenligini bellemek ýerliklidir. Bu Konsepsiýa laýyklykda, dünýäniň aglaba halklary we döwletleri üçin kepillendirilen parahatçylyk we ösýän hyzmatdaşlyk, olaryň parahatçylykly halkara şertlerinde ösmek maksatlary hyýaly däldir we olary üpjün etmek boýunça ýeterlik mümkinçilikler bar. Olaryň binýadynda zerur bolup duran esasy şert hem özara ynamy berkitmek bolup durýar. Munuň üçin bolsa özara bähbitlilik we her bir döwletiň bähbitlerini hasaba almak wajyp bolup durýar.

Şeýlelik bilen daşary syýasaty üstünlikli amala aşyrmakda degişli doktrinalara hem esasy orun degişlidigini görmek bolýar.

Netijeli daşary syýasaty we diplomatiýany amala aşyrmak üçin onuň konseptual esaslarynyň biri bolan ýörite doktrinalar işlenilip düzülýänligini görmek bolýar. Her bir döwlet öz milli bähbitlerine laýyklykda doktrinal ýörelgelere eýerýär we halkara gatnaşyklaryny alyp barýar.

Soraglar:

1. Daşary-syýasy doktrina nähili düşüňýärsiňiz?
2. Monro Doktrinasynyň mazmuny nämeden ybarat?
3. Doktrina we daşary syýasatyň arabaglanyşygy nämede?

§ 6. Dünýä tertibinde güýç deňagramlylygy teoriýasy we parahatçylygy üpjün etmek meselesi

Dünýäde durnuklylygy, parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmek meselesinde güýç deňagramlylygy meselesi örän derwaýys häsiýete eýe bolup durýar. Güýç deňagramlylygy konsepsiýasy halkara gatnaşyklary teoriýasynyň iň esasy meseleleriniň bir bolup durýar. Mazmun taýdan ol halkara ulgamyna gatnaşan döwletleriň harby-syýasy kuwwat babatynda özara deňagramlylygy saklamagyny aňladýar.

Gadymy döwürlerden bäri dowam edip gelýän bu mesele soňky iki asyryň dowamynda giňden öwrenilýän ylmy-teoretik ugry emele getirdi. Hususan-da, dünýä tertibi we güýç deňagramlylygy baradaky ylmy-barlag işleri ilkinji nobatda realizm we liberalizm garaýyşlaryň çäklerinde öz beýanyny tapdy.

Halkara gatnaşyklary ulgamynda hem beýleki ulgamlarda bolşy ýaly, onuň esasy maksady deňagramlylygy saklamak bolup durýar.

Güýçleriň deňagramlylygy ýa-da deňagramlyk konsepsiýasy halkara gatnaşklar ulgamynyň sazlaşykly işlemeginiň obýektiv kanunlarynyň esasy emele getirýär we ol iki görnüşde öz beýanyny tapýar:

1. Güýçleriň iş ýüzünde, ýagny geosyýasy tejribedäki deňagramlylygy we;
2. Güýç deňagramlylygynyň ylmy-teoretik konsepsiýalary.

Iş ýüzünde ýöredilýän güýç deňagramlylygy syýasaty halkara giňişliginde güýçleriň özara gatnaşygynyň häsiýeti bilen bagly bolup durýar. Muňa halkara gatnaşygy ulgamynyň çäklerindäki güýçleriň özara täsiri we garşylykly hereketleri hökmünde düşünmek bolýar. Şunuň bilen baglylykda, Hans Morgentau halkara syýasatynyň alty ýörelgesini düzüpdir:

1. Syýasat obýektiw kanunlara baglydyr we olara görä dolandyrylýar.
2. Syýasatyň esasy hereketlendiriji güýji milli bähbitler bolup durýar.
3. Milli bähbitler hyýaly däl-de, obýektiw düşüňjelerdir.
4. Syýasy hereketlere ahlak nukdaýnazary tarapyndan baha berilmelidir we seljerilmelidir. Çünki, ahlak kadalary bilen syýasy talaplaryň arasyndaky gutarňyksyz garşylyklaryň barlygyny ýatdan çykarmaly däldir.
5. Milli bähbitleriň konsepsiýasy ahlak nukdaýnazary tarapyndan kesgitlenen gowulyklaryň we galplyklaryň hyýanatçylykly peýdalanylmagynyň önüni alýar.
6. Syýasy realizm ykdysady, syýasy, ahlak ýagdaýlary öz içine alýan adam tebigaty hakyndaky garaýyşlardan hem ugur alyp gaýdýar.

Teoriýa nukdaýnazaryndan halkara gatnaşyklaryň ulgamy dürli güýç polýuslarynyň, ýagny merkezleriniň arasyndaky gatnaşyklary görkezýär. Ol polýuslaryň mukdaryna görä, halkara gatnaşyklary ulgamy şu görnüşlere eýe bolup biler:

1. Bipolýar, ýagny iki polýusly ulgam. Adatça, bu «sowuk uruş» tejribesiniň ABŞ we öňki SSSR arasyndaky gapma-garşylyklaýyn ýagdaýyny açyp görkezýän ulgamdyr.
2. Monopolýar, ýagny bir polýusly ulgam. Munuň mysaly hökmünde geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň başynda «sowuk uruş» tamamlanan wagtyndaky ýagdaýy görkezip bolar. Ol wagt dünýäde ýeke-täk ýeňiji döwlet hökmünde ABŞ öňe çykypdy we öz bähbitlerini hökmürowanlyk bilen öňe sürüpdi.
3. Üçünjiden: içki gurluşy garşylyksyz – demokratik ulgam.
4. Multipolýar, ýagny köp polýusly ulgam. Ol, esasan, häzirki zaman ýagdaýyny häsiýetlendirýär.

Güýç deňagramlylygyň çäklerinde «ulgamlaryň kuwwat» düşüňjesi hem düýpli öwrenilýän meseleleriň biridir. Ol giň manyda şu aşakdaky esasy görkezijileri öz içine alýar:

- ýurduň geografik ýerleşişi;
- tebigy gurlary we çig-mal serişdeleri;
- maliýe-ykdysady we senagat kuwwaty we mümkinçilikleri;
- harby güýji;
- ilat sany;
- milli häsiýet;
- milli ahlak;
- daşary syýasat, diplomatiýa we beýlekiler.

Soňky döwürlerde ulgamlaýyn kuwwat bilen bilelikde «ulgamlaýyn çökgünlik», ýagny krizis ýagdaýlarynyň hem döreýiş şertlerine üns berilýär. Halkara ulgamyndaky çökgünlik – munuň özi güýçleriň sazlaşygyny bozýan hem-de ulgamda zorlukly hereketleriň bolmagynyň mümkinligini artdyran çalt möwjeýän wakalaryň jemleýji netijesidir. Şu mynasybetli Halkara gatnaşyklary teoriýasynda döwletara gatnaşyklarynyň durmuşyna täsir ediji esas hökmünde halkara krizisleriniň dürli görnüşlerine uly üns berilýär.

Halkara ulgamyndaky güýçleriň özara gatnaşygynyň üýtgemegi bilen ulgamlaýyn özgerişler bolup geçýär. Düýpli dawalar we global uruşlar, çökgünlikler ýa-da beýleki ýagdaýlar netijesinde halkara gatnaşyklar ulgamynyň her bir böleginde özgerişler bolup geçýär. Olaryň netijesinde halkara ulgamy gatnaşyklaryň täze derejesine çykýar we deňgünlilikde täze güýç deňagramlylygy emele gelýär.

Halkara gatnaşyklar ulgamyndaky bolup geçýän düýpli özgerişler deňagramlylyk ýagdaýyny öňki görnüşine gaýtaryp bolmaýanlygy bilen tapawutlanýar. Könedan täze ýagdaýa geçiş çägi «bifurkasiýa nokady» düşüňjesiniň üsti bilen beýan edilýär. Ulgamdaky bolup geçýän özgerişleriň jemleýji netijesi bifurkasiýa nokadyna ýetende, onuň ähli gurluşlarynda täze yzyna gaýtaryp bolmajak ýagdaýlar döreýär. Halkara gatnaşyklaryndaky her bir taryhy eýýam özboluşly bifurkasiýa nokadyndan başlanýar. Mysal üçin, Westfal, Wena, Wersal we Potsdam ulgamlarynyň emele gelmegi, «sowuk urşun» tamamlanmagy we SSSR-iň dargamagy munuň aýdyň mysallarydyr.

Adatça, bifurkasiýa nokadynyň ön ýanlarynda ählumumy çökgünlik başlanýar we onuň esasy sebäbi öňden gelýän ulgamlaýyn gatnaşyklaryň täze taryhy şertlere laýyk gelmezligi bilen düşündirilýär. Olaryň ýeriniň täze gatnaşyklar bilen çalşyrylmak zerurlygy ýüze çykýar. Şu sebäpden hem birnäçe alymlar krizis ýagdaýyna halkara ulgamyny ýa-da onuň kiçi ulgam böleklerini dargadyan hadysa hökmünde garaýarlar. Has dogrusy, krizis bu ulgamyň bir ýa-da birnäçe böleklerini düýpli yzyna gaýtaryp bolmajak derejede üýtgedýän ýagdaýdyr.

Bu ýerde «çökgünlik» we «krizis» düşüňjeleriniň hem özara tapawudyny aýdyp geçmek gerek. Çökgünlik köplenç ýagdaýda ykdysady ösüşiň pese gaçmagy we ýaşayyş-durmuş, söwda, senagat ýaly wajyp pudaklarda uly kynçylyklaryň emele gelmegi bilen düşündirilýär.

Halkara gatnaşyklarynda krizis köplenç halatlarda çykalgasyz ýagdaýlar, dartgynlygyň ýaragly çaknyşyklara çenli baryp ýetmegi bilen düşündirilýär. Mysal üçin, taryhdan mälum bolan «Kuba krizisi», «Berlin diwarynyň krizisi» we beýleki ýagdaýlar giňden bellidir. Olary, adatça, çökgünlik düşüňjesi bilen beýan etmeklik bärden gaýdyar.

Ýokarda bellenilişi ýaly, güýç deňagramlylygynyň derejesi beýik döwletleriň kuwwatlylyklarynyň özara deňeçerliginden gelip çykýar. Bu mesele aýratyn hem realizm nukdaýnazarýndan giňden beýan edilýär. Mysal üçin, G.Kissinjeriň «Diplo-

matíya» kitabynda belleýşi ýaly, her bir ýüzýyllykda, hamana, tebigatyň kanunyna görä ýaly, halkara gatnaşyklarynyň ähli ulgamyny özüniň hususy gymmatlyklaryna laýyk getirmäge ýeterlik kuwwaty we erki bolan, şeýle-de intellektual we ahlak taýdan özüne göwni ýetýän döwlet peýda bolýar. Mysal üçin, XVII asyrdaky Kardinal Rişelýe zamanyndaky Fransiýa halkara gatnaşyklaryna täzeçe çemeleşmäni ygylan etdi. Ol milli döwletiň ýörelgelerine hem-de onuň milli bähbitleriniň ileri tutulmagyna esaslanýardy. XVIII asyrdaky bolsa Beýik Britaniýa soňky iki asyrdaky öz täsirini saklan güýç deňagramlylygy baradaky Konsepsiýasyny öňe sürdi.

Meşhur Monro Doktrinasyna tas bir asyrlap diýen ýaly eýeren Amerikanyň Birleşen Ştatlary Birinji Jahan urşundan soňra, prezident Wudro Wilsoneyň öňe süren ýörelgelerinden ugur almak bilen, dünýä syýasatyna ymykly girişdi. ABŞ II Jahan urşundan soňraký dünýä tertibiniň döremeginde we halkara gatnaşyklarynyň täze keşbiniň emele gelmeginde esasy orny eýeledi. G. Kissinjer amerikan daşary-syýasy strategiýasynyň global derejä göterilmegini taryhyň logikasyna laýyklykda yzarlaýar. Onuň belleýşine görä, 1919-ny ýylda bolan Pariž parahatçylyk maslahatynda amerikan daşary-syýasy garaýyşlary we ýewropa döpleriniň çaknyşdylar. Ýewropalylar XX asyryň başynda emele gelen dartgynly ýagdaýy öňden gelýän we döwür bolan usullar arkaly kadalaşdyrmaga çalyşdylar. Amerikalylar bolsa Birinji Jahan urşuny ýewropalylaryň petige dirän geosyýasy dawatarynyň netijesi hasaplaýardylar.

ABŞ-nyň şol wagtky prezidenti Wudro Wilsoneyň öňe süren «14 ýörelgesinde» Ýewropada XIX asyrdan miras galan we hereket eden güýçleriň deňagramlylygy baradaky geosyýasy konsepsiýanyň möwritiniň ötendigi barada aýdylýar. Amerikalylar täze asyrdaky ýewropalylara kollektiwleýin, ýagny bilelikdäki howpsuzlyk garaýyşlary teklipl etdiler. Ýewropada Birinji Jahan urşuna çenli dowam edip gelen güýç deňagramlylygynyň ulgamy howpsuzlygy doly üpjün etmäge ukyply bolmasa-da, döreýän dawatary we uruşlary çäklendirmäge ýardam berýärdi. Şeýle hem bu ulgam, esasan, durnuklylygy üpjün etmeklige we bir döwletiň beýleki döwletiň üstünden beýgelmegine ýol bermezlikdi.

Kissinjeriň pikirine görä, güýç deňagramlylygynyň ulgamy soňky taryhy döwürlerde emele gelen ýagdaýdyr. Adamzat ösüşiniň aglaba dowamynda siwilizasiýa imperiýa görnüşinde ösýärdi. Imperiýalar üçin bolsa halkara gatnaşyklary ulgamy öňdäki hatarda duran mesele däl.

Şeýle-de bolsa Günbatar taryhynda güýç deňagramlylygyny üpjün ediji ulgamyň mysallary hökmünde gadymy Gresiniň şäher-döwletlerini (polisleri) we Italiýanyň Gaýtadan dikeliş eýýamyndaky (Renessans) şäher-döwletleri görkezip bolar. Şeýle hem 1648-nji ýyldaky Westfal parahatçylyk şertnamasyndan soňra Ýewropada döwrän halkara gatnaşyklary ulgamy muňa mysal bolup biler.

Liberal-idealistik garaýyşlar mazmun taýdan halkara gatnaşyklaryny syýasy-hukuk gurallary bilen kadalaşdyrmak, halkara guramalarynyň çäklerinde bähbitle-

ri utgaşdyrmak we çaprazlyklary aradan aýyrmak, ýaragsyzlanma ýaly ýörelgeleri ileri tutýarlar. Iş ýüzünde bu garaýyşlar Birinji Jahan urşundan soňra öňe sürilen Wudro Wilsoneyň 14 ýörelgesinde we Milletler Ligasynyň döredilmeginde (1917 ý.), milli syýasatyň guraly hökmünde urşdan ýüz öwürmek baradaky Brian-Kellog Paktynda (1928 ý.), güýç bilen gazanylan islendik üýtgeşmäniň ykrar edilmezligi baradaky Stimson Doktrinasynda (1932 ý.) öz beýanyny tapdy.

«Sowuk uruş» tamamlanandan soňra bu garaýyşlar has giň we täze esaslara eýe bolsa-da, halkara gatnaşyklary teoriýasynda realizm we neorealizm nukdaýnazarlarynyň agdyklyk etmegi häsiýetli boldy. Şeýlelik bilen şu esasy ýörelgeler berkidildi:

1. Halkara gatnaşyklarynda hereket edýän esasy subýekt bolan döwlet bilen bir hatarda täze taraplar peýda boldy we olar ilkinji nobatda halkara guramalaryny, hökümete degişli däl guramalary, transmilli korporasiýalary we şahsy subýektleri öz içine alýar. Döwletleriň halkara syýasaty hemişelik esasyda dürli subýektleriň bähbitlerini utgaşdyrmak bilen bagly göreşe gönükdirilendir.
2. Halkara gatnaşyklarynda merkezleşdirilen ýa-da ýokary häkimiýet ýokdur we «Özüňe özüň goldaw ber!» talaby hereket edýär diýlip hasaplanylýar. Şeýle ýagdaýda halkara gatnaşyklary ulgamyna gatnaşyjylaryň özara hereketlerini kadaly alyp barmak üçin halkara guramalarynda hyzmatdaşlyk we halkara hukugynyň kämilleşdirilmegi arkaly ähli döwletleriň deň hukuklylygynyň üpjün edilmegi esasy üns merkezinde durýar.
3. Halkara gatnaşyklary diňe uruş we parahatçylyk bilen ölçenilmeýär we esasy orun halkara hyzmatdaşlygyna berilýär. Halkara ýagdaýlarynyň çylşyrymlaşmagy bilen özara garaşlylyk artýar.
4. Maksatlaryň köpdürli bolmagy bilen bilelikde, umumadamzat gymmatlyklary we ýörelgeleri öňe çykýar. Şu esasyda hem dünýä syýasy tertibiniň döredilýän esasynda bilelikdäki tagallalar aýgytlaýjy häsiýete eýe bolýar.
5. Kollektiwleýin howpsuzlyk ulgamyny döretmeklik we halkara syýasatynda urşdan ýüz öwürmeklik ileri tutulýan maksat bolup durýar.
6. Soňky maksat bolsa umumy dünýä global jemgyýetiniň emele gelmegi bolup durýar.

Halkara gatnaşyklary ulgamynda güýç deňagramlylygyny üpjün edýän döwletler dürli harby-syýasy bileleşikleri emele getirýärler. Bellibir geosyýasy maksatlar bilen, ilkinji nobatda bolsa howpsuzlygy üpjün etmek we howplara garşy göreşmek üçin, birnäçe döwletiň özara ylalaşyk esasynda arkalaşykly hereketi üçin döredýän ýaranlyk häsiýetli bileleşigine «alýans» (*inl. alliance*) diýilýär. Alýansa girýän döwletler umumy howpuň önüni almak, umumy duşmany ýeňmek we ş.m. maksatlara eýerýärler. Olar degişlilikde harby, ykdysady we beýleki goşantlary bilen alýansa girýärler. Taryhda we häzirki zamanda ençeme alýanslaryň mysallaryny

getirip bolar. Mysal üçin, bolup geçen iri uruşlardaky garşydaş taraplary, halkara terrorçylyga garşy göreşde dürli döwletleriň gatnaşmagyny we ş.m. görkezip bolar.

Alýanslar resmi ýa-da resmi däl görnüşlerde baglaşylýar. Resmi alýansyň aýdyň mysaly hökmünde Demirgazyk Atlantika Şertnamasynyň Guramasyny (NATO) görkezip bolar. Bu alýansyň islendik bir agzasynyň üstüne basyş edilmegi ýa-da uruş ygylan edilmegi tutuş gurama garşy gönükdirilen hereket hökmünde kabul edilýär we degişli bilelikdäki gaýtawul berilýär.

Resmi däl alýanslara agza bolmak has erkin görnüşde bolýar we özara borçlar, köplenç, dil üsti bilen ýa-da gizlin şertde kesgitlenilýär.

Alýansa girmegiň birnäçe bähbitleri bolýar. Birinjiden, goranyşa harç edilýän serişdeleriň tygşytlanmagy käbir agzalar üçin örän bähbitlidir. Bu aýratyn hem «ýadro saýawanyň» astynda bolmaga ymtylýan agzalaryň mysalynda aýdyň görünýär. Ikinjiden, alýansa agzalyk diňe harby-syýasy hyzmatdaşlyk bilen çäklenmeýär we ol özara gatnaşyklaryň giň gerimini öz içine alýar. Mysal üçin, bu babatda söwda-ykdysady gatnaşyklar, maliýe-kredit we maýa goýum ulgamlarynyň hem örän köp bähbitli ugurlaryndan bilelikde peýdalanmak mümkinçiligi döreýär.

Geosyýasy manyda alýans strategik sebitde umumy bähbitleri goramaga, garşydaş tarapyň hereketlerini gözastynda saklamaga, duşmançylykly hereketleriň önüni almaga gönükdirilendir.

Alýanslaryň wagt babatda dowamlylygy dürli-dürlüdür we ol öňde goýlan maksatlar bilen kesgitlenilýär. Mysal üçin, Ikinji Jahan urşunda ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň we SSSR-iň gitlerçi Germaniýa garşy alýansy sanlyja ýyl dowam etdi. NATO alýansy bolsa «sowuk uruş» tamamlanandan soň hem dowam edýär.

Liberal garaýyşlara görä, şol sanda I.Kantyň hem nygtamagy bilen, alýans dawalaryň we gapma-garşylyklaryň çeşmesi bolup durýar. ABŞ-nyň prezidenti Wudro Wilson hem Birinji Jahan urşundan soňra alýanslara şeýle baha beripdi.

Realistler bolsa alýanslaryň milli bähbitler esasynda döredilýänligini nygtaýarlar. Ýaranlyklardan tapawutlylykda, alýanslar çäýe häsiýete eýe bolýar we olara gatnaşygy agzalar üçin bellibir çözügüt ýa-da hereket erkinligine mümkinçilik berilýär.

Şeýlelik bilen halkara gatnaşyklary ulgamynyň çylşyrymly häsiýetiniň bardygyny we onuň dürli döwürlerde üýtgäp durýanlygyny görmek bolýar.

Soraglar:

1. G. Kissinjeriň eserlerinde güýç faktory barada näme aýdylýar?
2. W. Wilsonyň dünýä tertibi barada nähili garaýyş bolupdyr?
3. Liberal-idealistik garaýyşlaryň mazmuny nämeden ybarat?

§ 7. Halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk syýasatynyň orny we ähmiýeti

Bitaraplyk syýasaty halkara gatnaşyklary taryhynyň iň gadymy döwürlerinden bäri mälimdir we şeýle bolsa-da, şu wagta çenli ylmy-teoretik taýdan doly öwrenilmedik ugurdyr. Soňky döwürlere çenli bitaraplyk syýasatyna ilkinji nobatda uruş-dawalara goşulmazlyk manysynda düşünilip gelinýär. Munuň hakykatdan hem şeýledigini inkär etmezlik bilen birlikde, üstümizdäki üçünji münäýlylygyň aýratynlyklaryny hem hasaba almak zerur. Adamzat ösüşi, halkara parahatçylygy we howpsuzlygy, döwletara gatnaşyklary we güýç deňagramlylygy ulgamynyň täze mazmuna eýe bolmagy bilen, bu ugurdaky çözülmeli wezipeler hem hil taýdan has ýokary derejä çykýar.

Bitaraplyk düşüňjesine etimologik taýdan kesgitleme berlende, «ol hem däl, bu hem däl» manyny aňladýan gadymy latyn sözi bolan «neuter» ýa-da grek sözi bolan «neutral» adalgalary ulanylýar. Syýasy babatda bolsa onuň manysy has giňdir. Bitaraplyk syýasaty ilkinji nobatda bitarap döwletinň öz milli bähbitlerine laýyklykda halkara giňişliginde alyp barýan daşary-syýasy strategiýasyny aňladýar we onuň düýp mazmuny uruş hereketlerine gatnaşmazlyk, harby bloklara we birleşmelere goşulmazlyk, öz çäklerinde daşary ýurt harby bazalaryny we goşunlary ýerleşdirmezlik ýaly ýörelgeleri iş ýüzünde amala aşyrmak bilen baglydyr. Dürli döwürlerde dörän bitaraplyk ýörelgeleriniň mazmuny degişli döwletleriň anyk taryhy we halkara-syýasy şertlere görä öz üstlerine alan borçnamalary we olaryň halkara-hukuk derejeleri bilen kesgitlenilýär. Mysal üçin, urşa gatnaşmaktan saklanan we bitaraplygy yglan eden taraplar parahatçylygy ileri tutýarlar we munuň özi hem halkara dartgynlygyny gowşatmakda möhüm esas bolup durýar. Bitaraplygyň dürli görnüşleri bolmak bilen olaryň iň ýokary derejesi hemişelik bitaraplykdyr. Beýle diýildigi, diňe uruş wagtynda däl, eýsem, parahatçylyk döwründe hem dürli dawa ýa-da uruş meýillerine ýol bermezligi, harby birleşiklere gatnaşmazlyk bilen, halkara garşy durmalary azaltmagy aňladýar.

Köplenç halatlarda bitarap döwletleriň özygtyýarlylygyny we garaşsyzlygyny, çäk bitewüligini we eldegrilmesizligini goramak meselesi derwaýys häsiýete eýe bolupdyr. Şu mynasybetli, öz-özünü goramak maksatly kuwwatly milli goşunyň bolmagy, bitaraplygy kepillendiriş we goramak maksatly halkara-hukuk guralynyň döredilmegi hem ileri tutulýan mesele bolup öňe çykypdyr.

Bitarap döwlet öz üstüne alan borçnamalaryny ýerine ýetirýärkä, beýleki döwletler halkara hukugynyň kadalaryna laýyklykda onuň bitaraplygyna hormat goýmalydyrlar.

Bitaraplyk halkara-hukuk derejesi bolmak bilen bir wagtda, parahatçylygy saklamagyň we howpsuzlygy üpjün etmegiň netijeli gurallarynyň biri bolup durýar. Ol ilkinji nobatda uruşlaryň pidasy bolmaktan goranmakda, olaryň ýetirip biljek

harby-syýasy, ykdysady, geografik we beýleki weýrançylyklaryň öňüni almakda, şeýle hem basyş etmek meýilli iri döwletleriň badyny peseltmekde uly ähmiýete eýedir.

Bitaraplyk düşüňjesi gadymy döwürlerde dörän hem bolsa, onuň syýasy mazmuny we ulanyş tejribesi çäkli bolupdyr. Mysal üçin, gadymy Gresiýada bitaraplyk diňe uruş wagty mümkin bolupdyr we uruşýan taraplaryň hiç birine goşulmazlyk düşüňjesi bilen baglanyşdyrylypdyr. Şeýle bolsa-da, b. e. ö. 340-njy ýylda Makedon patyşasy Filip II-niň garşysyna göreşmek üçin Gresiýanyň birnäçe şäher-döwletleri özleriniň ygrarly bolup gelýän bitaraplygyny gaýra goýupdyrlar.

Gadymy Ysraýylda bitarap döwletiň çäklerinden uruşýan ýurtlaryň goşunlarynyň geçmegine ýol berlipdir. Ýöne, geçiji goşunyň bitarap döwlete zyýan ýetirmezlik ýörelgesi ileri tutulypdyr. Parfiýa we Rim imperiýalarynyň hem arasynda baglaşylan şertnamalarda bitaraplyk ýörelgeleriniň berkidilen ýerleri bolupdyr.

Orta asyrlarda bitarap döwletiň halkara-hukuk derejesini ylalaşyklar arkaly kesgitlemek, borçlary we hukuklary anyk beýan etmek tejribesi giňden ornaşyp ugrapdyr. Bu babatda, bitarap döwletleriň harby alýanslara we ýaranlyklara goşulmazlygy, öz çäklerine uruşýan döwletleriň goşunlarynyň girizilmezligi ýaly borçlar aýratyn ähmiýete eýe bolupdyr.

Ýewropanyň taryhynda 1618–1648-nji ýyllaryň otuz ýyllyk urşunda öz bitaraplygyny saklan döwletler bolupdyr. Mysal üçin, Ýewangelik Uniýa bileleşigine girýän sekiz sany protestant knýazy we on ýedi sany protestant şäheri uruşdan daşda durupdyrlar. Bu uruşda Şweýsariýa hem öz bitaraplygyny resmi görnüşde saklady. Şol döwürdäki sakson gersogy Ioann-Kazimir hem otuz ýyllyk uruşuň ilkinji tapgyrynda öz bitaraplygyny saklasa-da, soňlugy bilen korol Gustaw-Adolfyň tarapynda çykyş etdi.

XVII–XVIII asyrlarda «ýaragly bitaraplyk» düşüňjesi döräpdir we ol ilkinji gezek iňlis-amerikan urşunyň dowamynda 1780-nji ýylda Russiýa tarapyndan yglan edilipdir. Onuň maksady rus deňiz söwda flotuny iňlisleriň çozuşlaryndan ýaragly goramak bolupdyr. Netijede, bitarap döwletleriň Ligasy döredilipdir we Ýaragly bitaraplyk baradaky Jarnama yglan edilipdir. Bu tejribä laýyklykda, bitarap döwletler diňe urşa gatnaşmakdan däl, eýsem, uruşýan taraplara goldaw bermekden hem doly ýüz öwürüpdirlir.

1907-nji ýylda kabul edilen V Gaaga Konwensiýasyna görä, deňiz uruşlarynda şu aşakdaky bitaraplyk ýörelgeleri berkidildi:

- kaperçiligi gadagan etmek;
- bitarap baýdagyň erkinligi;
- hakyky blokadany amala aşyrmak we beýlekiler.

1899-njy we 1907-nji ýyllardaky Gaaga Konwensiýalary kabul edilensoň, bitaraplyk babatdaky tejribe iş ýüzünde has hem baýlaşyp ugrady. Halkara tejribe-

sinde dāp bolan bitaraplyk düşünjesi emele geldi. Dāp bolan bitaraplyk düşünjesi uruş döwri üçin hereket edýärdi. Soňlugy bilen, has takygy XIX asyrdaky hemişelik bitaraplyk tejribesi we degişlilikde düşünjesi döredi. Ol uruş wagty hem, parahatçylyk döwründe hem hereket edýär.

Ýokarda aýdylanlardan ugur almak bilen, häzirkiki döwürde bitaraplyk syýasatynyň hem halkara gatnaşyklar ulgamynda mynasyp ornunyň bardygyny uly ynam bilen aýtsa bolar. Munuň üçin ähli ýeterlik esaslar bar we olar ähli babatda ylmy edebiýatda öz beýanyny tapýar. Şol bir wagtda-da, bitaraplygy teoretik taýdan öwrenmeklik entek diňe başlangyç ýagdaýda diýilse hem hakykatdan daş düşüldigi bolmaz. Soňky döwürlere çenli bitaraplyk, esasan, taryhy, halkara hukuk, diplomatiýa nukdaýnazarlaryndan öwrenilmek bilen, beýan ediş usuly üns merkezinde boldy. Bitaraplygyň teoretik esaslaryna, iş ýüzündäki tejribesini seljeriş meselelerine az üns berildi.

Ýokarda ýatlandyrylýş ýaly, umumy kabul edilen halkara terminologiýasyna görä, häzirkiki zamanda giňden ulanylýan inlis dilindäki «neutrality» sözi gadymy «neuter» – «ol hem däl, bu hem däl» diýen manyny berýän latyn sözünden emele gelipdir. Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğünde şeýle beýanat berilýär: «Bitarap – hiç tarapa goşulmaýan» (s.156) we «Bitaraplyk – bitarap syýasaty ýöretmeklik, hiç bir tarapa goşulmazlyk, gatyşmazlyk» (s.156).

Halkara gatnaşyklary teoriýasynda bitaraplyk syýasatynyň, onuň taryhy tejribesiniň we bitaraplyk institutlarynyň tejribesi esasy orun tutýar. Mälim bolşy ýaly, halkara gatnaşyklary teoriýasy boýunça esasy ylmy-barlag işleri dāp bolan realizm, liberalizm, marksizm, konstruktivizm we ş.m. beýleki paradigmalaryň esasynda alnyp barylýar. Şunuň bilen baglylykda, halkara gatnaşyklary teoriýasy nukdaýnazarlyndan bitaraplyk meselesinde şu ugurlara üns berip bolar:

1. Bitaraplyk – halkara gatnaşyklarynda güýç bilen basyş ýa-da uruş-dawalary kabul etmezligiň iş ýüzünde amala aşyrylmagynyň usuly hökmünde.
2. Bitaraplyk – uruş gatnaşmazlyk we dawaly taraplaryň arasynda parahatçylyk üçin şertleri üpjün etmeklige gönükdirilen syýasat hökmünde.
3. Bitaraplyk – halkara meselelerine çemeleşmegiň syýasy-diplomatik guraly hökmünde.
4. Bitaraplyk – ýarashdyryjy we ylalaşdyryjy şertleri dörediji esas hökmünde.

Ylmy edebiýatda bitaraplygyň dürli görnüşleri ýa-da halkara-hukuk derejeleri tapawutlandyrylýar:

- I. Halkara gatnaşyklary ulgamynda döreýän ýagdaýlara görä, anyk alnan uruş wakasy ýa-da dawaly mesele bilen bagly (ewentual) bitaraplyk;
- II. Taryhy döwür ýa-da wagt nukdaýnazarlyndan wagtlaýyn ýa-da hemişelik bitaraplyk;
- III. Birtaraplaýyn esasyda ygylan edilen, ikitaraplaýyn ýa-da köptaraplaýyn ylalaşyk netijesinde emele gelen bitaraplyk derejesi;

IV. Ýaragly bitaraplyk;

V. Bitaraplyk barada göni yglan edilmedik, emma onuň ýörelgelerini öz içine alýan syýasat (harby bloklara ýa-da birleşiklere gatnaşmazlyk, daşary ýurt harby bazalaryny ýerleşdirmezlik, goşulyşmazlyk we ş.m.);

VI. Doly ýa-da bölekleyin bitaraplyk, ýagny bir döwletiň tutuşlygyna ýa-da onuň haýsy-da bolsa bir çäk böleginiň bitarap bolmagy.

Islendik ýagdaýda-da, bitaraplyk kesgitli halkara-hukuk ýagdaýyny aňladýar we şeýle derejä eýe bolan tarap degişli borçnamalary öz üstüne alýar. Eger-de, bitaraplyk köptaraplaýyn esasyda kepillendirilen bolsa, onda degişli taraplar hem bu babatda borçlandyrylýar. Bu ýerde iň esasy ýörelge hem degişli döwletiň bitaraplyk derejesine hormat goýmakdyr we ol döwletiň hem öz gezeginde halkara-hukuk borçnamalary ýerine ýetirmegidir.

Halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk syýasaty hem aýratyn ylmy düşünje hökmünde öwrenilýär. Munuň düýp manysy bitaraplyk halkara-hukuk derejesiniň, degişli borçnamalaryň we ýörelgeleriň iş ýüzünde amala aşyrylmagydyr. Bitaraplyk syýasaty – bu parahatsöýüjilikli döwletiň halkara gatnaşyklarynda amala aşyran daşary-syýasy ugry bolup durýar. Onuň baş mazmuny uruşlara gatnaşmazlyk, harby bloklara we birleşiklere girmezlik, özüniň çäklerinde daşary ýurt harby güýçlerini we bazalaryny ýerleşdirmezlik ýaly we beýleki çärelerde ýüze çykýar. Bitaraplyk syýasatynyň esasynda ilki bilen degişli döwletiň milli bähbitleriniň üpjün edilmegi, onuň özygtyýarly erk-isleginiň berjaý edilmegi ýaly ýörelgeler goýulýar.

Şeýlelik bilen uruş wagtyndaky bitaraplyk, hemişelik bitaraplyk we hususan-da, olardan gelip çykýan bitaraplyk syýasaty halkara gatnaşyklary ylmynda esasy düşünjeler bolup durýar.

Bitaraplyk syýasaty BMG-niň parahatçylyk, howpsuzlyk we durnukly ösüş babatyndaky maksatlaryna we ýörelgelerine doly laýyk gelýär. Şunuň bilen baglylykda bitaraplyga hormat goýmaklyk Milletler Bileleşiginde ileri tutulýan garaýyşlaryň biri bolup durýar.

Halkara gatnaşyklarynyň häzirki zaman ulgamynyň binýatlyk esaslarynyň döredilmegi bilen onuň baş wezipesi hökmünde dünýäde ählumumy parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmek öňde goýuldy. Bu maksada gönükdirilen iň iri we uniwersal mandatly halkara guramasy bolan Birleşen Milletler Guramasynyň 1945-nji ýylyň 26-njy iýunynda kabul edilen Tertipnamasynda döwletleriň arasynda dostlukly we deňhukukly gatnaşyklary berjaý etmek baradaky, uruş we güýç bilen basyş görkezmekden gaýra durmak baradaky talaplar görkezilendir.

Tertipnamanyň giriş bölümünde geljekki nesilleri uruş heläkçiliklerinden halas etmek, adalatlylygy we şertnamalarda berkidilen hem-de halkara hukugynyň beýleki çeşmelerinden gelip çykýan borçnamalara hormat goýmaklygy üpjün etmek ýaly esasgoýujy maksatlar görkezilýär.

Bu Tertipnamanyň «Maksatlar we ýörelgeler» atly birinji babynyň 1-nji maddasynda bolsa Halkara parahatçylygyny we howpsuzlygy saklamak hem-de bu

maksatlar üçin parahatçylyga bolan wehimleriň, agressiýa hereketleriniň we parahatçylygy bozmagyň beýleki görnüşleriniň önüni almak we ony aradan aýyrmak üçin bilelikdäki netijeli tagallalary amala aşyrmaklyk barada aýdylýar. Bu wezipeleri amala aşyrmakda we parahatçylygyň bozulmagyna getirip biljek halkara jedelleriniň çözülişinde ýa-da ýagdaýlary kadalaşdyrmakda adalata we halkara hukugyna esaslanýan ýörelgelerden ugur almalydygy görkezilýär.

Ählumumy parahatçylygy berkitmegiň baş ýörelgesi hökmünde döwletleriň arasynda deňhukuklylyk, halklaryň öz ýoluny saýlamagyna hormat görkezmek we beýleki degişli çäreler barada aýdylýar.

BMG-niň Tertipnamasynyň 2-nji maddasynda belenilişi ýaly, Milletler Bileleşiginiň ähli agzalary özleriniň jedellerini halkara parahatçylygyna, howpsuzlygyna we adalata wehim salmaýan oňşukly ýollar bilen çözmelidigi kesgitlenilýär. Şeýle hem BMG-niň ähli agzalary özleriniň halkara gatnaşyklarynda islendik döwlet babatynda çäk bitewüliginiň eldegrilmesizligine ýa-da onuň syýasy garaşsyzlygyna garşy güýç ulanmak wehimini salmakdan, güýç ulanmakdan ýa-da BMG-niň Maksatlary bilen bir ýere sygyşmaýan islendik beýleki hereketlerden saklanýarlar.

Ýokarda agzalan ýörelgeleriň käbirleri has takykklan görnüşde «Jedelleriň parahatçylykly çözülişi» atly VI bapda hem beýan edilýär. Onuň çäklerindäki 33-nji maddada görkezilişi ýaly, islendik jedele gatnaşýan taraplar eger-de ol jedeliň dowam etmegi bilen halkara parahatçylygyna we howpsuzlygyna wehim salan ýagdaýynda, ilki bilen dawaly meseleleri gepleşikler, araçylyk, ýaraşyk, kazyýet we beýleki parahatçylykly ýollar bilen çözmeklige ymtymalydyrlar.

Soraglar:

1. Bitaraplyk syýasatynyň manysy nämede?
2. Bitaraplyk bilen BMG-niň ýörelgeleriniň arabaglanyşygy barmy?
3. Halkara jedelleri nähili ýol bilen çözülmeli?

§ 8. Bitaraplyk syýasatynyň halkara gatnaşyklarynyň teoriýasyny baýlaşdyrmakdaky ähmiýeti

Halkara gatnaşyklarynyň ylmy-teoretik esaslary ýyl geldigiçe kämilleşýär we häzirki zaman daşary-syýasy tejribeler esasynda baýlaşmak bilen onuň täze ugurlary açylýar. Şu nukdaýnazardan, halkara gatnaşyklarynda netijeli amala aşyrylýan bitaraplyk syýasaty hem teoretik taýdan barha berkeýän binýada eýe bolýar. Bitaraplyk tejribesiniň dürli taryhy tapgyrlary we aýratyn hem häzirki zaman halkara syýasatynda ähmiýetli orny munuň aýdyň şaýatnamasy bolup durýar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanyň

Mejlisiniň IV çagyrylyşynyň I maslahatynda eden çykyşynda ýurdumyzyň halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýasynyň kämilleşmegine ünsi çekdi we bitaraplyk syýasatynyň halkymyzyň ata-baba gelýän parahatçylyk, hoşniýetlilik, birek-birege hormat goýmak we ylalaşdyryjylyk ýörelgelerinden ugur alýandygyny aýtmak bilen: «Diplomatiýa sungaty kuwwatly ylmy binýada daýanmalydyr» diýip, aýratyn nygtady.

Şu esasyda bitaraplyk syýasatynyň hem iş ýüzündäki tejribesine we ylmy-teoretik meselelerine bagyşlanan saldamly işleriň, dissertasiýalaryň we makalalaryň uly toplumynyň emele gelendigini aýtmak bolar. Bu örän gymmatly ylmy gaznada Türkmenistanyň Prezidentiniň ylmy eserleri, makalalary we wajyp halkara forumlarynda eden çykyşlary möhüm orun tutýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Bitaraplyk syýasaty: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň ugrunda halkara hyzmatdaşlyk» atly halkara maslahatynda 2015-nji ýylyň 12-nji dekabrynda sözlän sözünde şeýle diýdi: «Häzirki döwürde biz Bitaraplyk syýasatyny durmuşa geçirmekde oňyn tejribe topladyk. Şoňa görä-de, Bitaraplyk ýörelgesini mundan beýläk-de ösdürmegiň zerurdygyna gowy düşüňäris. Biz halkara gatnaşyklarda Bitaraplyk ýörelgesiniň ylmy-nazary esaslaryny we tejribesini netijeli ulanmaly diýip hasap edýäris. Şunuň bilen baglylykda, bu ugurda alnyp barylýan, anyk maksada gönükdirilen we ulgamlaryň işleri mundan beýläk-de kämilleşdirmeli diýip pikir edýäris. Şundan ugur alyp, Türkmenistan halkara hukukda we halkara gatnaşyklarda Bitaraplyk bilen bagly meseleleri öwrenmek boýunça Halkara merkezi döretmek meselesine seretmegi teklipl edýär».

Türkmenistanyň Prezidentiniň bu sözlerinde çuňňur many bar we halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk syýasatyny ylmy-teoretik esaslarda öwrenmegiň derwaýslygyny aýdyň görkezýär. Türkmenistanyň toplan tejribesi we onuň halkara ulgamynda alyp barýan işleri bitaraplyk syýasatynyň dünýäde parahatçylygy we howpsuzlygy saklamakda, jeddeleri we dawalary oňyn kadalaşdyrmakda netijeli gural bolup durýanlygyny subut edýär.

Bitaraplygyň ylmy taýdan öwrenilmeginde ilki bilen onuň halkara gatnaşyklarynda obýektiw we inkär edip bolmajak ornunyň barlygy düýpli esas bolup durýar. Has anyk aýdylanda, bitaraplyk bu obýektiw hakykatdyr we onuň özüne mahsus döreýiş, ösüş we durmuşa geçiriliş kanunalaýyklyklary bar.

Ikinjiden hem bitaraplyk syýasaty halkara gatnaşyklary ulgamynda tötänleýin döremeýär we onuň ýüze çykmagyna taryhy zerurlyk bardyr. Ol zerurlyk döwletleriň arasynda ylalaşyklygy saklamaga, urşa ýol bermezlige, dawalary gepleşikler arkaly syýasy-diplomatik ýollar bilen kadalaşdyrmaga, gapma-garşy, hatda özara duşmançylykly taraplaryň arasynda gepleşikleri geçirmäge we başga-da ençeme bähbitlere laýyk gelýär.

Üçünjiden, bitaraplyk düşünjesi halkara gatnaşyklar teoriýasynyň binýatlyk garaýyşlary bolup durýan idealizm, realizm, liberalizm, konstruktivizm we beýlekileriň çäklerinde öňe sürülýän konsepsiýalarda çaprazlyga duşmaýar.

Mysal üçin, idealizm garaýyşlaryna laýyklykda, bitaraplyk umumy adamzat gymmatlyklary bolan parahatçylyk, ynsanperwerlik, howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk maksatlarynyň berkarar bolmagyna gönükdirilendir. Realizm nukdaýnazaryndan, bitaraplyk syýasaty halkara gatnaşyklarynda bar bolan hakykat ýüzündäki ýagdaýlardan, obýektiv häsiýetli milli bähbitlerden ugur alýar. Konstruktivizm garaýyşlaryň çäklerinde bitaraplygyň parahatçylygy dörediji, duşman taraplary ýaraşdyryjy gurallary bar. Ol durnukly ösüş maksatlaryna laýyklykda oňyn özgerdişlere ýol açýar we zerur şertleri döredýär. Liberalizm babatynda, bitaraplyk degişli döwletiň, onuň halkynyň erk-islegini aňladýar we bu ýagdaýa halkara derejesinde hormat goýulýar.

Bitaraplyk barada ylmy barlaglar ýeterlik derejede teoretik düşünjelere, ýagny kategoriýalara we kesgitlemelere daýanýar. Hususan-da, bitaraplyk barada düşünje, bitaraplygyň dürli görnüşleri we taryhy döwürleri, olaryň döreýiş we hereket ediş şertleri, halkara-hukuk taýdan kadalaşdyrylyşy we başga-da ençeme ylmy-teoretik bilim gaznasynyň uly toplumyny döredýär.

Bitaraplyk syýasaty degişli döwletiň daşary-syýasy strategiýasyny emele getirmekde we amala aşyrmakda, geosyýasy häsiýetli konsepsiýalary döretmekde, halkara-hukuk ýörelgelerini kanunçylyga ornaşdyrmakda, geljege gönükdirilen çaklamalary we uzak möhletleýin daşary-syýasy maksatnamalary işläp düzmekde, döwlet we sebit derejesindäki wajyp çözgütleri kabul etmekde, halkara jemgyýetçiliginiň tagallalaryny birleşdirmekde we beýleki derwaýys wezipeleri amala aşyrmakda uly esas bolup durýar.

Häzirki zaman halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk syýasatynyň ähmiýeti we zerurlygy barha artýar. Munuň özi ilkinji nobatda halkara dartgynlygyny gowşatmakda, dawalaryň çylşyrymlaşmagyna we olaryň urşa öwrülmeğine ýol bermezlikde, uruşly we duşmançylykly taraplary ýaraşdyrmakda, parahatçylykly gepleşikleri geçirmekde, durnukly ösüş boýunça tagallalary utgaşdyrmakda we başga-da ençeme wajyp ugurlarda bitarap döwletleriň, şol sanda Türkmenistanyň hem täsirli ornunyň berkemeği bilen düşündirilýär.

Şu mynasybetli hem bitaraplyk teoriýasy barada toplumlaýyn düşüňjeleriň we garaýyşlaryň emele gelmeginde Türkmenistanyň iş ýüzündäki tejribesiniň hem ähmiýeti uludyr.

Ýokarda bellenilişi ýaly, bitaraplyk düşünjesi halkara tejribede «neuter», ýagny «ol hem däl, bu hem däl» diýen manyny aňladýan gadymy latyn sözünden gözbaş alýar diýlip hasaplanylýar. Bu düşüňjäniň taryhy kökleri bolsa ilkinji nobatda döwletara uruşlaryna gatnaşmazlyk bilen baglydyr. XXI asyrdaky hem adamzada wehim salýan uruş howpy aradan aýrylmaýar. Şu mynasybetli, bitaraplyk halkara parahatçylygyny we howpsuzlygyny saklamakda hem-de berkitmekde aýgtylaýjy

gurallaryň biri bolup durýar. Munuň hut şeýledigine, Türkmenistanyň öňe sürýän we durmuşa geçirýän halkara başlangyçlarynyň mysallarynda hem göz ýetirmek bolýar.

Bitaraplyk syýasatynyň iş ýüzündäki tejribesini öwrenmek esasynda, onuň ylmy-teoretik ugurlary hem barha kämilleşýär we baýlaşýar. Bu babatda bitaraplygyň taryhy ösüşine, görnüşlerine, daşary-syýasy we halkara-hukuk mazmunyna aýratyn üns berilýär. Şol bir wagtda, bitaraplyk ýörelgeleriniň beýleki parahatçylykly çemeleşmeler bilen umumylygy we arabaglanyşyklary hem ylmy taýdan seljerilýär.

Halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk syýasatynyň ylmy-teoretik esaslaryny öwrenmek we işläp düzmek boýunça derwaýys meseleler aýratyn hem şu ugurlarda öz beýanyny tapýar:

1. Bitaraplyk düşüňjesini mazmun taýdan has giň açyp görkezmek, onuň dürli kesgitlemelerini ylmy-teoretik we syýasy-hukuk taýdan seljermek we esaslandyrmak, esasy häsiýetnamalaryny ýüze çykarmak, bitarap döwletleriň hukuklaryny we borçlaryny, olaryň halkara şertlerinde berjaý edilişini öwrenmek;
2. Bitaraplygyň dürli taryhy döwürlerde we şertlerde emele gelşiniň, ösüşiniň we kämilleşmeginiň kanunalaýyklyklaryny seljermek, ylmy çemeleşmeleriň predmetini we obýektini çuňňur we hemmetaraplaýyn aýdyňlaşdyrmak;
3. Bitaraplygyň iň ýokary derejeli ösen görnüşi hökmünde hemişelik bitaraplygy mazmun taýdan çuňňur seljermek we öwrenmek, onuň halkara-hukuk we syýasy ugurlaryny ylmy-teoretik taýdan seljermek. Hemişelik bitaraplygyň dünýäde parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmekde we berkitmekde aýgytlaýjy gurallaryň biri hökmündäki ähmiýetiniň halkara guramalarynyň, ilkinji nobatda BMG, ÝHHG ýaly derejelerdäki ähmiýetini we zerurlygyny esaslandyrmak.
4. Bitaraplygy goramak meselesi we degişli kepillendirmeleri üpjün etmek. Bu ugurda halkara-hukuk we syýasy-diplomatik esaslandyrmalary işläp düzmek.
5. Bitaraplygyň iş ýüzündäki netijelerini onuň ylmy-teoretik ýörelgeleri bilen deňeşdirip barlamak we zerur halatda kämilleşdirmek we beýlekiler.

Şeýlelik bilen ylmy-teoretik taýdan esaslandyrylan bitaraplyk syýasaty milli we sebit ösüşinde, has giň halkara gatnaşyklarynda uly ähmiýete eýe bolup durýar. Munuň hut şeýledigine, Türkmenistanyň alyp barýan üstünlikli daşary syýasaty we barha giňelýän hem-de mazmun taýdan baýlaşýan halkara hyzmatdaşlygy aýdyň şaýatlyk edýär.

Soraglar:

1. Daşary syýasata ylmy çemeleşmäniň ähmiýeti nämede?
2. Bitaraplygyň ylmy-teoretik esaslaryna nähili düşüňýärsiňiz?
3. Türkmenistanyň bitaraplygynyň ylmy esaslary nähili ösdürilýär?

§ 9. Bitaraplyk syýasatynyň milli kanunçylyk we halkara-hukuk çeşmeleri

Bitaraplyk daşary syýasaty babatynda käbir döwletleriň dürli döwürlerde kabul eden milli kanunçylyk resminamalaryna syn bermek hem zerurdyr.

Milli derejede ygylan edilýän bitaraplyk barada aýdylanda, köp döwletleriň, şol sanda bitarap ýurtlaryň hem tejribesinde urşa gatnaşmazlyk baradaky syýasy-hukuk resminama bolan Jarnama bilen çykyş etmek ýörelgeleriniň halkara tejribesinde giňden duş gelýändigini belläp bolar. Bitaraplyk baradaky Jarnama ony ygylan edýän döwletiň haýsy-da bolsa bir urşa gatnaşmajakdygyny kesgitli aýan edýär. Hatda hemişelik bitaraplyk barada milli kanuny bar bolan döwletler hem zerur bolan halatda Bitaraplyk baradaky Jarnama bilen çykyş edip bilýärler.

Halkara gatnaşyklaryň taryhynda ol ýa-da beýleki döwletiň başga bir döwlet, ýa-da birnäçe döwletler bilen bitaraplyk barada ikitaraplaýyn, ýa-da köptaraplaýyn ylalaşyga gelmekleriniň mysallaryna köp duşmak bolýar. Şunuň ýaly ýagdaýlarda, adaty, halkara-hukuk güýji bolan şertnama baglaşylýan bolsa-da, köplenç halatda syýasy-hukuk häsiýetli jarnama ýa-da beýanname (kommýunike) hem kabul edilýär. Anyk halkara meseleleri babatynda özara bitaraplyk ýa-da birek-biregiň üstüne çozmazlyk barada hem ikitaraplaýyn şertnamalar baglaşylýar.

Şu mynasybetli 1875-nji ýylda halkara hukugy institutynyň Gaagada bolan gurultaýynda bitarap çäkler barada şu aşakda görkezilen birnäçe çözgütleriň kabul edilenligini bellemek zerurdyr:

1. Bitarap döwlet öz ýurisdiksiýasynyň çäklerinde, uruş ýagdaýynda bolmadyk döwlete garşy uruşýan tarapyň gämileriniň enjamlaşdyrylmazlygy we ýaraglandylyrylmazlygy üçin degerli çäreleri görmeli; özüniň suw giňişliklerine we portlaryna olja alnan gämileri goýbermeli däl; ol ýerlerde uruş hereketlerine ýol bermeli däl we ýokardaky kadalaryň bozulmagynyň önüni almak üçin ähli şahslaryň özüni alyp baryşlaryna diňe syn we gözegçilik etmeli.
2. Bitarap döwlet olja alnan gämileri öz çäklerinde ýerleşdirmek we olary satmak ýaly hereketlere ýol bermeli däl we uruşýan taraplaryň goşunlaryny öz çäkleriniň üstünden geçirmeli däl.
3. Bitarap territoriýanyň çäklerinden ok-däri we harby gurlary geçirmeklige ýol berilmeýär, emma näsag we ýaraly urşujylary hiç bir tarapa zyýan bermazden alyp çykmaklyga rugsat berilýär.
4. Uruşýan taraplara bitarap territoriýalarda döwlet karzlaryny almaklyga ýol berilmeýär.
5. Bitarap çäklere giren uruşýan taraplaryň goşun bölümleri haýal etmän ýaragsyzlandyrylmalydyr we mümkin boldugyça uruş hereketleriniň bolup geçýän ýerlerinden has uzaklara geçirilip ýerleşdirilmelidir.

6. Bitarap suw giňişliklerinde alnan oljalar bitarap döwletiň talap etmegi boýunça azat edilmelidir.

Mundan başga-da, Gaaga düzgünleri uruşýan taraplaryň bitarap döwletleriň portlarynda bolmak we olary terk etmek şertleri, bitarap baýdagyň goragy, harby kontrabanda we beýleki meseleleri kadalaşdyrýar. Bitaraplyk barada baglaşylýan şertnamalar özara borçnamalaryň giň toparyny öz içine alýar. Olary ulgamlaryň görnüşde şu aşakdaky toparlara bölüp bolar:

1. Hiç hili ylalaşyklara ýa-da bileleşiklere girmezlik hakyndaky özara borçnamalar:

a) syýasy häsiýetli;

b) ykdysady häsiýetli. Munuň içine maliýe ýa-da ykdysady boýkotdan ýa-da blokadadan ýüz öwürmek, özara kredit bermek, harytlary satyn almak-satmak babatynda gadagançylyga ýol bermezlik we ş.m. hem girýär;

ç) harby häsiýetli;

d) islendik beýleki häsiýetli ýa-da görnüşli borçnamalar.

Bu borçnamalar eger-de ylalaşýan taraplaryň haýsy-da bolsa biriniň ikinji tarapyň garşysyna gönükdirilen beýleki bir şertnama gatnaşýan wagtynda herekete girýär.

2. Her bir tarap beýleki tarapa syýasy ýa-da harby zyýan ýetirip biljek hereketlerden saklanmak we şeýle hereketleriň başga bir tarapyň amala aşyrmagyna ýol bermezlik barada borç edinýär.

3. Eger-de üçünji döwletiň hereketleri ylalaşýan taraplaryň haýsy-da bolsa birine duşmançylykly häsiýetde bolsa, onda ikinji tarap ony goldamaly däl. Mundan başga-da, ol üçünji tarapyň şeýle duşmançylykly hereketleriniň öz çäklerinde amala aşyrylmagyna ýol bermeli däl.

4. Bitaraplyk baradaky şertnama baglaşýan taraplar birek-biregiň işlerine islendik ýaragly ýa-da ýaragsyz gatyşmakdan saklanmak hakynda hem ylalaşyp bilerler.

5. Taraplar öz çäklerinde beýleki tarapyň garşysyna gönükdirilen ýygynçylyk işlerini alyp barýan dürli toparlaryň ýa-da aýratyn şahslaryň hereketlerine ýol bermeli däl. Hususan-da, şeýle hereketler şu görnüşlerde bolup bilerler:

a) döwlet gurluşyny agdarmaklyga taýýarlyk görmek;

b) beýleki döwletiň çäk bitewüligine kast etmeklik;

ç) goşunlary toplamak ýa-da urşujylary hakyna tutmak;

d) beýleki tarapyň ýa-da onuň böleginiň hökümeti hökmünde ygylan etmeklik.

6. Taraplar öz çäklerinde haýsydyr bir üçünji döwletiň goşunynyň ýa-da ýaragly güýçleriniň bolmagyna ýol bermeli däl.

7. Iki tarap hem ylalaşýan taraplaryň garşysyna gönükdirilen ýaragly güýçleriň, ýaraglaryň we dürli harby materiallaryň öz çäklerinden geçirilmegine ýol bermeli däl.

8. Taraplaryň özara baglaşylan şertnama ters gelýän ylalaşyklara goşulmaga haky ýokdur.
9. Taraplar özara serhetini eldegrilmesizligini kepillendirip bilerler.
10. Taraplaryň arasynda duş gelip biljek ähli dawalar we jedeller, olaryň gelip çykyşyna we häsiýetine garamazdan, diňe parahatçylykly usullar arkaly çözülmelidir.
11. Taraplar şertnamanyň üstünlikli amala aşyrylmagy üçin öz aralarynda dostlukly aragatnaşygy saklamalydyrlar.
12. Taraplar öz çäklerinde birek-biregiň garşysyna gönükdirilen daşary ýurt bazalaryny döretmeklige rugsat bermeli dälirler.

Käbir halatlarda oňyn bitaraplygyň ýörelgeleri dürli döwletleriň özara geçirýän maslahatlarynda kabul edilýän bilelikdäki resminamalarda ýa-da köptaraplaýyn şertnamalarda öz beýanyňy tapýar. Bu babatda 29 sany Aziýa we Afrika döwletleriniň Bandung maslahatyny (1955 ý.), Aziýa we Afrika halklarynyň raýdaşlyk maslahatlaryny (1958 ý., 1960 ý., 1963 ý.), Afrikanyň bitaraplyk ýörelgelerine eýerýän döwletleriniň Akkra (1958 ý.), Addis-Abeba (1960 ý.) we Kasablanka (1961 ý.) maslahatlaryny, Goşulyşmazlyk Hereketiniň dürli ýyllarda geçirilen maslahatlaryny we beýlekileri görkezip bolar.

Bitaraplyk barada syýasy-hukuk häsiýetli resminama bolan jarnamalar hem kabul edilýär. Bitaraplygyň şeýle aýan edilmeginiň mysallary hökmünde 1853-nji ýylyň 15-nji dekabryndaky Şwesiýanyň, 1870-nji ýylyň 19-njy iýulyndaky Angliýanyň, 1870-nji ýylyň 23-nji iýulyndaky Russiýanyň, 1870-nji ýylyň 22-nji awgustyndaky we 8-nji oktýabryndaky ABŞ-nyň we beýleki käbir döwletleriň yglan eden jarnamalaryny görkezmek bolar.

Bitaraplyk baradaky jarnamalar möçberi boýunça gysga ýa-da jikme-jik beýan edilen görnüşde bolup biler. Mysal üçin, Italiýanyň 1914-nji ýylyň 3-nji awgustyndaky kabul eden jarnamasy gysga görnüşlidir we Braziliýanyň 1933-nji ýylyň 23-nji maýyndaky jarnamasy giňişleýin mazmunly bolup durýar.

Bitaraplygy yglan ediji jarnama ýa-da beýleki daşary-syýasy resminamalar öz gurluşy boýunça birmeňzeş görnüşde bolup bilerler. Şeýlelik bilen bitaraplyk baradaky jarnama birnäçe şertli bölümden durýar. Birinji bölümde giriş häsiýetli maglumatlar ýerleşdirilýär we onda bitaraplygyň yglan edilmeginiň sebäpleri görkezilýär. Haýsydyr bir döwletiň oňyn bitaraplygy alyp barjakdygy baradaky jarnamasy ýa-da beýannamasy beýleki döwletler üçin ýuridik güýje eýe bolmaýar. Emma bitaraplygy yglan etmek bilen, degişli döwlet öz üstüne birnäçe borçnamalary alýar we bu halkara-hukuk derejesine beýleki döwletleriň hormat goýmagy hökmanydyr. Bu hormat uruş wagty hem, parahatçylyk döwründe-de deň güýje eýe bolmalydyr.

Hemişelik bitaraplyk ykrar edilen ýa-da kepillendirilen häsiýetli bolup bilýär. Mysal üçin, Awstriýanyň hemişelik bitaraplygy 1955-nji ýylda baglaşylan döwlet

şertnamasy esasynda ykrar edildi. Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygy bolsa 1815-nji ýylda ygylan edilen Wena Kongresiniň Jarnamasy esasynda kepillendirilendir.

Hemişelik bitaraplygy ykrar etmegiň iň ýokary halkara-hukuk derejesi Türkmenistanyň mysalynda halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýanyň taryhynda ilkinji gezek bolup geçdi. Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy barada iki gezek, ýagny 1995-nji we 2015-nji ýyllarda ýörite Kararnamalary kabul etmegi bu parahatsöýüjilikli syýasatyň barha derwaýys häsiýete eýe bolýanlygyna şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň milli kanunçylyk we halkara-hukuk binýadynda kanunçylyk, hukuk we daşary-syýasy resminamalarynyň uly toplumynyň döredilenligini ýatlap geçmek maksadalaýykdyr. Olaryň arasynda şu esasy resminamalary görkezmek bolar:

1. Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda kabul eden 50/80 «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» Kararnamasy.
2. Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 2015-nji ýylyň 3-nji iýunynda kabul eden 69/285 «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» Kararnamasy.
3. Goşulşmazlyk Hereketiniň 11-nji konferensiýasynyň Jemleýji namasy. 1995-nji ýylyň 14–20-nji oktýabry, Kartahena, Kolumbiýa.
4. 1992-nji ýylyň 18-nji maýynda kabul edilen Türkmenistanyň Konstitusiyasy.
5. 1995-nji ýylyň 27-nji dekabrynda kabul edilen «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy hakynda» Türkmenistanyň Konstitusion Kanuny.
6. 1995-nji ýylyň 25-nji dekabrynda kabul edilen Bitarap Türkmenistanyň adamyň hukuklary babatdaky halkara borçnamalary hakyndaky Jarnama.
7. 1995-nji ýylyň 25-nji dekabrynda kabul edilen Bitarap döwlet hökmünde Türkmenistanyň daşary syýasatynyň Baş ýörelgesi.
8. A/70/652 S/2016/20 belgi bilen BMG-niň Baş Assambleýasynyň resminamasy hökmünde kabul edilen «Bitaraplyk syýasaty: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň hatyrasyna halkara hyzmatdaşlygy» ýokary derejeli halkara maslahatynyň Jemleýji Resminamasy (Aşgabat jemleýji resminamasy).

Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň milli derejedäki syýasy-hukuk esaslary ilkinji nobatda Türkmenistanyň Konstitusiyasynda, «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy hakynda» Türkmenistanyň Konstitusion Kanunynda we 1995-nji ýylyň 27-nji dekabrynda kabul edilen Türkmenistanyň daşary syýasatynyň Konsepsiýasynda öz beýany tapýar.

Türkmenistanyň Konstitusiyasynda görkezilişi ýaly: «Türkmenistan – demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolup, onda döwleti dolandyrmak prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar. Türkmenistan öz çäginde hökmürowandyr we bütin häkimiýete eýedir, ol içeri we daşary syýasaty özbaşdak amala aşyrýar. Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygy we çägi bitewidir hem bölünmezdir. Döwlet Türkmenistanyň garaşsyzlygyny, çäk bitewüligini, konstitusion gurluşyny goraýar, kanunylygyň berjaý edilmegini hem hukuk tertibini üpjün edýär. Türkmenistan kanun esasynda hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýyna eýedir. Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň 12-nji dekabryndaky «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» Kararnamasynda: «1. Türkmenistanyň ygylan eden hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýyny ykrar edýär we goldaýar; 2. Türkmenistanyň bu hukuk ýagdaýyna hormat goýmaga hem-de ony goldamaga, şeýle hem onuň garaşsyzlygyna, özygtyýarlylygyna we çäkleriniň bitewüligine hormat goýmaga Birleşen Milletler Guramasynyň agzalary bolan döwletleri çagyýar» diýlip belenilendir.

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň şu hili beýan edilýş usuly dünýäniň hiç ýerinde ýokdur, sebäbi ol BMG-niň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda kabul eden Kararnamasynyň mazmunyny özünde saklaýar.

Türkmenistanyň daşary syýasatynyň baş ugruny durmuşa geçirmek wezipesi çuňňur oýlanyşykly we ylmy taýdan hemmetaraplaýyn esaslandyrylan hukuk güýjündäki resminamalarda berkidilendir. Hususan-da, olar ýokarda ýatlanan 1995-nji ýylyň 27-nji dekabrynda kabul edilen Türkmenistanyň bitarap döwlet hökmündäki daşary syýasatynyň Konsepsiýasynda, şeýle hem soňraky döwürler üçin döwlet Baştutanymyz tarapyndan işlenilip düzülen we tassyклanan 2008–2012-nji, 2013–2017-nji hem-de 2017–2023-nji ýyllar üçin Türkmenistanyň daşary-syýasy ugrunyň Konsepsiýalarynda öz beýanyny tapýar. Bu resminamalar ýurdumyzyň daşary syýasy ugruny syýasy-diplomatik taýdan üpjün etmekde maksatlaýyn çäreleriň geçirilmegini, şeýle hem halkara ykdysady hyzmaşdaşlygyny ýola goýmak we ösdürmek bilen Türkmenistanyň geosyýasy strategiýasynyň amala aşyrylmagyny göz önünde tutýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanyň daşary syýasatynyň we diplomatiýasynyň milli kanunçylyk we halkara-hukuk taýdan kämil we berk esaslarynyň üpjün edilmegini üns merkezinde saklaýar. Milli Liderimiz Türkmenistanyň Mejlisiniň VI çagyrylyşynyň deputatlary bilen 2018-nji ýylyň 30-njy martynda eden çykyşynda şeýle diýdi: «Bitarap ýurdumyz halkara durmuşa işjeň gatnaşýar. Alnyp barylýan işleriň dowamynda Türkmenistan bilen beýleki döwletleriň we halkara guramalaryň, ilkinji nobatda bolsa Birleşen Milletler Guramasynyň, onuň edaralarynyň arasynda hukuk gatnaşyklary emele gelýär. Bu bolsa daşary syýasata we Garaşsyz döwletimiziň edýän diplomatik tagallalaryna

degişli bolan milli kanunçylygyň mundan beýläk-de kämilleşdirilmegini talap edýär. Şoňa görä-de, Bitarap döwletimiziň alyp barýan daşary syýasatynyň parahatçylyk söýüji ugruny üpjün etmegiň hukuk usullaryny döretmäge we kämilleşdirmäge uly üns bermeli diýip hasaplaýaryn. Şunuň bilen baglylykda, türkmen bitaraplygyny kanunçylyk taýdan esaslandyrmak, onuň hukuk ýagdaýyny açyp görkezmek we dünýäniň syýasy giňişliginde biziň başlangyçlarymyzy wagyz etmek Mejlisiň deputatlarynyň möhüm wezipeleriniň biri bolmalydyr».

Şeýlelik bilen döwletleriň bitaraplyk derejesiniň milli kanunçylyk we halkara-hukuk taýdan degişli resminamalar arkaly berkidilýänligini dürli mysallarda görmek bolýar.

Soraglar:

1. Milli derejede yglan edilýän bitaraplygyň aýratynlygy nämede?
2. Hemişelik bitaraplygyň iň ýokary derejesiniň haýsy mysaly bar?
3. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy haýsy milli kanunçylyk we halkara-hukuk resminamalarda berkidilendir?

§ 10. Türkmenistanyň bitaraplygy halkara gatnaşyklary ylmynda täze sahypa hökmünde

XX asyryň ahyrynda bolup geçen global özgerişler we tas ýarym asyr dowam eden «sowuk urşuň» tamamlanmagy bilen dünýäniň syýasy keşbi düýpli täzelendi. Öňki bipolar ulgamyň dargamagy bilen ABŞ-nyň ýolbaşçylygyndaky monopolýar ulgam emele geldi we ol köp wagt geçmezden täze münýýlygyň başynda eýýäm multipolýar, ýagny köppolýarly ulgama öwürlip ugrady.

Halkara ýagdaýy barha çylşyrymly häsiýete eýe boldy we adamzada abanýan täze global howplar ýüze çykdy. Şeýle bolsa-da, häzirki zaman şertlerinde bitaraplygyň ähmiýeti has derwaýys derejä çykdy we ol halkara gatnaşyklarynda aýgytlaýjy orun tutýan gurallaryň birine öwrüldi. Bu günki gün, ilkinji nobatda, Türkmenistanyň mysalynda bitaraplyk – parahatçylyk dörediji mümkinçiliklere eýe bolan halkara-hukuk derejesi we syýasaty hökmünde hasaplanýlar. Bu ýöne ýerden däl, sebäbi Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýanyň taryhynda ilkinji gezek Birleşen Milletler Guramasy derejesinde ykrar edilendir we şeýle bolmagynda hem galýar. BMG-niň Baş Assambleýasynyň «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» atly taryhy Kararnamasynyň kabul edilen senesi bolan 1995-nji ýylyň 12-nji dekabry milli we bütün dünýä baýramçylyk senesine öwrüldi.

Şu ýerde BMG-niň Baş Assambleýasynyň şol Kararnamasyny doly mysal getirmegi makul bildik.

**«Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň
1995-nji ýylyň 12-nji dekabryndaky
50/80 KARARNAMASY
TÜRKMENISTANYŇ HEMIŞELIK BITARAPLYGY**

Baş Assambleýa:

– Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy hakyndaky meselä garap, her bir döwletiň özüniň daşary syýasatyny halkara hukugynyň we Birleşen Milletler Guramasynyň Tertipnamasynyň kadalaryna we ýörelgelerine laýyk garaşsyz kesgitlemäge özygtyýarly hukugyny tassyklap;

– Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesini kanun arkaly berkitmegini mübärekläp;

– Türkmenistanyň sebitiň ýurtlary we бүтін dünýäniň döwletleri bilen parahatçylykly, dostlukly we birek-birege peýdaly gatnaşyklary ösdürmekde işjeň we oňyn orun eýelemäge çalyşmagyny mübärekläp;

– Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesiniň sebitde parahatçylygy we howpsuzlygy pugtalandyrmaga ýardam etjekdigine umyt bildirip;

– Goşulşmazlyk Hereketiniň hem-de Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesine bildiren goldawyny nazara alyp;

– Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesini kabul etmeginiň onuň BMG-niň Tertipnamasyndan gelip çykýan borçlaryna täsir etmeýändigini we onuň maksatlarynyň hasyl bolmagyna ýardam etjekdigini ykrar edip:

1. Türkmenistanyň jar eden hemişelik bitaraplyk derejesini ykrar edýär we goldaýar;

2. Türkmenistanyň şu derejesine sarpa goýmaga we ony goldamaga, şeýle hem onuň garaşsyzlygyna, özygtyýarlylygyna we ýerleriniň bitewüligine sarpa goýmaga Birleşen Milletler Guramasynyň agza döwletlerini çagyryr».

* * *

Türkmenistanyň özygtyýarly we meýletin saýlap alan daşary-syýasy ugruna BMG derejesinde ykrar etmek bilen berlen şeýle ýokary baha bitaraplygyň dürli dawalaryň we ýaragly çaknyşmalaryň önüni almakda, olary kadalaşdyrmakda we aradan aýyrmakda, uruşýan taraplaryň arasynda gepleşikleri geçirmekde netijeli gural görnüşinde kabul edilýär.

Soňky birnäçe onýyllygyň tejribesi esasynda, bitarap döwletleriň käbir halkara sanksiyalaryna gatnaşmagy, terrorçylyga, neşeleriň bikanun dolanyşygyna we halkara guramaçylykly jenaýata garşy göreşde, ýaragsyzlanmak hereketinde ýardam beriş tagallalaryny amala aşyrmagy hem parahatçylyk maksatlaryna ýetmekde ýerlikli diýlip hasap edilýär. Munuň özi bolsa, bitaraplygyň hil taýdan täze derejä galmak bilen many-mazmun taýdan hem çuňlaşýanlygyny aňladýar.

Şu nukdaýnazardan, Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk halkara-hukuk de-rejesine eýe bolmagy bilen dünýä diplomatiýasynda täze sahypa açyldy diýilse, hakykata laýyk bolar. Sebäbi Türkmenistan bitaraplyk syýasatyny diňe yglan etmek bilen çäklenmän, eýsem, ençeme halkara başlangyçlaryny öňe sürdi, parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmek boýunça aýgytlaýjy häsiýete eýe bolan ädimleri ät-mek bilen, bitaraplygyň täze mazmunyny we hilini döretdi. Türkmenistanyň my-salynda bitaraplyk diňe yglan edilen syýasy ýörelge bolmak bilen çäklenmän, eýsem, ol parahatçylygy dörediji we ylalaşdyryjy gural hökmünde hem ykrar edildi. Olary ylmy-teoretik taýdan beýan etmeklik we düşündirmek hem halkara gatnaşyklary teoriýasynyň wezipesine girýär.

Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy halkara-hukuk we daşary-syýasy taý-dan kuwwatly we mizemez binýada daýanmak bilen bir hatarda, häzirki zamanyň derwaýys meselelerini çözmekde ygtybarly we işjeň gural bolup hyzmat edýär. Onuň subutnamasy hökmünde ýurdumyzyň köptaraplaýyn diplomatiýasynyň çäk-lerinde amala aşyrylýan işler hem mysal bolup biler. Bu babatda, Türkmenistan özüniň daşary syýasatdaky baş ugrunyň esasy ýörelgeleriniň biri hökmünde Birleşen Milletler Guramasy bilen oňyn we hemmetaraplaýyn hyzmatdaşlygy mundan beýläk hem dowam etjekdigini yglan edýär. Bu gün biziň döwletimiz Birleşen Milletler Guramasynyň birnäçe ýokary derejeli we ýolbaşçylyk wezipeli düzümleriniň hataryna saýlandy. Olara gatnaşmak bilen, Türkmenistan BMG-niň işiniň kämilleşdirilmegine, bilelikdäki tagallalaryň netijeli bolmagyna, şol sanda parahatçylygyň we howpsuzlygyň, dünýäde durnukly ösüşiň möhüm meselelerini ara alyp maslahatlaşmakda we çözgütleri kabul etmekde öz mynasyp goşandyny goşýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň wajyp halkara başlangyçlary, ilkinji nobat-da, parahatçylygy berkitmek we howpsuzlygy üpjün etmek, aýratyn hem Mer-kezi Aziýa we Hazar sebitlerinde hoşniýetli goňsuçylyk hem-de hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny yzygiderli ösdürmek, gapma-garşylyklaryň önüni almak we olaryň syýasy-diplomatik ýollar bilen çözülmegine işjeň gatnaşmak, goňşy we doganlyk Owganystandaky ýagdaýy parahatçylykly we syýasy ýollar bilen kadalaşdyrmak, bu ýurdy durmuş-ykdysady taýdan dikeltmäge ýardam bermek, sebitiň energetika, ulag-aragatnaşyk, ekologiýa meseleleri babatynda eden teklipleri we başlangyçlary barha giň goldawa eýe bolýar.

Şu günki türkmen döwletiniň mysalynda halkara gatnaşyklarynda bitarap-lyk syýasatynyň täze mazmunyny görmek bolýar. Türkmenistanyň işjeň bita-raplygy sebit we has giň halkara gatnaşyklaryna öz oňyn täsirini ýetirýär. Şeýle işjeň daşary-syýasy strategiýa howpsuzlygyň bitewüligi we bölünmezligi baradaky konseptual ýörelge bilen berkidilendir. Bu ýörelgäniň mazmunyny açmak bilen, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 66-njy mejlisinde (*Nýu-Ýork ş., 23.09.2011 ý.*)

eden çykyşynda şeýle diýdi: «Dünýä möçberinde howpsuzlygy üpjün etmegiň möhümdigi barada aýdanymyzda, biz onuň diňe bir syýasy ugruny göz önünde tutmaýarys. Ählumumy howpsuzlygy häzirki zaman dünýäsiniň ösüşiniň ugurlaryny kesgitleýän esasy şertleriň umumylygyna we bölünmezligine esaslanýan bitewi ulgam hasaplaýarys. Munuň özi ykdysady, energetika, ekologiýa, azyk we gumanitar meseleleri çözmekden ybaratdyr. Häzir milli we sebit derejesinde parahatçylygy hem-de ylalaşygy gazanmazdan ählumumy howpsuzlygy üpjün edip bolmaýandygy görünüp duran hakykatdyr».

Howpsuzlygyň bitewüligi we bölünmezligi ýörelgesinden ugur almak bilen, Türkmenistanyň bitaraplyk strategiýasy sebitde we bütin dünýäde parahatçylygy, howpsuzlygy we durnukly ösüşi üpjün etmek boýunça tagallalara işjeň gatnaşýar, derwaýys halkara başlangyçlary bilen çykyş edýär.

Dünýä jemgyýetçiligi, ilkinji nobatda, Birleşen Milletler Guramasy we beýleki iri halkara guramalary Türkmenistanyň möhüm başlangyçlaryny, sebit we has giň möçberdäki hyzmatdaşlyk boýunça tagallalaryny hem-de daşary syýasatda anyk ädimlerini goldaýarlar. Onuň aýdyň netijeleri biziň ýurdumyzyň teklibi bilen Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy tarapyndan kabul edilýän möhüm çözgütlerde we halkara-hukuk resminamalarynda aýdyň görünýär.

Dünýä we sebit syýasatynyň derwaýys meseleleri ara alnyp maslahatlaşylanda we olaryň oňyn çözgütleri gözlenende, Türkmenistanyň garaýyşlaryna uly ähmiýet berilýär we hormat goýulýar. Şol bir wagtda ýurdumyzyň paýtagty Aşgabat dürli halkara maslahatlarynyň, netijeli duşuşyklaryň we giňişleýin pikir alyşmalaryň geçirilýän merkezine öwrüldi.

Şunuň bilen birlikde Türkmenistan halkara hyzmatdaşlygynyň hem-de häzirki zamanyň möhüm meselelerini çözmäge syýasy-diplomatik çemeleşmäniň dünýä derejesinde nusga alarlyk tejribesine eýedir. Biziň ýurdumyz ählumumy derejede syýasy-diplomatik, ykdysady, medeni-gumanitar we beýleki çärelerе işjeň gatnaşýar hem-de parahatçylygy we howpsuzlygy pugtalandyrmakda, durnukly ösüşi we durmuş-ykdysady taýdan öňe gitmegi üpjün etmekde özüniň geljegi uly bolan mümkinçiliklerini netijeli ulanýar.

Biziň döwletimiziň ileri tutýan daşary syýasy garaýyşlary, aýratyn hem ählumumy we sebit meselelerini diňe parahatçylykly we syýasy-diplomatik ýollar arkaly çözmek babatdaky ýörelgeleri häzirki dünýäniň abadançylygyna we howpsuzlygyna, ýurtlaryň we halklaryň hoşniýetli gatnaşyklaryna, medeniýetleriň özara ýakynlaşmagyna we baýlaşmagyna gönükdirilendir. Bu ugurdaky hyzmatdaşlygy giňeltmek we tagallalary birleşdirmek baradaky wezipeler we ýetilmeli sepgitler diplomatik gullugyň mydama kämilleşdirilmegini talap edýär. Şonuň üçin hem öňde goýlan wezipeleri durmuşa geçirmekde däp bolan ýörelgelere eýermek häzirki döwrüň talaby bolup durýar.

Bitaraplygyň halkara gatnaşyklaryndaky orny we ähmiýeti barada aýtmak bilen, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow özüniň «Bitarap

Türkmenistan» atly eserinde şeýle belleýär: «Bitarap döwlet derejesiniň halkara giňişliginde seýrek hadysa dälidigini aýtmak gerek diýip pikir edýärin. Bitaraplygyň düzüm bölekleriniň ol ýa-da beýleki derejelerde, bitaraplygyň gysga wagtlykdygyna ýa-da dowamlylygyna garamazdan, dünýä derejesinde giňden ulanylandygy bellidir. Biz, elbetde, daşky dünýä täsir etmegiň esasy görnüşiniň hökmünde Bitaraplyk derejesini saýlap alan ilkinji döwlet däliris. Ýöne, meger, hiç bir döwletde Bitaraplyk Türkmenistandaky ýaly işjeň hem öndümlü güýji emele getirmeýär. Parahatçylykly gadamlarymyzy amala aşyrmakda Bitaraplyk biziň üçin in wajyp ähmiýete eýedir. Bitaraplyk biziň üçin durmuşyň ähli ugurlarynda amala aşyrylýan işleriň möhüm esasy bolup hyzmat edýär».

Bitaraplyk syýasatynyň häzirki zaman halkara gatnaşyklarynda hakyky dabaralanmagynyň mysaly hökmünde Türkmenistanyň Bitaraplyk we parahatçylyk ýyly bolan 2015-nji ýylda geçirilen iri möçberli çäreleri görkezmek bolar. Onuň çäklerinde Milli baýramçylyk senesi bolan 12-nji dekabrdaky Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygynyň şanly 20 ýyllygynyň dabaraly bellenilmegi ýurt möçberinde we uly halkara derejesinde hem wajyp daşary-syýasy waka bolup durýar. Bu şanly senäniň ýene bir ähmiýetli tarapy ol hem BMG-niň Baş Assambleýasynyň Türkmenistanyň bitaraplygy barada iki gezek ýörite Kararnamany kabul etmegi bilen baglydyr. Hakykatdan hem 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň ýörite «Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy» atly rezolýusiýasynyň kabul edilmegi ýaş türkmen döwletiniň parahatsöýüjilikli we ynsanperwer daşary syýasatyna halkara bileleşiginiň beren in ýokary bahasyna şaýatlyk etdi. 2015-nji ýylyň 3-nji iýunynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 69-njy mejlisinde «Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy» atly Kararnamasynyň ýene bir gezek biragyzdan kabul edilmegi bolsa Türkmenistanyň sebit we dünýä möçberinde parahatçylygy, howpsuzlygy we durnukly ösüşi üpjün etmäge gönükdirilen netijeli daşary syýasatynyň ählumumy ykrar edilmeginiň doly subutnamasy bolup durýar. Kararnamada sebitde parahatçylygyň we howpsuzlygyň berkidilmeginde Türkmenistanyň Bitaraplyk derejesiniň taryhy tejribesi we aýgytlaýjy ähmiýeti, halkara gatnaşyklary ulgamynda dostlukly we özara bähbitli gatnaşyklary ösdürmekdäki hyzmaty ykrar edilýär. Aşakda bu Kararnamanyň teksti dolulygyna getirilýär:

**«BMG-niň Baş Assambleýasynyň 69-njy mejlisinde
2015-nji ýylyň 3-nji iýunynda
kabul edilen Birleşen Milletler Guramasynyň
«Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy»
KARARNAMASY**

Baş Assambleýa:

– özüniň 1995-nji ýylyň 12-nji dekabryndaky 50/80A Kararnamasyna salgylanyp;

– her bir döwletiň öz daşary syýasatyny halkara hukugynyň kadalaryna we ýörelgelerine hem-de Birleşen Milletler Guramasynyň Tertipnamasyna laýyklykda garaşsyz kesgitlemäge özygtyýarly hukugyny tassyklap;

– Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýynyň sebitde parahatçylygy we howpsuzlygy pugtalandyrmaga ýardam berýändigini, şeýle hem sebitiň ýurtlary we dünýäniň döwletleri bilen parahatçylykly, dostlukly hem-de özara bähbitli gatnaşyklary ösdürmekde Türkmenistanyň tutýan işjeň we oňyn ornuny ykrar edip;

– Bitarap Türkmenistanyň Merkezi Aziýada we Hazar deňziniň sebitinde ykdysady, durmuş, medeni we ekologiýa hyzmatdaşlygyny mundan beýläk-de pugtalandyrmaga gönükdirilen başlangyçlaryny goldap;

– Birleşen Milletler Guramasynyň ýolbaşçylygynda bitarap Türkmenistanyň 1995-nji we 1996-njy ýyllarda Aşgabatda yzygiderli täjigara gepleşiklerini geçirmäge degişli başlangyjy netijesinde geçirilen täjigara gepleşiklerine goşan goşandyny, şeýle hem Türkmenistanda owganara gepleşiklerini we 1997-nji ýylda Owganystan boýunça halkara maslahatyny geçirmegi netijesinde hem-de ylalaşmak meseleleri boýunça geljekde hem Owganystanyň esasy orny eýelemeginde Türkmenistanyň çäklerinde hemmetaraplaýyn gepleşikleri geçirmäge taýýardygy netijesinde Owganystanda gapma-garşylygy düzgünleşdirmäge Türkmenistanyň goşandyny aýratyn belläp;

– Merkezi Aziýanyň ähli döwletleriniň başlangyjy boýunça we halkara bileleşiginiň goldamagynda 2007-nji ýylyň dekabrynda Aşgabatda döredilen, Birleşen Milletler Guramasynyň Merkezi Aziýa üçin önüni alyş diplomatiýasy boýunça Sebit merkeziniň şol döwletleriň arasynda has ysnyşykly hyzmatdaşlygy höweslendirmegiň we şeýle hyzmatdaşlyga ýardam bermegiň, ýagdaýyň mümkin bolan çylşyrymlaşmagyna çenli dartgynlylygyň bolup biljek ojaklaryny ýüze çykarmagyň we ýok etmegiň, parahatçylyga hem-de howpsuzlyga içerki we transmilli wehimlere we howplara garşy çäreleri görmegiň hem-de sebitde durnukly ösüşe goldaw bermegiň hasabyna sebit meselelerini çözmekde Merkezi Aziýa döwletlerine ýardam bermekde möhüm orny eýeleýändigini ykrar edip, şeýle hem sebitde adatdan daşary çylşyrymly ýagdaýlar we tebigy betbagtçylyklar bolan halatynda Birleşen Milletler Guramasynyň ulgamynyň berýän adatdan daşary ynsanperwerlik kömegi babatda utgaşdyrmagy pugtalandyrmagyň goldanylýan ýörelgelerine, şol sanda bitaraplyk ýörelgelerine laýyklykda ynsanperwer kömegi bermekde we eltmekde bitarap Türkmenistanyň oňyn ornuny ykrar edip, sebiti ösdürmäge ýardam berýän, sebitdäki özara baglanyşygy üpjün etmek üçin, Türkmenistanyň bitaraplygynyň ykdysady we geoykdysady taraplarynyň möhüm ähmiýetini belläp, hem-de şunuň bilen baglylykda energiýa serişdelerini durnukly üstaşyr geçirmäge we ygtybarly ulag hem-de üstaşyr geçelgelerini ösdürmäge degişli Türkmenistanyň başlangyçlaryny goldap, Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýyny

Kartahana-de-Indiasda, Kolumbiýada 1995-nji ýylda geçirilen Goşulyşmazlyk Hereketine gatnaşygy ýurtlaryň döwlet we hökümet baştutanlarynyň XI Maslahatynyň jemleýji resminamasynda Goşulyşmazlyk Hereketiniň ýurtlarynyň beýan edilen goldawyny belläp:

1. Türkmenistanyň yglan eden hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýyny goldaýandygyny täzeden beýan edýär.
2. Birleşen Milletler Guramasyna agza döwletleri Türkmenistanyň bu hukuk ýagdaýyny hormatlamaga we goldamaga hem-de onuň garaşsyzlygyny, özygtyýarlylygyny we çäkleriniň bitewüligini hormatlamaga täzeden çagyýar.
3. Türkmenistanyň Hökümetiniň 2015-nji ýyly «Bitaraplyk we parahatçylyk ýyly» diýip yglan etmek baradaky çözgüdini hem-de Türkmenistanda 2015-nji ýylyň dekabrynda «Bitaraplyk syýasaty: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň hatyrasyna halkara hyzmatdaşlygy» atly halkara maslahatyny geçirmek baradaky çözgüdini goldaýar».

Türkmenistanyň bitaraplygy barada 1995-nji we 2015-nji ýyllarda kabul edilen BMG-niň Baş Assambleýasynyň kararnamalary bitaraplyk dünýä taryhynda ilkinji gezek şeýle belent derejedäki halkara-hukuk resminamalary bolup durýar. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk halkara-hukuk derejesi halkara gatnaşyklary ulgamynda ählumumy ykrar edilen görnüşde bolmak bilen, özüniň kämilligi boýunça in ýokary derejäni eýeleýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2015-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Aşgabatda bolan «Bitaraplyk syýasaty: Parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň ugrunda halkara hyzmatdaşlygy» atly halkara maslahatynda sözlän sözünde «Biz halkara gatnaşyklarda Bitaraplyk ýörelgesiniň ylmy-nazary esaslaryny we tejribesini netijeli ulanmaly diýip hasap edýäris. Şunuň bilen baglylykda, bu ugurda alnyp barylýan, anyk maksada gönükdirilen we ulgamlaryň işleri mundan beýläk-de kämilleşdirmeli diýip pikir edýäris» diýip, aýratyn belledi. Şundan ugur almak bilen, Türkmenistanyň Prezidenti halkara hukugynda we halkara gatnaşyklarynda Bitaraplyk bilen bagly meseleleri öwrenmek boýunça Halkara merkezi döretmek meselesine seretmekligi tekliptdi. Parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmekde, ählumumy ösüşi üpjün etmekde bitaraplygyň düýpli esaslaryň biri bolup durýandygyny göz önünde tutmak bilen, Türkmenistanyň döwlet Baştutany Birleşen Milletler Guramasynyň çäklerinde «Halkara Bitaraplyk gününü» yglan etmek başlangyjy bilen çykyş etdi.

Ýaş we garaşsyz türkmen döwletiniň bitaraplyk daşary-syýasy ýörelgesini saýlap almagy üçin ilkinji nobatda milli bähbitler esas bolup hyzmat etdi. Türkmenistanyň milli bähbitleri dünýäniň ähli döwletleri, aýratyn hem öz ýakyn goňşulary bilen, dostluk we hoşniýetli goňşuçylyk, deňhukuklylyk we birek-birege hormat goýmak, özara bähbitli hyzmatdaşlyk gatnaşyklary ýola goýmaga we ösdürmäge gönükdirilendir. Türkmenistanyň Prezidenti öz taryhy çykyşynda muny

áýratyn belledi: «Ýaş türkmen döwleti öz goňşy ýurtlary bilen parahatçylyga we agzybirlige eýerip, hyzmatdaşlyk etmek isleýärdi. Dünýäniň ähli ýurtlary bilen dostlukly, deňhukukly gatnaşyklary saklamagy, özara bähbitli ykdysady, söwda gatnaşyklaryny ösdürmegi maksat edinýärdi. Diňe şeýle şertlerde mähriban halkymyzyň asudalygyny we abadançylygyny üpjün edip, ykdysady hem-de durmuş taýdan ösüşiň maksatnamalaryny ýerine ýetirip boljakdygyna biz berk ynanýardyk».

Türkmenistanyň bitaraplyk daşary-syýasy strategiýasy onuň içeri syýasatynyň halkara gatnaşyklary ulgamyndaky logiki dowamy bolmak bilen, milli ösüş üçin oňyn sebit we dünýä şertlerini üpjün etmекlige gönükdirilendir. Bu babatda aýtmak bilen, Prezident Gurbanguly Berdimuhamedow: «Türkmen döwleti öz içerki durmuşynda parahatçylyk söýüjilik, jemgyýetde agzybirlik, sabyrly garaýyşlara eýermek we ynsanperwerlik kadalaryny ygylan edýär we durmuşa geçirýär. Şol düşüňjeleri beýleki döwletler bilen özara gatnaşyklarynda hem netijeli ulanýar» diýip, áýratyn nygtap geçdi.

Taryha nazar aýlanyňda bitarap ýurtlaryň halkara-hukuk derejesine degişli kadalary öz içine alýan birnäçe resminamalary görmek bolýar we olar, esasan, uruş döwrüniň bitaraplygy ýa-da emele gelýän uruş-dawalardan çetde durmak üçin bitaraplyk ýörelgelerine eýermek bilen şertlendirilendir. Bu babatda biraz öňe gitmek bilen, guryýer, suw we howa uruşlary wagtyndaky bitaraplyk ýörelgeleriniň we halkara-hukuk şertleriniň tapawutlandyrylýandygyny bellemek zerur.

Şu taryhy tejribe nukdaýnazaryndan, Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesine eýe bolmagynyň parahatçylyk şertlerinde, ýaş we garaşsyz döwletiň hut öz başlangyjy bilen halkara ulgamynyň in ýokary derejesi bolan Birleşen Milletler Guramasynda ykrar edilmegi bilen resmileşdirilendigini áýratyn nygtamak ýerlikli bolar. Bu barada áýratyn nygtamak bilen, Prezident Gurbanguly Berdimuhamedow 2015-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Aşgabatda bolan «Bitaraplyk syýasaty: Parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň ugrunda halkara hyzmatdaşlygy» atly halkara maslahatynda sözlän sözünde ýaş türkmen döwletiniň garaşsyzlygynyň ilkinji döwürleriniň ýönekeý bolmandygyny aýtdy we onuň halkara ulgamyna girişmekdäki baş ýörelgelerini häsiýetlendirmek bilen şeýle diýdi: «Biz daşary syýasatda oňyn bitaraplyk diýip atlandyran ugrumyzy saýlap aldyk. Parahatçylyk söýüjiligi, beýleki döwletleriň işlerine gatyşmazlygy, olaryň özygtyýarly ösüş ýoluna we çäk bitewüligine hormat goýmagy, halkara harby guramalara we şertnamalara daşary syýasat ugrumyzyň esasy düzgünleri hökmünde kesgitledik».

Soraglar:

1. «Sowuk uruşdan» soň dünýäniň syýasy keşbi nähili üýtgedi?
2. Howpsuzlygyň bitewüligi we bölünmezligi näme?
3. Türkmenistanyň bitaraplygy saýlap almagynyň haýsy esaslary bar?

§ 11. Türkmenistanyň bitaraplygy: syýasy-diplomatik tejribäniň ylmy çemeleşmeler bilen utgaşykly ösüşi

Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyga esaslanan daşary-syýasy ugry häzirki döwrüň möhüm ugurlaryna gönükdirilip, tutuş sebitiň geosyýasy giňişliginde we ondan hem has giň çäklerde netijeli hereket etmegiň guraly bolmak bilen, ylmy-teoretik we amaly-tejribe taýdan berkidilýär.

Munuň hut şeýledigini Türkmenistanyň Prezidentiniň eserlerinde, çykyşlarynda we kabul edýän belent çözgütlerinde görmek bolýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň gönüden-göni ýolbaşçylygynda işlenilip düzülen «Bitarap Türkmenistanyň daşary syýasat ugrunyň 2017–2023-nji ýyllar üçin Konsepsiýasy» hem ylmy we tejribäni utgaşdyrmaklygyň miweleriniň biridi. Ony işjeň ýagdaýda durmuşa geçirmek bilen, türkmen diplomatiýasy halkara gatnaşyklarynyň giňişliginde täze gözyetimleri açýar. Bu Konsepsiýa Türkmenistanyň milli we ählumumy abadançylyk bähbitlerini öz içine alýan bitaraplyk ýörelgelerine esaslanan daşary syýasatyny hil taýdan täze derejä götermek maksady bilen taýýarlanylady. Bu daşary-syýasy resminamanyň esasynda häzirki zamanyň uniwersal akymlarynyň strategik taýdan paýhas eleginden geçirilmegi we olaryň toplumlaýyn seljerilmegi, Türkmenistanyň halkara gatnaşyklaryndaky tutýan orny bilen bagly düýpli garaýyşlarynyň we uzakmöhletli bähbitleriniň döredijilikli esasyda çuňňur öwrenilmegi bilen, dünýäde global ösüşe mundan beýläk hem giňden goşulyşmaga gönükdirilen maksat goýuldy.

Bu Konsepsiýanyň çäklerinde öňde goýlan wezipeleriň amala aşyrylyşyna düýpli seljeriş bermek bilen, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýurdumyzyň Ministrler Kabinetiniň 2017-nji ýylyň 15-nji ýanwarynda bolan giňişleýin mejlisinde eden çykyşynda daşary-syýasy ugurdaky işler babatynda hem belent sepgitlere ýetmek baradaky wezipeleri goýdy. Hususan-da, milli Liderimiz beýleki döwletler bilen ikitaraplaýyn esasyda hem, halkara guramalarynyň çäklerinde hem gatnaşyklarymyzyň anyk maksada gönükdirilip, yzygiderli ösdürilendigini nygtamak bilen şeýle diýdi: «Biziň alyp barýan daşary syýasatymyz bitaraplyk, parahatçylyk söýüjilik, hoşniýetli goňsuçylyk we özara bähbitli hyzmatdaşlyk ýörelgelerine berk eýermek esasynda amala aşyryldy. Durmuşa geçirýän daşary syýasatymyz bize hyzmatdaşlarymyz bilen netijeli gatnaşyklary ýola goýmaga, dürli meseleler boýunça anyk we köptaraply gepleşikleri alyp barmaga, özara bähbitli çözgütleri kabul etmäge mümkinçilik berýär. Bu döwürde Türkmenistanyň halkara gatnaşyklarynyň gerimi yzygiderli giňeldi».

Milletiň Lideriniň aýratyn nygtaýşy ýaly, Türkmenistan – bu gün dünýäde abraýly we hormat goýulýan döwletdir hem-de ol sebit durnuklylygynyň we howpsuzlygynyň aýgytlaýjy bölegini düzýär. Bitaraplyk, parahatçylyk söýüjilik, özara bähbitli we birek-birege hormat goýmaga esaslanan hyzmatdaşlyk, halka-

ra hukugynyň kadalaryna berk eýermeklik ýurdumyzyň daşary syýasy ugrunyň esasyňy düzýär. Bu binýatlyk esasyda Türkmenistan halkara işlerine netijeli we döredijilikli çemeleşmeler arkaly gatnaşýar hem-de sebit we dünýä möçberinde parahatçylygyň, durnuklylygyň we howpsuzlygyň berkidilmegine ýardam berýär.

Türkmenistanyň halkara gatnaşyklarynyň netijeli we yzygiderli bolmagy, ilkinji nobatda hormatly Prezidentimiziň çuňňur oýlanyşykly we maksada okgunly daşary-syýasy işi bilen şertlendirilendir. Şu mynasybetli milli ösüş maksatnamalarynyň üstünlikli amala aşyrylmagy, özara bähbitli hyzmatdaşlygyň ähli ugurlary boýunça netijeli gatnaşyklaryň giňelmegi üçin oňaýly daşary şertler döredilýär. Olar Türkmenistanyň Baştutanynyň öňe sürýän häzirki zamanyň derwaýys meseleleriniň çözülmeginiň, Ýer ýüzünde özara düşünişmegiň we ynanmagyň emele gelmeginiň we goldanylmagynyň, ählumumy ösüşi üpjün etmegiň hatyrasyna alyp barylýan özara hereketleriň giňelmegini nazarlaýan halkara başlangyçlarynyň durmuşa geçirilmegine gönükdirilendir. Bu möhüm başlangyçlaryň iş ýüzünde amala aşyrylmagy Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy maksatlary hökmünde kesgitlenendir.

Hormatly Prezidentimiziň bütindünýä hem-de sebit syýasatynyň möhüm ugurlary boýunça öz çykyşlarynda yzygiderli öňe sürýän halkara başlangyçlary munuň aýdyň mysalydyr. Bu ýerde gürrüň, hususan-da, howpsuzlygyň bitewüligi we bölünmezligi hakynda täze Konsepsiýanyň işlenilmeginiň möhümligi, ähli halkara meseleler çözüleninde syýasy-diplomatik serişdeleri ulanmak baradaky Jarnamany işläp taýýarlamak, Merkezi Aziýa sebitinde asudalygy üpjün etmek boýunça hemişelik hereket edýän Parahatçylyk we hyzmatdaşlyk forumyny döretmek, Owganystandaky ýagdaýyň parahatçylykly, syýasy ýollar arkaly durnuklaşdyrylmagyna we bu goňşy ýurduň durmuş-ykdysady taýdan dikeldilmegine ýardam bermek, dünýäde energetika howpsuzlygyny üpjün etmek; döwrebap we howpsuz halkara ulag düzümini döretmek bilen bagly meseleleri ara alyp maslahatlaşmak, BMG-niň Çölleşmä garşy göreşmek hakyndaky Konwensiýasyna girýän ýurtlaryň ýokary derejeli duşuşygyny geçirmek, Merkezi Aziýada we Hazar sebitlerinde howanyň üýtgemegi bilen bagly tehnologiýalar boýunça Sebitleýin merkezi döretmek ýaly sebitleýin we ählumumy ähmiýetli möhüm meseleler boýunça gymmatly başlangyçlary barada barýar. Bu we beýleki daşary-syýasy başlangyçlar şu günki gün tutuş adamzadyň önünde durýan möhüm meseleleriň çözgüdine saldamly goşant bolup durýar. Hut şonuň üçin hem Türkmenistanyň Lideriniň başlangyçlary we teklipleri dünýä bileleşiginiň ýokary bahasyna we giň goldawyna mynasyp bolýar.

Türkmenistanyň daşary syýasy ýörelgeleriniň yzygiderli we maksadalaýyk amala aşyrylmagy ýakyn goňşy we beýleki döwletler bilen syýasy, söwda-ykdysady we gumanitar ugurlar boýunça alyp barýan gatnaşyklaryny has-da pugtalandyrmaga hem-de ösdürmäge mümkinçilik berýär. Dünýäde Türkmenistana bolan gyzyklanmanyň has-da artmagy bilen, halkara giňişliginde uzak möhletli we köpu-

gurly gatnaşyklar ýola goýulýar. Türkmenistanyň diplomatik aragatnaşyklarynyň geografiýasy Aziýa yklymynyň ähli döwletlerini, Ýewropa döwletleriniň köpüsini, şeýle hem Amerikanyň we Afrikanyň iri döwletlerini öz içine alýar.

Türkmenistanyň halkara giňişliginde tutýan ornunyň we ähmiýetiniň ýokarlanmagy bilen bilelikde ýurdumyzyň geoykdysady strategiýasy hem anyk görnüşlere eýe bolýar. Täze transkontinental ulag-aragatnaşyk ugurlarynyň, energiýa serişdeleriniň dünýä bazaryna eltilmeginiň has tygşytly ýollarynyň we beýleki iri möçberli taslamalarynyň yzygiderli öňe sürülmeği we durmuşa geçirilmegi türkmen döwletiniň «Açyk gapylar» syýasatynyň iş ýüzünde üstünlikli durmuşa geçirilmeginiň mysallary bolup durýar.

Türkmenistanyň giň möçberli halkara söwda-ykdysady aragatnaşyklarynyň ösüş depginleri dünýä ýurtlary bilen köptaraplaýyn hyzmatdaşlygyň diwersifikasiýasy esasynda üpjün edilýär. Ýurduň industrial ösüş ýoluna geçmegi daşary-ykdysady aragatnaşyklaryň senagat pudaklarynyň ösüşini we ykdysadyýetiň döwrebaplaşmagyny ilkinji nobatda goldaýan täze görnüşde ýaýbaňlanmagyny şertlendirýär. Bu babatda Türkmenistanyň beýleki döwletler bilen bilelikdäki hökümetara toparlary düýpli ähmiýete eýedir we olarda ikitaraplaýyn netijeli hyzmatdaşlygyň ýollary ara alnyp maslahatlaşylýar.

Türkmenistanyň bitaraplygyny ylmy taýdan öwrenmekde dürli derejelerde, şol sanda ýokary derejede yzygiderli geçirilýän halkara maslahatlary hem uly ähmiýete eýedir. Bu babatda, aýratyn hem Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygynyň 15 ýyllygy mynasybetli Aşgabatda geçirilen «Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň hatyrasyna hyzmatdaşlyk» (11-nji dekabry, 2010 ý.) hem-de Bitaraplyk we parahatçylyk ýyly diýlip yglan edilen 2015-nji ýylyň 12-nji dekabrynda geçirilen «Bitaraplyk syýasaty: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň hatyrasyna halkara hyzmatdaşlygy» atly ýokary derejeli halkara maslahatlaryny görkezmek bolar. Şeýle ýokary derejedäki halkara maslahatlarynda bitaraplyk syýasatynyň dünýä tejribesi bilen bilelikde, ylmy-teoretik meseleler hem öz beýanyny tapýar, halkara gatnaşyklary ylmyna täze garaýyşlar we pikirler goşulýar. Dünýä tejribesinde ilkinji gezek 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy tarapyndan «Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy» atly Kararnamanyň biragyndan kabul edilmeginiň özi taryhy taýdan paýhasly, öňdengörüjilikli çözgüt bolup durýar we ol tutuş adamzat bähbitlerine laýyk gelýär. Soňraky taryhy döwürde bolup geçen wakalar muny has aýdyň tassyklady we wagt onuň Birleşen Milletler Guramasynyň uzak möhletleýin maksatlaryna, Ýer ýüzündäki döwletleriň we halklaryň parahatçylyga we howpsuzlyga esaslanýan şertlerdäki ösüşiniň bähbitlerine laýyk gelýändigini görkezdi.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2015-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Aşgabatda bolan «Bitaraplyk syýasaty: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň ugrunda halkara hyzmatdaşlygy» atly ýokary derejeli

halkara maslahatynda sözlän sözünde: «Biz halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk ýörelgesiniň ylmy-nazary esaslaryny we tejribesini netijeli ulanmaly diýip hasap edýäris. Şunuň bilen baglylykda bu ugurda alnyp barylýan, anyk maksada gönükdirilen we ulgamlaryň işleri mundan beýläk-de kämilleşdirmeli diýip pikir edýäris. Munuň özi bolsa bitaraplygyň milli, sebit we dünýä derejesindäki toplanan taryhy tejribesini we häzirki zaman derwaýys meselelerini ylmy taýdan öwrenmeklik üçin täze sepgitleri kesgitleýär» diýip nygtap geçdi.

Türkmenistanyň Prezidentiniň payhasly çözgüdi we degişli Permany bilen 2008-nji ýylyň 20-nji martynda döredilen Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary institutynyň önünde hem ýurdumyzyň diplomatik gullugy üçin zerur hünärmenleri taýýarlamak we ylmy-barlag işlerini alyp barmak wezipeleri durýar. Hut şonuň üçin hem türkmen diplomatiýasynyň ýokary mekdebiniň professor-mugallymlary geljekki türkmen diplomatlaryna zerur bolan bilimleri, başarnygy we endikleri bermek bilen bir hatarda halkara gatnaşyklarynyň, daşary syýasatyň we diplomatiýanyň meseleleri boýunça ylmy işleri alyp barylýarlar. Bu babatda halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk syýasatyny ylmy-teoretik taýdan öwrenmek hem esasy orunlaryň hatarynda durýar.

Bitaraplygyň Merkezi Aziýa sebitinde we onuň goňşy çäklerinde ylalaşdyryjy gural hökmündäki wajyp ornuny BMG-niň howandarlyk etmeginde Aşgabatda bolup geçen täjigara we owganara parahatçylykly gepleşikleriň netijeleri hem subut etdi. Şeýlelik bilen Türkmenistan sebitde syýasy durnuklylygy saklamak we goldamak, hoşniýetli goňsuçylygy, dostlugy we hyzmatdaşlygy ösdürmek işinde BMG-niň ygtybarly we netijeli hyzmatdaşyna öwrüldi. Türkmenistanyň Prezidentiniň teklibi bilen 2007-nji ýylyň dekabrynda Aşgabatda BMG-niň Merkezi Aziýada Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkeziniň açylmagy hem dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan bildirilen uly ynanyş şaýatnamasy boldy. Şeýlelik bilen Türkmenistanyň mysalynda bitaraplyk halkara syýasatynyň obýekti bolup durmakdan has işjeň ýagdaýa, ýagny halkara syýasatynyň subýekti derejesine çenli göterildi.

Ýurdumyzyň daşary syýasat ugrunyň düýpli binýady bolup durýan Türkmenistanyň bitaraplygy halkara hukugynyň we diplomatiýasynyň üýtgeşsiz ýörelgelerini, şeýle hem parahatçylyk dörediji gatnaşyklaryň oňyn tejribesini we halkara hyzmatdaşlygynyň pugtalandyrylmagyna gönükdirilen iri başlangyçlaryň öňe sürülmegi hem-de amala aşyrylmagy esasynda öňüni alyş çäreleriniň durmuşa geçirilişini özünde jemleýär. Ýurdumyzyň öz bitaraplyk hukuk derejesinden hem-de halkara borçnamalaryndan gelip çykýan parahatçylyk söýüjilikli daşary syýasat ugrunyň ähli meseleleri syýasy we diplomatik usullar bilen, esasan-da, BMG-niň we beýleki iri halkara guramalaryň üsti bilen çözülmegi göz önünde tutulýan ýagdaý Türkmenistan üçin binýatlyk şert bolup durýar. Türkmenistan bu ýörelgelere iş ýüzünde eýermek bilen, bitaraplyk, parahatçylyk söýüjilik, hoşniýetli goňsuçylyk ýörelgeleriniň öz daşary syýasatynyň özeni bolandygyny hem-de şeýle bolmagynda galýandygyny anyk işler bilen subut edýär.

Halkara gatnaşyklaryny, şol sanda Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyga esaslanan daşary syýasatyny ylmy taýdan öwrenmek wajyp wezipeleriň hatarynda durýar. Hormatly Prezidentimiz ýurdumyzyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde 2018-nji ýylyň 20-nji dekabrynda eden çykyşynda Türkmenistanyň daşary-syýasy strategiýasynyň ileri tutulýan ugurlary boýunça ylmy taýdan esaslandyrylan çemeleşmeleri işläp düzmegi, hakyky ussat hünärmenleri taýýarlamak wezipesini öňde goýdy. Milli Liderimiz bu barada nygtamak bilen Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary institutynyň düzüminde türkmen diplomatiýasynyň has möhüm ugurlary boýunça ýörite okuw merkezini döretmek barada Karara gol çekdi. Türkmenistanyň Prezidenti: «Häzirki wagtda bu ýokary okuw mekdebinde dört fakultetde okuwlary alnyp barylýar, iki sany merkez işleýär. Biz institutyň işiniň ylmy-barlag ugruny güýçlendirmegi göz önünde tutýarys. Syýasaty öwrenişe, häzirki döwürde dünýä syýasatynda we ykdysadyýetinde bolup geçýän ýagdaýlary we meýilleri öwrenmäge aýratyn üns bermegi maksat edinýäris. Bu institutyň tejribesini geçmek bilen bagly işini güýçlendirmek, mugallymlaryny hem-de talyplaryny beýleki döwletleriň ýokary diplomatik okuw mekdeplerine tanyşdyryş saparlaryna ýygý-ýygýdan ibermek hem zerur bolup durýar» diýip, diplomatik işiň ylmy esaslaryny berkitmegiň wajyplygyny aýratyn nygtady.

2018-nji ýylyň 27-nji dekabrynda Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary institutynda bu ýokary okuw mekdebinin döredilmeginiň 10 ýyllygyna we ýurdumyzyň diplomatiýasynyň ileri tutulýan ugurlary boýunça Okuw merkeziniň açylmagyna bagyşlanan maslahat geçirildi. Milli Liderimiziň payhasly başlangyjy bilen döredilen bu merkeziň işe başlamagy bilen halkara gatnaşyklar ulgamynda ýokary hünärlü işgärleriň taýýarlanylmagy täze derejä çykarylar. Netijede, Halkara gatnaşyklary institutynda geçirilýän barlag we seljerme işlerini kämilleşdirmäge, döwürüň talaplaryna laýyklykda bu ýokary okuw mekdebinin geçirilýän çäreleriniň iş ýüzündäki netijesini güýçlendirmäge mümkinçilik berer.

Soraglar:

1. Bitaraplyga bagyşlanan haýsy maslahatlary bilýärsiňiz?
2. Bitaraplyk syýasatyny ylmy taýdan öwrenmegiň ähmiýeti nämede?
3. Türkmenistanyň bitaraplygynyň nähili tejribesi bar?

§ 12. Halkara Bitaraplyk gününüň yglan edilmegi Türkmenistanyň halkara abraýynyň we taryhy tejribesiniň ykrar edilmegidir

2017-nji ýylyň 2-nji fewralynda Nýu-Ýorkda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy Türkmenistanyň teklibi bilen, 12-nji dekabry Halkara Bitaraplyk günü diýip yglan etdi we degişli Kararnamany kabul etdi. Bu resminamada,

hususan-da, sebitde hem-de dünýäde parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmekde bitaraplyk syýasatynyň möhümdigi, dünýä ýurtlarynyň arasynda parahatçylykly, dostlukly we özara bähbitli gatnaşyklary ösdürmekde onuň orny belenilýär.

Bu çözgüt Bitarap Türkmenistanyň halkara derejesindäki ýokary abraýynyň hem-de onuň ählumumy parahatçylygy, howpsuzlygy we durnukly ösüşi üpjün etmäge goşan uly goşandynyň ählumumy ykrar edilmesi boldy. Resminamada belenilişi ýaly, bitaraplyk milli syýasaty degişli sebitlerde hem-de ählumumy derejede parahatçylygyň we howpsuzlygyň pugtalandyrylmagyna ýardam berýär we parahatçylykly, dostlukly hem-de özara bähbitli gatnaşyklaryň ösdürilmeginde möhüm ähmiýete eýe bolup biler.

Halkara Bitaraplyk gününü döretmek baradaky başlangyç hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan 2015-nji ýylyň dekabrynda Watanymyzyň hemişelik Bitaraplyk derejesiniň 20 ýyllygyna bagyşlanyp, türkmen paýtagtynda geçirilen Halkara maslahatynda öňe sürüldi. Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 71-nji maslahatynda ýokarda agzalan Kararnama biragyzdan kabul edildi.

Hormatly Prezidentimiz Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň 2017-nji ýylyň 7-nji fewralynda geçirilen mejlisinde BMG-niň Baş Assambleýasy tarapyndan «Halkara Bitaraplyk günü» Kararnamasynyň kabul edilmegi mynasybetli ýurdumyzyň halkyna ýüzlenme bilen çykyş etdi.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow watandaşlarymyzy bu şanly waka bilen tüýs ýürekden gutlady we 2017-nji ýylyň 2-nji fewralynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 71-nji maslahatynda ýokarda agzalan Kararnamanyň kabul edilmegini aýratyn belläp, Watanymyzyň hemişelik Bitaraplyk derejesiniň umumadamzat ähmiýetini ýene bir gezek nygtady.

Türkmenistan özüniň halkara–hukuk derejesine üýtgeşsiz ygrarly bolmak bilen, bitaraplyk, parahatçylyk söýüjilik hem-de hoşniýetli goňsuçylyk syýasatyny iş ýüzünde durmuşa geçirýär, bu dereje ýurdumyzyň daşary syýasatynyň esasyň düzýär diýip, döwlet Baştutanymyz aýtdy.

Aşakda Halkara bitaraplyk gününüň yglan edilmegi baradaky BMG-niň Baş Assambleýasynyň Kararnamasynyň teksti dolulygyna getirilýär:

**«Baş Assambleýanyň kabul eden Kararnamasy
2-nji fewral 2017-nji ýyl
71/25 Halkara Bitaraplyk günü**

Baş Assambleýa:

– özüniň 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrdaky 50/80, 2015-nji ýylyň 3-nji iýunyndaky 69/285 Kararnamalaryna salgylanmak bilen;

– «Bitaraplyk syýasaty: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň hatyrasyna halkara hyzmatdaşlygy» ýokary derejeli maslahatyň jemleýji resminamasyny

– Aşgabat jemleýji resminamasyny – hasaba almak;

– özüniň 1998-nji ýylyň 15-nji dekabryndaky 53/199 we 2006-njy ýylyň 20-nji dekabryndaky 61/185 halkara ýyllaryny yglan etmek baradaky, şeýle hem Ykdysady we Durmuş Geňeşiniň 1980-nji ýylyň 25-nji iýulyndaky 1980/67 halkara ýyllary we halkara ýyl döwürleri baradaky Kararnamalaryny tassyklamak bilen;

– döwletleriň özygtyýarly deňligi, territorial bitewüligi, öz ýoluny saýlap almak, döwletleriň içki işlerine gatyşmazlyk, halkara jedellerini, halkara parahatçylygyny we howpuzlygyny wehim astyna goýmazlyk ýoly bilen parahatçylykly serişdeler arkaly kadalaşdyrma ýörelgelerini gorap saklamagyň nähili wajyplygyny tassyklamak bilen;

– käbir döwletleriň durmuşa geçirýän milli syýasatynyň degişli sebitlerde we global derejede halkara parahatçylygyny berkitmäge ýardam edip biljekdigini we dünýäniň ýurtlarynyň arasynda parahatçylykly, dostlukly we özara bähbitli gatnaşyklary ösdürmekde wajyp we täsirli orun eýeläp biljekdigini nygtamak bilen;

– şeýle görnüşdäki bitaraplygyň milli syýasatynyň önüni alyş diplomatiýany ulanmaklyga höweslendirjekdigini, şol sanda dawalaryň önüni almakda, araçylykda, hoşniýetli ýardam görkezmekde, faktlary aýdyňlaşdyrmakda, gepleşiklerde, ýörite iberilen wekilleri ulanmakda, resmi däl geňeşmelerde, parahatçylygy gurnamakda we ösüş ugrundaky bir ugra gönükdirilen işlerde ulanmagy ykrar etmek bilen;

– önüni alyş diplomatiýasynyň Birleşen Milletler Guramasynyň esasy wezipeleriniň biri bolup durýanlygyny, Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Sekretarynyň wezipelerinde merkezi orny eýeleýänligini bellemek bilen, Birleşen Milletler Guramasynyň ýörite syýasy missiýalarynyň we Baş Sekretaryň hoşniýetli ýardamlarynyň parahatçylygy döredijilik, parahatçylygy goldamak we parahatçylygy dikeltmek wezipelerinde wajyp hem täsirli orunlaryny ykrar etmek bilen:

1. 12-nji dekabry Halkara Bitaraplyk günü hökmünde yglan etmegi karar edýär;
2. Birleşen Milletler Guramasynyň ähli agza döwletlerine, ulgamynyň guramalaryny, şeýle hem hökümete degişli däl guramalara we hususy şahslara Halkara Bitaraplyk günü mynasybetli bu ugurda jemgyýetçiligiň habarly bolmagyna gönükdirilen bilim beriji we beýleki çäreleri geçirmegi teklipl edýär;
3. Baş Sekretara önüni alyş diplomatiýasynyň ýörelgelerini durmuşa geçirmek we olary araçylyk işlerinde ulanmak maksadyna eýerip, bitarap döwletler bilen ýakyn hyzmatdaşlygy dowam etmekligi teklipl edýär;
4. Şu Kararnamanyň durmuşa geçirilmeginde zerur bolan çäreleriň ähli çykadjysynyň meýletin tölegleriň hasabyna ýapylmalydygyny nygtaýar. 69-njy plenar mejlis, 2017-nji ýylyň 2-nji fewraly».

Soraglar:

1. Halkara Bitaraplyk gününüň yglan edilmeginiň ähmiýeti nämede?
2. Haýsy Kararnamada bu çözgüt öz beýanyny tapdy?
3. Türkmenistanyň başlangyjy nähili goldaw tapdy?

II BAP

HALKARA GATNAŞYKLARYNYŇ TARYHY DÖWÜRLERINDE BITARAPLYK ÝÖRELGELERINIŇ ÝÜZE ÇYKYŞY

§ 1. Gadymy eýýam taryhynda bitaraplyk

Halkara gatnaşyklarynyň taryhy gadymyýetiň jümmüşine çenli aralaşyp gidýär we ol bize mälum bolan ilkinji döwletleriň özara gatnaşyklary bilen baglydyr. Bu babatda gadymy Müsüri, Hett patyşalygyny, Hindistany we Hytaýy, şeýle-de başga ençeme ülkeleri görkezip bolar. Ol döwürlerdäki halkara gatnaşyklary ulgamynda daşary syýasatyň we diplomatiýanyň gadymy tejribeleri baradaky maglumatlar bar we bu ýerde gönüden-göni bitaraplyk ýörelgelerini barmak basyp sanamak birbada mümkin däl. Şeýle bolsa-da, irki döwletleriň alyp baran daşary-syýasy gatnaşyklary seljerilende käbir bitaraplyk ýörelgeleriniň ulanylandygyny saýgarmak bolýar.

Gadymy eýýamyň halkara gatnaşyklarynyň häsiýetli aýratynlygy hem harby kuwwata daýanmak syýasatynyň ýörgünli bolmagy bilen baglydyr. Degişlilikde, bitaraplygyň ilkinji alamatlary hem harby-syýasy mazmuna eýe bolmak bilen, ol ýa-da beýleki ýurduň uruşýan taraplara goşulmazlygyndan gelip çykypdyr.

Gadymy taryhdan belli bolşy ýaly, geosyýasy ähmiýetli giňişliklerde agalyk etmäge ymtylýan iri döwletleriň arasyndaky dawalar uzaga çeken uruşlara alyp barypdyr. Iri döwletlerden tapawutlylykda, ýaňy dörän ýaş döwletler we çäk möçberleri uly bolmadyk ülkeler mümkin boldugyça uruş hereketlerinden daşda durmaga çalşypdyrlar. Şeýle bolsa-da olar uruşýan ýa-da bäsdeş döwletleriň gapma-garşylyklarynyň täsiri astyndaky zolaklarda ýerleşmek bilen, uly kynçylyklara sezewar bolupdyrlar. Şol bir wagtda-da, olaryň käbirleri netijeli diplomatik hereketler mynasybetli, özleriniň milli bähbitlerini gorap saklapdyrlar we hatda dürli oňaýlyklara eýe bolmagy hem başarypdyrlar.

Munuň käbir mysallaryny b.e.ö.II müňýyllygyň ortasynda gadymy Müsür bilen şol wagtyň kuwwatly döwletleriniň biri bolan Hett şalygynyň arasyndaky gatnaşyklarda hem görmek bolýar. Olaryň arasynda ýerleşen Siriýa we Palestin ülkeleri, şeýle hem Wawilon we Assiriýa şalyklary iki tarapyň hem dürli talaplaryna

jogap bermeli bolupdyrlar we şol bir wagtda-da öz bähbitleriniň hem üpjün edilme-gi barada alada edipdirler. Bu babatda, Müsür bilen Hett döwletiniň aralygynda ýerleşmek bilen, siriýa we palestin ölkeleri Müsüriň basyşy astynda bolupdyrlar. Bu ýagdaýda olar faraonyň käbir talaplaryny ýerine ýetirmäge mejbur bolupdyrlar. Munuň özi hem ol ölkeleriň garaşsyzlygynyň we özygtyýarlylygynyň çäklendiril-megine getiripdir.

Müsür döwletiniň mundan üç ýarym müň ýyl ozal hukuk kadalaryna esas-lanmak bilen diplomatik gepleşikleri alyp barandygyna we degişli şertnamalary baglaşandygyna şaýatlyk edýän taryhy maglumatlar bar. Diplomatik hukugynyň iň gadymy hukuk resminamalarynyň biri hem Müsür faraony Ramzes II bilen Hett döwletiniň şasy Hettuşpil III arasynda b.e.ö. 1278-nji ýylda baglaşylan Amarna şertnamasy ady bilen belli bolan şertnamadyr. Bu şertnama ýaraşyk şertnamasy bo-lup, onuň ilkinji taslamasy Hettuşpil tarapyndan kümüş tagta ýazylypdyr. Onuň gurluş düzümi giriş, esasy tekst we soňlaýjy bölümlerden ybarat bolupdyr. Bu şertnamanyň kümüş tagtada beýan edilen birinji nusgasy Hettuşpil tarapyndan ýol-lanypdyr. Ony kabul eden Ramzes II hem sonuň ýaly nusgany beýleki kümüş tagta ýazmak bilen Hettuşpile iberipdir.

Şertnamanyň kümüş tagta ýazylmagynda hem simwolik many bar. Türkmen-lerde «Edil daşa ýazylan ýaly» diýlişi ýaly, Amarna şertnamasynyň kümüş tagta ýazylmagy hem şertiň şert bolmalydygyny, onuň müdimiligini hem-de bozulmaz-lygyny aňladýar. Bu şertnama diňe ýaraşyk häsiýetli bolmak bilen çäklenmän, eý-sem, bilelikde goranmagyň we duşman üstüne ýöriş etmegiň şertlerini-de öz içine alyan harby bileleşigiň hem şertlerini öz içine alypdyr.

Meşhur Tell-Amarna arhiwiniň ýazgylaryndan belli bolşy ýaly, faraonyň sahy-lyk bilen siriýalylara we palestinlilere açylýan baýlyklary, altyn-kümüşleri we beýle-ki sylag-serpaýlary olaryň Hett patyşasynyň bähbitlerinden daşda bolmaklaryna gönükdirilipdir. Emma hettleriň şol wagtky şasy Subbilulium (b.e.ö. 1380–1346 ý.) hem siriýa-palestin topraklaryndaky baý tebigy gorlara, şol sanda demir we mis magdanlaryna, şeýle hem söwda ýollaryna eýe bolmak maksatlaryna ýetmek üçin uly tagallalary alyp barypdyr.

Siriýanyň we Palestinanyň soltanlary faraonyň basyşy astynda bolsalar-da, Müsüriň Hett döwletine bolan duşmançylygyny gönüden-göni goldamandyrlar we tersine, wagtal-wagtal özygtyýarlyklaryny goramak üçin harby garşylyk görkez-mekden hem gaýtmandyrlar. Sonuň üçin, Müsür faraony hettlere garşy syýasatynda Mesopotamiýanyň iri döwletleri bolan Mitaniýa we Wawilon bilen ýaranlyklary baglaşmaga mejbur bolupdyr. Siriýanyň we Palestinanyň soltanlarynyň ýokarda görkezilen syýasatyny bellibir derejede harby bitaraplyk hökmünde häsiýetlendirip bolar. Oňa laýyklykda, bu iki döwlet uruşýan taraplaryň dawalaryna goşulmazlyk, emma zerur halatda, öz çäk eldegrilmesizligini ýarag bilen goramaga taýýar bol-mak syýasatyny alyp barypdyrlar.

B.e.ö. I müňýyllygyň ortalarynda türkmen topraklarynda bolup geçen wakalar hem bitaraplyk ýörelgeleriniň ilkinji mysallary barada habar berip biler. Mysal üçin, Gerodotyň «Taryh» eserinde massagetleriň şa zenany Tumaryň (*grek dilinde – Tumaris*) ahemenileriň şasy Kir II-ä (b. e. öňki 558–530 ý.) ýazan haty barada beýan edilýär. Massagetleriň uruşdan gaýra durmak we hoşniýetli goňsuçylyk saklamak maksadyna eýermek bilen, şa zenan Tumar ahemeni patyşasy Kir II-niň basybalyjylykly talaplaryna şeýle jogap beripdir: «Sen bu bet päliňden el çek! Ýörişiňi bes et-de, yzyňa gaýt. Eger-de ony etmejek bolsaň, onda biz goşunymyzy derýadan üç günlük yza çekeli welin, arkaýyn biziň ýurdumyza geç, söweşi şol ýerde başlarys. Eger-de ony islemeseň, sen üç günlük öz ýurduňa tarap yza çekil, biz seniň ýurduňda urşa girişeli!».

Massagetleriň baştutany şa zenan Tumar goňşy döwletiň patyşasyny onuň goşunlary bilen bilelikde öz ýurdunyň çäklerine üç günlük geçmegine rugsat bermek bilen, olaryň uruş meýilleriniň ornuny parahatçylyk duýgularynyň eýelemek mümkinçiligine üns beripdir. Şunuň özi hem oňyn bitaraplyk ýörelgelerini şeýle üýtgeşik usul bilen amala aşyrmak synanyşyklarynyň taryhy mysalydyr.

Taryhdan mälim bolşy ýaly, patyşa Kir bu teklibi kabul etmändir we ähtiýalanlyk bilen massagetlere garşy urşa başlapdyr. Gerodotyň berýän maglumatlaryna görä, Kir bu söweşde uly ýeňlişe sezewar bolupdyr hem-de wepat bolupdyr. Kābir taryhy maglumatlara görä, Kir II Murgap derýasynyň boýundaky Pasargad şäherinde jaýlanypdyr we onuň mazaryny hatda Beýik Aleksandr hem görüpdir.

Beýik Aleksandryň b.e.ö. IV asyryň ikinji ýarymynda Gündogara tarap amala aşyran ýörişlerinde massagetlere garşy uruş hereketlerini alyp barmakdan saklanmagy hem üns bererlikdir. Massagetler özleriniň ýurt tutunan çäklerini berk gorapdyrlar we gepleşikler ýoly bilen makedon goşunlarynyň çozup girmeginiň önüni alypdyrlar. Olar uruşlara goşulmasalar hem ýaragly bitaraplygy saklapdyrlar we zerur halatlarda ylalaşdyryjy gepleşikleri hem guramaga ýardam edipdirler.

Antik eýýamynyň meşhur taryhçysy Gerodotyň «Taryh» kitabynda ýazyşy ýaly, massagetler dostlary bilen mylatatly we mähirli bolupdyrlar, duşmanlara welin gazaply we gaýduwsyz darapdyrlar. Olar awçylyk, balykçylyk, maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar we beýleki halklaryň ýerlerine, baýlyklaryna göz gyzdymandyr. Şu sebäpli hem Beýik Aleksandr massagetler bilen dostlukly gatnaşyklary ýola goýmaga çalşypdyr we olaryň ähtine wepalylygyna uly hormat goýupdyr.

Gerodot Beýik Aleksandr bilen massagetleriň özara aragatnaşyklaryna aýratyn ýokary baha beripdir. Massagetler gadymýetiň bu beýik serkerdesi we imperatory bilen bolup biljek urşuň önüni almagy başarypdyrlar we öz çäklerinde, ýagny türkmen topraklarynda parahatçylygy gorap bilipdirler.

Gadymy ýazgylara görä, Merkezi Aziýanyň bir bölegi bolan Sogdda, Baktriýada, Parfiýada grek-makedon goşunlary ýerleşdirilipdir. Emma bu ýerleriň ilaty grek-makedon agalygynyň astyndan çykmak üçin, olara garşy üznüksiz göreşe

başlapdyrlar. Şol bir wagtda-da, şol wagtky Horezm döwleti we çarwa taýpalary bolan dahlar, massagetler hem-de saklar grek-makedon agalygyndan öz garaşsyzlygyny saklap bilipdirler. Munuň özi biziň ata-babalarymyzyň bitaraplyk we syýasy-diplomatik ýörelgelerini ýeterlik derejede ussatlyk bilen ulanmagy başarandyklaryndan habar berýär.

Gadymy Gündogaryň diplomatiýasynyň we halkara hukugynyň taryhynda ilkinji mysallaryň biri hökmünde häzirki Hindistanyň çäklerinde mundan üç müň ýyl ozal dörän Manu kanunlary bolup durýar. Hindileriň gadymy mukaddes kitabyna öwürülen Manu kanunlarynda dawalaryň parahatçylykly çözülmegi we zerur halatda bitaraplyk ýörelgelerini ulanmak barada hem käbir maglumatlar duşýar.

Manu atly hindi hökümdarynyň ady bilen baglanyşykly ol kanunlarda diplomatik sungaty uruşlaryň önüni almagyň we parahatçylygy berkitmegiň ussatlygy hökmünde kesgitlenilýär. Bu babatda diplomatyň şahsy häsiýetlerine we ussatlygyna uly üns berilýär. Manu kanunlarynda aýdylyşyna görä: «Parahatçylyk we onuň tersi bolan uruş ilçilere baglydyr. Sebäbi diňe şolar bileleşikleri döredip we bozup bilýärler. Olar patyşalaryň arasynda ýaraşygyň ýa-da dawanyň döremegine sebäp bolýan işleri alyp barýarlar... Ilçi öz hökümdaryny keseki hökümdarlaryň meýilleri we maksatlary barada habardar edýärler. Şeýdibem, ilçiler köp howplaryň önüni almaga ukyply bolýarlar. Şonuň üçin hem ilçi öňden görüji, hemmetaraplaýyn bilimli, alçak, halal, ýatkeş, dilewar hem-de wezipa borçlaryna ygrarly bolmalydyr». Şeýlelik bilen Manu kanunlarynda diplomatik çözgüt bar bolan wagtynda, güýç ulanmak syýasaty soňraky orunda goýulýar.

Manu kanunlary parahatçylygy ündemek bilen bilelikde, urşa goşulmazlygyň önüni almak ýörelgesini ileri tutýar. Bu kanunlaryň 7-nji bölüminiň 102-nji jümlesinde bellenilişi ýaly, «Hemişe urşa taýýar bolmaly we güýç-kuwwatiňy haýbatly aýan etmeli, syryňy gizlin saklamaly we duşmanyň gowşak taraplaryny mydama öwrenmeli». Manu kanunlaryna görä, halkara gatnaşyklarynda taraplar üç sany esasy topara bölünýär: 1. Dost; 2. Duşman tarap we 3. Bitarap. Basybalyjylyk päli bolan garşydaş tarapy dört sany usul arkaly boýun etmeli: gepleşikler, agzyny alartmak, satyn almak we güýç bilen tabyn etmek. Şolaryň arasynda gepleşikler usuly iň ýokarda goýulýar we galan üç usul «beýlekiler» ady bilen atlandyrylyp, soňky ýerde goýulýar. Bu kanunlaryň 7-nji bölüminiň 103–109-njy jümlelerinde wehim salýan tarapy rahatlandyrmagyň we urşa ýol bermezligiň usullarynyň ulanylyşy barada aýdylýar we olaryň arasynda hem gepleşikler ýoly ileri tutulýar.

Gadymy Hytaýyň halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýasynyň taryhynda hem dawalara ýol bermezlik we olary parahatçylykly ýol bilen çözmek, birek-birege garşy uruş alyp barmazlyk hakynda baglaşylan şertnamalar hakyndaky maglumatlar bar. Gadymy çeşmeleriň arasynda b.e.ö. 500-nji ýyllarda ýaşap geçen hytaý akyldary Suntzynyň «Uruş sungaty» atly eseri aýratyn orun tutýar we ençeme

asylaryň dowamynda ol düýpli öwrenilýär. Ol sungat şol wagtlardaky U we Ýue döwletleriniň arasyndaky uruşlary alyp barmakda ýüze çykypdyr we ösdürilipdir.

«Uruş sungatynyň» döredilen wagty hytaý ülkelerinde uruş howpunyň iň ösen döwrüne gabat gelipdir. Uruşda ýa ýeňmek, ýa-da tabyn bolmak ýaly ýagdaýlar ählumumy häsiýete eýe bolupdyr. Şonuň üçin hem Suntzy halky urşa taýýarlamagy we goşuny urşa alyp barmagy, çynlakaý döwlet syýasatyna çenli ýokary göteripdir. Ol her bir uruş hereketlerini başlamazdan öň örän düýpli taýýarlyk görmek wezipesini öňe sürüpdir.

Bu strategiýanyň düýp maksady bolsa ilatyň parahat we bolelin ýaşamagyny üpjün etmek bolupdyr. Bu strategiýada diplomatiýa esasy orun berlipdir. Sebäbi beýleki döwleti urşa girişmezden tabynlyga almak doly ýeňşiň idealy hasaplanypdyr. Şonuň üçin hem ilkinji nobatda duşmany diplomatik ýollar bilen boýun egdirmegiň usullaryny gözläpdirlir. Eger-de duşman hakykatdan hem uruş bilen hüjüm etmäge ädim ätse diňe şol ýagdaýda söweşe girişmeli diýip, Suntzy aýdypdyr. Hatda şeýle şertlerde hem uruş hereketleri mümkin boldugyça az ýitgiler bilen alnyp barylmalypdyr.

Suntzyň kitabyň 3-nji baby «Strategik hüjüm» diýlip atlandyrylýar we ol, esasan, syýasata we diplomatiýa bagyşlanandyr. Uruşda birinji ýerde durýan iň oňat kada duşmanyň döwletini ýykamazlykdyr. Ol döwleti derbi-dagyn etmek ikinji derejededir. Strategik hüjümiň düýp maksady syýasat we diplomatiýa ýoly bilen ýeňiş gazanmakdyr.

Şonuň üçin hem iň oňat uruş duşmanyň pikir-garaýyşlaryny duw-dagyn edip dargatmakdyr. Ikinji ýerde duşmanyň ýaranlyklaryny bozmak, üçünji ýerde bolsa duşmanyň goşunyny derbi-dagyn etmek durýar.

Gadymy Ysraýylda uruş wagtyndaky bitaraplyga görä, urşa gatnaşmaýan döwletiň çäklerinden uruşýan tarapyň goşunlarynyň geçmegi mümkin bolupdyr. Soňlugy bilen bu mümkinçilik bellibir kada öwrülipdir we oňa laýyklykda, uruşýan tarapyň goşunyna bitarap döwletiň çäklerinden «zyýan ýetirmezden geçmekligine» rugsat berlipdir. Kähalatda, bitarap bolup durýan döwlet öz çäklerinden geçýän şeýle ýörişlere rugsat bermän hem bilýän ekeni. Mysal üçin, b.e.ö. 58-nji ýylda gelwetler Rimiň üstünden Galliýa ülkesine geçmek üçin rim hökümdary Sezara ýüz tutupdyrlar, emma gadagan ediji jogap alypdyrlar.

Gadymy grek we rim taryhçylary ol döwürlerdäki bitaraplyk tejribesi barada gyzykly maglumatlary galdyrypdyrlar. Olara görä, bitarap döwletler ýaragly çaknyşyklardan gaýrada durupdyrlar. Bitarap ýurtlar uruşýan taraplaryň hiç biriniň hataryna goşulmandyrlar, emma olaryň her biri bilen aýratynlykda dostlukly gatnaşyklary saklapdyrlar.

Uruş şertlerindäki bitaraplygyň gadymy mysallarynyň biri Fukididiň Peloponnes urşuny beýan edýän «Taryh» atly eserinde getirilýär. Bu gadymy uruş b.e.ö. 431–404-nji ýyllarda Afnanyň baştutanlygyndaky Delos ýaranlygy bilen Spartanyň

ýolbaşçylygyndaky Peloponnes ýaranlygynyň arasynda bolup geçipdir. Has anyk aýdylanda, gürrüň Korinfiň öňki koloniýasy bolan, emma öz garaşsyzlygyny alyp, bitarap ýörelgä eýeren Kerkira edilen basyş barada barýar. Bu ýagdaýda Kerkiranyň ilçileri Afina baryp kömek soraýarlar we şeýle diýýärler: «Elbetde siz afinliler Kerkira ýardam bermek meselesini öz bähbitleriňiz nukdaýnazaryndan ölçerýärsiňiz. Elbetde, Kerkiranyň bitaraplygy bellibir derejede siziň hereketleriňizi çäklendirýärdi we oňaýsyzdy. Biz öň hiç bir tarap bilen ýaranlyga girmändik, ýöne bu gün sizden kömek isläp, gaşyňyza geldik. Biz bitaraplygy diňe oňyn niýet bilen edinipdik we oňa eýerýärdik. Bu gün bolsa Kerkira howp astynda we ýardam soraýar». Emma Afinadaky bu duşuşyga gatnaşýan Korinf ilçileri bolsa Kerkirany bitaraplyk borçlaryny berjaý etmezlikde aýyplaýarlar. Sebäbi geografik taýdan oňaýly ýerde ýerleşen Kerkiranyň deňiz portlaryna dürli daşary ýurt gämileri söwda maksatlary bilen ýa-da tupandan goranmak üçin mejbury halda geler ekenler. Şol ýagdaýlarda Kerkiranyň häkimiýetleriniň öz bitaraplygyna salgylanmak bilen, umumy kabul edilen kadalardan çykyp, porta giren gämiler üçin dürli kynçylyklary döredýärler diýip, korinfi ilçiler aýdypdyrlar. Bulardan başga-da, Fukidid Peloponnes urşunda Afinanyň Korinfiň bitaraplygyny gazanmak üçin diplomatik tagallalary barada hem maglumatlary beýan edipdir. Munuň özi bolsa Afinanyň esasy duşmany bolan Sparta garşy uruş alyp barmagynda strategik ähmiýete eýe bolupdyr.

Şol bir wagtda-da, gadymy taryhda uruşýan taraplaryň haýsydyr bir üçünji ýurduň bitaraplygy barada özara ylalaşýan wagtlyry hem bolupdyr. Şeýle hem uruşýan taraplaryň ýaraşyga gelip we bilelikde öň bitarap bolan döwlete uruş ygılan eden wagtlyry hem bolupdyr. Mysal üçin, b.e.ö. 449-njy ýylda Afina we Sparta 5 ýyllyk möhlet bilen ýaraşypdyrlar we bilelikde goňşy Persiýa garşy uruş ygılan edipdirler hem-de ýeňiş gazanypdyrlar. Şeýle hem 12 sany gadymy grek şäher-döwletleriniň bileleşiginiň, ýagny Delfi-Fermopil amfiksioniasynyň merkezi bolan Delfiniň bitaraplygy taryhda mälimdir. Mundan başga-da, grek-şäher döwletleriniň ençemesi makedon şasy Filip II bilen özara bitaraplyk hakynda şertnamalary baglaşan ekenler. Emma b.e.ö. 340-njy ýylda olar Filip II bilen bitaraplygyny ýatyrypdyrlar we bilelikde Makedoniýa garşy çykyş edipdirler.

Gadymy grek we rim taryhçylary bitaraplyk barada gyzykly maglumatlary galdyrypdyrlar we olaryň esasy manysyny şu jümle bilen beýan edip bolar: dawalardan daşda durmak, uruşýan taraplara goşulmazlyk we olar bilen deň derejede dostlukly gatnaşyklary saklamak. Meşhur golland alymy Gugo Grotsiý özüniň «Uruş we parahatçylyk hukugy hakynda» atly eserinde gadymy grek taryhçysy Ksenofontyň maglumatlaryna salgylanýar. Olarda aýdylyşy ýaly, serkerde Klearhyň goşunynda gulluk edýän grekler parslar bilen bitaraplyk hakynda gepleşikleri geçiripdirler. Grekler parslardan olaryň çäklerinden päsgelsiz geçmek barada haýyş edipdirler we ýerli ilata hiç hili zyýan ýetirmejekdikleri barada söz beripdirler. Şeýlelik bilen, grekleriň serdary Derkillid öz esgerlerini parahat oturan pars çäklerinden päsgelsiz

we ýerli ilata zyýan ýetirmezden geçiripdir. Grotsiý Awgust Sezaryň paýhasly sözlerini hem getirýär we olaryň mazmunyna görä, bitarap döwlete uruşýan taraplaryň ikisi bilen hem şertnama baglaşmaklyk maslahat berilýär. Şeýle şertnama görä, bitarap ýurt harby hereketlerden saklanmaga we uruşýan taraplara diňe ynsanperwerlik ýardamyny bermäge borçludyr.

Taryhda käbir döwletleriň bitaraplygynyň beýleki döwletleriň üstünlikli syýasatyna ýardam beren wagtlary hem bolupdyr. Mysal üçin, b.e.ö. VII asyrdan Assiriýanyň Wawilondan üstün çykmagynda goňşy Urartunyň, şeýle hem kimmeriýleriň we skifleriň bitaraplygynda dörän oňyn şertler hem uly ähmiýete eýe bolupdyr.

Käbir bitarap döwletleriň beýleki uruşly taraplary parahatçylyga mejbur eden ýagdaýlary hem bolupdyr. Mysal üçin, Müsür döwleti b.e.ö. 206-njy ýylda Makedoniýany we Etoliý ýaranlygyny özara urşy ýatymaga we parahatçylyk şertnamasyny baglaşmaga mejbur edipdir. Munuň üçin ilkinji nobatda Müsüriň uruşýan taraplara bolan bitarap syýasaty, uly kuwwaty we abraýy esas bolup hyzmat edipdir.

Bitaraplyk barada döwletara şertnamasynyň baglaşylan wagtlary hem bolupdyr. Mysal üçin, b.e.ö. I asyrdan Rim Parfiýa bilen şertnama baglaşypdyr. Oňa görä Parfiýa Rimiň Pontiý Mitridaty bilen urşunda bitaraplyk ygylan edipdir.

Netijede, ençeme taryhy mysallarda, gadymy eýýamlarda hem döwletleriň özara gatnaşyklarynda bitaraplyk ýörelgeleriniň ulanylandygyny görmek bolýar. Köplenç halatda bu ýörelgeleri ulanmak bilen urşa goşulmazlyk, çäk bitewüligini saklap galmak, özbaşdaklygy goramak ýaly bähbitler öňe sürülüpdir.

Soraglar:

1. Bitaraplygyň gadymy mysallary haýsy sebitlerde duşýar?
2. Gadymy massagetleriň bitaraplygynyň ýüze çykyşy nähili?
3. Antik eýýamyň bitaraplyk mysallary haýsylar?

§2. Türkmen halkynyň parahatçylyk we bitaraplyk däpleriniň taryhy kökleri

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow özüniň ylmy eserlerinde we iri halkara forumlaryndaky çykyşlarynda döwletimiziň bitaraplyk syýasatynyň halkymyzyň parahatçylyk söýüjilikli däpleriniň çuňňur taryhy köklerinden gözbaş alýanlygyny nygtaýar. Hususan-da, Milli Liderimiz «Bitaraplyk syýasaty: Parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň ugrundan halkara hyzmatdaşlyk» atly halkara maslahatynda 2015-nji ýylyň 12-nji dekabrynda eden çykyşynda şeýle diýdi: «Türkmen döwleti öz içerki durmuşynda parahatçylyk söýüjilik, jemgyýetde agzybirlik, sabyrly garaýyşlara eýermek we ynsanperwerlik kadalaryny ygylan edýär

we durmuşa geçirýär. Şol düşüňjeleri beýleki döwletler bilen özara gatnaşyklarynda hem netijeli ulanýar. Şoňa görä-de, Türkmenistanyň Bitaraplygy içerki döwlet gurluşynyň berk ruhy binýadyna esaslanýar. Garaşsyz döwletimiziň Bitaraplygy türkmen halkynyň iň oňat däpleriniň özboluşly dowamydyr we aýdyň ýüze çykarmasydyr».

Hakykatdan hem hoşniýetli goňsuçylyk, oňşukly ýaşasamak we birek-birege ýardam bermek, parahatçylygy saklamak türkmen halkynyň gadymyýetden gelýän milli ýörelgeleriniň we däpleriniň näýbaşysydyr. Şunuň bilen birlikde, adalatsyz uruşlardan gaýra durmak, parahatçylygy döretmek we ylalaşyk niýeti bilen araçylyk etmek, uly dawalarda uruşly taraplara töwellaçylyk etmek ýaly bitaraplyk syýasatynyň esasy alamatlary türkmen halkynyň yzygiderli ulanýan ýörelgeleri bolupdyr.

Taryhda bolup geçen we adamzat siwilizasiýasyna mynasyp goşant goşan, antik, irki we orta asyr döwürlerinde dünýäniň syýasy-jemgyýetçilik keşbiniň emele gelmeginde esasy orun tutan Parfiýa döwleti, Beýik Seljuklar imperiýasy we beýleki döwletlerde bitaraplyk ýörelgeleriniň ussatlyk bilen ulanylandygyny görmek bolýar.

Mysal üçin, Beýik Seljuk döwletiniň daşary syýasaty, şol sanda bu imperiýanyň golastyndaky dürli ölkeler babatyndaky syýasaty esasy üç aýratynlyk bilen häsiýetlendirilýär: 1. Imperiýanyň golastyna giren halklaryň we ölkeleriň içinde we öz aralarynda, şeýle hem türkmenleriň täze mekan tutunan ýerlerinde parahatçylygy we oňşuklylygy üpjün etmek. 2. Halklara we raýatlara ynsanperwerlik bilen garamak we ähli meseleleri adalatly çözmek. 3. Ýurduň ilatynyň milli-etnik aýratynlyklaryna, dini ynançlaryna we döredijiliklerine hormat goýmak.

Parahatçylyga sarpa goýmak, adalatly we oňşukly gatnaşyklaryň tarapdary bolmak häsiýetleriniň, hususan-da, «türkmen» etnoniminde hem ýüze çykýanlygyny dürli alymlar we ylmy çeşmeler tassyklaýarlar.

Mysal üçin, S. G. Agajanowyň aýtmagyna görä, «türkmen» etnonimi VIII asyrdan ýa-da ondan hem has öňräk ýüze çykypdyr. Şuňa meňzeş çaklama görnükli gündogarşynas W. W. Bartoldyň eserlerinde hem hytaý çeşmelerine salgylanmak bilen getirilýär. S. G. Agajanow «türkmen» sözünüň «terjuman» ýa-da «targuman», ýagny «terjimeçi» ýa-da «araçy» manysyny berýän sözlerden gelip çykmagynyň ähtimallygyny öňe sürýär. Arap çeşmeleriniň maglumatlaryna görä, oguz taýpalarynyň yslam dini kabul etmek bilen «dar al-sulh», ýagny «parahatçylyk çäklerinde» bolmagy hem ençeme uruşlaryň önüni alypdyr. Şu sebäpli hem halifatyň serkerdeleri dini bir bolan oguz taýpalaryna «turki-aman», ýagny «aman (parahatçylykly) türkler» diýipdirler. Türkmenler arada durmak we parahatçylykly gepleşikleri geçirmek bilen, köp taýpalary kuwwatly hüjüm edip gelýän arap goşunlarynyň derbi-dagyn ediji basyp alyşlaryndan halas edipdirler. Soňlugy bilen

bolsa, türkmen serkerdeleri halifat döwletinde, hut halifň töwereginde wezipeleri eýelemek bilen, döwleti we goşuny dolandyrmakda uly täsirli derejelere çykypdyrlar. Bu babatda Al Makdisi, Al Biruni, Mahmyt Kaşgarly ýaly akyldarlar öz ýazgylaryny galdyrypdyrlar.

Mysal üçin, Al Biruniniň ýazgylaryna görä, geçmişde oguzlaryň içinden yslam dinini kabul edenler musulmanlaryň we beýleki halklaryň arasynda terjiman, ýagny terjimeçi we gepleşikleri guraýjy bolup çykyş edipdirler. Şonuň üçin hem haçanda oguz adamsy yslamy kabul edende, oňa «türkmen boldy» diýipdirler. «Türkmen boldy» diýmek «türki adam musulman boldy» ýa-da «türkiden bolan musulman» diýmegi aňladypdyr.

Soňlугy bilen «aman il» bolmak, «aman ýaşamak» we beýleki parahatçylykly ýörelgeler türkmenleriň döreden Osman döwletiniň daşary syýasatynda hem giňden ulanylypdyr. Osman soltanlary goňşy döwletler bilen «Ähdi-aman», ýagny parahatçylykly ýaşamak baradaky şertnamalary baglaýypdyrlar we ol esasda onýyllyklaryň dowamynda uruş-dawasyz goňsuçylygy üpjün edipdirler.

Türk alymy M.Gökbilgin hem meşhur taryhçy Köprüli-Zadäniň «Türkiýäniň taryhy» atly eserine salgylanmak bilen, oguz türkleriniň yslamy kabul etmek bilen «türkmenler» diýlip atlandyrylyp başlanlygyny tassyklaýar.

Meşhur arap syýahatçysy we ýazyjysy Ahmad ibn Fadlan ibn al Abbas ibn Raşid al Bagdadi (877–960) 921–922-nji ýyllarda abbasid halifi al Muktdiriň ilçilik wekiliýetinde kätip bolmak bilen, oguzlaryň ýaşan ýerlerinden geçipdir we bu barada gyzykly ýazgylary galdyrypdyr. Ol özüniň ýol ýazgylarynda oguzlaryň hökümdaryna «ýabgu» we onuň orunbasaryna hem «gözerkin» diýlendigini aýdýar. Ol oguzlaryň serdary Katagan ogly Etrek bilen duşuşygyny we oguzlaryň myhman alşy barada hem beýan edipdir. Hususan-da, ibn Fadlan şeýle ýazypdyr: «Katagan ogly Etrek biziň üçin türki öýleri dikdi we olarda ýerleşdirdi. Ol ählimize azyk üçin ýeterlik bolan dowarlary getirdi. Münmek üçin bolsa atlary berdi. Biziň gelmegimiz mynasybetli ol özüniň ähli dogan-garyndaşlaryny ýygnady we uly söwüş etdi. Biz hem oňa öň ýanyndan geým, üzüm, hoz, burç we dary ýaly sowgatlarymyzy beripdik. Serdaryň aýaly biraz mukdardaky et we süýt, şeýle hem biziň beren sowgatlarymyzdan bir bölegini alyp, aýak basmadyk ýere bardy we olary gömdi. Men terjimeçiden: «Ol näme edýär?» diýip soradym. Ol hem: «Ol zatlar Etregiň kakasy Katagana araplardan sowgat» diýip düşündirdi».

Orta asyr çeşmeleri ähli ýerlerde ýerli ilatyň türkmenleri ýerli begzadalaryň, baýlaryň zulumyndan halas edijiler hökmünde garşy alandyklaryny belläpdirler. Seljuklarda jynsparazlykdan nam-nyşan hem bolmandyr. Şonuň üçin hem hristianlar, ýahudylar, butparazlar tutuş oba bolup musulmançylygy kabul edipdirler we täze döwletiň doly hukukly raýatlaryna öwrülipdirler. XII asyryň awtory Mihail siriýaly türkmen soltanlary hatda hristian ruhanylaryna-da howandarlyk edipdir-

ler diýip ýazýar. Mysal üçin, Rum seljuk türkmenleriniň soltany Gylyç Arslan II özüniň ýerlerinde hristian-ýakowitleriň buthanalaryny salgytlardan boşadypdyr.

Şol döwrüň döwürdeşleriniň belleýşi ýaly, türkmenleriň döreden döwletleriniň ähli künjeklerinde dürli halklaryň nesilleri bolan alymlar ylmy eserleri döredipdirler; täjirlerdir söwdagärler, jahankeşdeler öz janlaryndan we emläginden gorkusyz erkin hereket edip, türkmen ýerlerinden arkaýyn geçip bilipdirler. Gurakçylyk ýyllarynda ilata döwlet tarapyndan mugtuna galla paýlanylypdyr, ýüz-münlerçe goýun soýlup, sadaka berlipdir. Muhammet Togrul begi «Halkyň halany» diýip atlandyrypdyrlar, sebäbi onuň köşgüniň gapysy mydama adamlar üçin açyk bolupdyr.

Söwda-ykdysady ösüşde örän wajyp çözgütleri bilen tanalan seljuk soltany Togrul beg özüniň häkimliginiň täsiri astyndaky ülkelerde 3 ýyllyk möhlet bilen salgytlary ýatyrypdyr we şol döwürlerde agalyk edijilere mahsus bolan talaňçylykly syýasata gadaganlyk girizipdir. Ýeňillikli şertler ähli ilat gatnaklary üçin deň häsiýete eýe bolmak bilen, dini ýa-da ýaşayyş-durmuş taýdan tapawutlandyrylmadyr.

Pars taryhçysy al Hüseyin Beýik seljuklaryň ikinji soltany bolan Alp Arslan hakynda şeýle ýazýar: «Soltan Alp Arslan häkimlik etmek işinde özbaşdak bolanda we patyşalygyň tagtyna çykanda, ol adalatlylyk ganatlaryny ýaýdy we raýatlaryny merhemet we sahat astynda penalady. Ol raýatlaryny esasy salgydy her ýyl iki esse möçberinde tölemekden boşatdy».

Türkmenler hristian haçparazlyk ýörişleri döwründe hem basybalyjylara berk gaýtawul bermek bilen bir wagtda, parahatçylygy saklamak ugrunda ençeme tagallalary amala aşyrypdyrlar. Mysal üçin, inlis taryhçysy R. Irwin türkmenleriň we haçparazlaryň diplomatik we dünýewi gatnaşyklarynyň hem bolandygyna ünsi çekýär. Haçparazlar öz garşydaşlary bolan türkmenleriň adatdan daşary gaýduwsyzlyklaryna we gaýratlylyklaryna mynasyp baha beripdirler. Ýüzlerçe ýyl geçenden soňra, ýagny 1898-nji ýylda german imperatory Wilgelm Ýakyn Gündogara syýahatynda Müsüriň serkerdesi, tanymal türkmen hökümdary Salaheddiniň guburyna zyýarat edipdir. Wilgelm Damaskda onuň guburynyň üstüne Ýüpek baýdagy ýaýpyp, ýüzüne «Bir beýik imperatordan beýleki bir beýik imperatora» diýen ýazgyny, bürünçden edilen gül dessesini goýupdyr (ol häzir Londonyň harby muzeýinde saklanýar).

Gadym zamanlarda türkmenleriň hytaýlylar bilen gatnaşyklarynyň bolandygy hakynda gyzykly maglumatlar bar. Parfiýa döwleti bilen Hytaýyň arasyndaky diplomatik gatnaşyklar II asyrdan başlanypdyr. 107-nji ýylda Hytaý ilçisi ilkinji gezek Parfiýa gelipdir. Oňa belent mertebeli myhman hökmünde adaty bolmadyk hezzet-hormat edipdirler. Ilçini Parfiýa döwletiniň serhedinde 20 mün goşun bilen garşylapdyrlar we ony Parfiýanyň paýtagt şäheri bolan Gekatompil şäherine çenli ugradypdyrlar. Hytaý ilçisi öz ýurduna gaýdanda, ony Parfiýanyň ilçisi ugradypdyr hem-de ondan Hytaý patyşasyna sowgat iberipdirler. Sowgatlaryň arasynda düýegüş

ýumurtgasy-da bolupdyr. Parfiýa – Hytaý gatnaşyklarynda birnäçe peýdaly netijeler bolupdyr. Hytaýa Parfiýa ýurdundan üzüm we ýorunja tohumy äkidilipdir. Hytaýdan Parfiýa ýurduna ýüpek, polat ýaly birnäçe zatlar getirilipdir. Parfiýa – Hytaý diplomatik gatnaşyklary üç görnüşli ikitaraplaýyn şertnamalarda berkidilipdir: «Hesin» şertnamasy («Ýaraşyk we garyndaşlyk hakynda»), «Di go» şertnamasy («Güýçleri deň döwletler»), «Men ýuýe» («Kasam şertnamasy»).

W.W.Bartold türkmen halkynyň döwlet gurujylyk we öz milliligini saklamak ukybynyň örän ýokary derejede bolanlygyna ünsi çekýär. Onuň belleýşine görä: «Ähli türki halklaryň arasynda diňe türkmenleriň hakyky milli şahyry bolupdyr we ol Magtymgulydyr... Türkmenler özleriniň tutuş taryhynda syýasy dartgynlyklar we başagaýlyklar ýagdaýynda bolsalar-da, olaryň arasyndan iň kuwwatly türki imperiýalar bolan Seljuk we Osman imperiýalaryny esaslandyryjy şahslar çykydyr». Hatda, türkmenleriň öz hususy milli döwletine eýe bolup bilmedik uzak taryhy döwürlerinde hem bitaraplyk we ylalaşyk ýörelgelerine eýermek bilen, özleriniň garaşsyz ýaşaýyşlaryny bellibir derejede üpjün edendikleri mälimdir.

Belli amerikan alymy Frederik Starr hem türkmenleriň guran döwletleriniň parahatçylyga, ynsanperwerlige, ylma-bilime hormat goýmaga ymtylandyklaryny tassyklaýar. Ol beýik seljuk döwletiniň ägirt uly giňişliklere ýaýramagyna we ençeme halklary we ölkeleri öz içine almagyna diňe harby kuwwat däl-de, eýsem, diplomatik ussatlygyň hem wajyp orun tutanlygyny belleýär.

Eger mümkin bolsa uruşlara ýol bermezlik, parahatçylyk we ylalaşyklar arkaly meseleleri çözmek çemeleşmeleri oguzlaryň, seljuklaryň, umuman, türkmenleriň ähli taryhy döwürdäki ýörelgeleriniň esasynda goýlupdyr. F.Starryň pikirine görä, hususan-da, seljuklaryň dawalara ýol bermezlik we parahatçylygy dikeltmek babatyndaky ymtylmalary olaryň Gaznawy döwletiniň öz içki uruşlarynyň pidasy bolmagynyň we Horasanda iri geosyýasy başagaýlyk we harby eden-etdilik howpunyň önüni almak üçin Togrul begiň serdarlygynda aýaga galmaklaryna esas bolupdyr.

Seljuklaryň halkara howpsuzlygy we dini uruşlara ýol bermezlik ugrunda alyp baran syýasatyny häsiýetlendirmek bilen, inlis jahankeşdesi Eduard Deniýel Klark özüniň 1812-nji ýylda neşir edilen «Ýewropanyň, Aziýanyň we Afrikanyň dürli ýurtlary boýunça syýahat» atly kitabynda şeýle ýazypdyr: «Şol döwürde Ýewropadaky garaýyşlara görä, musulmançylyga degişli ähli zatlar wagşyçylykdyr, hristiançylyga degişli zatlar bolsa, has medeniýetlilikdir diýip hasaplamak giňden ýaýran ýalňyşlykdyr. Taryha dogry baha berlende, «sarasinler» diýlip atlandyrylanlaryň hakykatda hristian basybalyjylaryndan has sowatly bolandyklaryny görmek bolýar. Olaryň weýrançylyklardan lezzet alýandyklary barada bolsa hiç hili subutnama ýok» diýip ýazýar. Inlis taryhçysy R. Irwin seljuklaryň diplomatiýasyna üns beripdir we hatda, olaryň özara serhetdeş ýerleşen germanlar ýa-da fransuzlar bilen bilelikde aw awlamak we ýaryşlary guramak ýaly wakalaryny hem mysal getiripdir.

Seljuklaryň ösen diplomatiýasy bolupdyr we ol ilkinji nobatda döwlet bähbitlerini goramaklyga we parahatçylykly çözgütleri tapmaklyga gönükdirilipdir. Seljuklaryň diplomatik maksatly wekiliýetine ýörite bellenen ilçî, zerur halatda, aýratyn hem iň ýokary derejedäki dostlukly gatnaşyklara şaýatlyk edilen wagtynda bolsa, soltanyň hut özi sapara ugrapdyr. Seljuklaryň beýik weziri bolan Nyzam al Mülk özüniň meşhur «Syýasatnama» eserinde «Ilçiler we olaryň edebi hakynda» atly bölümünde şeýle ýazypdyr: «Ilçî bolmak üçin şalaryň hyzmatynda bolan, batyrgaý gürläp bilýän, ýöne az gepli, köp syýahat eden, her bir ylymdan baş çykarýan, ýatkeş, ätiýaçly, öz mertebesini bilýän, görk-görmekli bolmak gerekdir. Bu aýdylanlaryň üstesine-de, ol danyşment, aklyly goýalyşan adam bolsa, has hem gowudyr... Eger ilçî edilip nedim (han-beglerden) iberilse, bu has ynamdar bolar. Eger ilçî hökmünde, harby-söweşjeň tejribeli, batyr hem edermen adam iberilse, muňa ýetesi zat ýokdur. Munuň özi biziň adamlarymyzyň hemmesi şeýle kişilerdir diýildigini aňladar. Eger ilçî pygamber neslinden bolsa, onuň sylag-sarpasy aýratyn bolup, asylzadalar ýaly uly hormat goýlar. Ilçî öz patyşasynyň beýik mertebesiniň we pähim-paýhasynyň aýnasydyr».

Ýörite tabşyryklar urşy ýatyrnak ýa-da basylyp alnan ýerleri yzyna gaýtarmak bilen baglylykda hem berlipdir. Bu halatda ilçä berlen namada duýduryş we haýbat häsiýetli garaýyşlar beýan edilipdir. Mysal üçin, Soltan Sanjar gündogar çäklerde ýörişde bolan wagtynda, seljuklaryň günbatar serhetdeş sebitlerine Wizantiýa imperatorynyň goşuny aralaşypdyr hem-de Anadola hüjüm edipdir we ilatyň köp bölegi ýesirlige düşüpdir. Soltan Sanjar imperatora ýollan hatynda şeýle gahargazaply sözleri ýazypdyr, ýagny: «Eger-de sen ýesir ilaty tizden-tiz azat etmeseň, onda külli halklar we döwletler Wizantiýanyň üstüne çozarlar. Bu ýörişde bolsa ýesir bolmaz!». Şeýle haýbat atyş netijesinde, Wizantiýa goşuny yza tesipdir we ilat azat edilipdir.

1040-njy ýylyň maý aýynda Dandanakan söweşinde şa Masudyň goşunynyň derbi-dagyn edilip, onuň özüniň hem söweş meýdanyny taşlap, Hindistana gaçyp gutulmazyndan ençeme wagt öň, seljuklar parahatçylykly çözgütleri hödürleýdiler. Aýgýtlaýjy söweşe girmek Togrul beg üçin iň soňky ädim bolupdyr we ol bu ýeňşini Gaznawy döwletini bütinleý ýok etmek däl-de, eýsem, Horasanda dörän syýasy boşlugyň we eden-etdiliginiň soňuna çykmak, parahatçylykly we zalymlykdan azat ýaşaaýyş-durmuşy dikeltmek üçin esas edinipdir. Şonuň üçin hem gaznewi goşuny boýun egen badyna Togrul beg tagta çykypdyr we özüni tutuş Horasanyň emiri hökmünde yglan edipdir.

Aslynda, seljuklaryň öz wagtynda Horasana gelip oturymly ýer haýyş etmekleriniň hem diňe parahatçylykly we ynsanperwerlikli sebäpleri bolupdyr. Şol döwürde häzirkî Türkmenistanyň demirgazygynda, Aral deňzi töwereklerinde çenden aşa gazaply gys pasyllary gelipdir we guraklyk hem öri meýdanlaryna zarba urupdyr. Netijede, seljuklar köpsanly, hatda bütinleý diýen ýaly dowarlary we mallary ýitiripdirler hem-de günorta taraplara süýşmäge mejbur bolupdyrlar.

Taryhçylaryň, şol sanda seljuklaryň döwürdeşleriniň şaýatlyk etmeklerine görä, ummasyz baýlyga eýe bolan Merw, Nişapur, Hyrat, Gazna, Balh ýaly şäherleriň we ölkeleriň ýaşajylyaryna Togrul begiň goşunlary tarapyndan uly rehimdarlyk bilen garalypdyr. Gaznawylaryň ýerli ilat babatyndaky diýdimzorlukly syýasaty, agyr salgytlary bilen deňeşdirilende, seljuk häkimiýetiniň girizen ynsanperwerlikli kadalary halk tarapyndan gowy garşylanypdyr.

Bagdat halyfy hem köşkdäki dildüwşiklerden, golastyndaky ölkelerdäki da-wa-jenjellerden halys bizar bolan ekeni we öz häkimiýetini berkitmekde Togrul begden uly goldawa garaşypdyr. Halif Bagdady gözegçilikde saklaýan buidleriniň basyşyndan halas bolmak üçin ozallar Mahmyt Gaznawydan haraý islän bolsa-da, beýle «kömegiň» özüne çenden aşa gymmada düşjeginden howatyrlanypdyr. Beýle diýildigi, buidleriniň ornuna gaznawylaryň gelmegi bilen, halifiň ýagdaýynyň öňkünden hem beter agyrlaşmak ähtimallygynyň bolanlygyny aňladýardy. Togrul beg üçin bolsa ilki maksat parahatçylyk we durnuklylyk meýilleridi we hut şu sebäpli halif ony kömege çagyrypdyr. Togrul beg 1055-nji ýylda Bagdady eýeläpdir we halifi saklap duran daşky harby-syýasy köşk gurşawyndan, ýagny buidlerden azat edipdir. Halif bolsa öz gezeginde gyzyny Togrul bege durmuşa çykarypdyr hem-de ony Günbataryň we Gündogaryň soltany ýa-da soltanlaryň-soltany hökmünde yzylan edipdir.

Ýokary ynsanperwerlik we mertlik häsiýetleri beýik seljuk serkerdesi Alp Arslana hem mahsus bolupdyr. Mysal üçin, ol 1071-nji ýylyň 25-nji awgustynda bolan Malazgirt söweşinde Wizantiýanyň imperatory Roman Diogeni ýesir alýar we şol bir wagtda onuň şa mertebesini saklamak we uly hormat goýmak bilen kabul edýär. Soňlugy bilen, Alp Arslan Roman Diogeni köpsanly sowgatlar bilen yzyna ugradypdyr.

Seljuk hökümdary Gylyç Arslan (1155–1192 ý.) hem bitaraplygy strategik usul hökmünde ussatlyk bilen ulanypdyr. Munuň mysalyny Wizantiýa we Danyşmentler döwleti bilen uruş alnyp barlan döwürlerinde görmek bolýar. Gylyç Arslanyň tagta çykmagy bilen dörän böwşenlikden peýdalanmak islän Siwasyň hökümdary Ýagybasan Danyşmendi Kaýseri we Jeýhan welaýatlaryna goşun girizipdir. Gylyç Arslan gaýragoýulmasyz we batyrgaý hereketleri bilen ýörişe çykypdyr hem-de danyşment goşunlaryny 1155-nji ýylyň oktýabrynda derbi-dagyn edipdir we Ýagybasany boýun egdiripdir. Bu ýagdaýyň dowam etmegi bilen, 1156-njy ýylda Halabyň we Mosulyň atabegi Nureddin Mahmyt hem seljuklar bilen serhedi gaýtdan gurmak synanyşygyny edip, Aýntepi we Rabany eýeläpdir.

Şeýle dargynly ýagdaýda, Gylyç Arslan II haçparazlaryň ýerleşýän ölkeleriniň merkezleri bolan Iýerusalime we Antiohiýa ilçileri ýollapdyr. Gylyç Arslan II hristian hökümdarlaryna seljuklaryň çäk bitewüligine hormat goýmagy we bitaraplygy saklamak bilen uruşlara goşulmazlygy tekliplap edipdir. Netijede, Gylyç Arslan II

diplomatiýanyň bitaraplyk gurallaryny we söweş usullaryny ussatlyk bilen ulanmak arkaly öz garşydaşlaryndan üstün çykypdyr.

Seljuklaryň bütindünýä syýasy we medeni ösüşine goşan uly goşantlarynyň biri hem olaryň ylym-bilim, döredijilik we şähergurluşyk babatyndaky ýeten derejeleri bilen baglydyr. Şeljuklar şol bir wagtda daşary-syýasy tejribäni hem baýlaşdyrypdyrlar we halkara gatnaşyklarynda syýasy-diplomatik usullaryň netijeli ulanylmagyna üns beripdirler. Köp babatda, seljuk ilçileriniň maslahat bermegi bilen, dürli ýerlerden alymlar we bilermenler, döredijilik ussatlary ýurda gelip, öz işlerini dowam edipdirler. Olar üçin ähli zerur şertler döredilipdir. Şol döwrüň ýyl-ýazgylarynda bellenişi ýaly, seljuklar döwletiniň ähli künjeklerinde dürli halklara degişli bolan alymlar, şahyrlar, arhitektorlar, sungat ussatlary ýaşapdyrlar we döredipdirler. Daşary ýurtlardan gelen jahankeşdeler we syýahatçylar, täjirlerdir söwdagärler özlerini doly howpsuz ýagdaýda duýupdyrlar we öz goş-emläklerini ýerli wekillere arkaýyn ynanyapdyrlar.

Parahatçylygyň bolan ýerinde ylym-bilim we medeniýet hem pajarlap ösýär we munuň hut şeýledigi seljuk döwletiniň mysalynda aýdyň görünýär. Mysal üçin, arap syýahatçysy Ýakut (1179–1229 ý.) Merwiň kitaphanasynda üç ýyllap ylmy barlaglar bilen meşgullananygyny ýazypdyr. Onuň hut özüniň hasaplamalaryna görä, Merwiň 12 sany kitaphanasynda 12 müňden gowrak jilt kitaplaryň barlygyna şaýat bolupdyr. Şeýle meşhur ylmy merkez bolan Merwe dünýäniň çar künjeginden alymlar, bilermenler we hünärmenler gelipdirler.

Türkmen halkynyň milli däplerine umumy baha bermek bilen, has soňraky eýýamlarda ýaşan meşhur nusgawy şahyr Mollanepesiň «Ner gezgin» sygryndan alnan şu aşakda getirilýän setirleriň mazmunyndan hem halkara giňişliginde we dünýä syýasatynda dost-duşmany tanamak, oňyn bitaraplyga eýermek, deňhukukly we adalatly gatnaşyklary gurmak ýaly çuňňur manylary çykaryp bolar:

Könlüm, saňa nesihat, gezseň serbeser gezgin,
Tany dosty-duşmanyň, öýňe bahabar gezgin,
Ganym bilen garjaşaň, daýym muşty-per gezgin,
Gezseň dünýä ýüzünde, dowam täze-ter gezgin,
Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin.

Iki adam uruşsa, öter ýaly ýol berme,
Birisine gep berip, ol birine al berme,
Owwal adamdan gaçma, gaçsaň asla el berme,
«Jan aga, özüň bil» diýp, her näkese ýalbarma,
Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin.

Nepes, hiç bir kem durma deňi-duş-u, dost-ýardan,
Pul tapmasaň göterme näkes bilen süýthordan,
Her diläňde gam basar, köňlün dolar gubardan,
Dogmaz togsan dört ýylda, bogaz bolsa är-ärden,
Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin.

Beýik Magtymguly akyldaryň aşakdaky setirlerini hem diňe adam şahsyýeti babatynda däl, eýsem, milli bähbitleri goramak, dost-duşmany tanamak, halkara gatnaşyklaryndaky aýry-aýry syýasy taraplar nukdaýnazarlaryndan hem teswirlese bolar:

Gel, köňlüm, men saňa nesihat kylaý,
Watany terk edip gidiji bolma,
Özüňden egsik bir gaýry namardyň,
Hyzmatynda gulluk ediji bolma.

Akmaýan galmazdyr bir akan aryk,
Bir tendäki adam semiz, kä aryk;
Bir ýüzi çyrykdyr, bir ýüzi ýaryk,
Çyryk diýip, gaty söz aýdyjy bolma.

Ýagşylardan hergiz çykamaz ýamanlyk,
Asly ýaman bolsa, çykamaz ýagşylyk,
Aslyna tartadyr ýüwrük, çamanlyk,
Ýüwrükini çamanga satyjy bolma.

«Görogly» dessanynda hem Jygalybegiň öz agtygy Röwşene ýüzlenip aýdan şu pent-nesihatlary bar:

Tagam berseň, bergin aja,
Daýangyn egri gylyja,
Emma duran gury agaja
Nähak gan çalyjy bolma!

Şat bol il-halkyň görende,
Sözün al geňeş berende,
Bir garyp aglap duranda,
Ýanynda gülüji bolma!

Hormatly Liderimiziň parasatly döredijiliginiň netijesi bolan köpsanly saldamly ylmy eserleri, onuň çuňňur manyly öwüt-nesihatlary aýratyn ähmiýete eýe bolmak bilen, diplomatik işgärleriň ýan kitabyna öwrüldi. Hususan-da, Mirasa sarpa goýmak, Watany özgertmek ýylynda çapdan çykan «Paýhas çeşmesi» kitabynda ýazan sözbaşysynda şeýle diýilýär: «Gündogar bilen Günbataryň, Demirgazyk bilen Günortanyň arasynda ynsanperwer gatnaşyklaryň döremegine öz täsirini ýetiren milli medeniýetimiziň altyn hazynalary Ýer ýüzünde millet hökmünde tanalmagymyzyň we hormatlanmagymyzyň esasydyr, hiç bir düşündirişi talap etmeýän bakylyk mertebämizdir, ýüreklere mähir paýlaýan jadylaýjy mukamdyr».

Parasatly sözün we akyl-paýhasyň milli mirasdan gözbaş alýan çeşmeleri barada aýtmak bilen, hormatly Prezidentimiz Oguz hanyň, Adybeg soltanyň, Jygaly begiň, Göroglynyň watansöýüjilik, ynsanperwerlik, adalatlylyk, halallyk hakyndaky öwütleriniň Gyratyň duýgurlygynyň hem wepadarlygynyň milletimiziň ruhy dünýäsine düşünmegiň özboluşly açarydygyna we ynsan kalbyny lertzana getiriji gudratdygyna ünsi çekýär. Durmuş hadysalarynyň, watançylyk, edermenlik, ygrarlylyk, edep-terbiýe ýaly ahlak gymmatlyklaryň esasynda döredilen atalarymyzyň paýhas çeşmesiniň biziň günlerimizde täze ideýalar, täze garaýyşlar bilen baýlaşyp ýaşamagyny dowam edýänligi we gül açýanlygy barada aýratyn nygtaýar.

Hoşniýetli we dostlukly gatnaşyklary saklamak, öýke-kinä ýol bermezlik, islendik çylşyrymly ýagdaýlarda-da diplomatik ýollary agtarmak ýaly ýörelgeler barada hem «Paýhas çeşmesinde» köpsanly pähimler bar. Hususan-da, «Haýyr dile goňşyňa, rysgal gelsin aşyňa», «Hormat etseň, hormat görersiň», «Dostuň könesi ýagşy, donuň – täzesi», «Barjak ýeriňe kesek atma, çykan gapyňy batly ýapma», «Bir ýagşylyk mün belany gaýtarar», «Göwni açygyň ýoly açyk», «Güler ýüz hem hormat, hem sowgat», «Uruş, sögüş, ýaraşmaga ýer goý», «Iki dost uruşsa, bõriniň işdäsi açylar», «Öýkäň öý ýaly bolsa-da, öýüne gelende aýtma», «Ýagşa ýagşy diý – bereketi artsyn, ýamana ýagşy diý – pälinden gaýtsyn», «Ýagşy iliniň ýamanyny ýaşyrar, ýagşysyny aşyrar», «Ýagşylyga ýagşylyk her kişiniň işidir, ýamanlyga ýagşylyk – är kişiniň işidir» ýaly nakyllar hakyky maslahatçynyň ýerini tutup biler diýilse, hakykatdan daş düşüldigi bolmaz.

Ýokarda getirilen mysallary mundan beýläk-de köpeldip bolardy. Olar bitaraplygyň türkmen nusgasynyň ýöne ýerden döremänligini we çuňňur taryhy we medeni-siwilizasion kökleriniň bardygyna şaýatlyk edýär.

Soraglar:

1. Türkmenistanyň Prezidenti bitaraplygyň taryhy kökleriniň wajyplygyna nähili baha berýär?
2. Türkmen halkynyň parahatçylykly döplerinden haýsylary aýdyp bolar?
3. Taryhy döpleriniň şu günki ähmiýeti barada aýdyp beriň.

§ 3. Beýik Ýüpek ýoly – gadymy türkmen döwletleriniň parahatçylykly we hoşniýetli bitaraplyk syýasatynyň mysaly hökmünde

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow özüniň uly meşhurlyga eýe bolan «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynda dünýä ähmiýetli gadymy söwda ýollarynyň emele gelmeginde dürli ýurtlaryň we milletleriň ykdysady gatnaşyklar bilen bilelikde medeni-siwilizacion aragatnaşyklaryň hem wajyp orun eýeländigine ünsi çekýär. «Beýik Ýüpek ýoly Gündogaryň hem Günbataryň halklarynyň taryhynda wajyp orun eýeledi – Onuň bilen bagly taryhy ýazgylar, arheologik tapyndylar, etnografik we edebi gymmatlyklar, halk hakydasynda saklanyp galan ruhy miras gitdigiçe gyzyklanmany artdyrýar. Bu ýol adamzat ykballarynyň ösüşine täsir eden gahrymançylykly hem yklymlaryň halklarynyň dost-doganlygyny bakyýete öwren altyn ýoldur» diýip, hormatly Prezidentimiz öz eserinde aýratyn nygtaýar.

Şeýle çuňňur paýhasa ýugrulan sözler parahatçylykly we hoşniýetli gatnaşyklaryň dünýä siwilisasiýasyny we medeniýetini, halkara gatnaşyklaryny we özara bähbitli hyzmatdaşlyk ýörelgelerini emele getirmekde Beýik Ýüpek ýolunyň bahasyna ýetip bolmajak ähmiýetini görkezýär. Milli Liderimiz Beýik Ýüpek ýolunyň galdyran mirasynyň üçünji münýýlylygyň başynda örän uly derwaýyslyga eýe bolýanlygy barada aýtmak bilen, onuň ägirt uly medeni-ruhy binýadyna ünsi çekýär. Adamzat nesilleriniň özara arabaglanyşygynyň üzülmezligini nygtamak bilen, «ençeme halklaryň ata-babalary bu halkara söwda ýoluny ezizlediler, mähir siňdirdiler, goradylar, mukaddes sakladylar, işjeň hereket etmegi üçin ähli şertleri döredtiler. Şanly taryha guwanç bu günki gün geljekki ösüşlere ruhlandyrýar» diýip, hormatly Prezidentimiz bu kitapda aýratyn belläp geçýär.

2018-nji ýylyň «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» diýlip yglan edilmegi bilen, halkymyzyň baý taryhy we medeni mirasyny ylmy taýdan çuňňur öwrenmeklige uly badalga berildi. Şu nukdaýnazardan, münýýlyklaryň jümmüşinden öz köklerini alyp gaýdýan milli diplomatik däplerimizi we olaryň dürli taryhy döwürlerde, şol sanda Beýik Ýüpek ýolunyň gülläp ösen eýýamlarynda halkara we döwletara gatnaşyklara eden oňyn täsirlerini öwrenmeklik uly ähmiýete eýe bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiz 2012-nji ýylyň 7-nji iýunynda Şanhaý hyzmatdaşlyk guramasynyň agzalary bolup durýan döwletleriň baştutanlarynyň Geňeşiniň Pekin şäherinde geçirilen 12-nji mejlisine gatnaşanda öz çykyşynda belleýşi ýaly: «Gadymy Hytaýyň paýtagty bolan Sian şäherinden gözbaş alyp, biziň ýurdumyzyň çäginde geçen Beýik Ýüpek ýoly asyrlaryň dowamynda diňe bir söwda ýoly bolmak bilen çäklenmedi. Ol medeniýetleri birleşdirdi, halklaryň arasyndaky beýik medeni hem-de gumanitar alyş-çalyşlary şertlendirdi, olaryň ýakynlaşmagynda we birek-birege düşünişmeginde möhüm orun eýeledi».

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow 2014-nji ýylyň mart aýynda geçirilen «Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky diplomatiýa: taryhdan geljege» atly halkara ylmy maslahatyna gatnaşyjylara iberen gutlagynda halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýanyň ähmiýetini nygtamak bilen şeýle çuňňur parasatly sözleri aýtdy: «Beýik Ýüpek ýoly ägirt uly taryhy miras bolmak bilen, halklaryň we döwletleriň özara ýakynlaşmaklaryna güýçli itergi bermäge, olaryň arasynda syýasy, söwda-ykdysady, medeni-ynsanperwerlik aragatnaşyklarynyň ýola goýulmagyna ýardam bermäge, özara düşünişmäge we hyzmatdaşlyga, ýurtlaryň, sebitleriň we tutuş yklymlaryň arasynda arkalaşykly gatnaşyklaryň berk esaslarynyň emele gelmegine hyzmat edýär. Beýik Ýüpek ýoly adamzadyň ösmegine bimöçber we oňyn täsir etdi. Bu ýol Gündogar we Günbatar siwilizasiýalarynyň arasyndaky aragatnaşyklaryň başlangyç nokady boldy, dürli sebitlerdäki bilimleri alyşmakda ägirt uly mümkinçilikleri açdy. Häzirki döwürde biz bu bahasyna ýetip bolmajak tejribäni gaýtadan dikeldýäris we ony şu günki günün talaplaryna laýyklykda döredijilikli pikir eleginden geçirýäris. Şu günki şertlerde Beýik Ýüpek ýolunyň taryhy mirasy Ýewraziýa giňişliginde halkara hyzmatdaşlygyň täze usulyny emele getirmegiň, geosyýasatyň, geoykdysadyýetiň, ynsanperwerlik ýörelgeleriniň esasy ugurlaryny emele getirmegiň binýadyna öwürülýär».

Mälim bolşy ýaly, Beýik Ýüpek ýoly gadymy dünýäde meşhur söwda geçelgelerini özünde birlleşdirmek bilen bilelikde dürli ýurtlaryň we halklaryň resmi, medeni, ylym-bilim, dini, filosofik gatnaşyklaryny ösdürmekde uly ähmiýete eýe bolupdyr. Şol bir wagtda, ol gatnaşyklary üpjün ediji diplomatik aragatnaşyklar hem alnyp barlypdyr. Ýewraziýa yklymyny kesip geçýän kerwenlerde ilçiler, habar ýetiriji çaparlar, dürli diplomatik tabşyrykly beýleki resmi wekiller, syýahatçy bilermenler Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen döwletleriň arasyndaky gatnaşyklaryň ýola goýulmagynda we alnyp barylmagynda uly işleri bitiripdiler. Şu babatda, b. e. öňki II asyrdaky Hytaýyň gadymy paýtagtyndan ugur alan Beýik Ýüpek ýoly Merkezi Aziýanyň, şol sanda Türkmenistanyň üstünden geçip, Orta we Ýakyn Gündogar, Kawkaz we Balkan sebitleri, Ortaýer deňzi we Ýewropa ýurtlaryna çenli baryp ýetipdir.

Döwletara, harby-syýasy we diplomatik gatnaşyklar babatynda aýdylanda, iki müň ýyldan hem gowrak mundan öň döwräniň kuwwatly imperiýasy bolan Parfiýanyň Hytaý, Rim we beýleki şol döwrüň iri döwletleri bilen gatnaşyklary ünsi çekerlikdir. Bar bolan taryhy maglumatlara görä, Parfiýa we Hytaý özara diplomatik gatnaşyklary has-da ýygjam alyp barypdylar. Munuň şeýledigine bir ýylyň dowamynda Hytaý tarapyndan ona golaý diplomatik missiýalaryň gelip gitmegi şaýatlyk edýär. Bu gatnaşyklar parahatçylygyň we hoşniýetliligiň döremegine getirip, diňe bir söwda maksatlary üçin peýdalanylman, eýsem, ikitaraplaýyn ylymlaryň we dünýä dinleriniň ýaýramagyna, özboluşly bir siwilizasiýanyň kadaly gatnaşyklarynyň özenine öwürülipdir.

Sözün düýp manysynda, Parfiýa taryhda Gündogar we Günbatar siwilizasiýalaryny baglaşdyryjy ilkinji merkez hökmünde bellidir. Ýüpek ýolunyň açylyp herekete gelmeginde we onuň Ýewropa bazarlaryna çykmagynda Parfiýanyň örän uly ähmiýetli orny barada aýdylýar. Parfiýalylar parahatçylykly gatnaşyklary saklamakda ylalaşyklara we baglaşylýan şertnamalara uly hormat goýupdyrlar. Parfiýa diplomatiýasy başarnykly bolupdyr we dürli usullara esaslanyp, döwletara gatnaşyklarynda baý tejribe toplapdyr. Mälim bolşy ýaly, b.e.öň 32-nji ýylda Hytaý ilçisi Parfiýa döwletine kerwen ýollary bilen gelýär. Ilçi serhetde hormat bilen garşylanyp, Parfiýa döwletiniň merkezleriniň biri bolan Gekatompil şäherine çenli ýany ýörite gorag goşuny bilen ugradylýar. Bu bolsa häzirki zaman protokol döpleriniň çuňňur taryhy kökleriniň ilkinji nusgalarynyň biridir.

Hytaý çeşmelerinde parfiýalylaryň suw ýollary arkaly hem söwda gatnaşyklaryny alyp barandyklary barada aýdylýar. Mysal üçin, Amyderýanyň boýunda ýerleşen Amul şäheri hytaýly we parfiýaly täjirleriň esasy söwda şäherleri hasaplanypdyr. Beýik Ýüpek ýoly barada ýazgylary galdyran gadymy awtorlaryň aglabasy diýen ýaly Beýik Ýüpek ýolunyň Parfiýa şalygy bilen baglanyşykly ýollarynyň iň bir howpsuz we asuda ýollardygyny, şonuň üçin hem şalygyň Nusaý we beýleki şäherlerine köpsanly täjirleriň gelýändigini nygtapdyrlar.

Beýik Ýüpek ýolunyň hereket eden döwründe halklaryň aragatnaşyklary we halkara söwdanyň ösüşi täze derejä ýetýär. Taryhy edebiýatda IX–XII asyrlar «Gündogar galkynyşy» diýen ada eýe bolupdyr we ol Beýik Ýüpek ýolundaky asudalyk we düzgün-tertíp sebitiň ykdysady we medeni ösüşiniň bolmagyna ýardam edipdir.

921–922-nji ýyllarda Bagdatdan Merwiň üsti bilen geçýän ýol arkaly Wolga bulgarlaryna arap ilçisi ibn Fadlan ugradylypdyr. Bu sapar bulgar patyşasynyň haýyşy netijesinde amala aşyrylypdy. Ilçini ugradýan kerweniň düzüminde 5 müňe golaý adamyň, 3 müňe golaý atyň bolandygy barada aýdylýar. Munuň özi bolsa, bu arap wekiliýetiniň diplomatik maksatlar bilen bilelikde, söwda we ondan hem has giňräk gatnaşyklar üçin niýetlenendigine şaýatlyk edýär. Orta asyr arap diplomaty we syýahatçysy ibn Fadlanyň halyfyň adyna ýazan hasabatyna görä, syýahatçylyk döwründe hoşniýetli gatnaşyklary ýola goýmak maksady bilen, oguz serkerdeleriniň birine gymmat bahaly sowgat hökmünde Merwde öndürilen egin-eşikler gowşurylypdyr. Ol gadymy Gürgenjiň (häzirki Köneürgenç) bazarlaryna dünýäniň köp ýurtlaryndan täjirleriň gelýänligi barada hem maglumatlary galdyrypdyr. Bu şäheriň üstünden Demirgazyk we Gündogar Ýewropa, Eýrana, Hindistana, Günorta Aziýa ýurtlaryna kerwenler gatnapdyr. Ýlmyň we medeniýetiň merkezi hökmünde taryha giren Gürgençde meşhur alym we filosof Şyhabeidin Hywakynyň esaslandyran meşhur kitaphanasy işläpdir.

Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda zerur şertleri döretmekde, parahatçylykly gatnaşyklary we halkara söwdasyny howpsuz we ýeňillikli şertlerde alyp barmakda orta asyrlarda uly kuwwata eýe bolan Beýik Seljuk döwletiniň harby-syýasy

we diplomatik tejribesi häzirki zaman ylmynda çuňňur öwrenilýän meseleleriň biri bolup durýar. Seljuklara ilki bilen parahatçylyk söýüjilikli häsiýetler we döpler mahsus bolupdyr. Diplomatik usullar bilen parahatçylygy üpjün etmek, keseki ilata ynsanperwerlik bilen garamak, dürli halklaryň milli we medeni döp-dessurlaryna, dini ynançlaryna sarpa goýmak seljuk sultanlary üçin mahsus bolupdyr.

Munuň şeýledigine IX–XII asyrlarda ýaşap geçen arap alymlarynyň we syýahatçylarynyň eserleriniň berýän maglumatlary arkaly göz ýetirmek bolýar. Ol döwürleriň in esasy şäherleri hökmünde Merw, Nişapur, Balh, Hyrat, Ürgenç nygtalyp geçilýär. Özüniň geosyýasy we aragatnaşyk-sowda ähmiýeti bilen tapawutlanan Merw barada ibn Hawkal, al Ýakuby, ibn Fakih, ibn Hordadbeh, al Istahry ýaly syýahatçylar we geograflar gymmatly maglumatlary berýärler. Bagdatdan gündogara tarap gidýän ýoluň, ýagny Ýüpek ýolunyň ilkinji menzili Merw şäheridir. Merwden aňryk ýol ikä bölünip dowam edýär. Birinji ýol Jeýhun derýasynyň bäri tarapyndan dürli şäherleriň üstünden geçip, Balha barýar. Bu ýerden Kaşgaryň üsti bilen Tibete, Termez tarapdan bolsa göni Merwden Türküstana barýan beýleki ýola birleşýär. Ikinji ýol Jeýhundan geçip, Buhara, Samarkant ugry bilen dowam edýär. Ýol soňunda demirgazyk-gündogar ugry bilen Talasa, Türküstanyň beýleki şäherlerine we Hytaýa barýar. Şeýle hem bu ýol Aral kölüniň demirgazygyndan Baltika ýurtlaryna uzaýar. Bu maglumatlar arap syýahatçylarynyň ählisinde diýen ýaly gabat gelýär. Her şäheriň arasyndaky uzaklyklar, düşelgeler, kerwensaraýlar barada takyk maglumatlaryň berilmegi hem bu ýollaryň syýasy we ykdysady ähmiýetine şaýatlyk edýär.

Gadymy çeşmelerde berilýän maglumatlarda ol şäherlerde ýokary senetçilik we dürli senagat önümçiliginiň bolandygy gökezilýär. Arap syýahatçysy al Ýakuby «Horasan matalary» diýlip tanalýan, meşhur bolan ýokary hilli matalaryň Merwde dokalýanlygy barada ýazypdyr. Merwiň töwereginde pagta we Ýüpek önümleriniň we önümçilik serişdeleriniň köp möçberde Orta Gündogara we Ýewropa, hususan-da, Gürgene we Tabarystana, Rime iberilenligine üns çekilýär.

Taryhy maglumatlarda Beýik Ýüpek ýolunyň döremeginiň halklaryň arasyndaky ykdysady, sowda, medeni we diplomatik gatnaşyklaryň pugtalanmagynda taraplaryň özara isleginden başga-da, düzgün-tertipli döwletiň we aragatnaşyk ýollarynyň howpsuz bolmagynyň hem esasy şerti bolup çykyş edýändigini belgilenilýär. Kerwenleriň düzülýän ýerleriniň döwletleriniň hökümdarlary, welaýatlarynyň emirleri, şäherleriniň häkimleri ýa-da iri mülkdarlar uzak ýola ugraýan söwdagärlere takyk diplomatik we beýleki ýumuşlary hem tabşyrypdyrlar. Döp bolşy ýaly, kerwenleriň ýany bilen syýahatçylar, din adamlary, alymlar, senetçiler, hünärmentler, derwüşler hem goşulyşyp gidipdirler. Şonuň üçin hem halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýanyň kemala gelmeginde, halklaryň birek-biregi ýakyndan tanamaklarynda täjirleriň hyzmaty biçak uludyr.

Parahatçylykly söwda ýollarynda, olaryň ugrundaky bazarlarda we kerwensaraýlarda erkin we özara bähbitli söwda amala aşyrylypdyr. Eksport we import geleşikleriniň çürt-kesik ösmegine Beýik Ýüpek ýolunyň Seljuklar döwletiniň çäklerinde örän arzan ýol tölegleriniň, ýagny tarifleriň bolmagy oňaly täsir edipdir. Seljuk soltanlary haryt-söwda dolanyşygynyň we kerwen gatnawlarynyň üznüksiz, päsgelsiz we yzygiderli bolmagyny hut öz gözegçiliginde saklapdyrlar.

Soltanlar söwda kerwenleriniň çykan nokadyndan ahyrky ýerine çenli öz wagtynda barmagyny we howpsuzlygyny kepillendiripdirler. Baý harytly kerwenleri ýörite ýaragly goşun topary gorapdyr we ýol ugry gapdallap gidipdir. Düzümi yüz-iki yüz nökere çenli baryp ýetýän ol ýaragly topar kerwenbaşa tabyn bolupdyr. Goşun serkerdesine bolsa «rahdar» ýa-da «tutgawul», ýagny «ýol penasy» diýlipdir.

Eger bardy-geldi kerwen talaňa düşäýen ýagdaýynda, ýol urýan galtamanlaryň başy ölümli, maly talaňly diýlip jar çekdirilipdir we olar ele düşýänçä yzarlanypdyr. Çekilen ýitginiň ýa-da zyýanyň öwezi döwletiň hasabyna doldurylypdyr.

Orta asyryň özboluşly we ösen infrastrukturasyny emele getiren kerwen ýollarynyň häsiýetli aýratynlyklarynyň biri hem olaryň ugrunda parahat hem-de durnukly gatnaşyklaryň gaýnap joşmagydyr. Munuň şeýledigine köpsanly kerwensaraýlaryň bolandygy we bol hem-de dürli-dümen harytly bazarly şäherleriň gullap ösendigi hem şaýatlyk edýär.

Mysal üçin, IX–X asyrda türkmen topraklaryna syýahat eden arap alymlary ibn Hordadbeh we al Istahry Merw bilen Balhyň aralygyndaky kerwen ýollarynyň ugrunda ýerleşýän ýigrimiden gowrak şäheriň we obalaryň bolandygyny ýazyp beýan edipdirler. Her iki kerwensaraýyň arasy düýäniň ädim uruş tizligi bilen hasaplananda 9 sagatlyk ýol bolupdyr.

Kerwensaraýda düşlän her bir söwdagär ýa-da ötegçi onuň eýesiniň hormatly myhmany hasaplanypdyr we ondan düşleg üçin hiç hili kireý tölegi alynmandyr.

Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky şeýle söwda we myhmansöýerlik hyzmatlarynyň ösmegi diňe bir täjirler üçin däl, eýsem, üstünden kerwen ýoly geçýän uly şäherler üçin hem bähbitli bolupdyr. Şu sebäpden, Ýüpek ýolunda täjirçiligiň bökdençsiz alnyp barylmagy olara peýda getiripdir. Bu ýollary öz gözegçiligi astynda saklan ülkeler hem syýasy, hem ykdysady taýdan güýçlenipdir. Seljuklar Anadolydaky täjirçilik işleriniň dowamly alnyp barylmagy üçin daşary ýurtlar bilen ylalaşyk baglaşypdyrlar, ýollardaky talaňçylyga garşy çäreleri görüpdirler, ýol gözegçileriniň biperwaýlygy sebäpli, zaýa bolan ýa-da ogurlanan harytlaryň öwezini dolmak üçin gazna döredipdirler.

Kerwen ýollarynyň howpsuzlygy şol döwrüň hat-habar aragatnaşygy we diplomatik çaparlary üçin hem wajyp bolupdyr. Dürli derejedäki maglumatlar, buýruklar we görkezmeler, hökümler we dürli habarlar şol ýollar bilen in çalt görnüşde ýetirilipdir. At-Tabariniň eserlerinde häzirki Türkmenistanyň çäklerindäki aragatnaşyk we kerwen ýollary, kerwensaraýlar we gümrük galalary barada gyzykly maglu-

matlar berilýär. Orta asyryň belli alymlary we syýahatçylary al Ýakuby we Mukaddasi Merwe gidýän uly ýolda ýerleşen menziller we Amyderýadan geçilýän ýerdäki gümrük galasy, şeýle hem ujypsyz gümrük paçlary, ýokary myhmansöýerlik, söwda işlerine bolan goldaw barada ýazypdyrlar. Getirilen maglumatlar atababalarymyzyň ykdysady, medeni we söwda gatnaşyklar bilen birlikde, diplomatik gatnaşyklary hem alyp barandygyna şaýatlyk edýär.

Seljuklar döwründe diplomatik kadalar, däpler we dessurlar has-da kämilleşipdir. Döwletiň resmi dabaralary, ýagny soltany tagta göterip, oňa täç geýdirmek, mirasdüşer şazadany yglan etmek, daşary ýurtly ilçileri we wekiliýetleri kabul etmek, gepleşikleri geçirmek, beýleki ýurtlara ilçileri we wekiliýetleri ýollamak, sowgatlary gowşurmak we kabul etmek, soltan bilen köşgün beýleki emeldarlarynyň arasyndaky gatnaşyklar ýörite düzgün-dessurlara laýyklykda alnyp barlypdyr. Beýleki ýurtlara ilçi hökmünde iberiljek adamlara berk talaplar bildirilipdir. Bu barada beýik wezir Nyzam al Mülküň «Syýasatnama» atly eserinde hem belleniýär. Seljuklar döwriň protokol düzgünine görä, soltan bilen geçirilen duşuşyklarda emeldarlar öz wezipe derejesine laýyklykda we yzygiderlilikde kabul edilipdir. Bagdat halyfynyň ilçileri gelende, olar ilki ýörite topar tarapyndan şäheriň gyrasynda kabul edilipdir. Seljuklar döwletinde köşkte myhman kabul edýän we serenjam işleri bilen meşgullanýan ýörite emeldarlar bolupdyr. Mysal üçin, wezir hem-de diwanyň agzalary bilen soltanyň arasynda alşylan resminamalary taýýarlaýan, gepleşikleri we duşuşyklary guraýan wezipeli emeldarlar «hajyp» diýlip atlandyrylypdyr. Olar soltanyň resmi kabul edişlik dabaralaryny hem gurapdyrlar. Hajyplara bolsa «hajyplar emiri» ýolbaşçylyk edipdir. Hajyplar emiri köşk emeldarlarynyň arasynda iň ýokary wezipeli emeldar hasaplanylýpdyr. Döwleti dolandyrmak işinde bolsa ol wezirden soňky adam bolupdyr. Nyzam al Mülk özüniň «Syýasatnama» eserinde soltanlaryň alyp barýan döwlet syýasaty barasynda jikme-jik beýan edýär. Bu ajaýyp eseriň «Ilçiler we olaryň edebi hakynda» diýen ýörite babynda halkara gatnaşyklaryny alyp barmakda ilçileriň jogapkärçilikli işiniň uly ähmiýeti görkezilýär.

Soltan Alp Arslanyň uruşdan parahatçylygy we barlyşygy ileri tutýanlygyny, Merwe seljuklaryň şalygy döwründe öz ýaşaýan ýurtlarynyň dünýäde iň parahat, gowy mekandygyny ýerli ýaşaýjylar buýsanç bilen aýdypdyrlar.

Halkara kerwen ýollarynda döwletara söwda şereketleri hem döräpdir we hereket edipdir. Olar barada ylalaşyklara gelmekde hem ilçileriň saldamly goşandy bolupdyr. Şol döwürdäki söwdagärçilik şereketleri özara goňşy ýurtlaryň iri söwdagärleriniň, gurply täjirleriň, asylzadalaryň we emeldarlaryň şärikligi esasynda gurlupdyr. Şereketiň agzalarynyň maýa goýumlary we söwda gatnaşyklaryny alyp barýan ýurtlarynyň çäkleri dürli-dürli bolupdyr. Käbir iri şereketler Eýranyň, Gaznanyň, Yragyň we Horezmiň söwda ulgamyny bilelikde dolandyrmakda ähmiýetli orun eýeläpdirler.

Ýüpek ýolunyň ugrundaky gatnaşyklarda dünýä dilleriniň özara baýlaşmagyna täsir eden ýagdaýlar barada hem aýdyp bolar. Bu babatda ýurtlaryň arasyndaky syýasy, ykdysady, söwda, şol sanda, diplomatik gatnaşyklaryň netijeli bolmagyny üpjün edýän terjimeçiler täsirli we ynamdar adamlardan bellenilipdir.

Gadymy döwrüň grek, rim we hytaý awtorlary hem söwda-ykdysady gatnaşyklary barada gymmatly maglumatlary galdyrypdyrlar. «Han nebereleriniň taryhy» we «Taryhy ýazgylar» («Şiszy») atly hytaý taryhy çeşmelerinde parfiýalylar bilen hytaýlylaryň alyp baran söwda-ykdysady we medeni gatnaşyklary dogrusynda gymmatly maglumatlar berilýär. Hytaýdan günbatara, ýagny Rime geçip barýan söwda kerwenleriniň esasy düşelgesi Parfiýa şalygynyň syýasy, medeni we söwda-ykdysady ähmiýetli şäherleri (Nusaý, Margiana we beýlekiler) bolupdyr. Hytaýdan Parfiýa şalygyna her ýylda birleşen uly söwda kerwenleriniň 5-den 12-ä çenlisi gelipdir. Ol söwda kerwenleriniň hatarynda täjirlerden başga-da, hytaýly diplomatik wekiller-de bolupdyr.

Orta asyr Akgoýunly döwleti hem Ýewropa bilen diplomatik gatnaşyklary ýygjam alyp baran türkmen döwletleriniň biridir. Bu döwletiň diplomatik gatnaşyklary Wenesiýa respublikasy, Beýik Moskwa knýazlygy, Altyn Orda, Polşa, Burgundiýa, Neopolitan korollygy, Rodos, Kipr, Garaman begligi, Müsür, Hindistan we beýleki köp döwletler bilen has-da giň gerime eýe bolupdyr. Akgoýunly türkmenleriň köşgündäki wenesiýaly ilçisi Katerino Dzeno Hasandan akgoýunlylaryň Wenesiýadaky adatdan daşary ilçisi hukugyny alyp, 1473-nji ýylyň awgust aýynyň 18-ne degişli hatlar bilen üpjün bolup, Ýewropa ugrapdyr. Katerino Dzeno Akgoýunly döwletiniň syýasatyny we döwlet gurluşyny, olaryň myhmansöýerligini, daşary ýurt raýatlary babatda gowy syýasat ýöredýändigini öz işlerinde ençeme gezek beläp geçýär.

Görşümiz ýaly, Beýik Ýüpek ýolunyň baý mirasynda biziň ata-babalarymyzyň parahatçylykly we hoşniýetli gatnaşyklara esaslanan milli däpleri hem uly orun tutýar.

Soraglar:

1. «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» diýilmeginiň nähili manysy bar?
2. Beýik Ýüpek ýolunyň syýasy, medeni we diplomatik gatnaşyklary ösdürmekde nähili täsiri bolupdyr?
3. Beýik Ýüpek ýolunyň şu günki gün nähili ähmiýeti bar?

§ 4. Orta asyr Ýewropa döwletlerinde bitaraplyk ýörelgeleriniň ulanylyşy

Halkara gatnaşyklarynyň taryhynda orta asyrlar eýýamy Rim imperiýasynyň ýykylmagy bilen başlanýar. Ýewropada ençeme ownuk döwletler we döwlet şekilli özboluşly mirasdüşer ýer eýeleriniň mülkleri geljekki halkara gatnaşyklary

ulgamynyň esasyňy düzýärler. Şunuň bilen birlikde, dini buthananyň, aýratyn hem Rim papalygynyň syýasaty Ýerwopanyň halkara gatnaşyklary ulgamynda täsirli orny eýeleýär. Ol döwürlerde hem bitaraplyk düşüňjesi has giň mana eýe bolup ugrapdyr.

Gadymy gul eýeçilik eýýamynda bitaraplyk hökmünde urşa gatnaşmaýan döwletiň adalatsyz uruş alyp barýan döwlete ýa-da adalatly uruş alyp barýan döwlete päsgelçilik döredýän tarapa hemaýat bermekden saklanmagyna düşünilipdir. Eger-de basybalyjyny anyklamak çetin bolsa, onda uruşýan taraplaryň ählisine deň derejede garamak kabul edilipdir. Şunuň bilen baglylykda, uruşýan döwletleriň goşunlarynyň bitarap döwletiň çäklerinden geçmegine, goşunlary üpjün etmeklige mümkinçilikler döredilipdir. Şol bir wagtda-da, gabawa düşen taraplara goldaw bermekden saklanylypdyr.

Feodal jemgyýetinde bolsa «bitaraplyk» düşüňjesi uruşýan taraplaryň ählisine deň mümkinçilikleri döretmegi, şol sanda olaryň goşunlarynyň geçmegine päsgelçilik bermezligi aňladypdyr.

Orta asyrlarda uruşlar, ýaranlyklar, basyp alyşlar we beýleki gapma-garşylyklar giň gerime eýe bolupdyr we bir bitewi halkara gatnaşyklary ulgamy barada aýtmak kyn bolýar. Şeýle-de bolsa, döwletara gatnaşyklarynyň we diplomatiýanyň hem baý tejribesiniň bardygyny görmek bolýar.

Orta asyrlarda bitaraplyk ýörelgeleri has giňden ulanylyp başlanýar we XV asyrdan bu düşüňje eýýäm dürli şertnamalarda we beýleki syýasy resminamalarda peýda bolup ugraýar. Bu döwrüň häsiýetli aýratynlygy ol hem bitarap döwletiň özara uruşly bolan ýurtlara birmeňzeş we deň derejede garamagydyr. Bu ýörelge esasynda bitarap ýurduň uruşýan ýurtlara deň hyzmat görkezmäge hem hukugy bolupdyr. Şuňa görä-de, uruşýan taraplar bitarap döwletiň çäklerinden zyýan ýetirmezden geçmäge, hakyna tutma urşujylary almaga, ýarag satyn almaga, azyk edinmäge bolan mümkinçiliklerden deň derejede peýdalanypdyrlar.

Bitaraplyk düşüňjesiniň giň mazmunynyň emele gelmegi onuň syýasy-hukuk we halkara-hukuk ýörelgeleriniň orta asyrlardan başlap üns merkezinde bolmagy bilen baglydyr. Şu nukdaýnazardan, bitaraplygyň daşary syýasat we halkara-hukuk kadasy hökmündäki häsiýetnamalary tapawutlandyrylýar.

Halkara-hukuk ylmynyň düýbünü goýujylaryň biri hasaplanýan meşhur golland alymy we jemgyýetçilik işgäri Gugo Grotsiý (1583–1645 ý.) öz eserlerinde halkara syýasatynda bitaraplyk derejesine aýratyn üns beripdir. Onuň beren kesgitlemesine görä, bitaraplyk instituty bu uruşýan döwletler bilen kadaly gatnaşyklary saklamak we şol bir wagtda-da olara harby kömegi bermekden ýüz öwürmek bolup durýar. Uruşýan döwletler bolsa bitarap döwletiň ýa-da döwletleriň bähbitlerine hormat goýmaly we olara zyýan ýetirilen ýagdaýynda öwezini dolmaly. Bu babatda aýratyn hem Gugo Grotsiniň «Urşa we parahatçylyga bolan hukuk barada» (1625 ý.) atly üç tomndan ybarat eseri meşhurdyr.

Orta asyr döwründe bitarap döwletiň urşa goşulmazlyk borçnamalarynyň ýerine ýetirilişi barada ençeme mysallary getirip bolar. Mysal üçin, 1393-nji ýylda Sýurihiň bitaraplygyny, 1503-nji ýylda Wenesiýanyň fransuz-ıspan urşundan daşda durup bitarap bolmagyny görkezip bolar. Bitaraplygy saklamak baradaky halkara ylalaşygynyň mysaly hökmünde 1303-nji ýylda baglaşylan Fransiýa koroly Filipp IV bilen Angliýanyň koroly Eduard I-niň arasyndaky şertnamany mysal getirip bolar. Olar birek-biregiň duşmany bolup durýan taraplary goldamazlyk we olara ýardam bermezlik hakynda ylalaşypdyrlar.

Bitaraplyk ýörelgesiniň syýasy-hukuk resminamasy görnüşinde beýan edilişine 1408-nji ýylyň 25-nji maýynda fransuz korolynyň jar eden Dekretini mysal getirip bolar. Bu resminamada Fransiýa Rim we Awinýon papalarynyň özara göreşinde bitaraplygyny yglan edýär. 1478-nji ýylda Lýež şäheri öz bitaraplygyny yglan edýär we ol resmi görnüşde 1492-nji ýylyň 8-nji iýulynda fransuz koroly Karl tarapyndan ýörite Resminama bilen ykrar edilýär.

Uruş şertleriniň bitaraplygy bilen bagly borçnamalary doly berjaý etmek mydama mümkin bolup durmandyr. Mysal üçin, XIV asyrdaky «Gadymy Lifiýandiýa rysar hukugyna» görä, golastyndaky ölkäniň hökümdary onuň üstünden agalyk edýän hökümdara tabynlykda bolup, daşky duşmana garşy bile uruşmaly ekeni. Emma ol içki çäklerde turan uruşlarda we gozgalaňlarda şeýle kömek bermäge borçly bolmandyr.

Şeýlelik bilen kämil bolmadyk hem bolsa Orta asyr Ýewropada bitarap döwletiň urşa gatnaşmazlyk baradaky hukuklary we borçlary bolupdyr. Şol bir wagtda-da, gadymdan gelýän däbe görä, uruşýan tarapyň goşunynyň bitarap döwletiň çäklerinden geçmäge hukugy bolupdyr. Emma goşun geçeni üçin bitarap döwlete degişli paç tölenipdir we zyýan ýetireni üçin öwezi doldurylypdyr. Sonuň ýaly-da, uruşýan tarapyň bitarap döwletiň ilatynyň arasyndan hakyna tutma goşuna meýletinçileri ýygnamazlyk talaplary berjaý edilipdir. Mysal üçin, 1632-nji ýylyň 29-njy ýanwarynda Şwed koroly Gustaw Adolf bilen Germaniýanyň katolik döwletleriniň arasynda baglaşylan şertnama görä, taraplar german çäklerinden Şwesiýanyň duşmanlaryna hakyna tutma goşun toplamazlyga we ýarag geçirmezlige borç alypdyrlar. Emma goşun geçirmeklige rugsat berlipdir.

XII asyrdaky ýaşap geçen we kanonik hukugyň atasy hökmünde yglan edilen katolik ruhanysy Gratsiýanyň Dekretinde («Decretum Gratiani» ýa-da «Concordia discordantium canonum» – gapma-garşylykly kanunlaryň özara utgaşmagy) hem bitarap çäklerden «zyýan bermän geçiş» hukugy yglan edilipdir. Soňraky döwürde bu meseläni meşhur alym we akyldar Gugo Grotsiý hem öwrenipdir we «geçiş hukugyny» uruşýan tarapyň tebigy hukugy hökmünde ykrar edipdir. Orta asyr Ýewropa yklymynda bitarap döwlet uruşýan taraplaryň ählisine-de deň bakyş bilen seretmeklige borçly bolupdyr. Emma şeýle-de bolsa, uruşýan taraplaryň haýsydyr biriniň bitarap ýurtdan harby ýardam islän, hatda bu babatda basyş görkezzen pur-

satlary hem bolupdyr. Munuň özi bolsa bitaraplygyň bellibir derejede çäklendirilmegine getiripdir.

Orta asyr döwletlerinde hökmany harby borçlulyk bolmandyr we hökümdarlaryň goşunlary hakyna tutma urşujylardan toplanypdyr. Şeýle urşujylaryň bitarap ýurtlaryň çäklerinden we olaryň raýatlarynyň hataryndan alynmagyna hem ýol berlipdir. Munuň özi hem bitaraplygyň bellibir derejede ýoýulmagyna getiripdir. Mysal üçin, 1499-njy ýylda şweýsar raýatlary Fransiýanyň korolynyň goşunynyň hatarynda Milan gersoglygynyň garşysyna söweşipdirler. Muňa Şweýsariýanyň hökümeti garşylyk görkezmändir, hatda bu ýagdaýa döwlet gaznasyna goşmaça girdeji çeşmesi hökmünde garapdyr. Şweýsariýa esger ýygnamaklygarazylyk üçin ýörite ýüz tutýan ýurtlar bilen şertnamalar baglaşypdyr we resmi paç töleglerini alypdyr.

Orta asyrlarda käbir iri döwletleriň harby-deňiz kuwwatynyň ösmegi bilen beýik geografik açyşlar amala aşyrylýar. Munuň özi bolsa dürli yklymlaryň arasynda suw ýollarynyň döremegine getiripdir. Bu babatda, deňizlerdäki uruş ýagdaýlarynda hem bitaraplyk ýörelgeleri hereket edipdir. Olar, esasan, deňiz söwda ýollarynyň howpsuzlygy we bitarap ýurtlaryň söwda gämileriniň päsgelsiz hereket etmekleri baradaky aladalar bilen baglydyr. Beýle diýildigi, söwda gämileriniň deňiz söweşleri bolup geçýän suw giňişliklerinden päsgelçiliksiz geçmek hukugynyň berjaý edilmegine degişli özara ylalaşylan halkara kadalarynyň ýerine ýetirilmegini aňladýar. Ol kadalalar, esasan, gämileriň suw gabawlarynyň çäklerine girmezligine we uruşýan taraplaryň bitarap ýurtlaryň gämilerini barlamak hukugyna degişli bolupdyr.

Soraglar:

1. Orta asyr hukugynyň haýsy häsiýetli aýratynlyklary bar?
2. Gugo Grotsiniň garaýyşlary haýsy eserde beýan edilipdir?
3. Gratsiýanyň Dekreti barada nämeleri bilýärsiňiz?

§ 5. XVIII–XIX asyrlaryň halkara gatnaşyklarynyň bitaraplyk ýörelgeleri

XVIII–XIX asyrlaryň halkara gatnaşyklarynyň bitaraplyk ýörelgeleri, esasan-da, iri we täsirli döwletleriň arasyndaky gapma-garşylyklaryň ösýän ýagdaýlarynda ulanylan netijeli gural hökmünde tanalýar. Şol bir wagtda-da, uruş hereketlerine gatnaşmaýan bitarap döwletleriň hukuklary we borçlary hem bellibir derejede kesgitlenilipdir. Netijede, bitaraplyk düşüňjesi diňe bir ikitaraplaýyn ýa-da ýerli tejribelikden has giň halkara derejesine çykypdyr. Öňki döwürlerdäki bilen deňeşdirilende bitaraplyk düşüňjesi has kesgitli görnüşe gelipdir. Indi bitaraplyk uruşýan taraplara

hiç hili goldaw bermezligi aňladypdyr. Uruşýan taraplar bolsa, bitarap döwletin urşa ýa-da dawa gatnaşmazlyk hukugyna hormat goýmaly bolupdyrlar.

Bitarap döwletler öz çäkleriniň eldegrilmesizligini üpjün etmek we uruşýan taraplardan gorumak hukugyna hem-de degişli borçlara eýe bolupdyrlar. Bitarap döwlet öz çäklerini uruşýan taraplaryň bähbitleri üçin ulanmazlygy we olaryň ýaragly güýçlerini ýerleşdirmezligi borç edinipdir.

Orta asyrlaryň ahyrynda kuwwatly senagat ösüş ýoluna düşen iri döwletler dünýä syýasatynyň sahnasyna çykýarlar. Olaryň alyp baran daşary syýasatynyň täsiri bilen halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk meselesi we onuň ähmiýeti täze many-mazmuna eýe bolýar. Bitaraplyk halkara gatnaşyklary ulgamynda durnukly hukuk düşünjesi we degişli halkara-hukuk derejesi hökmünde öz ornuny eýeläp ugraýar. Ol döwürlerde emele gelen garaýyşlara görä, bitaraplyk uruş alyp barýan taraplara ýardam bermekden doly saklanmak we uruşýan taraplara deň derejede garmak manysynda kabul edilýär. Mundan başga-da, halkara hukugynda uruşýan taraplaryň hem bitarap döwletin urşa gatnaşmazlyk hukugyna hormat goýmak borçlary orun alýar. Şol bir wagtda-da, bitarap döwlet öz çäklerini uruşýan taraplardan gorumak we öz çäklerinde uruşýan taraplaryň harby güýçleriniň ýerleşmegine ýol bermezlik hukugyna eýe bolýar.

Uruş hereketleriniň bitarap döwletleriň çäklerine geçen wagtlary hem az bolmandyr. Mysal üçin, Ýewropadaky Ýedi ýyllyk urşuň (1756–1763 ý.) barşynda ol uruşdan çetde durmaga çalşan Polşanyň çäklerinde uly söweşler bolup geçipdir we bu ölkäniň ilaty dürli salgytlar salnyp tozdurylypdyr.

Bitaraplyk baradaky şertnamalaryň we ylalaşyklaryň iki ýa-da ondan köp döwletleriň geosyýasy bähbitleri üçin baglaşylan wagtlary has ýygy duşýan ýagdaýlaryň biridir. Russiýanyň imperatory Pýotr I-iň Azowa harby ýörişiniň ýeňişli bolmagy netijesinde 1700-nji ýylyň 3-nji iýulynda Russiýa bilen Osman imperiýasynyň arasynda Konstantinopol ýaraşyk şernamasy baglaşylýar. Ylalaşyga görä, osman tarapy öz bitaraplygyny saklamaga borçlanýar we munuň özi Russiýanyň Şwesiýa garşy Demirgazyk urşuna taýýarlyk görmeginde uly ähmiýete eýe bolýar. Bu şertnama 30 ýyllyk möhlete baglaşylsa-da, 1710-njy ýylyň noýabrynda Osman imperiýasynyň Russiýa garşy uruş yglan etmegi bilen öz güýjüni ýitirýär.

Wagtyň geçmegi bilen, bitarap ýurtlaryň ähmiýeti artyp ugrapdyr we bu halkara-hukuk derejesiniň üýtgewsiz berjaý edilmeginde gyzyklanmalar barha ösüpdir. Şu mynasybetli, bitarap döwletin uruş hereketlerine düýbünden goşulmazlyk ýörelgesi has giň goldawa eýe bolupdyr. Bitaraplykda tarapgöýsüzlik ýörelgesini işläp düzen şweýsar alymy Wattel 1758-nji ýylda şeýle ýazypdyr: «Uruş wagtynda hakyky bitarap ýurtlar hiç hili söweşlere gatnaşmaýarlar, emma uruşýan taraplara bolan deň derejedäki dostlukly garaýyşlaryny saklap galýarlar we olara zyýan ýetirjek hereketlerden saklanýarlar».

Agzalyan taryhy döwürde özüniň bitaraplygyny doly berjaý eden ýurtlaryň hatarynda Ýediýyllyk uruşdan düýbünden çetde duran Gollandiýany görkezmek bolar. Mundan başga-da, bitaraplyk syýasatyna daýanan ençeme iri döwletleri görkezmek bolar.

XVIII–XIX asyrlarda bolup geçen uruş hereketleri «kaperçilik» ady bilen belli bolan açyk deňizlerde talaňçylygyň giňden ýaýramagyna getiripdir. Bu bolsa öz gezeginde ýaragly bitaraplyk baradaky düşüňjeleriň we kadalaryň halkara gatnaşyklaryna ornaşyp başlamagyna itergi beripdir.

Ýaragly bitaraplyk düşüňjesi öz bitaraplygyny halkara ulgamynda ýarag bilen goramaga taýýardygyny yglan eden döwletiň deňişlilikdäki daşary syýasaty bilen baglydyr. Ýaragly bitaraplyk munuň özi urşa gatnaşmaýan we uruşýan taraplara görä bitarap döwletiň ýa-da döwletler toparynyň daşary-sowda ýollaryny uruşýan taraplardan öz ýaragly güýçleri bilen goramak baradaky yglan edýän syýasatydyr. Mysal üçin, bitarap döwlet öz sowda gämileriniň gapdaly bilen harby gämilerini hem goşup ugradyp biler we ş.m.

Ýaragly bitaraplygyň taryhy tejribesi barada aýdylanda, ilkinji nobatda, Russiýanyň imperatory Ýekaterina II-iň 1780-nji ýylyň 28-nji fewralynda Britaniýanyň, Fransiýanyň we Ispaniýanyň monarhlaryna iberen ýörite Jarnamasy ýatlanýlar. Ol Jarnamada Imperator Ýekaterina II Russiýanyň bitarap sowda bähbitlerini harby serişdeler bilen gorajakdygyny duýdurýar. Munuň özi halkara suwlarynda erkin sowda etmäge uly päsgelçilik döreden birnäçe uruşlar sebäpli ýüze çykyppy. Ýörite haýbat atyjy häsiýetli Jarnama arkaly ýaragly bitaraplygyň yglan edilmegi şol döwürde Beýik Britaniýanyň Demirgazyk Amerikadaky koloniýalarynyň öz garaşsyzlygy ugrundaky urşunyň (1775–1783 ý.) ýaýbaňlanmagy bilen bagly bolupdy. Soňra bu urşa Fransiýa (1778 ý.), Ispaniýa (1779 ý.), Daniýa (28.06.1780 ý.), Şwesiýa (20.07.1780 ý.), Prussiýa (08.05.1781 ý.), Awstriýa (09.10.1781 ý.), Portugaliýa (13.07.1782 ý.) we beýleki käbir döwletler goşuldylar.

Bu urşuň täsiri astynda Russiýa, Daniýa we Şwesiýa özara ýaranlyk barada ylalaşdylar. Bu üç döwlet anglo-amerikan urşunda harby bitaraplyk ýörelgesine eýermek barada ylalaşdylar. Bitaraplygyň şeýle görnüşiniň döremeginde Atlantikada we Demirgazyk deňizde «kaperler» diýip atlandyrylan deňiz garakçylary tarapyndan bitarap ýurtlaryň gämilerini saklamak we talamak wakalary esasy sebäp bolupdy. Olar öz ýurdunyň hökümetiniň ýörite razylygyny alypdyrlar, öz hususy gämilerinde deňze çykyppdyrlar we daşary ýurt sowda gämilerini talapdyrlar. Şeýle talaňçylyklardan bitarap ýurtlaryň hem deňiz sowdasy uly zyýan çekipdir. Emma soňlugy bilen kaperleriň bitarap sowda gämilerine ýanaşmazlygy baradaky ylalaşyklar gazanylypdyr we olar deňze çykanlarynda bu şerti bozmazlygyň kepili hökmünde girew pul goýup gitmeli bolupdyrlar. Şeýle bolsa-da, uly oljany gören kaperleriň bitarap gämileri hem talan wagtlary seýrek bolmandyr.

Russiýa, Daniýa we Şwesiýa 1778-nji ýylda amerikan we inlis kaperlerine garşy durmak üçin ýaragly bitaraplyk barada özara ýörite duşuşyk geçirýärler. Bu duşuşykda Russiýa tarapy ýaragly bitaraplyk syýasatyny öňe sürýär we onuň mazmuny şu ýörelgeler bilen düşündirilýär:

- bitarap gämileriň uruşýan döwletleriň kenarlarynyň ugry bilen portlaryň arasynda ýüzmek erkinligini üpjün etmek;
- bitarap gämileri saklamaklyga diňe gönüden-göni subutnamalar bolan ýagdaýynda we maksadalaýyk hasap edilende ýol bermek;
- bitarap gämilerde duşmançylykly ýurduň raýatlaryna degişli bolan harytlaryň eldegrilmesizligini üpjün etmek. Harby kontrabanda muňa girmeyär.

Bu duşuşykdan köp wagt geçmänkä, 1779-njy ýylyň baharynda uruşýan taraplaryň hataryna goşulan Ispaniýanyň harby gämileri tarapyndan Gollandiýanyň we Russiýanyň Ortaýer deňzine tarap barýan söwda gämileri basylyp alyndy we ýokarda agzalan Ýekaterina II tarapyndan ýörite Jarnamanyň yglan edilmegine esas boldy.

1780-nji ýylyň başynda inlisleriň ýarany bolan ispan kaperleri Gibraltara barýan iki sany rus söwda gämisini ele geçirýärler we olary bäsleşikli «Kim ýokary?» söwda bilen açyk satuwa çykaryp ýerleýärler. Şu sebäpli 1780-nji ýylyň 28-nji fewralynda Russiýa ýaragly bitaraplyk barada ýokarda agzalan Jarnamany kabul edýär. Bu Jarnama Angliýa we onuň ýaranlary bolan Ispaniýa we Fransiýa iberilýär we «Imperator Ýekaterina II-niň London, Wersal we Madrid köşklerine Jarnamasy» diýlip atlandyrylypdyr. Bu Jarnamada bitarap gämileriň bir portdan beýleki porta erkin barmagy, hatda duşmançylykly portlarda (eger olar harby gämiler bilen gabalmadyk bolsa) durmak mümkinçiligine hem eýedigi aýan edilýär. Kontrabanda hökmünde diňe gämidäki tapylan bikanun harby serişdeler, ýarag we ok-däri hasaplanýlar. Hususan-da, bu Jarnamanyň degişli maddalarynda şeýle diýilýär:

- «1. Bitarap gämiler bir duralgadan beýleki duralga we uruşýan döwletleriň kenarlary boýunça erkin ýüzüp bilerler.
2. Uruşýan döwletleriň ýükleri bitarap gämilerde erkin ýerleşdirilip bilner we bu gadagan edilen ýüklere degişli däldir».

Bu Jarnamadan ugur almak bilen, 1780-nji ýylyň 9-njy iýulynda Kopengagende Russiýa we Şwesiýa ýaragly bitaraplyk baradaky Konwensiýa gol çekýärler. Oňa şol ýylyň 21-nji iýulynda Daniýa hem goşulýar. Bu esasda Baltika deňzi uruşýan döwletleriň harby gämileri üçin ýapyk diýlip yglan edildi. Bu üç döwletiň arasynda emele gelen ýaranlyk «ilkinji ýaragly bitaraplyk» adyny aldy we oňa soňra Niderlandlar, Prussiýa, Awstriýa, Portugaliýa, Iki Sisiliýanyň Patyşalygy goşuldylar. Fransiýa, Ispaniýa we ABŞ hem bu ýaranlyga goşulmasalar-da, ýaragly bitaraplygyň ýörelgelerini ykrar etdiler. Ýaragly bitaraplygy diňe kuwwatly deňiz döwleti bolan Beýik Britaniýa ykrar etmedi, sebäbi bu onuň harby-deňiz güýjüniň çäklendirilmegine we düýpli gowşamagyna getirip biljekdi. 1783-nji ýylda Wersal şertnamasynyň baglaşylmagy bilen, ýaragly bitaraplyk ýaranlygy ýatyryldy.

Dürli harby we syýasy şertler mynasybetli, bitarap söwdany goramak we ýaragly bitaraplyk baradaky ýaranlyk ikinji gezek 1800-nji ýylda Russiýanyň, Daniýanyň, Şwesiýanyň we Prussiýanyň arasynda baglaşylan ýörite şertnama bilen berkidilýär. Emma bu şertnama 1803-nji ýylyň maý aýynda Angliýanyň Fransiýa garşy urşa girişmegi netijesinde bitarap söwdanyň gutarnykly bozulmagy bilen öz hereketini togtadýar.

Soňlugy bilen, ýaragly bitaraplyk düşünjesi eldegrilmesizlik ýörelgesi bilen bir manyda ulanylyp ugrapdyr we bu babatda Şweýsariýa, Belgiýa, Lýuksemburg baky bitarap döwletler hasaplanypdyr. 1864-nji ýylyň Ženewa Konwensiýasyna görä, şeýle halkara-hukuk derejesine uruş wagtynda lukmançylyk we şepagatçylyk maksatlaryna gulluk edýän ähli edaralar we şahslar hem degişlidir.

Belgiýa 1830-njy ýylda Niderlandlaryň Birleşen Patyşalygyndan çykmak ugrunda göreşe başlaýar we Wena ulgamyna gatnaşyjy döwletler oňa bu babatda goldaw görkezýärler. Bu ýöne ýerden däl, sebäbi XVIII asyryň aglaba dowamynda Niderlandlaryň welaýaty bolan Belgiýanyň üstünden Ýewropada agalyk üçin uruşýan ýurtlaryň goşunlary geçýärdiler. Şu nukdaýnazardan, Britaniýa üçin Belgiýanyň çäklerindäki Antwerpen portunyň dostlukly gollarda bolmagy strategik ähmiýetli wezipe bolup durýardy. Netijede, ýewropa ýurtlarynyň 1832-nji ýylda bolan London maslahatynda Belgiýanyň garaşsyzlygy ykrar edildi we şol bir wagtda-da ol bitarap döwlet hökmünde yglan edildi.

Napoleon uruşlarynda üstün çykan «Mukaddes ýaranlyga» girýän döwletler 1831-nji ýylyň 3-nji noýabrynda Belgiýa Korollygynyň döredilmegi we onuň baky bitaraplygy baradaky şertnama gol çekdiler. Bu şertnamanyň 7-nji maddasynda kesgitlenilişine görä, «Belgiýa garaşsyz we baky bitarap döwlet bolup durýar. Ol şunuň ýaly bitaraplygy beýleki ähli döwletler babatynda hem berjaý eder».

Şertnama baglaşan beýik döwletler bolan Beýik Britaniýa, Fransiýa we Rusiýa Belgiýanyň howpsuzlygynyň we bitaraplygynyň kepilleri bolup çykyş etdiler we onuň bitaraplygyny bozmazlygy borç edindiler. Ýaş Belgiýa döwleti bolsa öz gezeginde harby ýaranlyklary baglaşmazlyk we öz çäklerinde daşary ýurt goşunlaryny ýerleşdirmeslik barada borçnamalary öz üstüne aldy.

Belgiýanyň halkara derejesinde kepillendirilen bitaraplygy tas bir asyr töweregi berjaý edildi. Emma Belgiýanyň howpsuzlygyny we bitaraplygyny kepillendiren döwletleriň biri bolan Beýik Britaniýa I Jahan urşunda Germaniýanyň garşysyna urşa girdi. Munuň sebäbi german goşunlary Belgiýanyň bitaraplygyna garamazdan, onuň çäklerine girip, Fransiýa tarap ýöriş edipdiler.

Amerikanyň Birleşen Şatlary irki döwürlerde Fransiýa bilen Beýik Britaniýanyň arasyndaky dawalarda öz garaşsyzlygyny üpjün etmek we döwlet araçäklerini giňeltmek babatynda ussatlyk derejesi bilen meşhurlyga eýe bolan bitaraplyk syýasatyny we diplomatiýany alyp bardy. Napoleon uruşlaryna goşulmadyk ABŞ-nyň bitaraplygyny goldamak bilen, Tomas Jefferson Fransiýany we Angliýany

biri-birine mynasyp bolan basybalyjy garşydaşlar hökmünde häsiýetlendirdi. ABŞ-nyň Fransiýa babatyndaky syýasaty öňden gelýän ikitaraplaýyn gatnaşyklara esasanlygy we olaryň arasynda 1778-nji ýylda baglaşylan harby we syýasy ýaranlyk, şeýle hem söwda baradaky şertnamalar esasy orun tutýardy.

1792-nji ýylyň 22-nji aprelinde prezident Jorj Waşington Ýewropa döwletleriniň Fransiýa garşy urşunda ABŞ-nyň bitaraplygy baradaky Jarnamany ygylan edýär. Bu Jarnamada ABŞ-nyň Ýewropa işleri babatynda bitaraplygy beýan edildi we uruşýanlar babatynda tarapgöýsüzlük ýörelgesi öňe sürüldi. 1793-nji ýylyň baharynda ABŞ-nyň Kongresinde Fransiýa bilen Angliýanyň özara urşuna bolan garaýyş babatynda jedeller has-da güýçlenýär. 1778-nji ýylda baglaşylan ýaranlyk şertnamasyna salgylanmak bilen, kongresmenleriň bir bölegi Fransiýany goldamak barada çykyş etdiler. Şeýle-de bolsa söwda-senagat gatlagynyň bähbitlerini araýan kongresmenleriň sesleriniň agdyklyk etmegi bilen, 1793-nji ýylyň 22-nji aprelinde Bitaraplyk baradaky Proklamasiýa kabul edildi. Bu resminamada «bitaraplyk» sözi gönüden-göni görkezilmedik hem bolsa, onda uruşýan taraplaryň ikisine hem dostlukly we bähbit aramazdan garalýanlygy barada aýdylýar. Birleşen Ştatlaryň ähli raýatlaryna bu iki döwletiň uruş hereketlerine gatnaşmazlyk barada duýduryş berildi we kontrabanda söwdasy gadagan edildi.

1794-nji ýylyň 4-nji iýunynda ABŞ-nyň Kongresi tarapyndan Bitaraplyk Akty tassyklanyldy we onuň esasynda amerikan raýatlaryna ABŞ bilen dostlukly ýurtlara garşy uruşlara gatnaşmak gutarnykly gadagan edildi. Bitaraplyk Jarnamasy ABŞ-nyň daşary syýasatda garaşsyzlygyny, şeýle hem halkara söwdada erkinligini bellibir derejede üpjün etdi. Bu Resminamanyň kabul edilmegi bilen, 1778-nji ýylda baglaşylan ýaranlyk şertnamasy hem öz güýjüni ýitirdi. Netijede, ABŞ öz bitaraplygyna salgylanmak bilen, 1798-nji ýylda Fransiýa karz bermekden ýüz öwürdi.

Soraglar:

1. XVIII–XIX asyrlarda bitarap döwletiň uruşýan taraplara gatnaşygy nähili bolupdyr?
2. Kaperçilik näme üçin ýüze çykypdyr?
3. ABŞ-nyň bitarap syýasaty nähili ýöredilipdir?

§ 6. XIX asyrdaky bitaraplyk ýörelgeleriniň harby-syýasy maksatlar üçin ulanylmagy

XIX asyrdaky bitaraplyk ýörelgeleri dürli harby-syýasy ýaranlyk maksatlary üçin giňden ulanylyp ugrady. Halkara gatnaşyklarynda öňde duran ýa-da meýilleşdirilýän harby-syýasy hereketleriň önüsyrynda käbir döwletler bitaraplyk barada özara ylalaşyklary baglaşýarlar. Munuň şeýle edilmegi bilen, esasy hereket ediji tarap öz öňde goýan daşary-syýasy ýa-da harby-geosyýasy maksadyna ýetmekde birnäçe

ýeňillikleri üpjün edýär. Şeýle ylalaşyklar dil üsti bilen ýa-da ýazmaça, gizlin ýa-da açyk görnüşde bolupdyr. Mysal üçin, 1859-njy ýylyň 3-nji martynda Russiýa bilen Fransiýanyň arasyndaky baglaşylan gizlin şertnamada iki ýurduň özara hereketleri barada ylalaşylýar. Bu şertnama Krym urşy tamamlandan soň Russiýanyň we Fransiýanyň özara ýakynlaşmagynyň netijesinde mümkin boldy. Fransiýa üçin bu şertnama onuň Awstriýa garşy urşunyň diplomatik taýdan taýýarlanylmagy üçin zerurdy. Rus hökümeti bolsa 1856-njy ýylyň Pariž şertnamasynyň in agyr maddalaryny Fransiýanyň goldawy bilen ýatyrnak isleýärdi. Bu şertnamanyň 1-nji maddasyna görä, eger-de Fransiýa bilen Sardiniýa bir tarapdan, Awstriýa hem beýleki tarapdan uruş yglan eden ýagdaýynda, Russiýa özüniň Fransiýa bolan hoşmeýilli bitaraplygyny subut edýän syýasy we harby garaýşy görkezjekdigi barada borçlanypdy. Emma Napoleon III Russiýanyň bu meýillerine ýardam bermek boýunça borçlaryny ýerine ýetirmedi we 1859-njy ýylyň 3-nji martyndaky şertnama uzak dowam etmedi.

Aşakda ýokarda agzalan şertnamadan bir bölek getirilýär:

**«PARIŽ TRAKTATY
18/30-njy mart 1856 ý.**

XI Madda

Gara deňiz bitarap diýlip yglan edilýär: ol ähli döwletleriň söwda gämileriniň ýüzüşleri üçin açykdyr. Harby gämileriň bu deňziň portlaryna girmegi we olardan çykmagy hemişelik gadagan edilýär. Bu gadagançylyk kenarýaka we beýleki ähli döwletleriň harby gämilerine degişlidir. Diňe şu şertnamanyň XIV we XIX maddalaryndaky ýagdaýlarda muňa ýol berip bolar.

XIII Madda

XI madda esasynda Gara deňziň bitarap diýlip yglan edilmeginiň netijesinde, bu deňziň kenarlarynda harby-deňiz ok-ýarag gorhanalarynyň döredilmegi ýa-da saklanylmagy mundan beýläk zerurlyk bolmazlygy sebäpli gadagan edilýär. Şunuň bilen baglylykda, Onuň Alyhezretleri Ählirussiýa imperatory we Onuň Alyhezretleri Soltan deňiz kenarlarynda hiç hili harby-deňiz ýaragly gorhanalary goýmazlygy borç edinýärler».

Fransuz imperatory Napoleon III awstro-prussiýa gapma-garşylygyna goşmaça itergi bermek bilen, 1866-njy ýylda Pariždäki prus ilçisi graf fon der Goltza şeýle diýipdir: «Prussiýanyň korolynyň maňa mydama ynanyp biljekdigini tassyklaýaryn. Eger-de Prussiýa bilen Awstriýanyň arasynda dawa dörän ýagdaýynda, men aňrybaş bitaraplygy berjaý ederin». Emma hakykat ýüzünde, Napoleon III Prussiýany urşa iteklemek bilen, onuň Awstriýadan ýeňilmegine bil baglaýan ekeni. Ýeňijiniň tarapynda bolmak bilen, prus çäklerinden käbir künjekleri hem ele geçirmek niýeti bar ekeni. Emma prus kansleri Bismark fransuz hökümdarynyň

bu meýillerini aňypdyr. Netijede, Prussiýanyň Awstriýany ýeňmegi bilen Napoleon III-niň meýilleri başa barmandyr.

Prussiýanyň Awstriýadan üstün çykmagynda, esasan, kansler Bismarkyň diplomatiýasy we bitaraplyk guralyny üstünlikli ulanmagy uly netijeleri berdi. Bismark Awstriýany urşa öjükdirmek bilen bir hatarda, Russiýanyň, Fransiýanyň we Angliýanyň bitarap durumlaryny gazanmagy başardy.

Russiýanyň bitaraplygy Krym urşunda Awstriýanyň dostlukly bolmadyk hereketlerine bellibir derejede jogap boldy we bu ýagdaýy Bismark ussatlyk bilen ulandy. Napoleon III-niň bitaraplygyny Bismark dürli wadalar, şol sanda olja mülklerden paý berjekligini wada etmek bilen satyn aldy. Angliýa bolsa ol döwürde Fransiýa bilen diplomatik garşylykly ýagdaýdady we prus-awstriýa urşuna gatşmakdan daşda durmaga garşy bolmandy. Bismark şeýle hem Italiýa bilen ýaranlyk baglaşdy. Bu babatda Italiýanyň Awstriýanyň çäklerine degişli bolan Wenesiýany golastyna geçirmeklige hantamaçylygy bardy.

Şeýlelik bilen Bismark Awstriýa bilen 1866-njy ýylyň 17-nji iýunynda başlanan uruşda ýeňiji boldy we 1866-njy ýylyň 23-nji awgustynda iki döwletiň arasynda parahatçylyk şertnamasy baglaşyldy.

Krym urşy hakynda aýdylanda, onuň 2018-nji ýylyň 16-njy oktyabrynda Osman döwleti tarapyndan Russiýa döwletine garşy yglan edilmegine 165 ýyl doldy. Bu senäniň getirilmeginiň sebäbi Krym urşunyň sapaklarynyň şu günki gün hem alymlar tarapyndan çuňňur öwrenilýänligi bilen bagly. 1853-nji ýylyň oktyabrynda turan uruşda Osman imperiýasynyň tarapynda Angliýa, Fransiýa we Sardin kollygy çykyş etdiler. Prussiýa we Awstro-Wengriýa özleriniň «dostlukly bitaraplygyny» yglan etdiler. Sözüň düýp manysynda, olaryň şeýle etmekleri Russiýanyň bähbitlerine ters gelyärdi. Netijede, Krym urşunda Russiýa uly ýeňlişe sezewar boldy we maddy-material, harby-syýasy ýitgiler bilen birlikde käbir çäklerini hem ýitirdi.

ABŞ-da Raýatlyk urşunyň ýüz bermegi bilen, Fransiýanyň hökümeti 1861-nji ýylyň 10-njy iýunynda «Bitaraplyk hakynda Fransuz hökümetiniň Jarnamasyny» kabul etdi. Şu hili Jarnamany 1861-nji ýylyň 13-nji maýynda Angliýanyň hökümeti hem yglan edipdi. Şeýlelik bilen Fransiýa we Angliýa ABŞ-da 1861–1865-nji ýyllarda bolup geçen Raýatlyk urşunda garşydaş taraplar bolan Demirgazygy we Günortany uruşýan taraplar hökmünde ykrar etdiler. Bu bitaraplyk jarnamalary hakykat ýüzünde öňki kolonial düzgüniň saklanyp galmagy üçin söweşýän Günortany goldamagy aňladýardy.

Fransuz hökümetiniň Jarnamasynda hususan-da şeýle diýilýärdi: «Onuň Alyhezetleri Fransiýanyň imperatory, Fransiýanyň Amerikanyň Birleşen Ştatlary bilen parahatçylykly gatnaşyklaryny hasaba almak bilen, aýratyn konfederasiýany döretmek isleýän Şatlar bilen Bileleşigiň hökümetiniň arasyndaky bolup geçýän göreş babatynda berk bitaraplyga eýermekligi karar etdi. Onuň Alyhezetleri yglan edýär:

1. Ol ýa-da beýleki uruşýan tarapyň islendik harby ýa-da kaper gämisine basyp alnan olja bilen, eger mejbury ýagdaý bolmasa, biziň portlarymyzda 24 sagatdan artyk durmak gadagan edilýär.
2. Biziň portlarymyzda ýa-da gämi menzillerimizde olja hökmünde basylyp alnan islendik zatlaryň satylmagy gadagan edilýär.
3. Uruşýan taraplaryň harby ýa-da kaper gämilerini enjamlaşdyrmak ýa-da bu babatda goldamak boýunça tabşyryklaryny ýerine ýetirmeklik ähli fransuzlara gadagan edilýär.
4. Fransiýada ýa-da daşary ýurtlarda ýaşayan ähli fransuzlara uruşýan taraplaryň guryýer goşunlarynda ýa-da harby we kaper gämilerinde hakyna tutulmak ýa-da gulluk etmek gadagan edilýär».

Kleýton-Bulweriň şertnamasy bu ABŞ-nyň döwlet sekretary J.M.Kleýton bilen Angliýanyň ABŞ-daky ilçisi Genri Bulwer-Littonyň arasynda 1850-nji ýylyň 18-nji aprelinde gol çekilen döwletara derejesindäki şertnamadyr.

Bu şertnama Merkezi Amerikanyň üsti bilen ummanlary birikdirýän suw geçelgesini gurmak baradaky ylalaşyklary berkidýärdi. Munuň düýp manysy hem Panama kanalyňy gurmakda iki döwletiň haýsy-da bolsa birine monopoliýany döretmezlik we islendik üçünji döwletiň bu strategik desga babatynda konsessiýa almagyna ýol bermezlik bolup durýardy. Bu şertnamanyň 5-nji maddasynda belenilişi ýaly, «Ylalaşýan Taraplar kanalyň gurluşygy tamamlanansoň ony hereketiň kesilmeginden, basyp alynmagyndan ýa-da bikanun konfiskasiýa edilmeginden goramaga, onuň bitaraplygyny kepillendirmäge borçlanýarlar». Şeýle bolsa-da, iňlis tarapyna doly ynanmaýan ABŞ bu şertnama goşulmagy Russiýa hem teklip edipdir, emma rus tarapy muňarazylyk bermändir.

1871-nji ýylyň 8-nji maýynda Beýik Britaniýa bilen ABŞ-nyň arasyndaky ylalaşyga görä Bitaraplygyň Waşington düzgünleri diýlip atlandyrylan bitarap döwletiň öz içerki we territorial suwlaryndaky borçlary kesgitlenildi. Bu kadalar ABŞ-da 1861–1865-nji ýyllarda ýüz beren Raýatlyk urşunda iňlis harby gämileriniň amerikan tarapyna ýetiren zyýanynyň öwezini dolmak jedeli bilen bagly bolupdy. Beýik Britaniýa we ABŞ bu kadalary özara ykrar etdiler we beýleki döwletleri goşulmak üçin çagyrdylar. Şeýlelik bilen bu kadalar özboluşly halkara-hukuk ulgamyna girdiler. Olar soňlugy bilen 1907-nji ýylda 13-nji Gaaga maslahatynda kabul edilen deňiz urşunda bitarap döwletleriň hukuklary we borçlary baradaky Konwensiýada öz beýanyny tapmak bilen, halkara-hukuk resminamalarynda orun aldylar.

Bitaraplygyň Waşington kadalaryna görä, Jarnamanyň giriş bölümünde bitarap döwlet şu borçlary öz üstüne almaly, ýagny:

1. Parahatçylykly döwlete hüjüm etmek mümkinçiligi bilen şübhe astyna alnan gäminiň ýaraglary barada öz hukuklarynyň çäklerinde mälim etmeli.
2. Öz suw giňişliklerini uruşýan taraplaryň harby maksatlar üçin ulanmaklaryna ýol bermeli däl.

3. Ol suw giňişliklerini öz golastyndaky taraplaryň hem harby hereketler üçin ulanmaklaryna ýol bermeli däl.

Bu Jarnamanyň ikinji bölümi hemişelik bitaraplyk baradaky kanunyň ýörelgelerini öz içine alýar. Bu ýerde hökümetiň ygtyýarlyklaryndan daşary ýagdaýda we degişli ygtyýarlygy almazdan uruşýan taraplara harby gulluga girmeklik, gämi gurup bermek we ýük daşamak jenaýat hasaplanýar. Emma kanun uruşýan tarapyň tölegi bilen ýükleri daşamagy gadagan etmeýär we şol bir wagtda-da bitarap şahslary hökümetiň goragy astyna almaýar.

Jarnamanyň üçünji böleginde admiralçylygyň maliýe gaznasynyň, Içeri işler ministrliginiň, koloniýalar boýunça ministrligiň we beýlekileriň uruşýan taraplara bolan gatnaşyklary babatynda degişli hereket ediş kadalary kesgitlenilýär. Mysal üçin, uruşýan taraplaryň harby gämilerine harby maksatlar üçin inlis portlaryny baza hökmünde ulanmak gadagan edilýär.

Russiýa bilen Awstro-Wengriýanyň arasynda 1877-nji ýylyň 3-nji ýanwarynda gol çekilen Konwensiýa bitaraplyk ýörelgesini uruş strategiýasynda ulanmaklyga gönükdirilen gizlin ylalaşyk bolup durýar. Budapeşt Konwensiýasy adyny alan bu resminama Russiýanyň Türkiýe bilen uruşunda Awstro-Wengriýanyň bitaraplygyny üpjün edýärdi. Bu berjaý edilen bitaraplygyň baýragy hökmünde Awstro-Wengriýa Bosniýany we Gersegowinany basyp almaga hukukly bolýardy. Uruşda ýeňen ýagdaýynda Russiýa hem Pariž şertnamasynyň netijesinde elden gideren Günorta-Günbatar Bessarabiýany yzyna alyp bilýärdi.

Harby-syýasy ýaranlyk häsiýetli bitaraplyk baradaky ylalaşygy Russiýanyň, Germaniýanyň we Awstro-Wengriýanyň arasynda 1873-nji ýylda baglaşylan we «Üç imperatoryň ýaranlygy» adyny alan baglaşylan şertnamada görmek bolýar. Bu ylalaşyk bitaraplyk hakyndaky şertnama görnüşinde 1881-nji ýylyň 6-njy iýunynda täzeden baglaşyldy we onuň 1-nji maddasynda şeýle diýilýär: «1-nji madda. Eger-de ylalaşýan ýokary taraplaryň haýsy-da bolsa biri dördünji döwlet bilen uruş ýagdaýynda bolsa, beýleki iki tarap oňa bolan hoşniýetli bitaraplygyny saklarlar we dawanyň giňelmezligi üçin tagallalary ederler. Bu şert üç döwletiň haýsy-da bolsa biriniň Türkiýe bilen bolup biljek uruş ýagdaýyna hem degişlidir, emma üç döwlet uruşň soňky netijeleri baradaky deslapdan ylalaşyk baglaşarlar».

Germaniýanyň, Awstro-Wengriýanyň we Italiýanyň arasynda 1882-nji ýylyň 20-nji maýynda Berlinde baglaşylan üçtaraplaýyn ýaranlyk şertnamasynyň 4-nji maddasynda şeýle diýilýär: «4-nji madda. Eger-de bu şertnama gatnaşmaýan haýsy-da bolsa bir döwlet özara ylalaşýan ýokary taraplaryň howpsuzlygyna wehim salyp ugrasa we wehim salynýan tarap uruş yglan etmäge mejbur bolsa, iki beýleki tarap öz ýarany babatynda hoşniýetli bitaraplygy berjaý etmäge borçlanýarlar. Şol bir wagtda, her bir tarap öz ýaranynyň tarapynda çykyş etmek üçin özi üçin oňaýly pursatda urşa girmek mümkinçiligini saklaýar».

Bu şertnamanyň möhletiniň tamamlanýan 1887-nji ýylyň ýakynlaşmagy bilen, Russiýa bilen Awstro-Wengriýanyň arasynda geosyýasy bäsdeşlik ýüze

çykyp ugrady. Şu nukdaýnazardan, Russiýa özüniň Balkanlardaky bähbitlerini Awstro-Wengriýanyň goldamajakdygyna açyk göz ýetirdi. Şeýlelik bilen agzalan şertnamanyň möhleti uzaldylanda, oňa Awstro-Wengriýanyň gatnaşmagyny Russiýa oňlamady. Şol bir wagtda-da, Russiýa üçin Germaniýanyň goldawyny kepillendirmek wajypdy. Netijede, 1887-nji ýylyň 6-njy iýunynda Berlinde kansler Otto fon Bismark we Russiýanyň ilçisi graf P.A.Şuwalow tarapyndan gol çekilmegi bilen täze gizlin şertnama baglaşyldy. Bu resminamanyň şertlerine görä, iki tarapyň hem haýsy-da bolsa biriniň üçünji tarap bilen uruşly ýagdaýynda beýleki tarap özüniň bitaraplygyny saklamaga borçludyr. Emma bu şert Germaniýanyň Fransiýanyň üstüne ýa-da Russiýanyň Awstro-Wengriýanyň üstüne çozan ýagdaýyna degişli däl hasap edildi. Şeýlelik bilen Otto fon Bismark Germaniýanyň Russiýadan we Fransiýadan ätiýaçlygyny «Üçleriň ýaranlygy» arkaly kepillendiren ýaly boldy.

Hususan-da, diplomatik taryhda «ätiýaçlygy ätiýaçlandyrmak şertnamasy» adyny alan bu resminamanyň 1-nji maddasynda şeýle diýilýär: «1-nji madda. Eger-de ylalaşýan ýokary taraplaryň haýsy-da bolsa biri üçünji döwlet bilen uruş ýagdaýynda bolsa, beýleki tarap birinji tarapa bolan hoşniýetli bitaraplygyny berjaý eder we dawanyň giňelmezligi üçin ähli tagallalary ýerine ýetirer. Bu borçnama şertnama baglaşýan iki döwletiň haýsy-da bolsa biriniň Awstriýanyň ýa-da Fransiýanyň üstüne çozmagy bilen dörän uruş ýagdaýyna degişli dälendir». Bu şertnamanyň 2-nji maddasynyň 2-nji bölümünde hem deňizde bolup biljek uruşda bitaraplyk ýörelgesini berjaý etmek borçnamasy berkidilýär. Hususan-da, bu maddada şeýle diýilýär: «2-ni madda. 2). Eger-de Russiýanyň bähbitlerini goramak üçin Gara deňze girelgäni goramaklygy Russiýanyň imperatory öz üstüne almaga mejbur bolan ýagdaýynda, Germaniýa hoşniýetli bitaraplygy berjaý etmekligi, zerrur bolan ruhy we diplomatik goldawy görkezmeği borç edinýär».

1868-nji ýylda German bileleşiginiň dargamagy bilen, Lihtenşteýn özüniň bary-ýogy 80 adamdan ybarat goşunyny ýatyrdy. Lihtenşteýn özüniň hemişelik bitaraplygyny yglan etdi we ol häzire çenli dowam edýär.

Russiýa we Awstro-Wengriýa 1897-nji ýylda Balkanlar babatynda gizlin ylalaşyk baglaşdylar we agzalan sebitde ýagdaýy bolşy ýaly goýmak kararyna geldiler. Şunuň bilen baglylykda olar Balkanlar babatynda bitaraplygy saklamak baradaky beýleki ýurtlara çagyryş bilen çykyş etdiler.

XIX asyrdaky hemişelik bitaraplyk derejesine eýe bolmak üçin Gresiýa, Owganystan, Müsür, Daniýa, Şwesiýa, Norwegiýa, şeýle hem Krakow we Dansig şäherleri babatynda birnäçe taslamalar öňe sürüldi.

Soraglar:

1. XIX asyryň taryhy aýratynlyklary nämeden ybarat?
2. Fransuz hökümetiniň Jarnamasy näme üçin kabul edildi?
3. «Üç imperatoryň ýaranlygynyň» manysy nämede?

§ 7. XX asyrdaky bitaraplyk ýörelgeleriniň ösüşi

Halkara syýasatynda bitaraplyk ýörelgeleriniň giňden ulanylmagynyň mysalyny XX asyryň taryhynda görmek bolýar. Geçen ýigirminjy ýüzýyllykda iki sany Jahan uruşy, ýarym asyr dowam eden «sowuk uruş», şeýle hem ençeme lokal uruşlar bolup geçdi. Dünýä syýasatyny we halkara ulgamynyň täze keşbini emele getiren kuwwatly döwletleriň öňe çykmagy bilen bir wagtda XIX asyrdaky hökmürowan bolan imperiýalaryň birnäçesi taryhy sahnadan düşürildi.

Ýigirminjy ýüzýyllygyň dowamyndaky bitaraplyk tejribesini onuň taryhy şertlerine, mazmunyna we häsiýetine görä birnäçe topara bölmek mümkin:

1. I we II Jahan uruşlary bilen bagly amala aşyrylan bitaraplyk syýasaty.
2. «Sowuk uruş» bilen bagly döwrüň bitaraplyk ýörelgeleri.
3. Syýasy we ýaranlyk bähbitleri bilen esaslandyrylan bitaraplyk tejribesi.
4. Dürli zolaklaryň, geosyýasy we geostrategik ähmiýetli ýerleriň bitaraplygy.
5. Hemişelik bitaraplyk syýasatynyň täze mazmuna eýe bolmagy.
6. BMG-niň Baş Assambleýasynyň Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy baradaky Kararnamasynyň kabul edilmegi bilen, bitaraplyk syýasatynyň iň ýokary halkara derejesinde ykrar edilmegi.

1902-nji ýylda Italiýa Fransiýa bilen ylalaşyk baglaşdy we oňa görä, eger-de Germaniýa Fransiýanyň üstüne hüjüm eden ýagdaýynda, Italiýanyň öz bitaraplygyny saklajakdygy barada şertleşilipdir.

1904-nji ýylyň oktýabr aýynda bolsa Russiýa we Awstro-Wengriýa Balkan ýurtlary babatynda özara bitaraplyk barada Jarnama kabul etdiler.

1904-nji ýylyň 2-nji noýabrynda Russiýa bilen Awstro-Wengriýa «Özara bitaraplyk baradaky Jarnama» Sankt-Peterburgda gol çekişdiler. Bu Jarnama görä, iki döwlet özara bütinleýin üýtgeşsiz bitaraplygy berjaý etmek we Balkanlarda bolan ýagdaýy şol durşuna, ýagny «status-kwo» görnüşinde saklamak barada ylalaşdylar. Munuň sebäbi bolsa iki döwletiň şol wagtda bolup geçen beýleki wajyp içerki we halkara meseleleriniň derwaýys çözülmek zerurlygy bilen baglydy.

1907-nji ýylda Merkezi Amerikanyň baş döwleti Gondurasynyň hemişelik bitaraplygy baradaky şertnama gol çekişdiler. Oňaly geografik şertlere eýe bolan Gonduras 1918-nji ýylda I Jahan urşuna girdi we şeýlelik bilen öz bitaraplygyny ýitirdi. 1913-nji ýylda özygtyýarly we hemişelik bitarap Albaniýa döwletiniň döredilendigi barada yglan edildi we ol hukuk derejesi bary-ýogy bir möhlete, ýagny I Jahan urşuna çenli saklandy. Islandiýanyň hemişelik bitaraplygy 1918-nji ýylda yglan edildi we ol 1944-nji ýyla çenli saklandy.

Taryhyň şaýatlyk edişine görä, uruş döwürlerinde bitaraplyk instituty ençeme synaglara sezewar boldy. Olaryň mysallaryny Napoleonyň uruşlary, I we II Jahan uruşlary döwürlerinde görmek bolýar. Mysal üçin, I Jahan urşunda german syýa-

satçylary Belgiýanyň bitaraplygyna äsgermezçilik bildiripdirler we Fransiýa garşy uruş hereketlerinde onuň çäklerinden goşun geçirmekligi dogry hasaplapdyrlar.

1914-nji ýylda Germaniýanyň Belgiýany we Lýuksemburgy basyp almagy howpuna ABŞ-nyň şol wagtky prezidenti Teodor Ruzwelt biperwaý sereden bolsa-da, birnäçe aýdan soň ol I Jahan urşundaky bitaraplyk baradaky pikirini üýtgetdi. Munuň sebäpleriniň biri hem Germaniýanyň uruşda ýeňiji bolan ýagdaýynda, onuň Merkezi we Günorta Amerika ýurtlaryna hem göz dikmeginiň mümkinligi we munuň öňüni almagyň zerurlygy bolup durýardy. Belgiýa babatynda geljekki bölümlerde has giňräk beýan ediler. Ýeri gelende, II Jahan urşunda, has takygy 1940-njy ýylda Germaniýanyň bitarap döwletler bolan Daniýany, Norwegiýany, Gollandiýany, Belgiýany we Lýuksemburgy basyp alandygyny ýatlamak ýerlikli bolar. Şwesiýa bolsa özüniň bitaraplygyny gaýra goýmak bilen, öz çäklerinden german goşunlaryny geçirdi. Käbir hasaplamalara görä, 1941-nji ýylda şwed topragyň üsti bilen her aýda 35 müňe golaý esger geçirilipdir.

Umuman, I Jahan urşunda alty sany döwlet – Niderlandlar, Şweýsariýa, Daniýa, Ispaniýa we Şwesiýa öz bitaraplygyny sakladylar.

Niderlandlar 1914-nji ýylda dünýäniň iri we baý koloniýalara eýe bolan döwletidi. Onuň Ost-Indiýadaky (Indoneziýa) we West-Indiýadaky (Antil arhipelagyndaky adalar we Surinam) kolonial mülkleriniň meýdany metropoliýanyň meýdanyndan 60 esse köpdi. Gollandiýanyň özüniň 6 milliona golaý ilaty bar bolan wagty, onuň koloniýalarynda 38 milliondan gowrak ilat ýaşaýardy. Daşary-sowda dolanyşygynyň göwrümi boýunça Gollandiýa dünýäde 5-nji orny eýeleýärdi.

XVIII asyrdan bäri Niderlandlar Angliýa bilen ýaranlyk gatnaşyklaryny saklaýardylar we munuň sebäbi hem uly möçberli deňiz söwdasyny alyp barmak we giň koloniýalary saklamak zerurlygyndan gelip çykýardy. Emma XIX asyryň ahyryndan başlap golland senagatynyň uly bölegi Ikinji Reýh diýlip atlandyrylan Germaniýanyň çalt depginler bilen ösýän ykdysadyýetine ýakyndan bagly bolup ugrady. Hatda, 1905-nji ýylda ýurduň şol wagtky premýer-ministri Abraham Kýöýper Germaniýany, Awstro-Wengriýany we Italiýany öz içine alýan «Üçler ýaranlygyna» birikmeklige çagyryp çykyş edipdi. 1914-nji ýylyň 30-njy iýulynda Niderlandlar öz bitaraplygyny resmi görnüşde yglan etdi we ony saklamak üçin örän çylşyrymly diplomatiýany alyp barmaly boldy.

Niderlandlaryň 1914-nji ýylyň awgustynda yglan edilen bitaraplyk Jarnamasasynda bellenen kadalara görä:

1. Ýurduň çäklerinde harby hereketler gadagan edilýär we ony harby çäreler üçin baza hökmünde ulanmaklyga ýol berilmeýär;
2. Daşary ýurt goşunlarynyň geçmegine ýol berilmeýär;
3. Eger-de daşary ýurt goşunlary ýurduň çäklerinde peýda bolan ýagdaýynda, olar internirlenýär, ýagny daşy goragly ýerde saklanýar.

Bitaraplyk baradaky Jarnama şu ýagdaýlarda öz hereketini bes edýär:

1. Bitarap ýurt urşa giren ýagdaýynda;
2. Bitarap döwletiň garşysyna uruş yglan edilen ýagdaýynda;
3. Eger-de üçünji taraplaryň arasyndaky uruş bes edilse.

Bitarap döwletiň öz-özünü goramaklygy boýunça amala aşyrylan çäreleri bitaraplygyň bes edilmegine getirmeýär.

Şeýlelik bilen döwletleriň uruş döwründäki bitaraplygy halkara hukugynda berkidilen bitaraplyk ýörelgelerine görä kesgitlenilýär.

Germaniýanyň baş serkerdeliginiň işläp düzen we «Şliffeniň meýilnamasy» adyny alan «ýyldyrym çaltlygyndaky uruş» strategiýasyna görä, german goşunlary Belgiýanyň üstünden geçip, Fransiýa hüjüm etmelidi. Bu hüjümiň ugry Niderlandlaryň Limburg welaýatynyň hem çäklerini kesip geçmegi göz önünde tutýardy. Emma Germaniýanyň kaýzeri Wilgelm II goňşy döwletiň bitaraplygyny saklamagy we töwekgellige ýol bermezligi saýlap aldy. Netijede, 4-nji awgustda german goşunlary Niderlandlaryň serhetýaka Wals obasynyň çäklerinden gyraklap geçdiler. Şeýle-de bolsa, tiz wagtdan Beýik Britaniýa, Fransiýa we Belgiýa Amsterdamda protest notalaryny ýolladylar. Olar Niderlandlaryň bitaraplygyndan gelip çykýan borç hökmünde, onuň çäklerine düşen uruşýan daşary ýurt goşunlaryny haýal etmän ýaragsyzlandyrmagy we internirlemegi talap etdiler.

Gresiýanyň 1911-nji ýylyň 8-nji maýynda kabul eden Konstitusiýasynyň 99-njy maddasynda bellenilişi ýaly, daşary ýurt goşunlarynyň Gresiýanyň hyzmatdan peýdalanmaga, döwletiň çäklerinde galmaga we onuň çäklerini kesip geçmäge hukugy ýokdur.

1918-nji ýylda kabul edilen Estoniýanyň garaşsyzlygy baradaky Jarnama-da hem täze döwletiň bitaraplygy yglan edilýär. Hususan-da, eston mejlisi bolan Maapýaýewiň kabul eden bu Jarnamasynda şeýle setirler bar: «Eston respublikasy ähli goňşy döwletler we halklar bilen doly bitaraplyk syýasatyny alyp barmaklygy isleýär we onuň bitaraplygyna jogap hökmünde edil şonuň ýaly doly bitaraplyk hökmany suratda berjaý ediler diýip ynanýar».

Italiýada 1864-nji ýylda bitaraplyk baradaky Dekret kabul edildi we onuň 5-nji maddasynda italýan raýatlarynyň uruşýan taraplaryň goşunlaryna hakyna tutulmagynyň ýa-da gulluga durmagynyň gadaganlygy barada aýdylýar. Italiýanyň 1938-nji ýylda kabul edilen bitaraplyk baradaky beýleki kanunynda bolsa bu döwletiň çäkleriniň harby çäreler üçin ulanylmagynyň gadaganlygy kesgitlenilýär.

1929-njy ýylyň 11-nji fewralynda Lateran Apostol köşgünde (Palazzo Laterano) italýan döwleti bilen Watikanyň arasynda ylalaşyklar baglaşyldy. «Lateran ylalaşyklary» ady bilen taryha giren bu ylalaşyklaryň esasyny tutýan şertnamada Rim Papasyny halkara gatnaşyklarynda baky bitaraplyga we ýüz tutulmadyk ýagdaýynda jedellerde araçyllyga girişmekden saklanmaga borçly edýär. Bu şertnamanyň 24-nji maddasynda şeýle diýilýär: «...Watikan şäheri hemişe we ähli şertlerde bitarap we eldegrilmesiz territoriýa bolup durar».

Çilide 1934-nji ýylyň 14-nji sentýabrynda №5478 belgili kanun kabul edilýär we onda çililere uruşýan döwletlere her hili harby hyzmatlary görkezmeklik gadagan edilýär. Emma bu gadagançylyk uruşýan döwletler babatynda Çiliniň öz bitaraplygyny ygılan eden ýagdaýynda herekete girýär.

Fransiýanyň 1940-njy ýylyň 1-nji iýunynda goşmaçalar bilen kabul edilen jenaýat kodeksiniň 79-njy maddasynda döwletiň çäklerinde daşary ýurtlar üçin goşuna esgerleri hakyna tutmak gadagan edilýär we degişli jeza görkezilýär. Şeýle gadagançylyklar başga-da ençeme döwletleriň milli kanunçylygynda berkidilendir.

1914-nji ýylyň 1-nji noýabrynda Eýran hökümeti bitaraplyk baradaky Beýan-nama bilen çykyş etdi. Emma uruşýan taraplar şol wagt harby we syýasy taýdan örän gowşak ýagdaýda bolan Eýranyň bitaraplygyny hasaba almak islemediler. Şol sebäpli hem Eýranyň çäklerinde giň gerimli garşy durmalar ýüze çykdy we ahyrky netijede bu ýerde Russiýanyň we Beýik Britaniýanyň bilelikdäki agalygy dikeldildi. Mälim bolşy ýaly, 1907-nji ýylyň 31-nji awgustynda baglaşylan inlis-rus ylalaşygyna görä, Eýranyň territoriýasy üç şertli bölege bölünipdi: 1. Demirgazyk bölegi; 2. Günorta-Gündogar bölegi; 3. Merkezi bölegi. Bu ýerde, Angliýa Eýranyň günorta böleginde, Russiýa bolsa demirgazyk böleginde diýenini ýöredýärdi. Merkezi bölek bolsa bitarap zolak hökmünde ygılan edilipdi. Ýeri gelende aýdylsa, Russiýanyň paýtagty Sankt-Peterburgda gol çekilen bu ikitaraplaýyn ylalaşyk bilen XIX asyrdan dowam eden «Uly oýna» soňky nokat goýlupdy we üçtaraplaýyn Antantanyň binýady tutulypdy. 1915-nji ýylda Russiýa bilen Beýik Britaniýanyň arasynda 1907-nji ýylyň ylalaşygyny tassyklaýan täze şertnama baglaşyldy we onuň esasynda taraplaryň bähbitleriniň astyna düşýän bölekler we bitarap merkezi zolak barada ýene-de bir gezek ylalaşyldy.

Britaniýanyň parlamentiniň 1914-nji ýylyň 20-nji awgustynda kabul eden kanunyna görä, harby-deňiz flotuna islendik bitarap ýurtlaryň gämilerini saklamak we barlag geçirmek hukugy berildi. Oňa laýyklykda, golland söwda gämileriniň hem onlarçasy saklanyp, barlaga sezewar edilip ugrady. Munuň sebäpleriniň biri hem Niderlandlaryň gämileri arkaly Germaniýa dürli harytlar we azyk önümleri eltilýärdi. Britan flotunyň hereketleri halkara hukugynda kesgitlenen düzgünleri gödek bozmak bolup dursa-da, inlis harby deňizçileri tarapyndan bitarap gämilerdäki Germaniýa üçin niýetlenmekde şübhelý hasaplanan ýükler saklanýardy we tussag edilýärdi. Şeýle bolsa-da, Gollandiýa 1916-njy ýylda uruşdan öňki döwre garanda Germaniýa et önümleriniň eksportyny 4 esse, süýt önümlerini, şol sanda peýniri 5 esse arttyrdy. Öz gezeginde Germaniýa ähli golland senagatyny we jemagat hojalygyny esasy hereketlendiriji we ýyladyjy ýangyç bolan kömür bilen tutuşlygyna üpjün etdi. Birinji Jahan urşunyň ahyrynda Niderlandlaryň altyn gory 4,5 esse köpeldi we ýurduň merkezi bankyna, esasan, Germaniýadan 400 tonnadan gowrak gymmat bahaly metallar getirildi.

Bitaraplyk syýasaty Şweýsariýanyň ykdysadyýetiniň, ilkinji nobatda, onuň bank ulgamynyň ösmegine we berkemegine getirdi. 1913-nji ýyla çenli ygtybarly

banklaryň merkezi Brýussel hasaplanýardy. Belgiýanyň paýtagtynyň Germaniýanyň golastyna geçmegi bilen, bank işleri Sýurih, Ženewa we Bern şäherlerinde giňden ýaýbaňlanyp ugrady we bank syrlary döwlet syrlary bilen deň hasap edildi. Netijede, Birinji Jahan urşunyň ahyrynda Şweýsar Konfederasiýasynyň altyn gory 2,5 esse köpeldi.

Hytaý hökümeti hem I Jahan urşunyň başlanmagy bilen özüniň bitaraplygyny yglan etdi. Resmi Pekin hytaý çäklerine, şol sanda daşary ýurtlara ulanylmaga berlen ýerleri hem söweş hereketlerini geçirmezlige çagyryp, uruşyň taraplara ýüzlen-di. Şeýle-de bolsa, 1914-nji ýylyň 22-nji awgustynda Germaniýa garşy uruş yglan eden Ýaponiýa Hytaýyň Şandun welaýatyndaky hytaý topragyny kärendesine alan nemes koloniýalaryna goşun girizdi.

ABŞ-nyň, Belgiýanyň, Beýik Britaniýanyň, Hytaýyň, Fransiýanyň, Italiýanyň, Ýaponiýanyň, Niderlandlaryň we Portugaliýanyň arasynda 1922-nji ýylyň 6-njy fewralynda Waşingtonda baglaşylan we «Dokuz döwletiň şertnamasy» adyny alan şertnamada Hytaý babatyndaky syýasatyň ýörelgeleri kesgitlenilýär.

Bu şertnamanyň 6-njy maddasyna görä, ylalaşýan taraplar uruş turan ýagdaýynda we oňa Hytaýyň gatnaşmadyk ýagdaýynda Hytaýyň bitarap döwlet hökmündäki hukuklaryna doly hormat goýmaga borçlandylar. Öz gezeginde, Hytaý bitarap döwlet hökmünde öz borçnamalaryny doly ýerine ýetirjekdigini yglan etdi.

1921-nji ýylyň 26-njy fewralynda Russiýa Sowet respublikasy bilen Eýranyň arasynda ikitaraplaýyn şertnama baglaşyldy. Oňa görä:

- deňhukukly bolmadyk şertnamalardan ýüz öwrülýändigini barada yglan edildi;
- Russiýa imperiýasynyň Eýrandaky ähli konsessiýalary we emläkleri (600 milliondan gowrak altyn pul) Eýrana berildi;
- Eýranyň patyşa Russiýasyna bolan ähli bergileri geçildi;
- Kaspiý deňzinde iki tarapyň gämileri üçin erkin ýüzüş yglan edildi;
- Kaspiniň günorta kenarýakalarynda balyk awlamak boýunça täze konsessiýa baglaşyldy.

Bu şertnamanyň 4-nji we 6-njy maddalary has-da özüne çekijidir. Mysal üçin, 4-nji maddada aýdylyşy ýaly, Eýranyň ýa-da Russiýanyň çäklerinde bu iki döwlete garşy göreşe gönükdirilen guramalaryň ýa-da toparlaryň döredilmegine, ýa-da bolmagyna ýol berilmeli däldir.

Şertnamanyň 6-njy maddasynda eýran çäkleriniň üsti bilen Russiýa howp abanan ýagdaýynda onuň Eýrana ýaragly girmek hukugy kesgitlenilýär. Mysal üçin, bu madda esasynda sowet goşunlary 1941-nji ýylyň awgustynda Eýrana girdiler. Ikinji Jahan urşunyň başlamagy bilen, 1939-njy ýylyň 4-nji sentýabrynda Eýran özüniň bitaraplygyny yglan etdi we bu barada ýene bir gezek 1941-nji ýylyň 26-njy iýunynda tekrarlady.

1927-nji ýylyň 1-nji oktyabrynda Moskwada Sowet Soýuzy bilen Eýranyň arasynda Bitaraplygyň kepilligi baradaky şertnama iki döwletiň daşary-syýasy

edarylarynyň ýolbaşçylary gol çekdiler. Bu resminamada 1921-nji ýylyň şertnamasy sowet-eýran gatnaşyklarynyň binýady hökmünde tassyklanyldy we taraplar özara haýbat atyş hereketlerinden saklanmak barada borçnama aldylar. Iki döwlet 1921-nji ýylyň şertnamasynda göz önünde tutulmadyk ýagdaýlarda birek-biregiň çäklerine goşunlaryny girizmezlik barada hem borçlandylar. Eger-de taraplaryň biri üçünji tarap bilen urşa giren ýagdaýynda beýleki tarap öz bitaraplygyny saklamaga borçly edildi. Şeýle hem Sowet Soýuzy we Eýran özleriniň haýsy bolsa-da birine gönükdirilen syýasy ýaranlyklara we ylalaşyklara, ykdysady çäklendirmelere we gabawlara gatnaşmazlyk barada ylalaşdylar.

1926-njy ýylyň 24-nji aprelinde Berlin şäherinde Sowet Soýuzy bilen Germaniýanyň arasynda Dostluk we bitaraplyk barada şertnama baglaşyldy. Bu resminamada sowet-german gatnaşyklarynyň hukuk we syýasy esasy hökmünde Rapalla şertnamasynyň garaýyşlary öz beýanyny tapdy. Şertnamanyň 2-nji maddasyna görä, bir tarapa üçünji tarapdan uruş yglan edilen ýagdaýynda, ikinji tarap bitaraplygy berjaý edýär.

1927-nji ýylyň 1-nji oktýabrynda Sowet Soýuzy bilen Eýranyň (Persiýa) arasynda Kepillik we bitaraplyk baradaky şertnama gol çekildi. Bu şertnamanyň 2-nji maddasynda belenilişi ýaly, ylalaşýan her bir tarap beýleki tarapa çozmakdan we onuň garşysyna ähli wehim salyjy hereketlerden, şeýle hem beýleki tarapyň çäklerine harby güýçleri girizmekden saklanýar. Eger-de taraplaryň biri haýsy-da bolsa üçünji tarapyň ýa-da taraplaryň çozuşyna sezewar bolsa, onda ikinji tarap ýüze çykan dawanyň tutuş dowamynda bitaraplygy berjaý etmeklige borçlanýar.

3-nji maddada görkezilişi ýaly, ylalaşýan taraplar beýleki tarapyň guryýerde ýa-da deňizde howpsuzlygyna, şeýle-de onuň bitewüligine, garaşsyzlygyna ýa-da özygtyýarlylygyna garşy gönükdirilen resmileşdirilen görnüşde ýa-da iş ýüzünde gatnaşmazlyga borçlanýar. Mundan başga-da, ylalaşýan taraplaryň ikisi hem üçünji taraplaryň yglan eden ykdysady çäklendirmelerine we gabawlaryna gatnaşmakdan ýüz öwürýärler.

Eýran II Jahan urşunyň turmagy bilen özüniň bitaraplygyny yglan eden bolsa-da, german tarapynyň Eýrandaky işjeňligine şübhe bilen garaýan Britaniýa we Sowet Soýuzy 1941-nji ýylyň 8-nji sentýabrynda eýran topragynda öz goşunlaryny ýerleşdirmek barada ylalaşyk baglaşdylar. 1941-nji ýylyň 15-nji sentýabrynda inlis we sowet goşun bölümleri Tährana girdiler we 16-njy sentýabrda patyşa Reza şah öz ornuny ogly Mohammed Reza Pehlewä berdi we tagtdan düşdi.

ABŞ-nyň täze urşa çolaşmagynyň önüni almak maksady bilen, Kongress 1935–1937-nji ýyllarda üç sany bitaraplyk kanunyny kabul edýär. Bu kanunlar söweşýän taraplara maliýe kömegini bermegi gadagan edýärdi we ýarag ibermeklige embargo, ýagny doly gadagançylyk goýupdy. Harby maksady bolmadyk harytlary nagt görnüşde satyn almak we diňe amerikan gämilerinde ibermek şerti bilen rugsat edilýärdi. 1939-njy ýylyň 4-nji noýabrynda kabul edilen «Bitaraplyk bara-

daky 4-nji kanun» uruşýan taraplara ABŞ-dan ýarag satyn almaga rugsat berýärdi we diňe nagt töleg we amerikan gämilerinde daşalmagy bilen şertlendirilipdi.

1938-nji ýylda Belgiýa, Daniýa, Finlýandiýa, Gollandiýa, Lýuksemburg, Norwegiýa we Şwesiýa Kopengagen şäherinde Bitaraplyk baradaky bilelikdäki Jarnama gol çekdiler. Bu Jarnama esasynda Şwesiýa Gaaga Konwensiýalaryny anyklaýjy «Bitaraplyk düzgünlerini» kabul etdi we II Jahan urşunyň başlanmagy bilen Bitaraplyk baradaky Jarnamany yglan etdi.

Ikinji Jahan urşunyň başlanmagy bilen ýüz beren german-polýak ýaragly çaknyşygynda Şwesiýa 1939-njy ýylyň 1-nji sentýabrynda ýörite Bitaraplyk Jarnamasy bilen çykyş etdi. Şwesiýanyň koroly Gustaw V tarapyndan gol çekilen Jarnamada şeýle diýilýärdi: «Onuň Korol Alyhezretleri Polşa bilen Germaniýanyň arasynda ýüze çykan uruşda Şwesiýanyň doly bitaraplygy saklajakdygy barada aýan etmekligi zerur hasaplaýar. Şwesiýa özüniň bitaraplygy bilen baglylykda, 1938-nji ýylyň 27-nji maýyndaky bitaraplygyň kadalary baradaky öz Jarnamasy-na eýerer. Bu Jarnama şol bir senede Daniýanyň, Finlýandiýanyň, Islandiýanyň, Norwegiýanyň we Şwesiýanyň jarnamalary bilen bilelikde çap edilipdi. Bu beýanat onuň çap edilen gününden başlap, güýje girizilýär we ählumumy dykgata ýetirilýär. Korol Gustaw».

1939-njy ýylyň 3-nji oktýabrynda ýigrimi bir sany amerikan döwleti Panamada bilelikdäki «Umumy Jarnamany» kabul etdiler. 1939-njy ýylyň 5-nji sentýabrynda Prezident D. Ruzwelt ABŞ-nyň bitaraplygy baradaky umumy proklamasiýany yglan etdi.

Bitaraplygyň ähmiýeti II Jahan urşundan soňraky döwürde has-da köp döwletler tarapyndan ykrar edildi. 1949-njy ýylda kabul edilen uruş pidalaryny goramak baradaky dört sany Ženewa Konwensiýalarynda hem uruşda bitarap döwletiň esasy häsiýetnamalarynyň biri kesgitlendi we ol tarapgöýsüzlik bolup durýar. Konwensiýalarda bitarap ýurduň çäklerine geçirilen ýaralylara, hassalara, sanitarlara we ruhanylara deň derejede çemeleşmek barada nygtalýar. Şunuň bilen bir wagtda-da, saglygyny dikelden öňki ýaralylara we hassalara gaýtadan söweş hereketlerine gatnaşmaklyk gadagan edilýär. Şeýlelik bilen bitaraplygyň ynsanperwerlik ähmiýeti berkidildi.

Koreýa ýarym adasynda 1950–1953-nji ýyllarda bolan uruş babatynda köpsanly Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasy yklymlarynyň döwletleri özleriniň bitaraplygyny yglan etdiler. Olar bu hereketlerini 1907-nji ýylyň Gaaga Konwensiýasyna salgylanmak bilen amala aşyrdylar. Bu uruşda ilkinjileriň biri bolup, Indoneziýanyň hökümeti öz bitaraplygyny yglan etdi we koreý wakalaryna goşulmagy goldajakdygy barada aýan etdi. Mundan başga-da, koreý urşuna gatnaşyjy döwletleriň harby gämileriniň indonez suwlaryna girmeklik hukugyndan kesilýändigini barada aýdyldy. Mundan başga-da, koreý urşy babatynda Müsüriň, Siriýanyň, Liwanyň, Ýemeniň, Saud Arabystanynyň hökümetleri bitaraplyga ygrarly bolup galýandyk-

laryny aýan etdiler. Eýranyň we Owganystanyň hökümetleri bolsa Koreýa ýarym adasyna goşun iberip bilmejekdikleri barada BMG-niň degişli haýyşyna jogap berdiler.

Şeýlelik bilen II Jahan urşundan soňra dünýä syýasy tertibi düýbünden üýtgedi we halkara gatnaşyklarynyň täze ulgamy emele geldi. «Sowuk urşun» başlanmagy bilen bolsa bipolar ulgam emele geldi we özara gapma-garşylykly Günbatar we Gündogar diýlip atlandyrylan taraplara bölündi. Şol bir wagtda-da, uruşdan öňki kolonial ölkelerde täze garaşsyz döwletler döredi we olar hem halkara gatnaşyklary ulgamynyň doly hukukly gatnaşyjylaryna öwrüldiler. Diňe 1955–1965 ýyllar aralygynda 34 sany täze döwlet döredi we olar BMG agza boldular.

Soraglar:

1. Bitaraplyk tejribesini nähili toparlara bölüp bolar?
2. I Jahan urşunda bitaraplyk tejribesi nähili bolupdyr?
3. Uruş wagtyndaky bitaraplygyň mazmuny nämeden ybarat?

§8. Goşulyşmazlyk Hereketi bitaraplyk ýörelgesiniň özboluşly ýüze çykmasy hökmünde

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda ýurdumyz dünýäniň ähli sebitleriniň döwletleri bilen ýygjam gatnaşyklary alyp barýar we şol gatnaşyklar gün-günden täze derejelere çykarylýar. Türkmenistan diňe ikitaraplaýyn çäklerde däl, eýsem, halkara guramalarynyň çäklerinde hem gatnaşyklary ösdürmeklige uly üns berýär. Bu günki gün halkara gatnaşyklaryna işjeň gatnaşygy hökmünde tanalýan Türkmenistan häzirki zamanda dürli ugurlarda ýüze çykýan, ähli adamzat üçin ýiti mesele bolup durýan howplaryň, wehimleriň, çagyryşlaryň önüniň alynmagynda we çözülmeginde öz tekliplerini, pikirlerini, maksatlaryny we tejribesini dünýä jemgyýetçiligine aýan edýär. Şunuň bilen birlikde, döwletimiz halkara derejesindäki abraýyny has-da ýokarlandyrmak wezipesini üstünlikli çözüär.

Türkmenistanyň işjeň agza hökmünde hyzmatdaşlygy alyp barýan guramalarynyň biri hem Goşulyşmazlyk Hereketi bolup durýar. Goşulyşmazlyk Hereketi BMG-den soň ululygy boýunça ikinji orunda durýan iri halkara guramasydyr. Häzirki wagtda Goşulyşmazlyk Hereketiniň düzümine dünýäniň 120 döwleti girýär we Hytaý, Braziliýa, Meksika, Gazagystan ýaly onlarça döwletler synçy hökmünde gurama gatnaşýarlar.

Türkmenistan 1995-nji ýylyň oktyabrynda Kolumbiýanyň Kartahena şäherinde bolup geçen Sammitde bu gurama agza bolupdy, şeýle-de özüniň bitaraplyk syýasaty boýunça gatnaşygy ýurtlardan uly goldaw tapypdy. Bu goldaw Türkmenistanyň

geljekde BMG-niň derejesinde bitarap döwlet diýlip ykrar edilmeginde wajyp orun eýeledi. Aşakda Goşulyşmazlyk Hereketiniň taryhy çözgüdiniň teksti getirilýär:

«Goşulyşmazlyk Hereketiniň döwlet we hökümet baştutanlarynyň

11-nji maslahatynyň

JEMLEÝJI NAMASY

1995-nji ýylyň 14–20-nji oktýabry,

Kartahena, Kolumbiýa

(Parça)

II bab. Sebitleýin meseleler. «Aziýa» bölümi

TÜRKMENISTAN

176. Olar Türkmenistany Goşulyşmazlyk Hereketiniň täze agzasy hökmünde mübärekleddiler. Döwletleriň arasynda durnuklylygy we özara düşünişmegi üpjün etmekde Türkmenistanyň oňyn bitaraplyk ýörelgelerine esaslanýan iş bähbitli we ylalaşdyryjylyk wezipesine goldawy beýan etdiler. Olar Türkmenistanyň başlangyjynyň halkara bileleşiginiň ähli agzalary tarapyndan goldanyljakdygyna ynam bildirdiler».

Guramanyň ähli agzalarynyň şol bir wagtyň özünde BMG-niň hem agzasy bolup durýandygyny göz önünde tutup, BMG-niň çäklerinde dünýä ähmiýetli çözgütleriň kabul edilmeginde bu gurama gatnaşyjy ýurtlaryň sesleriň köp bölegini (60%) eýeleýändigini düşnükli. Şol sebäpden hem agza ýurtlar BMG-niň üsti bilen öz maksatlaryny amala aşyrmaga çalyşýarlar. Goşulyşmazlyk Hereketine gatnaşýan döwletler dünýäniň ilatynyň 55%-ni, nebit gorlarynyň 76%-ni we gaz gorlarynyň 53%-ni özünde jemleýärler. Bu bolsa şol ýurtlaryň dünýä ykdysadyýetinde hem uly orun tutýandygyny görkezýär.

Guramanyň ýörelgeleri onuň döredilen ýylyndan bäri köp babatda üýtgedi. Indi agza ýurtlaryň maksady öňki ýaly dünýä syýasatyna «goşulyşmazlyk» däl-de, eýsem, şu günki günün talabyna laýyk gelýän BMG-niň çäklerinde işjeň hereket etmek, halkara meseleleriniň çözülmegine işjeň gatnaşmak, şeýle-de bilelikde halkara meselelerini çözmek arkaly dünýäde parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmek ýaly maksatlara eýermek bolup durýar. Häzirki wagtda Goşulyşmazlyk Hereketiniň halkara gatnaşyklaryndaky ýagdaýy has-da işjeň häsiýete eýe bolýar.

Goşulyşmazlyk Hereketiniň taryhy XX asyryň ortasynda «sowuk urşun» ýaýbaňlanyp ugran döwründe dünýäde dowam edip gelen kolonial ulgamlary ýaş döwletleriň halkara gatnaşyklary ulgamyna girişmegi netijesinde emele gelen ýagdaýlardan gözbaş alýar. Garaşsyzlygyna ýaňy eýe bolan bu täze döwletler üçin derwaýys mesele hökmünde olaryň syýasy we ykdysady özygtyýarlylygyny berkitmek wezipesi esasy orunda durýardy. Olar özüleriniň daşary syýasatyny kesgitlemek bilen harby bileleşiklere we ýaranlyklara girmediler. Bu döwletler tas ýarym asyr dowam eden «sowuk uruşda» bitaraplyk ýörelgesini şöhlendirýän goşulyşmazlyk syýasatyny saýlap aldylar.

Goşulyşmazlyk ýörelgesine eýermeklik bilen aňladylan bitaraplyk ýörelgesi ýaş döwletler üçin olaryň milli bähbitlerini goramakda we halkara gatnaşyklary ulgamynda netijeli diplomatiýany alyp barmakda derwaýys gurala öwürildi. Dartgynly ýagdaýlarda hem bitarap ýurtlar durnuklylygyň we syýasy asudalygyň, parahatçylygy saklamagyň, ýaraglanyşygyň depginlerini peseltmegiň nusgasy bolup hyzmat etdiler.

Bitaraplyk syýasatynyň özboluşly ýüze çykmasy hökmünde «sowuk uruş» ýyllarynyň ilkinji döwründe emele gelen Goşulyşmazlyk Hereketiniň esasy ýörelgelerini görkezip bolar we bu babatda Hindistanyň uly işjeňlik görkezzenligini bellemek zerur.

Goşulyşmazlyk syýasatynyň doktrinasy ilkinji gezek Hindistanyň premýerministri J. Neru tarapyndan 1947-nji ýylyň 4-nji dekabrynda ýurt garaşsyzlygynyň yglan edilmegine bagyşlanan milli mejlisinde yglan edildi. Döwlet garaşsyzlygyny üpjün etmek üçin halkara meseleleriniň çözgüdini tapmaklyga özbaşdak çemeleşmek bilen daşary-syýasy maksatlara ýetmeklik goşulyşmazlygyň esasy wezipesi hökmünde kesgitlenipdi.

«Sowuk uruş» döwründe gapma-garşylykly duran beýik döwletleriň arasynda çeyre hereket etmek babatynda aýtmak bilen, Jawaharlal Neru 1947-nji ýylda «New Republic» žurnalyna beren interwýusynda şeýle diýipdi: «Biz islendik bloklara ýa-da döwletleriň ýaranlygyna gatnaşmaktan gaça durýarys we munuň diňe Hindistanyň däl, eýsem, tutuş dünýäniň parahatçylyk bähbitlerine laýyk gelýändigine düşüňäris».

Bitaraplyk ýörelgeleriniň zerurlygy barada Hindistanyň parlament derejesinde hem nygtalanlygyny ýatlamak ýerlikli bolar. Hususan-da, hindi parlamentiniň ýokary palatasy 1966-njy ýylyň 11-nji awgustynda şol wagtky premýer-ministr Indira Gandiniň durmuşa geçirýän goşulyşmazlyk we parahatçylykly ýaşaşmak syýasatyny tassyklady.

Harby bloklara we ýaranlyklara girmezlik goşulyşmazlygyň bitaraplyga laýyk gelýän esasyňy görkezýär we munuň özi ilkinji nobatda «sowuk uruş» şertlerinde Günbatar bilen Gündogaryň özara gapma-garşylygyndan daşda durmagy aňladýardy. Goşulyşmazlyk hereketine gatnaşýan döwletler ilkinji nobatda urşa ýol bermezlik we parahatçylyk ugrundaky tagallalary bilelikde amala aşyrmaklygy ileri tutulýan wezipe hökmünde öňde goýdular. Goşulyşmazlygyň bitaraplykdan tapawutly ýeri hem bu hereketiň «sowuk uruş» çäklerindäki bar bolan agalyk ediji we basyş görkeziji syýasatynyň astyna düşmezlik maksatlary bilen şertlendirilýärdi. Mysal üçin, 1954-nji ýylyň dekabrynda Delide bolup geçen iň ýokary hindi-ýugoslaw duşuşygynda goşulyşmazlyk syýasatynyň gönüden-göni bitaraplyk bolup durmaýandygy we onuň ilkinji nobatda ählumumy parahatçylyk we howpsuzlyk ugrundaky «sowuk uruşa» garşy syýasatdygy barada aýdyldy.

1961-nji ýylda ýeňiji döwletleriň arasynda Berlin bilen baglanyşykly ýüze çykan dartgynly ýagdaýdan soňra, bitaraplyk syýasatyna ymtylýan ýurtlar özara

hereketleri amala aşyrmak we milli bähbitlerini goramak üçin zerur bolan halkara-syýasy binýady döretmäge girişdiler. 1961-nji ýylyň sentýabrynda Belgrad şäherinde Goşulyşmazlyk Hereketiniň birinji konferensiýasy boldy we onda resmi däl ýagdaýda Ýugoslawiýa we Hindistan önbaşçy bolup çykyş etdiler. Bu herekete Müsür, Indoneziýa, Gana, Owganystan, Birma we beýleki ençeme döwletler işjeň gatnaşdylar. Bu hereketiň giňden ösmegi bilen, geçen asyryň 80-nji ýyllaryna çenli onuň agzalarynyň sany 100-den geçdi. Ýeri gelende, häzirki wagtda Goşulyşmazlyk Hereketine 120-ä golaý döwletiň, şol sanda Türkmenistanyň hem gatnaşýanlygyny bellemek zerurdyr.

Goşulyşmazlyk Hereketine agza döwletler öz üstlerine degişli borçnamalary aldylar we olaryň esasyalary şulardan ybaratdyr:

- garaşsyz daşary syýasaty amala aşyrmak we dürli syýasy-döwlet gurluşy bolan ýurtlaryň özara parahatçylykly ýaşasamak ýörelgesini kabul etmek;
- beýik döwletleriň haýsy-da bolsa biriniň gatnaşýan harby ýaranlyklaryna girmezlik;
- harby bloklara gatnaşmazlyk we bitaraplyk bilen bir ýere sygyşmaýan borçnamalary ýükleýän paktlara gatnaşmazlyk;
- öz çäklerinde harby bazalaryň döredilmegine ýol bermezlik;
- parahatçylykly ýaşasamak ugrunda çykyş etmek we milli azat edijilik hereketlerini goldamak.

Ýeri gelende, Goşulyşmazlyk Hereketiniň ilkinji garaýyşlarynyň Aziýa we Afrika ýurtlarynyň Bandung konferensiýasynda emele gelip ugrandygyny bellemek zerur. Bu konferensiýa Indoneziýanyň Bandung şäherinde 1955-nji ýylyň 18–24-nji aprelinde 29 döwletiň gatnaşmagynda bolup geçdi.

Bu forumyň jemleýji resminamasy halkara gatnaşyklarynyň we parahatçylykly ýaşasmagyň «Pança şıla» atlandyrylan 5 ýörelgesiniň üstüni ýene-de şonçasy bilen doldurdy we 10 ýörelge şu mazmuna eýe boldy:

1. Adam hukuklaryna, BMG-niň tertipnamasynyň ýörelgelerine we maksatlaryna hormat goýmak.
2. Çäk (territorial) bitewülige hormat goýmak.
3. Ähli jynslaryň (rasalaryň) we milletleriň deňligi.
4. Interwensiýadan we içki işlere gatyşmaklykdan ýüz öwürmek.
5. Her bir ýurduň BMG-niň tertipnamasyna laýyklykda öz-özünü goramak we bilelikdäki goranmak hukugyna hormat goýmak.
6. Bilelikde goranmak baradaky ylalaşyklaryň hususy bähbitler ýa-da haýsy-da bolsa bir beýik döwletiň bähbitlerine görä ulanylmagyndan we beýleki ýurtlara basyş etmekden ýüz öwürmek.
7. Territorial bitewülige ýa-da syýasy garaşsyzlyga garşy agressiýadan ýüz öwürmek.
8. Halkara jedelleriň parahatçylykly ýollar bilen kadalaşdyrylmagy.

9. Özara bähbitlere we hyzmatdaşlyga goldaw bermek.

10. Adalata we halkara borçlara hormat goýmak.

Ýokarda agzalan «Pança şila» parahatçylykly ýaşaşmagyň 5 ýörelgesi 1954-nji ýylda baglaşylan hindi-hytaý ylalaşygynda kesgitlenipdi we olar şulardan ybaratdy:

1. Territorial bitewüligi we özygtyýarlylyga özara hormat goýmak.

2. Hujum etmezlik.

3. Içki işlere goşulýşmazlyk.

4. Deňlik we özara peýda.

5. Parahatçylykly ýaşaşmak.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2012-nji ýylyň 30-njy awgustynda, Tähranda geçirilen Goşulýşmazlyk Hereketine gatnaşyjy ýurtlaryň döwlet we hökümet Baştutanlarynyň 16-njy Sammitine gatnaşmak üçin Eýran Yslam Respublikasynda iş sapary bilen boldy. Forumyň gün tertibinde dünýäde howpsuzlygy, durnukly jemgyýetçilik-ykdysady ösüşi, global meseleler, gumanitar hyzmatdaşlyk ýaly halkara möhüm meseleler goýuldy.

Türkmenistanyň Prezidenti Goşulýşmazlyk Hereketiniň bolup geçen duşuşygynda eden çykyşynda şeýle diýip nygtady: «Türkmenistan özüniň halkara gatnaşyklarynda alyp barýan işinde Goşulýşmazlyk Hereketiniň ählumumy parahatçylygy pugtalandyrmaga, ýaragsyzlanmak boýunça işleri goldamaga we halkara meselelerini diplomatik usullar bilen çözmäge gönükdirilen esasy ýörelgelerine pugta eýerýär. Türkmenistan dünýäde islendik dawaly ýagdaýlar, olaryň gerimine garamazdan, diňe syýasy serişdeleriň üsti bilen we gepleşikler arkaly çözülmelidir diýip, hasap edýär. Muňa üýtgeşsiz garaýandygymyzy hem aýratyn bellemek isleýärim. Şoňa görä-de, häzirki döwürde halkara gatnaşyklarynyň bütin ulgamyny ösdürmäge gönükdirilen hil taýdan täze çemeleşmeleri kesgitlemek möhüm mesele bolup durýar. Biz bu meselede Goşulýşmazlyk Hereketiniň tejribesini, hususan-da, öňki ýokary derejeli duşuşyklaryň netijelerini peýdalanyp bilerdik. Şol duşuşyklaryň çözgütlerinde halkara gatnaşyklaryny syýasy-hukuk taýdan düzgünleşdirmegiň esaslary goýuldy».

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow: «Ýurdumyzyň hemişelik Bitaraplyk halkara-hukuk ýagdaýynyň ykrar edilmegi babatda Türkmenistan üçin Goşulýşmazlyk Hereketine gatnaşmagyň aýratyn manysy bardyr» diýip belledi. Milli Liderimiz Türkmenistanyň Goşulýşmazlyk Hereketine 1995-nji ýylyň oktyabrynda kabul edilendigini, Kartahenadaky ýokary derejeli duşuşygyň Türkmenistanyň öz bitaraplygyny öňe sürmekde tapgyrlyýyn waka bolandygyny, 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda bolsa Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň Türkmenistanyň hemişelik Bitarap döwlet hökmünde halkara-hukuk ýagdaýyny berkiden Kararnamany biragyzdan kabul edendigini aýtdy.

Milli Liderimiz häzirki zamanyň derwaýys meseleleriniň hatarynda gumanitar meseleler babatda alnyp barylýan halkara hyzmatdaşlygy howpsuzlygy we durnuk-

lylygy milli, sebit we ählumumy derejelerde pugtalandyrmak boýunça edilýän bilelikdäki tagallalaryň möhüm bölegidir diýip belledi. Döwlet Baştutanymyz şunuň bilen baglylykda, belent ynsanperwerlik taglymatlarynyň we gymmatlyklarynyň Goşulyşmazlyk Hereketiniň esasyňy düzüändigini nygtady we Türkmenistanyň ynsan şahsyýetini ösdürmek üçin has amatly şertleri döretmek boýunça alyp barýan hyzmatdaşlygymyza zerur bolan goşmaça itergileriň berilmegini maksadalaýyk hasaplaýandygyny aýtdy. Türkmenistanyň Prezidenti dünýäde bosgunlaryň has köp böleginiň Goşulyşmazlyk Hereketine girýän ýurtlaryň paýyna düşýändigini gynanmak bilen tassyklamaly bolýarys diýip belledi. Hormatly Prezidentimiz bu guramanyň ýakyn geljekde etmeli işiniň gün tertibine özbaşdak ugur hökmünde ynsanperwer meselelerini goşmak meselesine seretmegini teklip etdi.

Hereketiň ýörelgeleri geçen taryhy döwürde köp tarapdan kämilleşdirildi. Häzirki eýýamda bu gurama agza ýurtlaryň maksady öňki ýaly dünýä syýasatyna «goşulyşmazlyk» däl-de, eýsem, şu günki günün talabyna laýyk gelýän BMG-niň çäklerinde işjeň hereket etmek, halkara meseleleriniň çözülmegine işjeň gatnaşmak, şeýle-de bilelikde halkara meselelerini çözmek arkaly dünýäde parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmek ýaly meseleleri öz içine alýar. Häzirki wagtda Goşulyşmazlyk Hereketiniň halkara gatnaşyklaryndaky ýagdaýy has-da işjeň häsiýete eýe bolýar.

Şeýlelik bilen goşulyşmazlyk ýörelgeleriniň we bitaraplyk syýasatynyň belli bir derejede umumylyklarynyň, şol bir wagtda-da özara tapawutlarynyň bardygyny görmek bolýar.

Soraglar:

1. Bitaraplyk bilen goşulyşmazlygyň umumylygy barmy?
2. Goşulyşmazlyk hereketi haýsy şertlerde döräpdir?
3. Türkmenistanyň bu herekete gatnaşygy barmy?

III BAP

BITARAPLYK SYÝASATYNYŇ ESASY GÖRNÜŞLERI WE HALKARA-HUKUK ESASLARY

§ 1. Daşary syýasatda hemişelik we oňyn bitaraplyk ýörelgeleri

Bitaraplyk syýasaty wagt babatynda hemişelik bolmak bilen bir wagtda ol oňyn mazmuna eýe bolup biler. Ýokarda ýatlanylşy ýaly, hemişelik bitaraplyk halkara-hukuk derejesi parahatçylyk wagtynda hem, uruş döwürlerinde hem dowam edýär. Öz-özünü goramak bilen bagly ýagdaýlardan başga halatlarda, ähli uruşlara gatnaşmaktan hemişelik ýüz öwren döwlet hemişelik bitarap döwlet hasap edilipdir. Hemişelik bitarap döwlet urşa we ýaragly gapma-garşylyklara gatnaşmaýar, harby bileleşiklere girmeyär, öz territoriýasynda daşary ýurt döwletleriniň harby bazalarynyň döredilmeginerazylyk bermeýär.

Uruş şertlerinde dörän bitaraplygyň taryhy has irki döwürlerden başlanýar. Şunlukda, eger bitaraplyk syýasaty ilki başda ol ýa-da beýleki bir döwletiň urşa gatnaşmazlygy görnüşinde dörän bolsa, onda häzirki zaman halkara gatnaşyklarynda ol has giň ähmiýete eýe boldy. Bu diňe bir harby hereketleriň alnyp barylýan döwri bilen bagly bolman, eýsem, döwletleriň arasyndaky parahatçylykly gatnaşyklar bilen bagly anyk borçnamalarda hem öz beýanyny tapdy. Şol bir wagtyň özünde hemişelik bitaraplyk urşa garşy alnyp barylýan hereketleri inkär etmeýär, tersine bitarap döwletiň öz-özünü goramaklygy üçin çäklendirilmedik hukuklary göz önünde tutýar.

Has giň manyda hemişelik bitaraplyk bu döwletiň halkara-hukuk derejesi bolup durýar we onuň çäklerinde döwletiň bitaraplyk borçlary kesgitlenilýär. Olaryň esasy mazmuny bolup geçýän ýa-da geljekde ýüze çykyp biläýjek uruşlaryň hiç haýsysyna gatnaşmazlyk we şeýle uruşlara girişmäge iterip biljek hereketlerden gaýra durmak bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda, hemişelik bitarap döwletler harby-syýasy bileleşiklere gatnaşmaýarlar, öz çäklerinde daşary ýurt harby bazalaryny ýerleşdirmekden ýüz öwürýärler, köpçülikleýin heläkçilige getiriji ýaraglara

garşy çykyş edýärler, ýaragsyzlanmak, döwletleriň arasyndaky özara ynamy we hyzmatdaşlygy ösdürmek ugrundaky halkara tagallalaryna işjeň goldaw berýärler.

Şeýlelik bilen bitaraplyk ýörelgeleri diňe uruş wagtynda däl, eýsem, parahatçylyk döwründe hem durmuşa geçirilýär. Ýokarda aýdylyşy ýaly, bitaraplyk derejesi döwletiň öz-özünü goramaklygyna päsgelçilik döretmeýär.

Hemişelik bitaraplygyň hukuk taýdan berkidilmegi birnäçe ýollar bilen amala aşyrylýar. Mysal üçin, gyzyklanýan döwletler haýsydyr bir beýleki döwletiň bitaraplygy barada degişli halkara şertnamasyny baglaşyp biler. Şeýle şertnamanyň güýji wagt babatynda çäklendirilmeýär we ol geljege tarap gönükdirilendir. Boýun alan borçnamalaryna görä, hemişelik bitarap döwlet hatda uruş hereketleri başlanan halatynda hem öz bitaraplygyny saklamalydyr, hususan-da, ol uruş döwrüniň bitaraplygy baradaky halkara-hukuk kadalaryny berjaý etmelidir.

Häzirki döwürde Türkmenistan bilen bir hatarda, birnäçe döwletler hemişelik bitaraplyk halkara-hukuk derejesine eýedir we olaryň arasynda ilkinji nobatda Şweýsariýany (1815 ý.), Lihtenşteýni (1868 ý.), Watikany (1929 ý.), San-Marinony (1939 ý.), Awstriýany (1955 ý.), Laosy (1962 ý.), Maltany (1981 ý.) we Kambojany (1991 ý.) görkezip bolar.

Soňky ýyllarda oňyn bitaraplyk ýörelgeleriniň hem mazmun taýdan has-da kämilleşendigini nygtamak ýerlikli bolup durýar. Ol ilkişada metropolialaryň agalygyndan erkinlige çykmaklyga gönükdirilen bolsa, soňra döwletiň harby bloklara gatnaşmazlyk we parahatçylyk ugrundaky göreş, uruş döwründe bolsa milli bähbitlere görä bolan garaýyşlara eýermek ýörelgelerini hem iş ýüzünde berkitdi. Oňyn bitaraplygyň iň esasy wezipesi hökmünde ýaş garaşsyz döwletleriň halkara gatnaşyklary ulgamynda doly hukukly subýekt bolmak bilen, milli ösüşi üçin oňaýly daşary-syýasy şertleri üpjün etmeklik öňe sürüldi. Bu wezipe aýratyn hem metropolialaryň täsirini peseltmek we aradan aýyrmak babatynda wajyp ähmiýete eýe boldy.

Mundan başga-da, oňyn bitaraplyk strategik taýdan wajyp çäklerde ýerleşen döwletleriň howpsuzlygyny üpjün etmekde we olaryň dürli dawalara goşulmagynyň öňüni almakda derwaýys häsiýete eýe boldy. Bu aýratyn hem Ýakyn we Orta Gündogar, Aziýa-Ýuwaş umman sebitlerinde has aýdyň ýüze çykdy. Mysal üçin, 1951-nji ýylda Müsür «Orta Gündogar serkerdeligine» girmekden boýun gaçyrdy, Indoneziýa bolsa SEATO bloguna girmekden saklandy.

Oňyn bitaraplyk ony kabul eden döwletlere giň hukuklary bermek bilen birlikde, olaryň üstüne birnäçe wajyp borçlary hem ýükleýär. Şeýle hukuklaryň we borçlaryň şu aşakdaky mysallaryny getirip bolar:

1. Agressiw harby bloklara gatnaşmazlyk.
2. Bitaraplyga garşy gelýän ähli paktlardan çykmaklyk.
3. Öz çäklerinde öňden bar bolan harby bazalary ýapmak we olary gurmaklygy gadagan etmek.

4. Öz çäklerinde daşary ýurt goşunlarynyň bolmagyny gadagan etmek.
5. Özünüň howa giňişligini beýleki döwletleriň garşysyna ıçalylyk, ýadro urşy, harby raketalary geçirmek we ş.m. duşmançylykly maksatlar bilen ulanmaklygy gadagan etmek.
6. Öz çäklerinde agressiýany goldamaga gönükdirilen ýardamyň görkezilmegine ýol bermezlik.
7. Beýik we iri döwletler tarapyndan geçirilýän harby çärelerе gatnaşmazlyk.
8. Ýadro ýaragyna eýe bolmagy we ony öz çäklerinde synagdan geçirmegi gadagan etmek.
9. Uruş bolan ýagdaýynda bitaraplygyny saklap galmak hukugyna eýe bolmak.

Ýurduň çäklerinde harby bazalary ýerleşdirmеzlik, harby bloga girýän döwlet bilen harby okuwlary geçirmezlik we oňa ýarag kömegini bermezlik oňyn bitaraplygyň häsiýetli tarapy bolup durýar. Güýç ulanmak ýa-da güýje daýanmak bilen basyş görкеzmek hem oňyn bitaraplyk syýasaty bilen bir ýere sygyşmaýar. Oňyn bitaraplyk syýasatyny alyp barýan döwletler häzirki zamanyň derwaýys meseleleri ara alnyp maslahatlaşylanda ýa-da maksadalaýyk çözgütler gözlenilende gapdalda durmaýarlar we bu babatdaky bilelikdäki tagallalara işjeň goşulýarlar. Bu aýratyn hem ählumumy we doly ýaragsyzlanmak, dawalary parahatçylykly çözmek ýaly ugurlarda has aýdyň ýüze çykýar. Wagт babatynda oňyn bitaraplyk durnukly häsiýete eýedir we ol öz hereketini gysga wagтlaýyn bähbitlere görä tamamlamaýar. Oňyn bitaraplygyň halkara-hukuk görnüşleri babatynda aýdylanda, onuň birnäçe ýollar we usullar arkaly resmileşdirilýändigini nygtap bolar:

1. Bitaraplyk barada birtaraplaýyn jarnamalaryň ygлан edilmegi we onuň milli kanunçylykda berkidilmegi.
2. Oňyn bitaraplygyň ýörelgelerini kabul edýän we berkidýän ikitaraplaýyn kommýunike ýa-da ylalaşyklaryň baglaşylmagy.
3. Dürli harby-syýasy bileleşiklere ýa-da bloklara goşulmadyk ýurtlaryň maslahatlaryndaky bilelikdäki kararlaryň kabul edilmegi, köptaraplaýyn halkara şertnamalaryna gol çekilmegi.

Ýokardaky görnüşleriň halkara tejribesinde has giň ýaýrany harby bloklara gatnaşmazlyk baradaky jarnamalar bolup durýar we adатça olar degişli ýurduň hökümeti tarapyndan ygлан edilýär. Mysal üçin, 1948-nji ýylda Şwesiýanyň hökümeti parahatçylyk döwründe harby bloklara goşulmajakdygyny ygлан etdi. 1950-nji ýylda bolsa bu döwletiň Reýhstagynda Şwesiýanyň daşary syýasaty baradaky Jarnamany kabul etdi we onuň esasynda bitaraplygyň durýandygy barada aýan edildi.

Şeýlelik bilen hemişelik we oňyn bitaraplyk ýörelgeleriniň halkara gatnaşyklarynda giňden ulanylýandygyny görmek bolýar. Olaryň netijeli amala aşyrylyşyna Türkmenistanyň toplan tejribesi hem şaýatlyk edýär.

Soraglar:

1. Hemişelik bitaraplygyň mazmuny nämede?
2. Oňyn bitaraplyga mysallary getiriň.
3. Bitaraplygy resmileşdirmegiň nähili ýollary bar?

§ 2. Uruş şertlerindäki bitaraplygyň halkara-hukuk esaslarynyň döredilmegi

Bitaraplygyň asyl manysy ilkinji nobatda haýsydyr bir döwletiň ol ýa-da beýleki uruşa ýa-da uruş hereketlerine goşulmazlyk isleginden gelip çykýar. Şol bir wagtda-da, uruşuň gerimi näçe giň bolsa-da, oňa gatyşman galan döwletler bolýar. Uruş wagtyndaky bitaraplyk – bu uruşa gatnaşmaýan we uruşyň taraplara ýardam bermekden saklanýan döwletiň aýratyn hukuk derejesidir. Şol bir wagtda hemişelik bitaraplyk, kesgitli şertlerdäki we döwürdäki bitaraplyk we döwletara şertnamasyndan gelip çykýan bitaraplyk derejeleri hem uruş ýagdaýlarynda ulanylyan bitaraplyk ýörelgelerini öz içine alyp bilerler.

Halkara hukugynda bu ýagdaý bilen baglylykda bitaraplygyň şeýle derejeleri tapawutlandyrylýar:

1. Hemişelik bitarap döwletler.
2. Anyk alnan uruş babatynda bitarap döwletler.
3. Uruşa gatnaşmaýan beýleki döwletler.

Hemişelik bitaraplyk parahatçylyk wagtynda-da, uruş döwründe-de hereket edýär. Şeýle döwletler diňe öz-özünü goramak üçin onuň üstüne çozuş eden tarapa garşy uruşa başlap biler. Şol bir wagtda-da, hemişelik bitarap döwlet hiç haçan uruşa, harby ýaranlyklara gatnaşmazlyk (şol sanda – özara harby ýardam bermek baradaky ikitaraplaýyn şertnamalara), öz çäklerini daşary ýurt harby bazalary ýa-da beýleki harby maksatlar üçin bermezlik barada borçnamalary öz üstüne alýar.

Hemişelik bitaraplyk halkara-hukuk derejesine eýe bolan döwlet uruşa gatnaşmaýar we onuň kabul eden bitaraplyk baradaky jarnamalary we milli kanunlary uruş hereketleriniň şertlerinde uly ähmiýete eýedir. Şol bir wagtda-da, özüniň bitaraplygyny üpjün etmek üçin ol degişli çäreleri amala aşyrýar. Ol çäreler döwletiň daşary we içeri işleri babatynda hereket etmek bilen ýurt içindäki we daşyndaky edaralara hem-de raýatlara degişli bolup biler. Hususan-da, döwlet özüniň bitaraplygy baradaky jarnamasyny ýa-da beýannamasyny yglan edip biler.

Bitaraplyk babatynda aýdylanda, onuň XX asyra çenli halkara hukugyna esasan hem uruş hukugyna (*jus ad bellum*) daýanandygyny ýatlap geçmek ýerliklidir. Uruş hukugyna görä, dawaly tarap bolup durýan islendik döwlet jeddeleri parahatçylykly kadalaşdyrmagyň deregine olaryň uruş bilen çözülişini saýlap almak mümkinçiligine eýe bolup durýardy. Şol bir wagtda-da, halkara hukugy uruşy ilki

başlan tarap bilen basybalyjynyň pidasy bolan tarapyň arasynda aratapawut goýmaýardy we olary deň derejede goýýardy. Ýagny urşa başlap, ilkinji hüjüme geçen tarap hem, goranmaga mejbur bolup urşa girişen tarap hem deň hukukly hasaplanýardy. Bu babatda diňe bir talap bardy – ol hem uruş kadalaryny we döplerini berjaý etmeklikdi. Ýeňiji günäkär hasaplanmaýardy.

1899-njy ýylda Niderlandlaryň Gaaga şäherinde bolup geçen Birinji parahatçylyk konferensiýasynda «Gaaga Konwensiýalary» atly birnäçe Konwensiýa kabul edildi. Şunuň bilen halkara dawalarynyň parahatçylykly çözülişini üpjün etmäge gönükdirilen halkara-hukuk ulgamynyň häzirki zaman taryhyndaky ilkinji binýatlyk esasy döredildi. Bu ulgam parahatçylykly çözüliş baradaky iş ýüzünde ulanylýan ýörelgeleriň we çemeleşmeleriň bir halkara-hukuk resminamalar toplumyna girizilmegi we rejelenmegi üçin esas boldy. Gaaga konferensiýanyň işine 29 döwlet, şol sanda Beýik Britaniýa, ABŞ, Germaniýa, Fransiýa, Italiýa, Skandinawiýa döwletleri, Ýaponiýa gatnaşdylar. Konferensiýada 3 sany Konwensiýa gol çekildi:

1. Halkara çaknyşyklarynyň parahatçylykly çözülmegi barada.
2. Guryýer uruşlarynyň kanunlary we döpleri barada.
3. Deňiz urşunda ýaralylar we hassalar babatyndaky 1864-nji ýylda kabul edilen Ženewa Konwensiýasyny ulanmak barada.

Mundan başga-da, konferensiýada harby hereketleri alyp baryş serişdelerini çäklendirmek baradaky 3 sany Konwensiýa kabul edildi. Olar partlaýjy maddalaryň howa şarlaryndan taşlanmagyny, demikdiriji ýa-da zäherleýji gazlary bolan partlaýjy serişdeleri we adamyň bedenine towanyp çümýän gülleleri ulanmaklygy gadagan etmekligi göz önünde tutýardy.

1907-nji ýylda Gaaga şäherinde Ikinji parahatçylyk konferensiýasy geçirildi we oňa eýýäm 44 döwlet gatnaşdy. Bu konferensiýada hem giň gün tertibine girdy we kabul edilen resminamalar şu meselelere degişli boldy:

- halkara jeddelerini parahatçylykly ýollar bilen çözmek;
- bergiler baradaky şertnamalaýyn borçnamalar talap edilende güýç ulanmaklygy çäklendirmek;
- uruş hereketlerini başlamak tertibi;
- guryýer urşunyň kanunlary we döpleri;
- deňiz urşunyň kanunlary we döpleri;
- çendenäşe ejir çekdiriji zäherleri, ýaraglary, partlaýjylary we jisimleri ulanmaklygy gadagan etmek;
- guryýer we deňiz uruşlarynda bitaraplyk kadalary.

Gaaga Konwensiýalary şu günki günde hem ahlumumy ykrar edilen we hereket edýän halkara-hukuk resminamalary bolup durýar. Taryhy we syýasy tejribäniň baýlaşmagy bilen, bitaraplyk ýörelgeleri has kesgitli görnüşe eýe boldular we olardan gelip çykýan kadalary gyşarnyksyz berjaý etmek babatyndaky halkara-hukuk

resminamalary kabul edildi. Ýaragly bitaraplygyň ýörelgeleri, mysal üçin, bitarap döwletiň çäklerinden ýarag we goşun geçirmezlik, olarda harby bazalary döretmezlik baradaky düzgünler 1907-nji ýylda baglaşylan guryýer uruşlarynda bitaraplyk baradaky V Gaaga Konwensiýasynda berkidildi we suwasty gämileriň söwda gämilerine garşy hüjümine 1937-nji ýylyň London protokolynda öz beýanyny tapdy.

Uruş ýagdaýy dörän halatynda uruşýan döwletler bitarap döwlete bu barada mälim etmelidir. 1907-nji ýylyň Gaaga Konwensiýasyna görä, bitarap döwlet beýleki döwletleriň özara uruş ýagdaýyny diňe olardan bu baradaky resmi habary alanyndan soň güýji bar hasap edýär. Emma resmi habar alynmasa-da, ýöne uruş hakykatdan hem döränligini bilýän bitarap döwlet habaryň gelmänligine salgylanyp bilmeýär we uruş ýagdaýyny ykrar etmeli bolýar. Degişli döwletiň bitaraplyk ýagdaýy bolsa beýleki döwletleriň arasynda söweş hereketleriniň başlamazyndan has ön, ýagny uruş ýagdaýynyň alamatlarynyň ýüze çykmagy bilen başlanýar. Uruşýan taraplar bitarap döwleti urşa gatnaşmazlykda aýyplap bilmeýärler ýa-da haýsydyr bir döwleti bitaraplyga mejburi borçlandyryp hem bilmeýärler.

Uruş döwründäki bitaraplyga halkara gatnaşyklary ulgamynda ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn ylalaşyklaryň, şertnamalaryň we konwensiýalaryň uly topary bagyşlanandyr. Olaryň arasynda şu resminamalary görkezip bolar: Guryýer uruş döwründe bitarap döwletleriň we şahslaryň hukuklary we borçlary baradaky Konwensiýa (*Gaaga ş., 1907 ý., 18-nji oktyabr*), Deňiz uruş döwründe bitarap döwletleriň we şahslaryň hukuklary we borçlary baradaky Konwensiýa (*Gaaga ş., 1907 ý., 18-nji oktyabr*), Russiýa bilen ABŞ-nyň arasyndaky deňiz bitaraplygy baradaky Konwensiýa (*Washington ş., 1854 ý., 10-njy iýul*) we beýlekiler.

1907-nji ýylda kabul edilen Gaaga Konwensiýalary ýörite guryýer (V Konwensiýa) we deňiz uruşlary baradaky (XIII Konwensiýa) bitaraplyk kadalaryny beýan edýär. Ol Konwensiýalara görä, bitarap döwletleriň çäklerinde uruş alyp barmak, olary harby maksatlar üçin ulanmak, hakyna tutma urşujylary toplamak gadagandyr. Uruşýan döwlet öz goşunyny bitarap ýurduň çäklerine girizmeli däl. Şeýle ýagdaý dörän halatynda, daşary ýurt esgerleri uruş tamamlanýança internirlenýär.

Bitarap döwletler beýleki bitarap ýa-da uruşýan döwletler bilen päsgelçiliksiz söwda gatnaşyklaryny alyp baryp bilerler. Emma bitarap döwletiň uruşýan taraplara harby gämileri, ýarag, ok-däri we beýleki harby maksatly enjamlary bermäge hukugy ýokdur. Uruş şertlerinde bitarap döwlet öz-özünü goramak hukugyna eýedir we öz çäklerine lukmançylyk we ynsanperwerlik maksatlary bilen uruşýan taraplaryň ýaralylaryny we bosgunlaryny goýberip biler. Halkara hukugyna görä, her bir döwlet özüniň garaşsyz we özygtyýarly daşary syýasatyny alyp barýar we onuň çäklerinde ol ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn gatnaşyklary öz saýlap alan ýörelgelerine laýyk alyp barmaga, şol sanda bitaraplyk syýasatyny hem ýöretmäge haklydyr. Bitaraplygyň esasy ýörelgesi uruş hereketlerine düýbünden gatyşmazlyk bolsa-da, uruşýan taraplaryň haýsydyr birine hoşniýetli garamaklygy (neutralité bi-

enveillante) aradan aýyrmandyr. Şunuň bilen baglylykda şu aşakdaky borçnamalar gelip çykypdyr:

1. Bitarap döwlet öz çäklerinde hiç hili uruş hereketlerine ýa-da olaryň uruşýan taraplaryň dowam etmegine ýol bermeli däldir. Şol bir wagtda-da, bitarap döwlet öz bitarap çäklerinden daşarda uruşýan taraplaryň harby çärelerine päsgel bermeli däldir.
2. Bitarap döwlet öz raýatlaryna uruşa goşulmaga rugsat bermeli däldir.
3. Bitarap döwletiň, harby hereketlerden gelip çykýan mümkinçiliklere görä, uruşýan taraplar bilen parahatçylykly gatnaşyklary saklamaga we söwda aragatnaşyklaryny alyp barmaga hukugy bardyr. Bu ýagdaýda bitarap döwlet harby kontrabanda we kanuny esasyda yglan edilen blokada baradaky kararlary bozmaly däldir.

Uruş şertlerindäki bitaraplygyň guryýer, suw we howa uruşlary wagtlaryndaky ýörelgeleri we halkara-hukuk kadalary tapawutlandyrylýar. Olar soňky birnäçe asyryň dowamynda ýüze çykan halkara ýagdaýlar mynasybetli ençeme halkara-hukuk resminamalarynda we iş ýüzünde amala aşyrylan hereketleriň tejribesinde öz beýanyny tapdy. Umuman alnanda, uruş şertleri bilen ýüze çykýan bitaraplyk halkara syýasatynyň we hukugynyň iň gadymy institutlarynyň biri bolup durýar.

Şeýle resminamalaryň hatarynda Guryýer urşy bolan wagtynda bitarap döwletleriň we şahslaryň hukuklary we borçlary baradaky 1907-nji ýylyň Gaaga Konwensiýasyny, Suwda uruş bolanda bitarap döwletleriň hukuklary we borçlary baradaky 1907-nji ýylyň Gaaga Konwensiýasyny, Deňiz bitaraplygy barada 1928-nji ýylda Gawana maslahatynda kabul edilen Konwensiýany, Uruş pidalaryny go-ramak baradaky 1949-njy ýylyň Ženewa Konwensiýalaryny we 1977-nji ýylda ka-bul edilen olara Goşmaça protokollary görkezip bolar.

Ýokarda görkezilen konwensiýalarda bitarap döwletiň borçlary we hukuklary kesgitlenilýär we şeýle döwletiň çäklerinde uruş hereketleriniň ýaýbaňlanmagyna ýol bermezlik esasy maksat hökmünde hyzmat edýär. Hususan-da, bitarap döwlet:

- uruşýan taraplara ýarag we harby kömegini bermeli däl;
- uruşýan taraplaryň goşunlarynyň we harby transportynyň öz çäklerinden geçmegine rugsat bermeli däl;
- hakyna tutma urşujylary toplamaga we öz çäklerinde uruşýan taraplaryň hatarynda çykyş edýän harby düzümleriň döredilmegine ýol bermeli däl;
- öz çäklerinde uruşýan taraplaryň radiostansiýalarynyň we beýleki aragat-naşyk serişdeleriniň ornaşdyrylmagyna rugsat bermeli däl;
- uruşýan taraplaryň haýsy-da bolsa birini üpjün etmek üçin harby kontraban-dany, ýagny gaçgak ýükleri daşamaly däl we beýlekiler.

Bitarap döwlet özüniň garaşsyzlygyna, özygtyýarlylygyna kast edilmegine garşy öz ýaragly güýçleri bilen gaýtargy bermäge hukuklydyr.

Bitarap döwlet uruşýan taraplaryň hassalaryny we ýaralylaryny öz çäklerinden geçirmäge rugsat berip biler;

Bitarap döwletleriň şahslary uruşýan taraplaryň haýsy-da bolsa biriniň goşunyňa meýletinçi hökmünde girip biler.

Soraglar:

1. Bitaraplygyň nähili derejeleri tapawutlandyrylýar?
2. Uruş hukugy näme?
3. Gaaga Konwensiýalary haçan kabul edildi?

§ 3. Deňizde we suw ýollarynda bitaraplyk ýörelgeleriniň ykrar edilmegi

Halkara deňiz gatnaşyklaryndaky bar bolan söwda we söwda ýollarynyň howpsuzlygy, uruş hereketleri we blokada, gäminiň üstündäki baýdak we ýüküň eýeçiligi we başga-da köp çylşyrymly ýagdaýlar dürli halkara-hukuk, şol sanda bitaraplyk meseleleriniň işlenilip düzülmeginde düýpli kynçylyklary emele getiripdir.

Mundan başga-da, bitarap deňiz söwdasyna uruşýan taraplara ýardam bermegiň bir görnüşi hökmünde garalan halatlary hem bolupdyr. Mysal üçin, 1494-nji ýylda Şwesiýa bilen uruş alyp barýan Daniýanyň koroly bu duşmançylykly ýurt bilen islendik bitarap söwdany gadagan edipdir. Eger-de bitarap gämide uruşýan tarap üçin niýetlenen ýarag alnyp barylýan bolsa, onda ol ýük doly görnüşde konfiskasiýa edilipdir, ýagny öwezi dolmazdan ele geçirilipdir. Bu ýerde gäminiň bitarap döwletiň baýdagynyň astynda bolmagy nazara alynmandyr. Gäminiň üstündäki baýdagyň gämidäki bikanun ýüki goramaýanlygy baradaky kada soňra döwletara şertnamalarynda we beýleki halkara-hukuk resminamalarynda öz beýanyny tapypdyr. Mysal üçin, olar XIV asyrdan reýjelenen görnüşe getirilen «Konsolate del Mare» (*ispança: Consolato del Mare*) atly deňiz kadalarynda hem berkidilipdir. «Konsolate del Mare» XI–XIV asyrlar döwründe toplanan gadymy ispan deňiz söwdasynyň däpleriniň öz içine alypdyr. Bu kadalar toplumy şu aşakda görkezilen ýörelgeleri kesgitläpdir:

1. Gäminiň üstündäki bitarap baýdak gämide tapylyan we duşmançylykly ýurda degişli bolanlygy sebäpli konfiskasiýa edilip bilinjek ýükleri goramaýar;
2. Duşmançylykly gämide tapylyan we bitarap döwlete degişli bolan ýükler konfiskasiýa edilmeyär;
3. Bitarap döwlet özüniň uruşýan döwlet tarapyndan basylyp alnan gämisini yzyňa satyn almak mümkinçiligine eýedir.

«Consolato del Mare» toplumynda görkezilen kadalar soňlugy bilen «1756-njy ýylyň urşunyň düzgünleri» (*iňlisçe: «Rule of the Seven Year's war»*) ady bilen Beýik Britaniýanyň Ýediýyllyk uruşda öňe süren kadalarynda öz beýanyny tapypdyr.

Bitarap ýurtlar uruşýan ýurtlar bilen söwdany alyp barsalar-da, harby ýagdaýlar bilen bagly bolan çäklendirmeleri berjaý etmegiň zerurlygy ileri tutulypdyr. Şu mynasybetli, halkara hukugynyň tejribesinde bitarap ýurduň gämilerini barlamak kadalary hem öz beýanyny tapypdyr. Eýýäm 1661-nji ýylda Gollandiýa Pireneý şertnamasyna goşulmak bilen öz bitarap gämileriniň Fransiýanyň we Ispaniýanyň harby güýçleri tarapyndan barlanylmagyna razylyk beripdir. Şeýle barlag Fransiýanyň we Ispaniýanyň özara urşa giren ýagdaýynda mümkin bolupdyr. Şu derejedäki barlag hukugyna Gollandiýanyň özi hem urşa girişen halatynda eýe bolupdyr. Ol kada Fransiýanyň we Ispaniýanyň bitaraplygy yglan eden ýagdaýynda mümkin bolupdyr.

Deňiz söwdasynyň ösmegi bilen bitarap baýdagyň erkinligi baradaky mesele barha derwaýys häsiýete eýe bolupdyr we ol 1780-nji ýylyň ýaragly bitaraplyk baradaky düzgünleri bilen kadalaşdyrylypdyr. Ol kadalarda bitarap gämilerdäki uruşýan döwletlere degişli bolan ýükler eldegrilmesiz bolup durýar, ýöne kontra-banda ýükler muňa degişli däldir diýlip belenipdir.

Bitaraplygy kämilleşdiriji täze kadalar deňiz uruşlary babatynda hem kabul edildi. Ýokarda ýatlanylýp geçilen deňiz talaňçylygynyň amala aşyrylýan suw ýollarynda kaperçiligiň gadagan edilmegi bitarap deňiz söwdasynyň ösmegine has uly ýardam berdi. Bu babatda eýýäm XVIII asyrdan kaperçilige garşy käbir döwletara şertnamalary baglaşyldy. Mysal üçin, Russiýa Türkiýe bilen uruş döwründe kaperçilige patent, ýagny ygtyýarnama bermekden ýüz öwürdi we 1774-nji ýylda parahatçylykly ylalaşyga gol çekişdi. Ol resminamada erkin söwda ýörelgeleriniň ykrar edilýänligi görkezilipdir. Kaperçilige garşy kadalar başga döwletler tarapyndan hem kabul edilipdir. Mysal üçin, bu barada Fransiýa 1823-nji ýylda, Panama kongresi 1826-njy ýylda, Prussiýa 1848-nji ýylda yglan edipdirler. Ahyrky netijede, 1856-njy ýylda bolan Pariž kongresinde ençeme döwletler kaperçiligi ýatyrnak baradaky kadany öz içine alýan Jarnamany kabul etdiler.

Bellibir döwrüň geçmegi bilen we taryhy şertleriň üýtgemegi mynasybetli, Ýewropanyň kontinental döwletleriniň kabul eden kadalaryna Beýik Britaniýa hem goşulypdyr. Bu hususan-da, Britaniýanyň Fransiýanyň ýarany bolup çykyş eden Gara deňizde bolup geçen Gündogar urşundan (1853–1856 ý.) soňra ýüze çykypdyr. Şeýlelik bilen ol kadalar 1856-njy ýylyň 4–16-njy aprelinde garalan we kabul edilen Pariž Jarnamasy ady bilen belli «Halkara deňiz hukugynyň ýörelgeleri hakynda Jarnamada» berkidilipdir. Olar hökmany halkara hukuk kadasynyň başlangyçlaryna öwürilipdir. Hususan-da, bu Jarnamada şeýle diýilýär:

1. Kaperçilik mundan beýläk hemişelik gadagan edilýär;
2. Bitarap baýdak duşmançylykly tarapyň yüküni goraýar, emma muňa harby kontrabanda girmeyär;
3. Duşmançylykly döwletiň baýdagynyň astyndaky gämidäki bitarap döwlete degişli ýük eldegrilmesizdir we basylyp alynmaga degişli däldir, emma muňa harby kontrabanda girmeyär.

Soňlугy bilen, bitarap döwletleriň söwda gämilerini konwoirlemek, ýagny olary harby gämiler bilen goragly ibermek hem adata öwrülipdir. Bu ýagdaýda ol söwda gämilerini uruşýan taraplaryň barlamaga haky bolmandyr. Bu babatdaky gutarnykly kadalar 1909-njy ýylda kabul edilen Deňiz uruşlary hukugy baradaky London Jarnamasynnda kesgitlendi. Pariž Jarnamasynyň ýokarda agzalan kadalary 1909-njy ýylda kabul edilen London Jarnamasynnda doly ykrar edilýär we olar şu günki gün hem hereket edýär. Bu Jarnama laýyklykda, bitarap ýurtlaryň gämileri diňe uruşýan taraplaryň harby gämileri tarapyndan barlanyp bilner. Eger-de, bitarap söwda gämileri öz döwletiniň harby gämileriniň konwoýlygynda, ýagny ugratmagynda bolsa, onda uruşýan taraplaryň olary barlamaklygy gadagan bolup durýar. Bu ýagdaýda, konwoýyň serkerdesi uruşýan tarapyň harby gämisiniň serkerdesine özüniň ugradýan gämileri we olaryň ýüki barada mälum edýär.

Soraglar:

1. «Konsolate del Marenii» nähili kadalary bar?
2. Bitarap baýdagyň erkinligi nämäni aňladýar?
3. Pariž Jarnamasy haçan kabul edildi?

§ 4. Deňiz bitaraplygy baradaky Gawana Konwensiýasy

Kuba Respublikasynyň Gawana şäherinde 1928-nji ýylyň 20-nji fewralynda bolan Amerika döwletleriniň VI halkara konferensiýasynda kabul edilen «Deňiz bitaraplygy baradaky Konwensiýa» 1931-nji ýylyň 12-nji ýanwarynda güýje girdi. Bu halkara-hukuk resminamasynyň esasynda şu ýörelgeler goýuldy:

- iki ýa-da ondan köp döwletleriň arasynda uruş hereketleri ýüze çykanda beýleki döwletler parahatçylygyň hatyrasyna, konfliktiniň tamamlanmagyny maksat edinip, özleriniň hoşniýetli ýardamlaryny ýa-da araçylygy teklipe edip bilerler. Şeýle hereketler duşmançylykly hasap edilip bilinmez;
- eger-de şeýle tagallalar başa barmasa, onda bitarap döwletler öz hukuklarynyň uruşýanlar tarapyndan berjaý edilmegine deň derejede gyzyklanma bildirýärler;
- bitaraplyga uruş hereketlerine gatnaşmaýan döwletleriň hukuk durumy hökmünde düşünilýär. Bitarap döwletler deňişli hukuklara eýe bolmak bilen, uruşýanlara tarapgöýsüzlik kadalaryna jogap berýän borçlary hem öz üstlerine alýarlar;
- erkin söwdanyň üpjün edilmegi bilen baglylykdaky halkara raýdaşlygyna görä, bitarap döwletler üçin çendenaşa päsgelçilikler we kynçylyklar döredilmeli däldir.

Bu Konwensiýanyň «Uruş wagtynda erkin söwda» atly I bölümüniň 1-nji maddasynda şu kadalar kesgitlenilýär:

«Uruş wagtynda erkin söwda şu düzgünler bilen kadalaşdyrylýar:

1) Uruşýan taraplaryň harby gämileri açyk deňizde we bitarap bolmadyk territorial suwlarda islendik söwda gämisini onuň häsiýetnamasyny we haýsy döwlete degişliligini, halkara hukugynda gadagan edilen ýükleri daşamaýanlygyny, blokadany bozmanlygyny anyklamak üçin saklap we barlap biler. Eger-de söwda gämisi talaplara gulak goýman öz ýoluny dowam etse, onda harby gämi bu gämini yzarlap ýetip, güýç bilen saklap biler. Şu talaplar suwasty harby gämilere hem degişli bolup durýar. Eger-de saklanmak baradaky talaplara jogap bermän ýoluny dowam eden söwda gämisiniň yzyndan kowup ýetip bolmadyk ýagdaýynda ony yzarlamagy bes etmeli. Ony oka tutmak ýa-da başga ýol bilen ýok etmek bolmaz».

Uruşýan taraplaryň borçlary we hukuklary babatynda 3-nji maddada görkezilişi ýaly, uruşýan döwletler bitarap suwlarda harby hereketlerden ýa-da bitaraplygy bozýan beýleki hereketlerden saklanmalydyrlar. Bu Konwensiýanyň 4-nji maddasynda bolsa uruşýan döwletlere şu hereketler gadagan edilýär:

- a) bitarap suwlary duşmanyň garşysyna harby-deňiz çäreleri üçin baza hökmünde ulanmak, şeýle suwlarda öz harby kuwwatyny ýa-da harby gämileriniň ýaraglaryny artdyrmak ýa-da olaryň enjamlarynyň üstüni ýetirmek;
- b) bitarap suwlarda harby güýçleri ulanmak üçin niýetlenen radiotelegraf stansiýalaryny ýa-da islendik beýleki gurallary gurnamak ýa-da harby niýetler üçin uruşdan öň gurnalan we umumy maksatlar üçin ulanmaga niýetlenen şeýle stansiýalary ýa-da gurallary ulanmak.

Konwensiýanyň 5-nji maddasynda uruşýan ýurtlaryň harby gämileriniň bitarap döwletleriň portlarynda ýa-da suwlarynda 24 sagatdan artyk galmak bolmaýanlygy kesgitlenilýär. Bu babatda harby gämä onuň porta ýa-da territorial suwlara gelen badyna ýa-da eger harby gämi öň ol ýerlerde duran bolsa – uruş yglan edilenligi barada bitarap döwlete mälüm bolan pursadyndan başlap habar berilýär. Bu kadalar diňe ylmy, dini ýa-da ynsanperwerlik maksatlary üçin ulanylýan gämilere degişli däl.

Gämä zeper ýetirilen halatynda ýa-da onuň gitmegine deňiz şertleri böwet bolanda ol özüniň portda durmak möhletiniň çäklerini 24 sagatdan ýokary artdyryp biler. Şeýle päsgelçilikler aradan aýrylan badyna gämi haýal etmän ugramalydyr. Eger-de bitarap döwletiň içerki kanunçylygyna laýyklykda, gämi porta gelensoň 24 sagadyň dowamynda ýangyç alyp bilmese, onda onuň portda durmak möhleti ýangyç almaga zerur bolan wagtyň hasabyna artdyrylyp bilner.

Konwensiýanyň 6-njy maddasyna laýyklykda, ýokarda agzalan düzgünlere boýun bolmadyk gämi bitarap döwletiň buýurmagy bilen internirlenip bilner. Gämini internirmek bitarap hökümetden degişli görkezmäniň alnan badyna başlanýar. Eger-de ýerli kanunçylykda başga düzgünler bolmasa, uruşýan taraplaryň

gämileriniñ bitarap döwletiñ portunda şol bir wagtyñ özünde ýerleşip biljek mukdary üçden artyk bolmaly däl diýlip bellenilýär.

Konwensiýanyñ kadalaryna görä, bitarap portdaky harby gämi duşmançylykly harby gäminiñ bu porty terk edeninden 24 sagat geçmezden gidip bilmez. Ilkinji bolup porta giren harby gämi, eger galmak möhletiniñ uzaldylmagy üçin düýpli sebäp bolmasa, ol porty ilkinji bolup hem terk edýär. Zeper ýeten harby gämiler bitarap portlarda diňe olaryñ mundan beýläk hereket etmekleri üçin ýeterlik bolan abatlaýşa rugsat berilýär we olaryñ harby kuwwatyny artdyrmaklyk gadagan edilýär. Eger-de zeper duşman tarapyndan ot açylyp ýetirilen bolsa, onda şeýle zeper üçin abatlaýyş geçirilmeýär.

Bu Konwensiýanyñ 10–13-nji maddalarynda harby gämileriñ ätiýaçlyk gorlaryny doldurmak we ýangyç almak, gämi hyzmatlaryny görkezmek hukuklary beýan edilýär. Uruşyan taraplaryñ harby uçarlary babatynda hem kadalar berkidilýär we olara görä, eger-de bitarap döwletleriñ kanunçylygyna garşy gelýän ýagdaýda uçarlar döwletleriñ territorial suwlarynyñ üstünden uçmaly däl diýilýär.

1909-njy ýyldaky London Jarnamasyna esaslanmak bilen, bu Konwensiýanyñ 13-nji maddasynda harby gämini söwda gämisine öwürmek mümkinçiligi berkidildi we ol gämileriñ bitarap portlara girmek şertleri kesgitlenildi.

Bu Konwensiýanyñ III bölüminde bitarap döwletleriñ hukuklary we borçlary berkidilendir. Mysal üçin, 15-nji we 16-njy maddalarda görkezilişi ýaly, bitarap döwletler tarapyndan kömek bermek gadagan edilýär. Emma hususy şahslar tarapyndan söwda çärelerini geçirmek boýunça hereketlere gadagançylyk girizilmeýär. Şeýle hem bitarap döwlete şu hereketler gadagan edilýär:

- a) uruşyan tarapa, göni ýa-da araçylaryñ üsti bilen, nähili esas bolmagyna garamazdan, harby gämileri, ok-däri ýa-da islendik harby serişdeleri bermek;
- b) oňa karz bermek ýa-da urşy dowam etmegiň çäklerinde karz açmak.

Bitarap döwletiñ öz azyklaryny ýa-da çig malyny satmagy ýa-da eksport etmegi ýeňilleşdirmek üçin berip biljek karzlary bu gadagançylyga girmeyär.

Uruşyan taraplaryñ birek-biregiñ gämilerini olja alan ýagdaýlarynda bitarap portlara barmak kadalary hem bu Konwensiýada aýdylýar. Mysal üçin, 17-nji maddada beýan edilişine görä, oljalar bitarap porta diňe olaryñ ýüzmek ukyby ýitirilende, deňziñ durumsyz ýagdaýy, ýangyç ýa-da gorlarynyñ ýetmezçilik eden ýagdaýlarynda getirilip bilner. Haçan-da ol sebäpler aradan aýrylanda oljalar haýal etmän gitmelidirler. Eger-de ýokarda agzalan sebäpler bolmasa, döwlet olara gitmekligi tekliý edýär, eger-de olar boýun egmeseler, döwlet olary ekipažy we ofiserleri bilen bilelikde ýaragsyzlandyrmak ýa-da oljanyñ gämiye basybalyjy tarapyndan ýerleşdirilen ekipažyny internirmek üçin öz ygtyýarynda bolan serişdeleri ulanýar.

Eger-de ýokarda görkezilmedik beýleki ýagdaýlar ýüze çykanda, bitarap döwlet onuñ territorial suwlaryna getirilen oljany erkinlige goýbermelidir. 19-njy maddada dürli haryt ýükleri daşýan gämi bitarap döwletde internirlenmeli bolan-

da, amala aşyrylmaly kadalar beýan edilýär. Olara görä, bitarap döwlet üçin niýetlenilen harytlar gämiden düşürilýär, başgalar üçin niýetlenen ýükler bolsa beýleki gämä ýüklenilýär.

Uruşýan taraplaryň harby gämileriniň bitarap porta girip bilmedik ýagdaýynda olar käbir söwda gämileriniň hyzmatyndan peýdalanýarlar. Konwensiýanyň 20-nji maddasynda görkezilişi ýaly, bitarap döwletde ýangyç ýa-da beýleki gornalary alan söwda gämisi uruşýan tarapyň gämisine ençeme gezek doly ýa-da bölekleyin öz gornalaryndan berýän bolsa, ol täzeden şol bir döwletden gornalary ýa-da ýangyç alyp bilmez. 21-nji maddada bitarap döwletiň uruşýan tarapyň baýdagy astyndaky söwda gämisine ýangyç ýa-da beýleki gornalary bermezlige hem hakynyň bardygy nygtalýar.

Uruş wagtynda özara duşman taraplaryň haýsy-da bolsa biriniň bitarap ýurda goldaw bermek haýyşy bilen ýüz tutmagy mümkin. Şunuň ýaly ýagdaýda, Konwensiýanyň 22-nji maddasynda belgilenilişi ýaly, bitarap döwletler uruşýanlaryň haýsy-da bolsa biriniň öz hasabyna ýarag, ok-däri, umuman, olaryň ýaragly güýçlerine bähbitli bolan ähli zatlary çykarmagyna ýa-da üstaşyr geçirmegine päsgelçilik döretmäge borçly däl. Şol bir wagtda-da, bitarap döwlet öz raýatlarynyň uruşýan taraplaryň ýaragly güýçlerine hakyna tutma urşujy bolmak maksady bilen ýurtdan meýletin çykmaklaryna päsgelçilik döredip biler. Uruşýanlar taraplaryň bitarap döwletlere degişli ýa-da olaryň çäklerini kesip geçýän, ýa-da çäklerine galtaşýan aragatnaşyk serişdelerini ulanmak mümkinçilikleri ýerli häkimiýetleriň kararlary bilen kesgitlenilýär.

Konwensiýanyň 25-nji maddasynda beýan edilişine görä, eger-de bitarap döwletleriň territorial suwlaryndan daşarda harby-deňiz çäreleri zerarly uruşýan taraplaryň gämilerinde jesetler ýa-da ýaralylar bar bolsa, onda ol döwletler lukmançylyk kömegini berýän gämilerini bitarap hökümetiň gözegçiligi astynda heläkçiligiň bolan ýerine iberip bilerler. Ol gämiler öz wezipelerini ýerine ýetiren wagtynda doly eldegrilmesizlikden peýdalanýarlar.

Soraglar:

1. Gawana Konwensiýasy haçan kabul edildi?
2. Gawana Konwensiýasynyň nähili ýörelgeleri bar?
3. Uruşýan taraplaryň borçlary we hukuklary nähili?

§ 5. Guryýer urşundaky bitaraplyk baradaky Gaaga Konwensiýasy

Niderlandlaryň Gaaga şäherinde 1899-njy ýylda bolup geçen 1-nji we 1907-nji ýyldaky 2-nji parahatçylykly konferensiýalarda urşuň kanunlary we döpleri baradaky halkara konwensiýalary kabul edildi we olar halkara gumanitar hukugyň ka-

dalar toplumyna girdi. Bu babatda 1907-nji ýylyň konferensiýasynda kabul edilen Guryýer urşy ýüze çykan ýagdaýynda bitarap döwletleriň hukuklary we borçlary baradaky V Gaaga Konwensiýasy has-da üns bererlikdir. Bu Konwensiýany kabul etmekde şu ýörelgeler esas bolup çykyş etdiler:

- guryýer urşy tutaşan ýagdaýynda bitarap döwletleriň hukuklaryny we borçlaryny, şeýle hem bitarap territoriýada gaçybatalga tapan urşujylaryň ýagdaýyny has anyk kesgitlemek;
- bitarap hususy şahslaryň uruşýan taraplara bolan gatnaşygyny doly möçberde anyklamak mümkin bolýança, olara bitaraplyk düşünjesine laýyk derejede kesgitleme bermek.

Bu Konwensiýanyň birinji babynda bitarap döwletleriň hukuklary we borçlary barada aýdylýar we onuň 1-nji maddasynda «Bitarap döwletleriň territoriýalary el-degrilmesizdir» diýlip, anyk kesgitlenilýär. Şunuň bilen baglylykda, uruşýan taraplara bitarap döwletiň çäklerinden goşunlaryny, harby ýa-da azyk ýükli arabalaryny geçirmeklik gadagan edilýär. Şu hereketler uruşýan taraplara deň derejede gadagan edilýär:

- a) bitarap döwletiň çäklerinde simsiz telegraf, deňizde ýa-da guryýerde uruşýan güýçleriň aragatnaşyk serişdesi bolup hyzmat etmeklige niýetlenen islendik beýleki serişdeleri gurnamak;
- b) olar tarapyndan uruşdan öň bitarap döwletiň çäklerinde ornaşdyrylan, diňe uruş maksatlary üçin niýetlenen we umumy ulanmaklyga degişli bolmadyk şeýle görnüşdäki islendik binadan peýdalanmaklyk.

Bitarap döwletiň üstüne hem birnäçe borçnamalar ýüklenýär, hususan-da:

- bitarap döwletiň çäklerinde uruşýan taraplaryň bähbitleri üçin harby toparlaryň döredilmegi we hakyna tutmak üçin edaralaryň açylmagy mümkin däldir;
- bitarap döwlet ýokarda göz önünde tutulan hereketleriň hiç birine hem öz çäklerinde ýol bermeli däldir. Ol bitaraplyga ters gelýän hereketleriň öz çäklerinde amala aşyrylan ýagdaýynda, olara garşy jeza çäresini ulanmalydyr.

Hususy şahslaryň uruşýan taraplaryň birine gulluga durmak üçin serhetden geçen ýagdaýlarynda bitarap döwletiň jogapkärçiligi ýüze çykmaýar. Bitarap döwlet uruşýan taraplaryň haýsy-da bolsa biriniň öz hasabyna ýaraglary, harby serişdeleri, umuman, goşuna ýa-da flota ýaramly bolup biljek zatlaryň ählisini çykarmaga ýa-da üstaşyr geçirmäge päsgel bermäge borçly däldir. Bitarap döwlet uruşýan taraplaryň bähbitleri üçin onuň öz hususyýetçiliginde, kompaniýalaryň ýa-da şahsy adamlaryň hususyýetçiliginde bolan telegraf, ýa-da telefon kabellerinden, şeýle-de simsiz telegraf apparatlaryndan ulanmaklygy gadagan etmäge ýa-da çäklendirmäge borçly däldir.

Bitarap döwlet kompaniýalaryň ýa-da şahsy adamlaryň hususyýetçiliginde bolan telegraf ýa-da telefon kabellerinden, şeýle-de simsiz telegraf apparatlary ba-

batynda hem edil şeýle borçlaryň berjaý edilmegine gözegçilik etmekligi öz üstüne alýar. Bitarap döwletiň öz bitaraplygyna kast edilmegine garşy hereketleri hatda güýç ulanylýan hereketler bolanda hem duşmançylykly diýlip hasap edilmeýär.

Konwensiýanyň ikinji babynda bitarap döwlete girizilip ýerleşdirilen urşujylar we ol ýerde bejergide bolan ýaralylar babatyndaky kadalar kesgitlenilýär. Hususan-da, 11-nji maddada bellenişi ýaly, uruşýan goşunlara degişli harby gullukçylary özünde kabul eden döwlet olary uruş meýdanlaryndan mümkin boldugyça uzakda ýerleşdirmäge borçludur. Olar bu maksatlar üçin ýörite döredilen ýa-da saýlanylyp alnan ýerlerde daşy goragly görnüşde saklanylýar. Şol bir wagtda-da, bitarap çäklerden rugsatsyz çykyp gitmezlige kasam içmek bilen söz beren ofiserleriň erkinlikde galdyrylmagy baradaky karary kabul etmeklik hem bitarap döwletiň ygtyýarynda bolup durýar.

Eger-de aýratyn ylalaşyk bolmasa, onda bitarap döwlet öz çäklerine girizilip ýerleşdirilenleri azyk we egin-eşik bilen üpjün etmekligi öz üstüne alýar, şeýle hem olara ynsanperwerlik taýdan talap edilýän kömegi berýär. Bitarap döwletiň çäklerine girizilip ýerleşdirilenleri saklamak babatynda çykdajylaryň öwezi uruşýan taraplaryň arasynda ýarashyk baglaşylanda doldurylýar. Bitarap döwlet söweş bolýan ýerlerden gaçyp gelen harby ýesirleri hem kabul edip biler. Bu ýagdaýda olaryň bolmaly ýeri kesgitlenilýär we bellibir derejede erkinlikde galdyrylýar. Edil şunuň ýaly şertler bitarap döwletiň çäklerinde gaçybatalga gözläp gelen goşunlar bilen birlikde getirilen harby ýesirlere hem degişlidir. Bitarap döwlet uruşýan goşunlara degişli ýaralylary we näsaglary öz çäklerinden geçirmeklige rugsat berip biler, ýöne olary alyp barýan otlularda söweşijileriň-de, ok-ýaraglaryň-da daşalmazlygy şert bolup durýar. Şunuň ýaly ýagdaýda bitarap döwlet ätiýaçlyk we gözegçilik çärelerini görmäge borçludur.

Şu şertleri berjaý etmek bilen uruşýan taraplaryň biri öz duşmanynyň ýaralylaryny we näsaglaryny bitarap çäklere getireninde, bitarap döwlet olaryň gaýtdan söweş hereketlerine goşulmaklaryna ýol bermeýän ýagdaýlary üpjün etmelidir. Bitarap döwletiň üstüne onuň howandarlygyndaky beýleki goşuna degişli bolan ýaralylar we näsaglar babatynda hem edil şunuň ýaly borçlar ýüklenýär. Bitarap döwletiň çäklerine girizilip ýerleşdirilen näsaglar we ýaralylar babatynda Ženewa Konwensiýasy ulanylýar.

Bu konwensiýanyň üçünji baby bitarap şahslar babatyndaky halkara-hukuk kadalaryny kesgitleýär. 16-njy maddada görkezilişi ýaly, urşa gatnaşmaýan döwletiň raýatlary bitarap şahslar hasaplanýlar. Şeýle bolsa-da, şu ýagdaýlarda bitarap şahs öz bitaraplygyna salgylanyp bilmeýär, eger-de:

- a) ol uruşýan tarapa garşy duşmançylykly hereketleri amala aşyrsa;
- b) ol uruşýan tarapyň bähbidine görä bolan hereketleri amala aşyrsa, hususan-da taraplaryň haýsy-da bolsa biriniň harby güýçleriniň hataryna gulluga dursa. Konwensiýada bellenişi ýaly, şeýle ýagdaýda uruşýan taraplaryň

birine ýesir düşen şahsa bitarap şahsa duşmançylykly tarapyň raýatyna berlip bilinjek jezadan ýowuz derejede jeza berilmeli däldir.

Howa uruşlary şertlerindäki bitaraplyk kadalary hem bellibir derejede döredildi. Guryýer we deňiz uruşlaryndan tapawutlykda, howa uruşlary şertlerindäki bitaraplyk kadalary barada ýörite halkara-hukuk resminamalary ýokdur. Şeýle-de bolsa, umumylaşdyrylan görnüşde, käbir kadalar barada aýdyp bolar:

1. Bitarap döwletiň howa giňişligi eldegrilmesizdir.
2. Bu howa giňişliginde uruşýan taraplaryň uçujy apparatlarynyň hereket etmegi, duşmançylykly uçarlar bilen söweşe girmegi we ş.m. gadagandyr.
3. Ýere gonan uçarlar tussag edilýär we olaryň ekipažlary internirlenýär.
4. Uruşýan taraplara bitarap döwletiň howa giňişliginden goşun we harby emläkleri daşamak gadagan edilýär we olara diňe ýaralylary we näsaglary daşamak rugsat berlip bilner.

Şeýlelik bilen guryýer uruşlary şertlerinde bitaraplyk ýörelgeleri ulanmaklyk degişli halkara-hukuk düzgünleri bilen kadalaşdyrylýar.

Soraglar:

1. V Gaaga Konwensiýasy haçan geçirildi?
2. Guryýer urşunda nähili ýörelgeler bar?
3. Bitarap döwletiň borçlary we hukuklary nähili?

IV BAP

DÜNYÄ DÖWLETLERINIŇ BITARAPLYK TEJRIBESI

§ 1. Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygy

Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygyny ykrar etmek baradaky ylalaşyga Awstriýa, Beýik Britaniýa, Fransiýa, Russiýa we Portugaliýa tarapyndan 1815-nji ýylyň 8-nji noýabrynda gol çekilýär we 1919-njy ýylyň Wersal parahatçylyk şertnamasy bilen tassyklanylýar. Ylalaşyk baglaşan döwletler Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygyny ykrar etmek bilen, onuň döwlet çäkleriniň eldegrilmesizligini hem kepillendirdiler. Munuň özi bolsa Şweýsariýanyň bitaraplygy bozulan ýagdaýynda onuň goragyna çykmaga borçlanýandyklaryny aňladýar.

Emma şeýle-de bolsa, Şweýsariýanyň syýasy we ýaragly bitaraplyk taryhynyň has irki döwürlerden başlanýandygy barada birnäçe garaýyşlaryň bardygyny ýatlamak ýerlikli bolar. Käbir alymlaryň nygtamagyna görä, Şweýsariýanyň bitaraplygy 1516-njy ýylyň 29-njy noýabrynda başlanýar. Bu senede Şweýsariýa Fransiýa bilen ýaraşyk şertnamasyny baglaşypdy we «baky parahatçylyk» ygylan edilipdi. 1713-nji ýylda Şweýsariýanyň bitaraplygy Utreht ýaraşyk şertnamasyny baglaşan Fransiýa, Ispaniýa, Niderlandlar we Angliýa döwletleri tarapyndan ykrar edildi. Emma 1803-nji ýylda Şweýsariýa Napoleon Fransiýasy bilen harby ýaranlyk barada şertnama baglaşdy. Oňa görä, Şweýsariýa fransuz goşunyna harby hereketleri alyp barmak üçin öz çäklerini bermäge we özüniň harby kontingentini hem napoleon goşunyna bermäge borçlandy.

1815-nji ýylda bolan Wena Kongresinde Şweýsariýanyň «baky bitaraplygy» berkidildi. Şweýsariýanyň baky bitaraplygy gutarnykly we anyk görnüşde 1815-nji ýylyň 20-nji noýabrynda Awstriýa, Beýik Britaniýa, Portugaliýa, Prussiýa, Russiýa we Fransiýa tarapyndan Parižde gol çekilen Kepillik aktynda berkidildi.

Şeýlelik bilen Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygy şu aşakda görkezilen resminamalar bilen berkidildi:

1. 1815-nji ýylyň 20-nji martynda gol çekilen Wena Jarnamasy;

2. 1815-nji ýylyň 27-nji maýynda kabul edilen Şweýsar Seýminiň ýokarda görkezilen Wena Jarnamasyna goşulýanlygy hakyndaky Akty;
3. 1815-nji ýylyň 20-nji noýabrynda kabul edilen Pariž Jarnamasy.

Ýokarda görkezilen resminamalar ýaran döwletleriň şweýsar bitaraplygyna hormat goýmagyny we onuň garşysyna urşuň düýbünden gadagan edilmegini şertlendirdi.

1815-nji ýylyň Kepillendiriş Akty

Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygyny we onuň territoriýasynyň eldegrilmesizligini ykrar etmek baradaky Akt bu halkara gatnaşyklarynyň we halkara hukugynyň taryhynda aýratyn orny eýeleýän halkara şertnamadyr. Ol şertnama 1815-nji ýylyň 20-nji noýabrynda Pariž şäherinde Awstriýanyň, Beýik Britaniýanyň, Portugaliýanyň, Prussiýanyň, Russiýanyň we Fransiýanyň wekilleri tarapyndan gol goýuldy.

Bu şertnama Şweýsariýanyň bitaraplygy baradaky 1814–1815-nji ýyllardaky Wena Kongresiniň çözgütlerini tassyklady. Wena Kongresiniň Jemleýji Akty we onuň aşakda görkezilen goşundylary Şweýsariýanyň iki asyrdan gowrak saklap gelýän hemişelik bitaraplyk syýasatynyň halkara-hukuk esasy bolup durýar:

- Gelwetiki Bileleşiginiň işleri baradaky Jarnama (*1815-nji ýylyň 20-nji marty*);
- Wena kongresine gatnaşan döwletleriň kabul eden Jarnamasyna Şweýsar Bileleşiginiň hem goşulýandygy baradaky Akt (*1815-nji ýylyň 27-nji maýy*).

Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygyny we onuň territoriýasynyň eldegrilmesizligini ykrar etmek baradaky Akta laýyklykda, Pariž traktatyna gol çeken we Wena Jarnamasyny tassyklan döwletler Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygyny ykrar edýärler. Olar Şweýsariýanyň Wena Kongresiniň netijelerine görä kesgitlenen täze çäkleriniň eldegrilmesizligini we bitewüligini kepillendirýärler. Şeýle hem bu Akta laýyklykda Sawoýadan aýrylyp, Gelwetiki bileleşige berlen çäkler hem-de olaryň bitaraplygy ykrar edilýär.

Ylalaşýan döwletleriň bu şertnamada nygtaýyşlaryna görä, Şweýsariýanyň bitaraplygy, eldegrilmesizligi we onuň keseki täsirden garaşsyzlygy ýewropa syýasatynyň bähbitleri nukdaýnazaryndan talap edilýär.

Bu Aktda görkezilişi ýaly, mejburlyk halatynda bileleşigiň agza döwletleriniň goşunlary Şweýsariýanyň käbir çäklerinden geçip bilerler. Munuň özi Şweýsariýanyň hukuklaryna, bitaraplygyna we eldegrilmesizligine hiç hili zeper ýetirmeli däl.

Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygynyň ykrar edilmegi bilen bir wagtda, kepillendiriji şertnama gol çeken taraplar onuň hemişelik bitaraplyga gyşarnyksyz eýermek we döwletleriň arasynda ýüz berýän uruşlaryň hiç birine-de gatyşmazlyk baradaky borçlaryny hem esaslandyrdylar. Şunuň bilen baglylykda, hiç bir döwlet tarapyndan Şweýsariýanyň haýsy-da bolsa bir urşa gatnaşmagyny talap etmeklige hem ýol berilmeýär.

Şeýlelik bilen Wena Kongresinden soňra geçen iki asyrlık döwrüň içinde, şol sanda XIX–XX asyrlaryň dowamynda bolup geçen örän çylşyrymly döwürlere we taryhy şertlere garamazdan, Şweýsariýa öz hemişelik bitaraplygyny berjaý edip gelýär. Şol bir wagtda-da, Şweýsariýa sözüň doly manasynda beýik döwletleriň arasynda harby-syýasy babatda ylalaşdyryjy merkeze öwrüldi. Ýurduň Ženewa we beýleki şäherlerinde ençeme we yzygiderli gepleşikler we konferensiýalar geçirildi we wajyp halkara resminamalary kabul edildi.

XX asyryň ahyrynda dünýäde geosyýasy ýagdaýlaryň üýtgemegi bilen, ilkinji nobatda bolsa «sowuk urşuň» tamamlanmagy mynasybetli, Şweýsariýanyň döp bolan we nusgalyk hasaplanýan bitaraplyk ýörelgelerini täze eýýama uýgunlaşdyrmak meseleleri derwaýys häsiýete eýe boldy.

1993-nji ýylda kabul edilen «Ýurduň daşary syýasaty baradaky Hasabatda» Şweýsariýanyň ykbalynyň Ýewropanyň we tutuş dünýäniň ykbaly bilen aýrylmaz baglydygy hakyndaky pikir eriş-argaç bolup geçýär. Şunuň bilen hem bitaraplygyň täze ýörelgeleri we garaýyşlar öňe sürülýär. Olaryň mazmuny Şweýsariýanyň daşary-syýasy strategiýasynyň, esasan, şu ileri tutulýan ugurlarynda öz beýanyny tapdy:

1. Milli howpsuzlygy üpjün etmek;
2. BMG-niň Howpsuzlyk Geňeşiniň sanksiýa režimlerine goşulmaklyga degişli garaýyşlaryny işläp düzmek;
3. Ýewropa Bileleşigi bilen özara gatnaşyklary amala aşyrmak.

«Ýurduň daşary syýasaty baradaky Hasabata» laýyklykda Şweýsariýa yzygiderli ýagdaýda ýaraglara gözegçilik ediji bolmak bilen ýaragsyzlanmak baradaky guramalara gatnaşmagyny giňeldip ugraýar. Şweýsariýa 1996-njy ýylda Ýaragsyzlanmak boýunça Ženewa konferensiýasyna doly hukukly agza bolup girýär. Mundan başga-da, Şweýsariýa halkara parahatçylygy dörediji missiýalar üçin öz raýat we harby personalyny berýär, şol sanda, BMG we ÝHHG synçylarynyň düzümine hem öz wekillerini iberýär. 1996-njy ýyldan başlap, Şweýsariýa NATO-nyň «Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk» atly maksatnamasyna gatnaşýar we 1997-nji ýylda Ýewro-Atlantika hyzmatdaşlyk Geňeşine agza bolýar.

1990-njy ýylda Şweýsariýa BMG-niň Ýrak babatyndaky sanksiýalaryna goşuldy we munuň özi II Jahan urşundan soňra ilkinji gezek onuň daşary syýasatynda üýtgeşiklik boldy. Ýokary kanun çykaryjy häkimiýet Bundesrat bu ädimiň ýurduň bitaraplygyna garşy gelmeýändigini aňlatdy we ony halkara raýdaşlyk ýörelgeleriniň talaby bilen esaslandyrdy. Şunuň bilen birlikde-de, Şweýsariýa öz sanksiýalara goşulmagyny halkara hukugynyň esas goýujy kadalarynyň we ýörelgeleriniň saklanmagyna ygrarly bolup galýanlygy bilen düşündirdi. Şeýle hem sanksiýalardan gelip çykýan borçlar ykdysady häsiýetli bolmak bilen, olaryň ýerine ýetirilmegi Şweýsariýanyň gönüden-göni uruş hereketlerine çekilmegine alyp barmaýar diýlip hasap edilýärdi.

Daşary-syýasy ýörelge esasynda Şweýsariýa 1992-nji ýylda Ýugoslaviýa we Liwiýa garşy, 1993-nji ýylda Gaitä garşy, 1997-nji ýylda Sýerra-Leona garşy, 1998-nji ýylda Angola garşy, 2000-nji ýylda bolsa «Taliban» hereketine garşy sanksion režimlerine goşuldy. Şunuň bilen birlikde, Şweýsariýa BMG-niň kararnamalary bilen bagly bolmadyk Ýewropa Bileleşiginiň sanksiýa režimlerine goşuldy (1998-nji ýylda Ýugoslaviýa we 2000-nji ýylda Mýanma babatynda).

BMG-niň Yraga garşy harby sanksiyalarynyň girizilmegi bilen, Şweýsariýanyň hemişelik Bitaraplyk derejesiniň şu hili sanksiyalaryna gatnaşmagyna laýyklygy barada mesele orta çykdy. Şu mynasybetli, Şweýsariýa 1990-njy ýylda Yraga garşy sanksiyalary amala aşyrmak maksady bilen, harby-howa we howa-transport uçarlarynyň öz çäklerinde üstaşyr geçmeklerine rugsat bermedi. Emma bu ýagdaý uzak saklanmady. 1993-nji ýylyň daşary-syýasy Hasabatynda kesgitlenilişi ýaly, eger-de BMG-niň Howpsuzlyk Geňeşiniň mandaty bar bolan ýagdaýynda Şweýsariýanyň harby sanksiyalaryna gatnaşmagy we üstaşyr uçuşlara rugsat bermegi hem mümkin bolup durýar. Şu esasyda, Bundesrat ýurduň howa giňişliginden üstaşyr geçmäge 1993-nji ýylda BMG-niň parahatçylygy dörediji goşunlarynyň Ýugoslaviýadaky düzümine girýän uçarlara, 1998-nji ýylda ÝHHG-niň Kosowodaky missiýasyna rugsat berdi. Şeýle hem Bundesrat ýurduň çäklerinden geçmäge Bosniýa-Gersegowina barýan IFOR/SFOR bölümlerine (1995 ý.) we Kosowa barýan KFOR bölümlerine (1999 ý.) rugsat berdi.

1998-nji ýylda Balkanlarda dartgynlylygy kadalaşdyrmakda gyzyklanma bildirýänligi sebäpli, Belgrad babatyndaky BMG-niň sanksion režiminden başga-da, ÝB-niň ählumumy (*diplomatiik we ykdysady*) sanksiyalaryna goşuldy. Şeýlelik bilen Şweýsariýa ilkinji gezek BMG-niň Howpsuzlyk Geňeşiniň çäginde daşarda kabul edilen ykdysady sanksiyalara goşuldy. Şeýle mümkinçilik 1993-nji ýylda ýurduň daşary-syýasy Hasabatynda göz önünde tutulypdy. Bu Hasabatda, eger-de belli bir sebitiň döwletleriniň toparý tarapyndan parahatçylygy we howpsuzlygy bozýan döwlet babatynda BMG-niň Howpsuzlyk Geňeşiniň çözgüdine garaşmazdan, onuň çäginde daşarda kabul edilen ykdysady sanksiyalara Şweýsariýanyň gatnaşyp biljekdigi barada aýdylýar. Has aýdyň beýan edilende, Şweýsariýa şu hili sebitleýin sanksiyalaryň harby, syýasy-diplomatik we ykdysady görnüşlerine gatnaşýar.

Şeýlelik bilen eger-de BMG-niň Howpsuzlyk Geňeşiniň sanksiyalar režimi barada gürrüň edilende, Şweýsariýa hem harby, hem-de ykdysady sanksiyalara gatnaşýar. Emma ol harby sanksiyalara gatnaşmagyny tehniki personaly, synçylary we lukmançylyk işgärlerini ibermek bilen çäklendirýär. Şweýsariýanyň sanksiýalara şeýle görnüşde gatnaşmagy parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmek, halkara hukugynyň esasy kadalaryny we ýörelgelerini berjaý etmek zerurlygy bilen düşündirilýär.

2002-nji ýylyň 3-nji martynda Şweýsariýanyň BMG agza bolmagy üçin ählihalk referendумы geçirildi we 2002-nji ýylyň 11-nji martynda BMG-niň doly

hukukly agzasy boldy. Şweýsariýanyň BMG-niň we ÝB-niň harby häsiýetli bolmadyk sanksiyalar režimine gatnaşmagy onuň bitaraplyk derejesine ters gelmeýär diýlip hasaplanylýar, Sebäbi birinjiden, ol hereketler halkara parahatçylygyny we howpsuzlygyny saklamaga gönükdirilen; ikinjiden, munuň özi onuň bitarap ýurduň harby bloklara goşulmagyna we harby hereketlere girişmegine getirmeýär.

Hemişelik bitarap derejesine eýe bolan Şweýsariýada köpsanly, has takygy, 250-ä golaý halkara guramalaryň, şol sanda hökümete degişli däl guramalaryň hem ştab-kwartiralary ýerleşýär. Şeýle halkara guramalaryň 22 sanysynyň ştab-kwartirasy Ženewada bolmak bilen, olaryň arasynda BMG-niň Ýewropa bölümini, BMG-niň Ýewropa ykdysady komissiyasyny, BMG-niň Ykdysady we durmuş geňeşini, BMG-niň Söwda we ösüş konferensiýasyny, Bütindünýä Saglygy Goraýyş Guramasyny, Halkara Zähmet Guramasyny, Bütindünýä Meteorologik Guramasyny, Gyzył Ýarymaý Halkara Komitetini, Bütindünýä Söwda Guramasyny we beýlekileri görkezmek bolar. Bern şäherinde Bütindünýä poçta bileleşiginiň ştab-kwartirasy, Lozannada bolsa Halkara Olimpiýa komiteti ýerleşýär.

Şweýsariýa Konfederasiýasynyň Prezidenti Ýohann Şnaýder-Amman 2016-njy ýylyň 2-nji iýunynda Şweýsariýanyň öz bitaraplygyndan ýüz öwürmejekligini tassyklady. Hususan-da, ol dünýädäki we Ýewropadaky aladalanmalary paýlaşanlygyny aýtmak bilen bir wagtda şeýle diýdi: «Men Şweýsariýa garaşsyz, özygtyýarly we bitarap ýewropa döwleti bolup galar diýip pikir edýärin. Bizde bitaraplygyň çuňňur kökleri bolan berk binýady bar we şu mynasybetli Şweýsariýa dünýäde uly hormat goýulýan ýurda öwrüldi. Bu babatda üýtgeşiklik girizmek üçin esas ýok. Biz erkinligi söýýän halk we ony hiç bir zada çalyşmays».

Şweýsariýanyň daşary-syýasy strategiýasynyň wajyp ugurlarynyň biri döwletara gepleşikleri ösdürmek we halkara gatnaşyklaryna ýardam berýän köprüleri gurmak bolup durýar. Däp bolan bitaraplyk, garaşsyzlyk we ynsanperwerlik ýörelgelerine daýanmak bilen, Şweýsariýanyň dünýäde parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmeklige işjeň gatnaşanlygy barada bu döwletiň 2016–2019-njy ýyllar üçin kesgitlenen daşary-syýasy strategiýasynda görkezilýär.

Bu babatda Şweýsariýa «hoşniýetli ýardam» (*iñl. Good offices*) gurallaryny işjeň ulanmak bilen, dawalary kadalaşdyrmakda, gapma-garşy taraplary özara gepleşiklere getirmekde we ýaraşdyrmakda yzygiderli çäreleri alyp barýar.

Şweýsariýanyň milli kanunçylygynda, ilkinji nobatda Federal Konstitusiyasynda hemişelik bitaraplygyň döwletiň daşary syýasatynyň esasy binýady bolup durýanlygy berkidilendir. Munuň özi bolsa Ýewropada we onuň daşynda parahatçylygy we durnuklylygy üpjün etmeklige gönükdirilendir. Bitaraplyk Şweýsariýanyň garaşsyzlygynyň we çäk eldegrilmesizliginiň kepili hökmünde görkezilýär. Bu esasyda Şweýsariýa döwletleriň arasyndaky uruşlara gatnaşmaýar.

Şweýsariýanyň bitaraplyk baradaky kanuny 1907-nji ýylyň 18-nji oktyabrnynda kabul edilen Gaaga Konwensiýasynda hem hasaba alyndy we halkara hukugynyň esasy ýörelgelerini berkitmek üçin nusgalyk häsiýete eýe boldy. Onda

bitarap döwletiň hukuklary we borçlary baradaky binýatlyk düşüňjeler hukuk kesgitlemesine öwrüldi. Bu babatda bitarap döwletiň çäk eldegrilmesizligi baradaky kesgitleme has-da wajyp bolup durýar. Mundan başga-da, bitarap döwletiň borçlary, hususan-da: urşa başlamakdan ýa-da oňa gatşmakdan gaýra durmak; öz go-raglylygyny üpjün etmek; uruşýan döwletlere deň derejede seretmek; hakyna tutma goşunlary we öz çäklerini uruşýan döwletlere bermezlik degişlidir.

Şweýsariýanyň bitaraplyk kanuny halkara dawalaryny kadalaşdyrmaga we içki dawlara goşulmazlyga gönükdirilendir. Şol bir wagtda-da, bitaraplyk kanuny BMG-niň Howpsuzlyk Geňeşi tarapyndan ygtyýarlandyrylan we parahatçylygy di-keltmäge hem halkara howpsuzlygyny üpjün etmäge gönükdirilen ýaragly çäreler-e degişli däl-dir.

Şweýsariýanyň tejribesinde bitaraplyk syýasaty diňe kanunçylyk gurallary bi-len çäklendirilmeýär. Bitaraplyk syýasaty döwletiň hemişelik bitaraplygyny sakla-mak we hereketini üpjün etmek babatynda ähli çäreleriň toplumy esasynda emele gelyär. Onuň esasy ugurlary hoşniýetli ýardamlary görkezmek we ynsanperwerlik goldawyny bermek, halkara parahatçylygyny we abadançylygyny üpjün etmek ba-radaky tagallalary amala aşyrmak bilen baglydyr.

2002-nji ýylda BMG-niň 190-njy agzasy bolup giren Şweýsariýa Milletler Bileleşiginiň maliýe gaznasyna goşant goşmakda 16-njy ýerde durýardy. Parahatçy-lygy dörediji missiýalaryň hatarynda Şweýsariýanyň wekilleri Liwanda, Kongo Demokratik Respublikasynda, Burundide we Günorta Sudanda wajyp wezipeleri amala aşyrdylar. BMG-niň düzüminde 1500-den gowrak şweýsar raýaty işleýär we olaryň 70-den gowragy ýokary derejedäki wezipeleri eýeleýärler. BMG ulgamynda Ženewa şäheri Nýu-Ýorkdan soňra ikinji möhüm merkez bolup durýar we ol ýerde ençeme BMG edaralarynyň ştab-kwartiralary ýerleşýär.

Şweýsariýa häzirki zaman şertlerinde syýasy-diplomatik araçylyk tejribesini işjeň ösdürýär. Bu ýerde Owganystanda, Ýemende, Siriýada we dünýäniň käbir beýleki ýerlerinde parahatçylygy dikeltmek babatynda gepleşikler geçirildi. Şeýle hem hoşniýetli ýardam bermegiň çäklerinde, Şweýsariýa ABŞ bilen Demirgazyk Koreýanyň arasynda gönüden-göni gepleşikleriň gurnalmagyna düýpli goldaw gör-kezdi. Şu maksatlar bilen Montrýe şäherinde iki döwletiň diplomatik wekiliýetleri duşuşdylar we gepleşikleri geçirdiler.

Şeýlelik bilen Şweýsariýanyň köpasyrlyk bitaraplyk tejribesiniň häzirki zaman şertlerinde hem zerur bolup durýanlygyny anyk mysallarda görmek bolýar.

Soraglar:

1. Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygynyň aýratynlyklary nämede?
2. Şweýsariýa haçan BMG agza boldy?
3. Şweýsariýada BMG-niň haýsy edaralary ýerleşýär?

§ 2. Bitarap döwletler Türkmenistanyň we Şweýsariýa Konfederasiýasynyň ikitaraplaýyn gatnaşyklarynyň ösüşi

Türkmenistan bilen Şweýsariýa Konfederasiýasynyň arasynda diplomatik gatnaşyklaryň 1992-nji ýylyň 13-nji iýulynda ýola goýulmagynyň 25 ýyllyk senesi mynasybetli gutlagynda Şweýsariýa Konfederasiýasynyň Prezidenti iki ýurduň halklarynyň arasyndaky öňden gelýän dostlukly gatnaşyklar, geçen çäryk asyryň dowamynda ikitaraplaýyn gatnaşyklaryň berkidilýändigini üçin çäksiz hoşallygyny bildirdi. Bu gutlagda nygtalyşy ýaly, geçen ýyllaryň içinde ençeme üstünlikler gazanyldy we, hyzmatdaşlygy has-da giňeltmek üçin giň mümkinçilikler, hususan-da, ykdysady gatnaşyklary ösdürmek üçin uly mümkinçilikler bar. Türkmenistan we Şweýsariýa bitaraplyk taryhynda umumylyklara eýedir. Şonuň üçin biz diňe ýurtlarymyzyň garaşsyzlygyny hem-de howpsuzlygyny üpjün etmek babatda däl-de, eýsem, adalatly we oňyn dünýä tertibine goşant üçin hem aýratyn jogapkärçilik çekýäris diýip, Şweýsariýanyň Döwlet Baştutany belledi. Türkmenistan we Şweýsariýa ikitaraplaýyn gatnaşyklaryň derwaýys ugurlary boýunça ýakyndan hyzmatdaşlygy alyp barýarlar. Suw serişdeleriniň durnukly dolandyrylmagy iki döwletiň tagallalaryny özara birleşdirip biljek ugurlaryň biri hasap edilýär. Suw bilen bagly meseleler diňe adamlar we daşky gurşaw üçin däl, eýsem, dünýä möçberindäki howpsuzlyk üçin hem wajyp bolup durýar. Şweýsariýa suw diplomatiýasynyň tarapdary bolup çykyş edýär. Bu ugurdaky meseleleri çözmek ugrundaky tagallalar Merkezi Aziýa ýurtlaryny jebisleşdirmäge ýardam eder diýip, taraplar belleýärler. Şunuň bilen baglylykda, Şweýsariýa Türkmenistanyň Araly halas etmegiň halkara gaznasynda netijeli başlyklyk etmegini goldamak bilen bilelikde, sebitde suw serişdelerini dolandyrmak meseleleri boýunça gepleşiklere uly itergi beriljekdigine ynam bildirýär.

2009-njy ýylyň 5-nji oktyabrynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Şweýsariýa Konfederasiýasynyň Daşary işler ministri Mişlin Kalmi-Reýi kabul etdi. Ol Türkmenistanyň Döwlet Baştutanyna Şweýsariýanyň Prezidenti Hans-Rudolf Mersiň salamyny gowşurdy. Myhman Şweýsariýanyň Türkmenistan bilen hyzmatdaşlyga oňyn hem-de netijeli häsiýet bermäge gyzyklanýandygyny aýtdy. Türkmen Lideri ýurduň uglewodorod kuwwatlylygyny bütin adamzada hyzmat etdirmäge gönükdirilen täze-täze taslamalaryň durmuşa geçirilmegini gyzyklanýandygyny nygtady. Duşuşyga Şweýsariýanyň Türkmenistandaky ilçisi Alan Gidetti gatnaşdy.

2012-nji ýylyň 12-nji sentýabrynda Bern şäherinde Türkmenistanyň Daşary işler ministriginiň orunbasary derejesinde we Şweýsariýanyň daşary aragatnaşygy boýunça döwlet sekretariaty bilen duşuşyk boldy. Duşuşygyň barşynda gyzyklandyrylan halkara meseleleri ara alyp maslahatlaşdylar. Iki ýurduň wekiliýeti 2012-nji ýylyň güýzünde, Türkmenistanyň Prezidentiniň Şweýsariýada resmi saparda boljakdygy baradaky meseläni ara alyp maslahatlaşdylar.

Taraplaryň geçiren gürründeşlikleriniň çäklerinde, geljekde giňeldiljek köp-ýyllyk hyzmatdaşlygyň ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn esasynda deňhukukly we özara bähbitlidigini nygtadylar. Taraplaryň Daşary işler ministrlikleriniň arasynda gürründeşlikleriň jemleri boýunça, hemişelik esasyda ýakyn gatnaşyklaryň, şol bir sanda iki ýurduň daşary-syýasy ugry boýunça türkmen-şweýsar gepleşiklerini giňeltmek maksadynyň dowam etdiriljekdigini bellediler.

2012-nji ýylyň 8–9-njy oktýabrynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Şweýsariýa Konfederasiýasynyň Prezidenti hanym Ewelín Widmer-Şlumpfuň çakylygy bilen Şweýsariýa Konfederasiýasynda resmi saparda boldy. Gepleşikleriň barşynda, Türkmenistanyň Prezidenti we Şweýsariýa Konfederasiýasynyň Prezidenti iki ýurduň arasyndaky diplomatik gatnaşyklaryň ýola goýulmagyna 20 ýyl dolýan ýylynda türkmen Baştutanynyň Şweýsariýa amala aşyran ilkinji saparynyň taryhy ähmiýetini bellediler. Şeýle hem netijeli döwletara gatnaşyklarda Türkmenistanyň we Şweýsariýanyň eýerýän hemişelik bitaraplyk ýörelgeleriniň ähmiýetiniň uludygy nygtaldy.

Duşuşygyň barşynda taraplar türkmen-şweýsar hyzmatdaşlygynyň ileri tutulýan we ikitaraplaýyn gyzyklanma bildirilýän halkara meseleleri boýunça pikir alyşdylar. Iki döwletiň Prezidentleri halkara durmuşynyň köp meseleleri, hususan-da, global ösüşiň meseleleri boýunça garaýyşlarynyň özara gabat gelýändigini bellediler.

Taraplar iki döwletiň Daşary işler ministrlikleriniň arasynda yzygiderli syýasy maslahatlaşmalaryň tejribesini dowam etdirmek barada ylalaşdylar.

Taraplar söwda-ykdysady gatnaşyklary ösdürmekde, ýangyç-energetika toplumynda, ulag we aragatnaşyk ulgamynda, senagatyň ýokary tehnologiýaly pudaklarynda, özara maýa goýumlarynda we ikitaraplaýyn gatnaşyklaryň beýleki ugurlarynda hyzmatdaşlyga taýyndyklaryny bellediler.

Şeýle-de taraplar söwda-ykdysady gatnaşyklarynda hyzmatdaşlyk etmegiň netijeli usullarynyň işjeňligini artdyrmak maksady bilen, Ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça hökümetara türkmen-şweýsar toparyny döretmek hakynda pikir alyşdylar.

Ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri hökmünde medeni-gumanitar gatnaşyklaryny we iki ýurduň bilim edaralarynyň bilelikdäki hyzmatdaşlygyny ösdürmek bellenildi.

Pursatdan peýdalanyň, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Şweýsariýa Konfederasiýasynyň Prezidenti Ewelín Widmer-Şlumpfy Türkmenistana resmi sapar bilen gelmäge çagyrdy.

Gepleşiğiň netijesinde ikitaraplaýyn resminamalara, ýagny: Prezidentler Gurbanguly Berdimuhamedow we Ewelín Widmer-Şlumpf Girdejiiler we maýa üçin salgytlar babatda iki gezek salgyt salynmagyny aradan aýyrmak hakynda Türkmenistan bilen Şweýsariýa Konfederasiýasynyň arasyndaky Konwensiýa; Türkmenistanyň Daşary işler ministrligi bilen Şweýsariýa Konfederasiýasynyň

Federal daşary işler departamentiniň arasynda özara düşünişmek hakyndaky Ähtnama; Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary instituty bilen Ženewanyň howpsuzlyk syýasaty merkeziniň arasynda özara düşünişmek hakyndaky Ähtnama; Türkmenistanyň Söwda-senagat edarasy bilen Şweýsariýanyň Russiýanyň/GDA-nyň Bilelikdäki söwda edarasynyň arasynda özara düşünişmek hakyndaky Ähtnama gol çekdiler.

Duşuşygyň çäklerinde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Şweýsariýa Konfederasiýasynyň Federal Assambleýasynyň Milli Geňeşiniň spikeri Jenap Hansýorg Walter bilen duşuşygy. Duşuşygyň dowamynda parlamentara gatnaşyklaryň esasy faktory bolan ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy berkitmek baradaky mesele ara alnyp maslahatlaşyldy.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Ženewada BMG-niň ýöriteleşdirilen düzümleriniň ýolbaşçylary bilen ikitaraplaýyn möhüm duşuşyklary geçirdi. Duşuşyklar BMG-niň Bölüminiň Baş direktory, BMG-niň Ýewropa Ykdysady toparynyň ýerine ýetiriji sekretary, BMG-niň Bosgunlaryň işi baradaky Ýokary komissary, BMG-niň Bütindünýä meteorologiýa guramasynyň Baş sekretary, Bütindünýä intellektual eýeçilik guramasynyň Baş direktory, Halkara elektro aragatnaşygy birleşiginiň Baş direktory bilen geçirildi.

Türkmenistan bilen Şweýsariýanyň arasynda syýasy-diplomatik, söwda-ykdysady we işewürlük, medeni gatnaşyklar yzygiderli alnyp barylýar.

2013-nji ýylyň 2-nji maýynda Aşgabatda Türkmenistanyň we Şweýsariýanyň daşary-syýasy edaralarynyň arasynda geňeşmeler bolup geçdi. Onuň dowamynda sebit we halkara ösüşiniň özara gyzyklandyran meseleleri, şol sanda 2014-nji ýylda Şweýsariýanyň ÝHHG-da başlyklyk etmegi bilen bagly hyzmatdaşlyk barada pikir alşyldy. Ileri tutulýan ikitaraplaýyn gatnaşyklar babatynda aýtmak bilen tapraplar söwda-ykdysady hyzmatdaşlygyň ösdürilmegine ünsi çekdiler. Bu babatda türkmen-şweýsar ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça hökümetara toparyny döretmek we 2013-nji ýylyň dowamynda Aşgabatda bilelikdäki biznes-forumy geçirmek barada ylalaşdylar.

2013-nji ýylyň 2-nji sentýabrynda Şweýsariýa Konfederasiýasynyň Türkmenistana bellenen ilçisi jenap Paskal Ebişer ýurduň Mejlisinde öz Ynanç hatyny gowşurdy. Şeýle hem Ebişer Türkmenistanyň DIM-inde kabul edildi. Bolan duşuşyklaryň dowamynda ikitaraplaýyn türkmen-şweýsar gatnaşyklarynyň we abraýly halkara guramalarynyň çäklerindäki hyzmatdaşlygyň ähli ugurlary boýunça giňden pikir alyşmalar boldy.

2014-nji ýylyň sentýabrynda Türkmenistanyň wekiliýeti Ženewada ministrler derejesinde geçirilen «Sebitleýin nukdaýnazar – 2015-nji ýyldan soňky döwür üçin ösüş pudagynda gün tertibini ýerine ýetirmek maksady bilen, seljeriş we hasabatlylyk» atly sebit maslahatlaşmalarynyň işine gatnaşdy.

BMG-niň Ýewropa ykdysady topary hem-de Ýewropa we Merkezi Aziýa ýurtlary üçin BMG-niň sebit ösüş topary tarapyndan guralan maslahat Şweý-

sariýanyň Hökümetiniň başlyklyk etmeginde geçirildi. Maslahatlaşmalaryň barşynda BMG-niň howandarlygynda netijeli köptaraplaýyn özara hereketleri has-da pugtalandyrmagyň ähmiýeti nygtaldy. Munuň özi hyzmatdaşlyk etmegiň bilelikdäki netijeli başlangyçlaryny hem nusgalaryny işläp taýýarlamak we umuman, öňde goýlan wezipeleri çözmek üçin amatly şertleriň döredilmegine ýardam eder. Seljerişiň hem-de hasabatlylygyň umumy ulgamynda sebitleýin derejäniň orny we beýleki wajyp meseleler gyzyklanma bilen ara alnyp maslahatlaşyldy.

Türkmenistanyň wekiliýeti Ženewada bolmagynyň çäklerinde ikitaraplaýyn duşuşyklaryň birnäçesini, şol sanda BMG-niň iri düzümleriniň we ýöriteleşdirilen edaralarynyň ýolbaşçylary hem-de ýokary wezipeli wekilleri, şeýle hem Migrasiýa boýunça halkara guramasynyň baş direktory bilen duşuşyk geçirdiler. Duşuşyklaryň barşynda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň öňe süren döredijilikli başlangyçlarynyň ähmiýeti we wajyplygy aýratyn bellenildi. Şunda BMG-de we beýleki hyzmatdaş guramalarda Türkmenistanyň ählumumy parahatçylygy we abadançylygy pugtalandyrmaga gönükdirilen oňyn gatnaşyklaryň ösdürilmegindeki goşandyna ýokary baha berilýändigini nygtaldy.

2014-nji ýylyň 19-20-nji noýabrynda Şweýsariýa Konfederasiýasynyň Prezidenti Didýe Burkhalter Türkmenistanda resmi sapar bilen boldy. Iň ýokary derejedäki türkmen-şweýsar gepleşiklerinde taraplar parahatçylygy, durnuklylygy we howpsuzlygy pugtalandyrmak işinde bilelikdäki tagallalary utgaşdyrmaga taýýardyklaryny tassykladylar. Döwletleriň ikisiniň hem dünýäde ähli ýurtlaryň parahatçylykly gatnaşyklarynyň ýola goýulmagyna ýardam etmäge çalşyp, durmuşa geçirýän bitaraplyk syýasaty bu babatda möhüm ähmiýete eýedir. Iki ýurduň Liderleri şu meselä aýratyn üns berip, ählumumy durnukly ösüşiň esasy meseleleri, Türkmenistanyň we Şweýsariýanyň daşary syýasat strategiýasynda şol meseleleriň goýluşy boýunça dünýägaraýşynyň ýakyndygyny bellediler. Belent mertebeli myhman türkmen döwletiniň bitaraplyk derejesini seçip almagyny goldaýandygyny we hoşallyk bildirýändigini aýtdy.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow we Şweýsariýa Konfederasiýasynyň Prezidenti Didýe Burkhalter halkara syýasatynyň özara gyzyklanma bildirilýän meseleleriniň birnäçesi, şol sanda energetika howpsuzlygyny üpjün etmek, daşky gurşawy goramak we Owganystandaky ýagdaýy kadalaşdyrmak boýunça pikir alyşdylar. Türkmenistan goňşy Owganystanyň ykdysady taýdan dikeldilmegine öz saldamly goşandyny goşup gelýär.

Milli Liderimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň nygtaýşy ýaly, Türkmenistan Şweýsariýanyň halkara syýasy giňişligindäki işine, onuň Ýewropada tutýan ornuna, halkara guramalarynyň, hususan-da, ÝHHG-niň çäklerinde şweýsar tarapynyň başlangyçlaryna we tekliplerine uly hormat goýmak bilen garaýar. Şunuň bilen baglylykda, döwlet Baştutanymyz Şweýsariýa Konfederasiýasynyň Prezidentiniň adyna Bitarap Türkmenistanyň dünýädäki ornuna ýokary baha berýändigini, şeýle

hem ýurdumyzyň daşary syýasat başlangyçlaryny hemişe we yzygiderli goldaýandygy üçin minnetdarlyk sözlerini aýtdy.

Gatnaşyklary üstünlikli ösdürmegiň möhüm şerti hökmünde iki ýurduň daşary syýasat edaralarynyň arasyndaky gatnaşyklary pugtalandyrmak, diplomatik işinde tejribe alyşmak meselesi hem bu duşuşygyň esasy meseleleriniň biri boldy.

2015-nji ýylyň 30-njy martynda Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginde Suw bilen bagly meseleler boýunça Şweýsariýanyň Ýörite wekili jenap Wilgelm Meýer hem-de Şweýsariýa Konfederasiýasynyň Türkmenistandaky Adatdan daşary we doly ygtyýarly ilçisi jenap Paskal Abişer bilen duşuşyk geçirildi. Dostlukly ýagdaýda geçirilen gepleşikleriň dowamynda taraplar iki ýurtlaryň arasynda dörän hyzmatdaşlygyň derejesine oňyn baha berip, özara gatnaşyklaryň geljekde has hem işjeňleşdirilmeginiň zerurlygyny bellediler. Syýasy we söwda-ykdysady ugurlarda, şeýle hem iki ýurduň işewürler toparlarynyň arasynda hyzmatdaşlyk etmegiň mümkinçilikleri ara alnyp maslahatlaşyldy. Şeýle hem Türkmenistanyň BMG-niň çäginde oňyn hyzmatdaşlygyň çuňlaşdyrylmagynyň we giňeldilmeginiň, beýleki, ÝHHG ýaly iri halkara guramalary bilen netijeli özara gatnaşyklaryň ösdürilmeginiň tarapdary bolup çykyş edýändigini bellediler.

Gürründeşligiň dowamynda sebitleýin we halkara häsiýetli meseleler, umumy howplary we wehimler bilen göreşmekde tagallalary birleşdirmek boýunça pikir alyşmalar geçirildi. Şunuň bilen bir hatarda, taraplar 2014-nji ýylyň 24–26-njy noýabrynda Bazelde (Şweýsariýa) Merkezi Aziýanyň Suw kánleriniň integrirlenen dolandyrylmasy (IWRM) boýunça Konferensiýasynyň netijelerini ara alyp maslahatlaşdylar. Şunuň bilen baglylykda, Şweýsariýanyň wekilleri BMG-niň durnukly ösüş boýunça «Rio+20» Konferensiýasynda Türkmenistanyň başlangyçlaryna uly gyzyklanma bildirip, bu ugurda ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy dowam etmekligi ylalaşdylar.

2015-nji ýylyň 25-nji iýunynda Bern şäheriniň Federal köşgünde Türkmenistanyň Adatdan daşary we doly ygtyýarly ilçisi Şweýsariýanyň Prezidenti hanym O. A. Simonetta Sommaruga ynanç hatlaryny gowşurdy.

Ynanç hatlaryny gowşuryş dabarasynyň dowamynda Şweýsariýanyň Prezidenti ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygynyň derejesi we Türkmenistanyň ilçihanasynyň işi bilen öz hoşallygyny bildirdi we 2015-nji ýylyň 8–9-njy iýunynda Sýurihde geçirilen türkmen-şweýsar işewürler maslahatynyň üstünlikli tamamlanmagy bilen gutlady. Ilçi öz gezeginde, BMG-niň agza ýurtlary tarapyndan ykrar edilen ýurduň bitarap statusyny göz önünde tutmak bilen Türkmenistanyň daşary syýasatynyň öndebaryjy ugurlary barada gysgaça maglumat berdi.

Şeýle hem duşuşygyň dowamynda syýasy, söwda-ykdysady we gumanitar ulgamlarda ikitaraplaýyn bähbitli gatnaşyklary ösdürmegiň mümkinçilikleri we halkara guramalarynyň çägendäki özara gatnaşyklar ara alnyp maslahatlaşyldy.

2016-njy ýylyň 27-nji sentýabrynda Bernde türkmen-şweýsar syýasy geňeşmeleri geçirildi. Türkmenistanyň wekiliýetine Türkmenistanyň Daşary işler minist-

riniň orunbasary, şweýsar tarapyň wekiliýetine bolsa Döwlet sekretarynyň kömekçisi, Şweýsariýa Konfederasiýasynyň Daşary işler Federal Departamentiniň Gündogar Ýewropa we Merkezi Aziýa boýunça müdirliginiň başlygy, ilçisi Nikolas Brýul baştutanlyk etdiler.

Geňeşmeleriň gün tertibine laýyklykda, esasy üç meselä: ikitaraplaýyn gatnaşyklara, sebitleýin meselelere we iki döwletiň köpugurly syýasatyna garaldy. Taraplar ähli ugurlar boýunça, aýratyn hem syýasy we söwda-ykdysady düzümlerinde özara bähbitli ikitaraplaýyn hyzmatdaşlyk bilen bagly meseleleri ara alyp maslahatlaşdylar.

Taraplar syýasy-diplomatik hyzmatdaşlygyň ýokary derejesini belläp, geljekde bu ugurda özara ylalaşykly hyzmatdaşlygyň gerimini giňeltmegiň mümkinçiliklerini ara alyp maslahatlaşdylar. Bu çarçuwada ýokary derejedäki saparlaryň ähmiýeti, gazanylan ylalaşyklary geljekde durmuşa geçirmekde taraplaryň ygrarlylyklary belenilip geçildi. Şeýle hem taraplar Türkmenistan bilen Şweýsariýa Konfederasiýasynyň arasynda syýasy geňeşmeleri yzygiderli geçirmek, ikitaraplaýyn hukuk binýadyny giňeltmek barada ylalaşdylar.

Söwda-ykdysady ugurdaky özara gatnaşyklar barada aýdylanda, taraplar bu ugurdaky hyzmatdaşlygyň hilini täze derejä çykarmak bilen bilelikdäki gatnaşyklary işjeňleşdirmegiň mümkinçiliklerini ara alyp maslahatlaşdylar. Şunuň bilen baglylykda, taraplar 2017-nji ýylda Aşgabatda geçiriljek türkmen-şweýsar işewürler maslahatynyň ähmiýetini belläp geçdiler. Iki döwletiň işewürleriniň arasyndaky bu ugurdaky giň hyzmatdaşlygy has-da çuňlaşdyrmak we özara ylalaşmalary gazanmak belenilip geçildi. Şeýle-de taraplar ikitaraplaýyn gatnaşyklaryň ösüşine itergi berjek ulgamlaryň we netijeli gural hökmünde ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça hökümetara toparyny döretmegiň möhümdigini bellediler.

Geňeşmeleriň dowamynda taraplar sebitleýin we halkara häsiýetli meseleler boýunça we ählumumy wehimlere hem-de howplara garşy bilelikdäki göreşi güýçlendirmek bilen bagly meseleler boýunça pikir alyşdylar. Şeýle-de, taraplar Durnukly ösüş maksatlaryny durmuşa geçirmegi ara alyp maslahatlaşdylar. Şunuň bilen baglylykda, türkmen tarapy Türkmenistanda bu meselä ulgamlaryň çemeleşilýändigini aýdyp, mysal hökmünde Durnukly ösüş maksatlaryny milli derejede ýerine ýetirmek boýunça görkezijileriň kesgitlenilendigini habar berdi. Taraplar iki döwletiň arasyndaky hyzmatdaşlygyň häzirki ýagdaýyny kanagatlanma bilen belläp, özara bähbitli gatnaşyklary çuňlaşdyrmaga gönükdirilen dürli derejelerdäki duşuşyklaryň möhümdigini aýtdylar.

2018-nji ýylyň 22–26-njy oktyabry aralygynda Türkmenistanyň wekiliýeti Ženewada BMG-niň Söwda we ösüş boýunça konferensiýasynyň gurnamagynda geçirilen Bütindünýä maýa goýum forumynyň (BMF–2018) işine gatnaşdy. Her iki ýyldan geçirilýän Bütindünýä maýa goýum forumy maýa goýum we ösüş üçin tutuş dünýäniň öndebaryjy platformasy bolup durýar. «Durnukly ösüşe maýa goýmak»

diýip atlandyrylan forumyň işiniň birinji gününde, Türkmenistan «Bütindünýä maýa goýum forumynyň maýa goýum obasy» atly serginiň barşynda öz ykdysady mümkinçilikleri we maýa goýum işi bilen tanyşdyrды. 23-nji oktyabrda Türkmenistanyň wekiliýeti «Gündogar Ýewropada we Merkezi Aziýada telekeçiligiň ösüşi» atly temanyň çäklerinde forumda çykyş edip, ýurtda durmuşa geçirilýän energetika, ulag we senagat pudaklaryndaky halkara taslamalary bilen tanyş etdiler. 25-nji oktyabrda Türkmenistanyň wekiliýeti Bütindünýä maýa goýum forumynyň çäklerinde geçirilen «Deňze çykalgasy bolmadyk ýurtlara göni daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek» atly ýokary derejeli çärä gatnaşdy. Bütindünýä maýa goýum forumynyň jemleýji gününde Türkmenistanyň sergi ekspozisiýasy BMG-niň Söwda we ösüş boýunça konferensiýasynyň şahadatnamasyna mynasyp boldy.

Ýokarda getirilen mysallar, esasan, türkmen-şweýsar syýasy-diplomatik gatnaşyklary öz içine alýar. Şunuň bilen birlikde, ikitaraplaýyn söwda-ykdysady, medeni, ylmy-tehniki, işewürlük ugurlarynda hem netijeli hyzmatdaşlygyň barha ilerleýänligi barada aýdyp bolar.

Soraglar:

1. Türkmenistan bilen Şweýsariýanyň arasyndaky iň ýokary derejeli duşuşyklaryň barşynda nähili meseleler ara alnyp maslahatlaşyldy?
2. Türkmenistanyň we Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplyk derejelerinde umumylyklar we özara aratapawutlyklar barmy?
3. Türkmen-şweýsar hyzmatdaşlygynyň nähili derwaýys ugurlary bar?

§3. Awstriýanyň hemişelik bitaraplygy

1920-nji ýylyň 10-njy noýabrynda kabul edilen Awstriýa Respublikasynyň Federal Konstitusiasynyň 9a maddasynda şeýle diýilýär: «1. Awstriýa ýurdy goragyň hemmetaraplaýyn görnüşine bolan jogapkärçiligini ykrar edýär. Goramak wezipesi daşary garaşsyzlygy, Federasiýanyň eldegrilmesizligini we çäkleriniň bitewüligini üpjün etmeklige, hususan-da, – hemişelik bitaraplygy goldamaklyga we goramaklyga gönükdirilendir». Emma 1938-nji ýylyň martynda bu ýurda Germaniýanyň goşunlarynyň girmegi bilen Awstriýanyň özbaşdaklygy, şol sanda bitaraplygy hem ýatyryldy.

Şweýsariýanyň ýakyn goňsusy bolan Awstriýa II Jahan urşy tamamlanandan on ýyl soň öz bitaraplygyny dikeltди. 1955-nji ýylyň 15-nji maýynda Wena şäherinde SSSR, ABŞ, Beýik Britaniýa we Fransiýa bir tarapdan, Awstriýa beýleki tarapdan garaşsyz we demokratik Awstriýanyň dikeldilmegi baradaky Döwlet şertnamasyna gol çekildi. Şertnama gol goýulmagy bilen, Awstriýanyň çäkleri daşary ýurt goşunlaryndan doly azat edildi. Dört döwlet Awstriýanyň garaşsyzlygyna we çäk bitewüligine hormat goýmaga borçlandylar.

Özygtyýarlylyga we garaşsyzlyga eýe bolan Awstriýanyň parlamenti tarapyndan 1955-nji ýylyň 26-njy oktyabrynda Bitaraplyk baradaky Konstitusion federal kanun kabul edildi. Şol ýylyň 5-nji noýabrynda güýje giren bu kanunyň 1-nji maddasynda şeýle diýilýär: «Öz daşarky garaşsyzlygyny we çäkleriniň eldegrilmesizligini uzak möhletleýin we hemişelik berkarar etmek üçin Awstriýa meýletinlik bilen öz hemişelik bitaraplygyny yglan edýär. Awstriýa öz bitaraplygyny ähli bar bolan serişdeler bilen saklar we gorar. Bu maksatlary üpjün etmek üçin Awstriýa geljekde hiç hili harby ýaranlyga girmez we öz çäklerinde keseki döwletleriň harby daýanç nokatlarynyň döredilmegine ýol bermez». Awstriýanyň hökümeti döwletiň hemişelik bitaraplygyny beýleki ýurtlaryň dykgatyna ýetirdi we munuň özi bolsa onuň giň dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan ykrar edilmegine getirdi. Awstriýanyň bitaraplygy ýokarda agzalan II Jahan urşunda ýeňiji bolan ýaran döwletler we başga-da ençeme döwletler tarapyndan ykrar edildi, emma Şweýsariýanyň bitaraplygyndan tapawutlylykda, ol kepillendirilmedi.

Hemişelik bitaraplyk syýasaty Awstriýanyň Konstitusiasynda hem öz beýanyny tapdy. Awstriýa BMG agza bolup girmezinden öň we soň, bitaraplygyň we halkara guramasyna agza bolmagyň meselesi giňden ara alyp maslahatlaşmalaryň üns merkezinde boldy. Bu ýöne ýerden däl. Sebäbi XX asyryda ýüze çykan iki Jahan urşunyň aralygynda hereket eden Milletler Ligasynyň bilelikdäki howpsuzlyk ýörelgesine görä, bu gurama bitarap döwletleriň agza bolmaklygy mümkin däl diýen ýalydy. Sebäbi agza döwletler basybalyjy tarapa bilelikde garşy çykmalydylar we zerur bolan oňa garşy sanksiýa, embargo, blokada ýaly jeza beriş çärelerini bilelikde amala aşyrmalydylar.

Emma 1945-nji ýylda döredilen BMG-niň Tertipnamasy has çäýe häsiýete eýe boldy we onda bitaraplyk syýasaty mazmun taýdan parahatçylygy we howpsuzlygy saklamagyň şertleriniň biri hökmünde hasaplandy. Başgaça aýdylanda, BMG-niň baş maksady bolan ählumumy parahatçylyk we howpsuzlyk bitarap döwletleriň bu babatdaky maksatlary bilen özara laýyk geldi.

II Jahan urşunyň soňunda Awstriýanyň çäkleriniň aglaba bölegi sowet we amerikan goşunlarynyň tabynlygyna geçirildi. Özara bäsdeşlige girişen iki beýik döwlet awstriýa topragyndan çykmaga höwesek bolmadylar. Sebäbi sowet goşunlarynyň Praga girmegi bilen, amerikan tarapynda bellibir derejede şübhe döräpdi we Sowet Soýuzy hem öz gezeginde Awstriýanyň NATO ýaranlygyna girmeginiň önüni almak isleýärdi. Netijede, Awstriýa resmi taýdan bitaraplygy yglan etmek baradaky karara geldi we 1955-nji ýylyň 15-nji aprelinde bu döwletiň kansleriniň Moskwa sapary wagtynda ikitaraplaýyn Ähtnama gol çekildi. Bu resminama görä, sowet goşunlary ýylyň ahyrına çenli awstriýa çäklerini terk etmelidiler we onuň dereginde Awstriýa öz bitaraplygyny yglan etmelidi. Awstriýa Parlamenti Bitaraplyk baradaky Jarnamany kabul etdi we ony milli kanunçylyga ornaşdyrdy. Oňa laýyklykda, Awstriýa hiç hili harby alýanslara girmezlige borçlanýardy we öz çäklerinde

daşary ýurt harby bazalaryny ýerleşdirmegi gadagan edýärdi. Şeýlelik bilen SSSR, Amerikanyň Birleşen Ştatlary, Beýik Britaniýa we Fransiýa Awstriýa bilen ikitaraplaýyn görnüşde döwletara Şertnamasyna gol çekdiler. Bu şertnamanyň talaplaryna laýyklykda ähli daşary ýurt goşunlary Awstriýanyň çäklerinden çykaryldy.

Meşhur diplomat we döwlet işgäri, BMG-niň Baş sekretary (1972–1981 ý.) we Awstriýanyň Prezidenti bolan (1986–1992 ý.) Kurt Ýozef Waldhaým (1918–2007 ý.) «Awstriýanyň ýoly» atly kitabynda şeýle ýazýar: «Bitaraplygyň biziň döwürlerimizde hem wajyp wezipeleri ýerine ýetirip bilmegi onuň diňe degişli ýurduň garaşsyzlygyny goramak bilen çäklenmän, eýsem, ol parahatçylygy dikeltmekde we goldamakda möhüm ähmiýete eýe bolmagydyr. Bitarap döwlet hiç haçan hem haýsydyr bir döwletleriň toparlaryna hyzmat etmeli däldir. Hut şonuň üçin hem ol hiç bir ýaranlyga goşulmaýan döwlet hökmünde ynamdan peýdalanýar we hereketleriň erkinligine eýe bolýar. Bitaraplyk örän uly jogapkärçilikli hukuklary hem-de borçlary aňladýar we şeýle jogapkärçiligiň göwrümi aýratyn hem çökgünlik döwürlerinde has aýdyň ýüze çykýar».

Awstriýa 1955-nji ýylyň dekabrynda BMG-ä agza bolmak bilen, muňa bitaraplygyň päsgelçilik döretmeýändigini görkezdi. Şol bir wagtda-da, Awstriýa öz bitaraplyk baradaky borçnamalaryna garşy gelýän wezipeleri ýerine ýetirmekden gaýra durmaga hem hukuk aldy. Awstriýa bitaraplyk borçnamalaryna eýermek bilen birlikde, parahatçylygy saklamak maksady bilen BMG-niň ýüz tutmagyna jogap berip, özüniň harby toparlaryny daşary ýurtlara iberip bilýär. Şunuň bilen baglylykda, Awstriýanyň harbylary synçy-ofiserler hökmünde Kongoda, Kiprde, Ýakyn Gündogarda geçirilen parahatçylygy saklamak we ýaraşyk baglaşmak çärelerine gatnaşdylar.

Awstriýanyň paýtagty Wenada abraýly halkara guramalarynyň we düzümleriniň birnäçesi ýerleşýär we munuň özi ýurduň bitaraplyk derejesine goýulýan hormaty aňladýar. Mysal üçin, Wenada BMG-niň senagat ösüşi boýunça guramasy bolan UNIDO, Atom energiýasy boýunça halkara agentligi – MAGATE, Ýewropa-da Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk baradaky Gurama – ÝHHG, Nebit öndüriji we eksport ediji ýurtlaryň guramasynyň (iňl.: OPEC) sekretariaty ýerleşýär.

Geçen asyryň 90-njy ýyllaryndan başlap, Awstriýanyň däp bolan bitaraplygy täze taryhy we halkara-syýasy şertlere uýgunlaşyp ugrady we ol ilkinji nobatda NATO-nyň hereketleri bilen bagly boldy. Hususan-da, 1991-nji ýylda Pars aýlagyndaky uruşda Awstriýa öz çäkleriniň üstünden ABŞ-nyň ýaranlarynyň uçarlarynyň geçmegine rugsat berdi. Emma 1999-njy ýylda Awstriýa alýansyň uçarlaryna öz üstünden Ýugoslawiýa tarap uçmaga ygtyýar bermedi we bu babatda ol harby maksatly ýükleri geçirmekligi gadagan edýän milli kanunçylygyna salgylandy. Yrak urşy babatynda hem Awstriýa öz bitaraplygy barada ýörite Beýannama bilen çykyş etdi we BMG-niň Kararnamasy bolmazdan, öz çäklerinden Yraga tarap harby uçarlaryň geçirilmejekdigini aýan etdi.

Awstriýanyň bitaraplygynyň saklanmagyna şübhe bildirýän taraplara jogap bermek bilen bu döwletiň daşary işler ministri Sebastýan Kurs 2015-nji ýylyň 4-nji maýynda şeýle diýdi: «Biziň şu wagtky bitaraplyk derejämizi üýtgetmek meýlimiz ýok».

Soraglar:

1. Awstriýanyň bitaraplyk almagynyň nähili sebäpleri bar?
2. Awstriýanyň Ýewropada we has giň halkara derejesinde nähili täsirli orny bar?
3. Awstriýa derwaýys halkara meselelerine nähili çemeleşýär?

§ 4. Bitarap döwletler Türkmenistan bilen Awstriýanyň ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygynyň ösüşi

Türkmenistan bilen Awstriýanyň özara dostlukly we ikitaraplaýyn gatnaşyklary baý mazmuna eýedir. Iki döwletiň arasynda diplomatik gatnaşyklar 1992-nji ýylyň 16-njy oktyabrynda ýola goýuldy. Geçen döwürde ikitaraplaýyn gatnaşyklaryň berk halkara-hukuk binýady döredildi we ol in ýokary derejede we resmi taýdan hyzmatdaşlygy ösdürmekde ähli zerur şertleri döretmeklige gönükdirilendir.

Türkmenistanyň we Awstriýa Respublikasynyň arasynda in ýokary derejede ýola goýlan ýakyn gatnaşyklar, şol sanda Döwlet Baştutanlarynyň resmi saparlary ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygyň taryhynda mazmun we hil taýdan täze tapgyryň başlanýandygyny aňlatdy. Hakykat ýüzünde bu saparlar netijeli türkmen-awstriýa gatnaşyklaryny hemmetaraplaýyn berkitmegiň we ösdürmegiň ýolunda nobatdaky möhüm ädim boldy. Şol gatnaşyklar dostluk, deňhukuklylyk, birek-birege hormat goýmak we netijelilik ýörelgelerine esaslanandyr.

Ikitaraplaýyn gatnaşyklaryň taryhy sahypasy hökmünde 2008-nji ýylyň 18-nji noýabrynda Wenada bolup geçen in ýokary derejedäki türkmen-awstriýa gepleşiklerini görkezmek bolar. Türkmenistanyň Prezidenti öz Awstriýa bolan resmi saparynyň dowamynda bu ýurduň Prezidenti Haýns Fişer bilen duşuşdy. Iki döwletiň Baştutanlary ikitaraplaýyn we Türkmenistan – Ýewropa Bileleşigi hyzmatdaşlygynyň çäklerinde aragatnaşyklary mundan beýläk hem giňeltmäge taýýardyklaryny tassykladylar.

Awstriýanyň Prezidenti Haýns Fişer: «Awstriýa Respublikasy Türkmenistanyň uglewodorod çig malyny dünýä bazaryna çykarmakda diwersifikasiýa garaýyşlaryny goldaýar we ony doly amala aşyrmaga ýardam bermäge taýýardyr. Bu babatda Awstriýa we beýleki Ýewropa ýurtlary uly gyzyklanma bildirýärler» diýip, aýratyn nygtap geçdi. «Türkmenistanyň Prezidentiniň sapary gürrüňsiz ähli garaşylýan görnüşde üstünlikli boldy. Bu köp babatda iki döwletiň bitarap derejä eýe bolmagy bilen, derwaýys meseleleri çözmeklige gönükdirilen ugra barmaklary we umu-

my bähbitlere laýyklykda hyzmatdaşlygy bilen şertlendirilendir» diýip Prezident Haýns Fişer belledi. Resmi saparyň çäklerinde birnäçe wajyp ylalaşyklara hem gol çekildi.

Türkmenistanyň we Awstriýanyň ýolbaşçylary derejesindäki ýakyn gatnaşyklar, şol sanda taryhy waka bolan ýokary derejeli türkmen-awstriýa gepleşikleri syýasy, söwda-ykdysady we medeni-gumanitar hyzmatdaşlygyna kuwwatly itergi berdi.

Aşgabatda 2008-nji ýylyň 11-nji noýabrynda ikitaraplaýyn türkmen-awstriýa toparynyň mejlisi bolup geçdi. Mejlisiň gün tertibine ikitaraplaýyn söwda-ykdysady hyzmatdaşlygyň ýagdaýyna we geljekki ösüşlerine bagyşlanan meseleleriň giň toplumy girizildi. Aýratyn hem ýangyç-energetika, gurluşyk, ulag we aragatnaşyk, dokma, oba hojalygy we ekologiýa pudaklary boýunça hyzmatdaşlyga uly üns berildi. Şeýle hem ileri tutulýan ugurlaryň hatarynda ylym we bilim, saglygy goraýyş, sport we syýahatçylyk ýaly ugurlar babatynda gatnaşyklar ara alnyp maslahatlaşyldy. Awstriýa tarapy anyk teklipler, şol sanda türkmen hünärmenlerine tebigaty goraýyş tehnologiýalary boýunça okuwlary guramak barada teklipleri berdiler. Ol seneden bäri, ikitaraplaýyn türkmen-awstriýa toparynyň mejlisleriniň yzygiderli tertipde Türkmenistanyň we Awstriýanyň paýtagtlarynda her ýylda nobatma-nobat geçirilýänligini bellemek gerek. Bu toparyň işi ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy işjeň ösdürmegiň wajyp guralyna öwrüldi we ol uly ahmiýete eýe boldy.

Şeýle hem Türkmenistanyň we Awstriýanyň Liderleri global ösüş meseleleri boýunça köptaraplaýyn sammitleriň çäklerinde duşuşyklary geçirdiler. Hususan-da, iki ýurduň Baştutanlary 2010-njy ýylyň dekabrynyň başynda ÝHHG döwletleriniň Baştutanlarynyň Astana şäherinde bolan sammitinde duşuşyk geçirdiler. Bu duşuşyk hem iň ýokary derejede türkmen-awstriýa oňyn pikir alyşmalarynyň logiki dowamy boldy. Onuň barşynda taraplar bilelikdäki taslamalary durmuşa geçirmekde, aýratyn hem nebit-gaz, innowasion ugurlarda maýa goýum babatynda ýakyndan hyzmatdaşlygy has-da çuňlaşdyrmak barada gyzyklanmalaryny beýan etdiler.

2011-nji ýylyň 20-nji iýunynda Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginde Awstriýa Respublikasynyň Federal Prezidentiniň Protokolynyň ýolbaşçysy jennap Aleksandr Grubmaýryň ýolbaşçylygynda gelen Awstriýanyň wekiliýeti bilen gepleşikler geçirildi. Duşuşygyň esasy temasy hökmünde Awstriýa Respublikasynyň Federal Prezidenti doktor Haýns Fişer bilen şu ýylyň ikinji ýarymyna meýilleşdirilen resmi saparynyň taýýarlyk işleri boldy. Şeýle hem ikitaraplaýyn gepleşikleriň barşynda öňde duran saparyň dowamynda gol çekilmegi göz önünde tutulýan ikitaraplaýyn resminamalaryň toplumyna seredildi. Taraplaryň kanagatlanma bilen belleýşi ýaly, Türkmenistan we Awstriýa özleriniň daşary syýasatyny bitaraplyk esasynda gurýarlar we halkara gatnaşyklarynyň derwaýys meseleleri boýunça olaryň garaýyşlary özara laýyk gelýär ýa-da meňzeşdir. Bu babatda türkmen-awstriýa hyzmatdaşlygynyň Türkmenistanyň Ýewropa Bileleşiginiň çäk-

lerindäki, şeýle hem abraýly halkara guramalarynyň, ilkinji nobatda BMG-niň we ÝHHG-niň hatarynda görnetin çaltlaşandygy barada aýdyldy. Taraplar şeýle hem yzygiderli hökümetara we daşary işler ministrlikleriniň derejelerindäki aragatnaşyklaryň saklanmagyna gyzyklanma bildirýändiklerini mälim etdiler.

Türkmenistan we Awstriýa abraýly halkara guramalarynyň, ilkinji nobatda BMG-niň çäklerinde özara goldaw bermek esasynda utgaşykly hereket edýärler. Hususan-da, Türkmenistanyň teklibi boýunça BMG-niň Baş Assambleýasynyň Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň orny baradaky 2008-nji we 2013-nji ýyldaky kabul edilen kararnamalary goldap çykyş edenligini ýatlamak zerurdyr.

Türkmenistan Awstriýa bilen işjeň hyzmatdaşlygy giňeltmäge uly üns berýär. Taraplaryň hoşniýetli erk-islegleri we tagallalary arkaly soňky döwürde gatnaşyklar has oňyn we netijeli häsiýete eýe boldy.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň çagyrmagy bilen Awstriýa Respublikasynyň Federal Prezidenti Haýns Fişer 2011-nji ýylyň 12–13-nji oktýabr günlerinde Türkmenistanda resmi sapar bilen boldy. Gepleşikleriň barşynda türkmen-awstriýa gatnaşyklary we ikitaraplaýyn özara bähbitli hyzmatdaşlygyň geljekki ugurlary barada netijeli pikir alyşmalar boldy. Iki döwletiň Prezidentleri şeýle hem özara gyzyklanma bildirilýän sebit we halkara meselelerini ara alyp maslahatlaşdylar. Prezidentler Gurbanguly Berdimuhamedow we Haýns Fişer özara bähbitli hyzmatdaşlygy ösdürmek üçin Türkmenistanda we Awstriýada amatly mümkinçilikleriň bardygyny belläp, taraplaryň bu hyzmatdaşlygy döwletara derejesinde, şeýle hem abraýly halkara guramalarynyň ugry boýunça, şol sanda Türkmenistanyň hemde Ýewropa Bileleşiginiň arasyndaky gatnaşyklaryň çäklerinde mundan beýläk-de çaltlandyrmaga taýýardygyny tassykladylar.

Söwda-ykdysady hyzmatdaşlygynyň uly mümkinçilikleri jähetinden taraplar energetika, ulag, himiýa senagaty, telekommunikasiýa, tebigy gorlardan rejeli peýdalanmak we daşky gurşawy goramak ýaly ugurlarda hyzmatdaşlygy mundan beýläk hem ösdürmäge taýýardyklaryny mälim etdiler. Energetika babatyndaky özara hyzmatdaşlygyň wajyplygy nukdaýnazaryndan, Prezidentler köpugurly turba geçiriji infrastrukturany ösdürmegiň sebit we global derejede energiýa howpsuzlygyny berkitmekde möhüm ähmiýetiniň bardygyny nygtadylar.

Türkmenistanyň we Awstriýanyň Baştutanlary medeniýeti, ylmy, bilimi, sungaty, syňahatçylygy we sporty ösdürmekde ikitaraplaýyn aragatnaşyklary berkitmek meýillerini aýan etdiler. Awstriýa Respublikasynyň Federal Prezidentiniň Türkmenistana resmi saparynyň netijeleri boýunça Bilelikdäki türkmen-awstriýa Maglumaty kabul edildi we wajyp ikitaraplaýyn resminamalaryň toplumyna gol çekildi.

2012-nji ýylyň 13-nji sentýabrynda Wena şäherinde türkmen-awstriýa Daşary işler ministrlikleriniň wekiliýetleriniň arasynda duşuşyk geçirildi. Gepleşikleriň

dowamynda, taraplar iki ýurduň arasyndaky geljekki ýoly çuňlaşdyrmak, syýasy, söwda-ykdysady we medeni-gumanitar ugurlardaky ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygyň derwaýys meselelerine garadylar. Gürründeşligiň esasy meseleleri, Türkmenistan bilen Ýewropa Bileleşiginiň hyzmatdaşlygynyň energetika ugry boldy. Taraplar hyzmatdaşlygy netijeli ugurlar boýunça ösdürmek boýunça ylalaşdylar.

Türkmenistanyň we Awstriýanyň daşary-syýasy geňeşmeleri yzygiderli tertipde derwaýys meseleler boýunça geçirilýär. Bu babatda iki döwletiň degişli ministrlikleri we ilçihanalary derejesinde duşuşyklar geçirilýär we ýakyn aragatnaşyklar alnyp barylýar.

Türkmenistanyň durnukly ösüşi we tebigy baýlyklary özleşdirmegiň uly mümkinçilikleri daşary ýurtly maýadarlarda we iri kompaniýalarda uly gyzyklanma döredýär. Awstriýanyň köpsanly kompaniýalary türkmen bazarynda işlemäge uly gyzyklanma bildirýär. Hususan-da, 2014-nji ýylyň maý aýynda Türkmenistanyň Döwlet daşary ykdysady iş bankynda Gyýanly şäherçesindäki polietilen we polipropilen öndürýän täze gazhimiýa toplumynyň gurluşygyny maliýeleşdirmek boýunça daşary ýurt maliýe edaralarynyň gatnaşýan birleşmesi bilen karz ylalaşyklaryna gol çekildi. Olaryň arasynda Awstriýanyň maliýe düzümleriniň bardygy hem bellärlilidir.

Türkmen-awstriýa hyzmatdaşlygynda syýahatçylygy geljegi uly pudaklaryň hatarynda görkezip bolar. Bu babatda, 2015-nji ýylyň ýanwar aýynda Türkmenistanyň Syýahatçylyk baradaky döwlet komitetiniň Awstriýanyň paýtagtynda guralan «Ferien-Messe Wien» atly halkara sergi-ýarmarkasyna gatnaşandygyny bellemelidiris. Her ýylyň ýanwar aýynda Wenada geçirilýän bu sergä dünýäniň 70-den gowrak ýurdundan syýahatçylyk pudagynyň işewürleri ýygnaýar. Türkmenistanyň bu sergide görkezen mümkinçilikleri dünýä belli syýahatçylyk guramalarynyň ünsüni özüne çekdi.

Ady dünýä dolan türkmen bedewlerini ýetişdirmekde Türkmenistanyň gazanan tejribesi halkara derejede özüne çekiji bolup durýar. Bu babatdaky hyzmatdaşlyk hem iki ýurduň üns berýän ugurlarynyň biridir. Türkmen wekiliýetiniň 2014-nji ýylyň oktyabr aýynda Awstriýanyň paýtagty Wena şäherinde atlara we atçylyk sportuna bagyşlanyp geçirilen «Apropos Pferd – 2014» atly Halkara sergisine gatnaşandygyny hem bellemelidiris. Bu sergi Awstriýadaky iň uly atçylyk sporty boýunça pudaklaýyn sergidir.

Türkmen-awstriýa gatnaşyklarynyň has möhüm bölegini medeni-gumanitar ulgamdaky gatnaşyklar düzýär. Türkmenistan we Awstriýa dünýä taryhyna güýçli täsirini ýetiren gadymy siwilizasiýalaryň medeni-ruhy miraslaryny saklap gelýärler.

Türkmenistan bilen Awstriýanyň arasyndaky medeni hyzmatdaşlyk barada aýratyn nygtamak zerurdyr. Bu babatda biziň ýurtlarymyzyň arasyndaky medeni we döredijilik toparlarynyň birek-birege gurnaýan saparlary, sungat festiwallary, dürli sergiler we beýleki çäreler oňat däbe öwürüldi. 2010-njy ýylyň aprelinde Aşgabatda

Wena şäheriniň medeniýet günleri we 2012-nji ýylyň maý aýynda Türkmenistanyň Awstriýa Respublikasyndaky medeniýet günleri üstünlikli geçirildi. Bu bolsa iki halkyň arasynda medeni-gumanitar ulgamdaky gatnaşyklaryň mundan beýläk-de ösdürilmegine öz täsirini ýetirdi.

2009-njy ýylyň 22-nji maýynda Türkmenistanyň Milli medeni merkeziniň Mukamlar köşgünde «Galkynys» atly bilelikdäki türkmen-awstriýa simfonik orkestriniň 1-nji konsertiniň ägirt uly döredijilik üstünligi bilen geçendigini ýatlamak gerek. Orkestriň düzüminde türkmen sazandalarynyň 60-a golaýy, awstriýaly sazandalaryň bolsa 19-sy çykyş etdi. Seýrek duş gelýän bu sazçylyk taslamasy Türkmenistanyň Prezidentiniň başlangyjy bilen onuň howandarlygynda geçdi. Milletiň Lideri uly sazçylyk baýramynyň hormatly myhmany boldy. Bu ajaýyp çäräniň iki medeniýetiň bir-biri bilen ysnyşyandygynyň alamatydygyny bellemek bilen, Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle diýip nygtady: «Munuň özi türkmen medeniýetini dünýä wagyz etmek, şeýle hem Ýewropa döwletleriniň medeniýetleri bilen türkmen halkyny giňden tanyşdyrmak işiniň örän sazlaşykly ýola goýulmagyna mümkinçilik berýär».

Hormatly Prezidentimiziň Awstriýa döwletine 2008-nji ýylda resmi sapary mahalynda Wenada Awstriýa-Türkmen jemgyýeti döredildi. Awstriýa-Türkmen jemgyýeti iki ýurduň arasyndaky dostlugyň özboluşly köprüsine öwrüldi, bu jemgyýet Günbatar Ýewropany häzirki zaman Türkmenistan, onuň gadymy taryhy we baý medeniýeti bilen tanyşdyrýar. Soňky ýyllarda Awstriýa-Türkmen jemgyýeti medeniýet, maglumatlary alyşmak we hyzmatdaşlyk boýunça bilelikdäki taslamalaryň birnäçesini durmuşa geçirdi.

2009-njy ýylyň 8-nji dekabrynda «Galkynys» atly türkmen-awstriýa žurnalynyň 1-nji sany çapdan çykdy. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň we Awstriýa Respublikasynyň Prezidenti Haýns Fişeriň okyjylara gutlaglary bilen açylan bu neşiriň soňraky sanlarynda ikitaraplaýyn dostlukly hyzmatdaşlygyň baý mazmuny dürli anyk mysallar arkaly beýan edilýär.

Awstriýa-Türkmen jemgyýeti tarapyndan 2011-nji ýylyň 17-nji sentýabrynda Aşgabatda birinji Wena baly geçirildi. Türkmenistanyň Prezidentiniň gatnaşmagynda 2014-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda bolsa ikinji Wena baly geçirildi. 2011-nji ýylda Awstriýa-Türkmen jemgyýeti tarapyndan Türkmenistanyň syýasy, ykdysady hem medeni durmuşynda bolup geçýän soňky täzelikleri nemes hem rus dillerinde habar berýän «www.turkmenistan-kultur.at» Internet saýty hem döredildi.

Hormatly Prezidentimiziň teklibi esasynda Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýynyň dünýä bileleşigi tarapyndan ykrar edilmeginiň 20 ýyllygyny mynasybetli 2015-nji ýyl – Bitaraplyk we parahatçylyk ýyly diýlip yglan edildi. Şu mynasybetli, 2015-nji ýylyň 18-nji martynda Wena şäheriniň Halkara merkezinde Türkmenistanyň Awstriýa Respublikasyndaky Ilçihanasy Türkmenistanyň Bitaraplygynyň 20 ýyllygyna bagyşlanan dabaraly kabul edişligini geçirdi.

Onuň çäklerinde Türkmenistanyň Bitaraplygynyň 20 ýyllygyna bagyşlanan sergi hem gurnaldy. Çäräniň myhmanlary ýurduň daşary syýasat ugrunyň esasy ýörelgelerini açyp görkezýän ylmy edebiýatlar we döwürleýin neşirler, şeýle-de türkmeniň milli medeniýeti we amaly-haşam sungatynyň eserleri bilen tanyşdyryldy.

2017-nji ýylyň 14-nji iýunynda Wenada Türkmenistanyň we Awstriýanyň arasynda diplomatik gatnaşyklaryň ýola goýulmagynyň 25 ýyllygyna bagyşlanan maslahat geçirildi. Maslahat Türkmenistanyň Awstriýa Respublikasyndaky Ilçihanasy hem-de Wenanyň diplomatik akademiýasynyň müdiriýeti tarapyndan gurnaldy. Awstriýanyň ministrlikleriniň we edaralarynyň wekilleri, Awstriýada akkreditirlenen diplomatik wekilhanalaryň ýolbaşçylary, Türkmen-Awstriýa jemgyýetiniň, Awstriýanyň işewürler toparlarynyň wekilleri, Wenanyň diplomatik akademiýasynyň mugallymlary hem-de talyplary, Awstriýanyň ýokary okuw mekdeplerinde okaýan türkmen talyplary, metbugat we elektron neşirleriň habarçylary Türkmenistanyň we Awstriýanyň arasynda diplomatik gatnaşyklaryň ýola goýulmagynyň 25 ýyllygyna bagyşlanan dabaranyň gadyrly myhmanlary boldular.

Çykyşlaryň dowamynda dünýä jemgyýetçiligi bilen hoşniýetli goňsuçylyk gatnaşyklaryny alyp barmaga ýardam edýän Türkmenistanyň we Awstriýanyň parahatçylyk söýüjilikli bitaraplyk syýasatyna oňyn baha berildi. Şeýle-de BMG-niň Baş Assambleýasy tarapyndan 12-nji dekabır gününüň «Halkara Bitaraplyk günü» diýlip yglan edilmeginiň ähmiýeti nygtaldy. Çykyş edenler Türkmenistanyň we Awstriýanyň arasyndaky ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn gatnaşyklarynyň öňdebaryjy maksatlary barada belläp, syýasy, söwda-ykdysady we medeni-gumanitar çygyrlarynda iki döwletiň arasyndaky hyzmatdaşlygyň häzirki ýagdaýy we mümkinçilikleri barada aýtdylar. Maslahatdan soň türkmen sungat ussatlarynyň konserti boldy. Dabaraly çäräniň ahyrynda myhmanlara türkmen milli tagamlaryny dadyp görmek mümkinçiligi döredilip, kabul edişlige çagyryldy.

2017-nji ýylyň 8-nji noýabrynda Wena şäherinde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynyň tanyşdyrylyş dabarasyny geçirildi. Tanyşdyrylyş dabarasyny Türkmenistanyň Awstriýa Respublikasyndaky Ilçihanasy tarapyndan Awstriýa Respublikasynyň «Society» atly guramasy bilen bilelikde gurnaldy. Tanyşdyrylyş dabarasyna Wena şäherinde ýerleşýän halkara guramalaryň we diplomatik wekilhanalaryň hem-de köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň wekilleri gatnaşdylar.

Dabara gatnaşyjylar Döwlet Baştutanymyzyň Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň 26 ýyllygynyň öňüsyrasynda neşir edilen täze kitabynyň türkmenistanlylara ajaýyp sowgat bolmak bilen, ýurtlaryň we halklaryň arasynda medeni-ynsanperwer gatnaşyklary, dostlugy hem-de özara düşünişmegi pugtalandyrmak pikirini özünde jemleýändigini bellediler. Onlarça döwletleri söwda, maglumat we medeni gatnaşyklar bilen baglanyşdyran Beýik Ýüpek ýoluna türkmen halkynyň taryhy we ruhy mirasy çarçuwasynda garalýar.

Şeýle hem tanyşdyrylyş dabarasyna gatnaşyjylar türkmen, iňlis we rus dillerinde neşir edilen «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynyň ylmy we tejribe babatdaky ähmiýetini nygtadylar. Döwlet Baştutanymyzyň täze eseri halkymyzyň taryhy ýoluna anyk baha bermäge, onuň milli medeniýetiniň özboluşlylygy, döp-dessurlary we durmuş ulgamy bilen tanyşmaga, gadymy türkmen halkynyň dünýäniň ylmy, ykdysady we medeni ösüşine goşan goşandyna has aýdyňlygy bilen göz ýetirmäge mümkinçilik berýär diýip, çykyş edenler bellediler. Tanyşdyrylyş dabarasynyň ahyrynda myhmanlar agşamlyk kabul edilişigine türkmen milli tagamlaryny dadyp görmäge çagyryldy.

2018-nji ýylyň 2-3-nji iýulynda Türkmenistanyň Daşary işler ministriniň orunbasary S. G. Berdimuhamedowyň baştutanlygyndaky wekiliýet Awstriýanyň paýtagty Wena şäherinde iş saparynda boldy. Saparyň çäklerinde Türkmen wekiliýeti BMG-niň Baş Sekretarynyň orunbasary, BMG-niň Neşe serişdeleri we jenaýatçylyk baradaky Müdirliginiň Ýerine ýetiriji direktory Ýuriý Fedotow, Atom energiýasy boýunça halkara agentliginiň (MAGATE) Baş direktory Ýukiýa Amano, Ýadro ýaraglaryny synag etmegi düýbünden gadagan etmek hakyndaky Şertnamanyň Taýýarlaýyş toparynyň ýerine ýetiriji sekretary Lassina Zerbo, Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasynyň (ÝHHG) Baş sekretary Tomas Greminger we BMG-niň Senagat ösüşi boýunça guramasynyň (UNIDO) Baş direktory Hiroşi Kuniyoşi bilen duşuşyklar geçirdi.

Ýokarda atлары agzalan halkara düzümleriň ýolbaşçylary bilen geçirilen gepleşikleriň dowamynda bilelikdäki hyzmatdaşlygyň dürli ugurlarynda ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn gatnaşyklary berkitmek meseleleri ara alnyp maslahatlaşyldy. Hususan-da, tehniki hyzmatdaşlyk, energetika, neşe serişdeleriniň bikanun dolanyşygyna, jenaýatçylyga we terrorçylyga garşy göreş ýaly ugurlar boýunça pikir alşyldy. Şeýle hem taraplar hususy sektory we oba hojalygyny ösdürmek ýaly meselelere garadylar.

Iş saparynyň çäklerinde Türkmenistanyň wekiliýeti Awstriýanyň Ýewropa meseleleri, integrasiýa we daşary işler Federal ministriginiň Baş sekretary Ýohannes Peterlik bilen duşuşdy. Duşuşygyň barşynda taraplar syýasy, söwda-ykdysady we medeni-ynsanperwer ulgamlarynda ikitaraplaýyn gatnaşyklaryň häzirkі ýagdaýyny we geljegini ara alyp maslahatlaşdylar. Mundan başga-da, taraplar halkara guramalaryň çäklerinde, esasan-da, BMG-niň çäklerinde özara gatnaşyklary ösdürmek meselelerine seretdiler.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Awstriýa Respublikasynyň Federal Prezidenti doktor Haýns Fişeriň çagyrmagy boýunça 2015-nji ýylyň 12-nji maýynda Awstriýa Respublikasyna resmi sapary amala aşyrdy. Prezident Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýanynda ýokary derejeli wekiliýet we beýleki wezipeli adamlar boldy. Döwletleriň Baştutanlary iki ýurduň arasyndaky gatnaşyklary mundan beýläk-de ösdürmäge degişli meseleleri, şeýle hem özara

gyzyklanma bildirilýän sebit we halkara meselelerini ara alyp maslahatlaşdylar. Türkmenistanyň Prezidenti we Awstriýa Respublikasynyň Prezidenti şu aşakdakylar barada, ýagny:

- iki ýurduň arasyndaky gatnaşyklary mundan beýläk-de giňeltmegi hem-de özara we netijeli hyzmatdaşlyk etmegi, şol sanda energetika babatda hyzmatdaşlyk etmegi pugtalandyrmaga iki tarapyň hem çalyşýandyklary barada beýan edýärler, bu babatda energetika howpsuzlygyny pugtalandyrmak üçin köpugurly turbageçiriji üpjünçilik ulgamynyň möhüm ähmiýeti belenip geçildi;
- iki ýurduň arasynda yzygiderli syýasy geňeşmeleri geçirmegi özläriniň maksat edinýändigleri barada;
- Birleşen Milletler Guramasynyň we onuň ýöriteleşdirilen agentlikleriniň hem-de beýleki halkara guramalarynyň, şol sanda Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasynyň çäklerinde gapma-garşylyklaryň önüni almak, terrorçylyga we neşeleriň bikanun dolanyşygyna garşy göreşmek ýaly anyk meseleler boýunça hyzmatdaşlygy dowam etmegi özläriniň maksat edinýändigleri barada beýan edýärler.

Federal Prezident halkara derejesinde ikitaraplaýyn gatnaşyklaryň netijeli häsiýete eýedigini belläp, Awstriýanyň Türkmenistanyň durmuşa geçirýän oňyn Bitaraplyk we giň halkara hyzmatdaşlyk syýasatyny, şeýle hem ýurdumyzyň häzirki döwrüň wajyp meselelerini çözmäge gönükdirilen oňyn halkara başlangyçlaryny goldaýandygyny nygtady.

Prezident Haýns Fişer Awstriýanyň ähli ugurlarda, şol sanda özara bähbitli işjeň gatnaşyklary ýola goýmak üçin uly kuwwata eýe bolan söwda-ykdysady ulgamda Türkmenistan bilen netijeli hyzmatdaşlygy çuňlaşdyrmaga we ösdürmäge taýýardygyny tassyklady. Şunuň bilen baglylykda, awstriýa kompaniýalarynyň uly iş tejribesine, häzirki zaman tehnologiýalaryna, Türkmenistanyň ösüşiniň ileri tutulýan ugurlary boýunça «nou-haulara» eýedigini belenildi. Pursatdan peýdalanyň, Awstriýanyň Lideri türkmen döwletiniň Baştutanyny Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplyk derejesine eýe bolmagynyň 20 ýyllygy bilen gutlady we Awstriýanyň wekilleriniň bu şanly senä bagyşlanyp, dekabryň aýynda Aşgabatda geçiriljek dabarlara gatnaşjakdygyny belledi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow mähirli kabul edenigi we myhmansöýerligi üçin Awstriýanyň Liderine minnetdarlyk bildirip, Türkmenistanyň daşary syýasatynda Ýewropa Bileleşiginiň ähli ýurtlary bilen hyzmatdaşlygy işjeňleşdirmäge hem-de pugtalandyrmaga aýratyn üns berýändigini nygtady. Şunuň bilen baglylykda, Awstriýa Respublikasy bilen döwletara gatnaşyklaryny ösdürmäge möhüm orun berilýär. Türkmen Lideriniň belleýşi ýaly, Türkmenistanyň we Awstriýanyň syýasy-diplomatik gatnaşyklarynda umumy zatlar köpdür, olaryň ikisi-de bitaraplyk derejesine eýedir. Ýurtlaryň ikisi hem dünýä giňişliginde bitaraplyk derejesiniň oňyn ýörelgelerine yzygiderli eýerýär.

Türkmen döwletiniň Baştutany «Biz Awstriýany ikitaraplaýyn esasynda, şeýle hem Türkmenistan bilen Ýewropanyň arasyndaky uzak möhletleýin energetika gatnaşyklarynyň çäklerinde ygtybarly hyzmatdaş hasaplaýarys» diýip aýtdy. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow 2015-nji ýylyň 12-nji dekabrynda türkmen halkynyň ähli dünýä jemgyýetçiligi bilen bilelikde taryhy senäni – Türkmenistanyň Bitaraplygynyň halkara ykrarnamasynyň 20 ýyllygyny belleýändigini aýtdy. BMG-niň Baş Assambleýasynyň bu çözgüdini goldan döwletleriň biri-de Awstriýa Respublikasydyr. Türkmen Lideri Türkmenistan ýaly, Awstriýa Respublikasynyň hem bitaraplyk, parahatçylyk söýüjilik daşary syýasatyny yzygiderli durmuşa geçirýändigini aýdyp, Awstriýanyň Federal Prezidentini 2015-nji ýylyň dekabrynda Aşgabat şäherinde geçiriljek Halkara maslahata we beýleki baýramçylyk dabaralaryna gatnaşmaga çagyrdy.

Türkmen döwletiniň Baştutany şeýle hem Türkmenistanyň we Awstriýanyň BMG-niň, ÝHHG-niň we beýleki abraýly halkara guramalarynyň çäklerinde hyzmatdaşlygynyň netijeli häsiýete eýedigini belledi. Şunuň bilen baglylykda, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanyň bütin dünýäde parahatçylygy, howpsuzlygy we durnukly ösüşi üpjün etmäge gönükdirilen halkara başlangyçlaryny goldaýandygy üçin awstriýa tarapyna minnetdarlyk bildirdi.

Saparyň dowamynda ikitaraplaýyn gatnaşyklary mundan beýläk-de pugtalandyrmak hakynda Türkmenistan bilen Awstriýa Respublikasynyň Bilelikdäki Beýannamasyna, Girdejiler we maýa üçin salgytlar babatda iki gezek salgyt salynmagyny aradan aýyrmak hakynda Türkmenistanyň Hökümeti bilen Awstriýanyň Hökümetiniň arasynda Konwensiýa we başga-da ikitaraplaýyn resminamalaryň uly toplumyna gol çekildi.

Taraplar Merkezi Aziýada hem-de Ýewropada ählumumy durnuklylygy we howpsuzlygy berkitmäge, ynanyşmak hem-de özara düşünişmek ýagdaýyny döretmäge islegiň bardygyny beýan etdiler. Şunda Türkmenistanyň we Awstriýanyň Bitaraplyk derejesi, olaryň parahatçylyk döredijilik işine hemmetaraplaýyn ýardam bermäge taýýardygy möhüm şert hökmünde çykyş edýänligi aýratyn nygtaldy.

Şunuň bilen baglylykda, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow taraplaryň abraýly halkara guramalaryň, ozaly bilen Birleşen Milletler Guramasynyň, Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasynyň çäklerinde netijeli gatnaşyklary dowam etmek barada ylalaşandygyny habar berdi.

Awstriýa Respublikasynda resmi saparda bolan hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Atom energiýasy boýunça Halkara agentliginiň (AEHA) baş direktory Ýukiýa Amano bilen duşuşdy. Duşuşyk türkmen döwletiniň Baştutanynyň resmi kabulhanasynyň ýerleşýän «Imperial» myhmanhanasynda geçirildi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow AEHA bilen özara gatnaşyklar barada aýdyp, 2005-nji ýylda Wenada Türkmenistan bilen bu guramanyň arasynda ýadro ýaragynyň ýaýradylmazlygy baradaky Şertnama bilen

baglylykda kepillikleri peýdalanmak hakyndaky Ylalaşyga hem-de bu Ylalaşyga Goşmaça teswirnama gol çekilendigini nygtady. 2015-nji ýylyň ýanwar aýynda AEHA-nyň wekiliýetiniň ýurdumyza sapary boldy. Onuň çäklerinde ikitaraplaýyn özara gatnaşyklaryň ileri tutulýan ugurlary boýunça gyzyklanma bildirilip, pikir alşyldy.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow pursatdan peýdalanyp, AEHA-nyň Dolandyryjylar Geňeşine bu halkara guramasyna agza bolmak hakynda Türkmenistanyň Hökümetiniň haýyşynyň kabul edilendigi hem-de ýurdumyzyň AEHA-nyň agzasy hökmünde bu guramanyň 2015-nji ýylyň sentýabrynda Wenada geçiriljek baş maslahatynda dalaşgärliginiň oňlanylmagy üçin teklibine tüýs ýürekden minnetdarlyk bildirdi.

Jenap Ýukiýa Amano çakylyk üçin tüýs ýürekden hoşallyk bildirip, şu geçen ýyllaryň içinde türkmen Bitaraplygynyň parahatçylyk döredijiligiň, sebitde ynam we durnuklylyk ýagdaýynyň pugtalanmagynyň hakyky guraly bolandygyny nygtady. AEHA-nyň ýolbaşçysy ikitaraplaýyn hyzmatdaşlyk meselelerinde berýän goldawy üçin hormatly Prezidentimize hoşallyk bildirip, ýolbaşçylyk edýän guramasynyň ýurdumyz bilen mundan beýläk hem ýygjam özara gatnaşyk etmäge gyzyklanma bildirýändigini tassyklady. Türkmenistan birnäçe möhüm şertnamalara – ýadro ýaragyny ýaýratmazlyk hakynda, ýadro synaglaryny ählumumy gadagan etmek hakynda, Merkezi Aziýada ýadro ýaraglaryndan azat zolak hakynda we beýleki ähmiýetli resminamalara gatnaşmak bilen, öz üstüne alan borçnamalaryna yzygiderli eýerip, dünýäde parahatçylygyň hem-de howpsuzlygyň esaslarynyň berkarar bolmagyna, ýaragsyzlanmak babatda işleriň işjeňleşmegine mynasyp goşandyny goşýar.

2018-nji ýylyň 9-njy oktyabrynda Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginde ýaş diplomatlar üçin okuw maslahaty geçirildi. Giriş sözi bilen Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary institutynyň prorektory, şeýle hem Awstriýanyň Türkmenistandaky Adatdan daşary we Doly ygtyýarly Ilçisi Gerhard Saýller çykyş etdiler.

Maslahatyň esasy lektory Awstriýa Respublikasynyň Wena Diplomatiýa akademiýasynyň professory Markus Kornprobst boldy. Professor diplomatiýada parahatçylygyň we abadançylygyň ornuny jikme-jik düşündirýän leksiýasyny okady. Okuw maslahaty tematik we amaly sapaklary öz içine aldy.

Maslahata gatnaşyjylaryň arasynda işjeň pikir alyşmalar geçirilenden soňra professor diňleýjileriň soraglaryna jogap berdi.

Soraglar:

1. Türkmenistan bilen Awstriýanyň arasyndaky iň ýokary derejeli duşuşyklaryň barşynda nähili meseleler ara alnyp maslahatlaşyldy?
2. Türkmenistanyň we Awstriýanyň hemişelik bitaraplyk derejelerinde umumylyklar we özara aratapawutlyklar barmy?
3. Türkmen-awstriýa hyzmatdaşlygynyň nähili derwaýys ugurlary bar?

§5. Belgiýanyň bitaraplyk tejribesi

Belgiýa orta asyrlarda Burgund gersoglygynyň düzüminde bolupdyr. Käbir döwürlerde ol Ispaniýanyň, Mukaddes Rim imperiýasynyň, Fransiýanyň hem tabynlygynda bolupdyr. 1815-nji ýyldan başlap Belgiýa Niderlandlaryň çäklerinde bolupdyr. 1830-njy ýylda gozgalaň turmagy bilen Belgiýa Niderlandlaryň golastyndan çykdy we öz garaşsyzlygyna eýe boldy. 1831-nji ýylyň 20-nji ýanwarynda baş döwletiň, ýagny Russiýanyň, Beýik Britaniýanyň, Awstriýanyň we Prussiýanyň gatnaşmaklarynda bolup geçen London konferensiýasynyň karary bilen Belgiýanyň baky bitaraplygy yglan edildi.

Belgiýanyň bu bitaraplygy XX asyryň başyna çenli dowam etdi we kuwwatly ýewropa döwletleri bolan Fransiýanyň we Germaniýanyň özara dawalary netijesinde uly synaglara sezewar boldy. Uzak möhlete gönükdirilen geostrategik maksatlara eýermek bilen bu iki döwlet Belgiýanyň öz tarapyna çekmek ugrunda yhlas edýärdiler. Şol bir wagtda-da, olar Belgiýanyň baky bitaraplygyna bolan hormatlary barada dynuwsyz gaýtalaýardylar. Belgiýa halkara gatnaşyklaryny işjeň ýola goýupdy we aýratyn hem söwda-ykdysady babatda özara gatnaşyklary ösdürýärdi. Aýratyn hem Belgiýanyň Antwerpen deňiz porty strategik ähmiýete eýedi we ol güýçli ýewropa döwletleriniň üns merkezinde durýardy.

Germaniýa XIX asyryň ahýrynda uly kuwwata eýe boldy we munuň özi onuň geosyýasy ymtylmalarynda ýüze çykyp ugrady. 1891–1905-nji ýyllarda general fon Şliffeniň işläp düzen gizlin meýilnamasyna görä Belgiýanyň üsti bilen Fransiýa basyp girmek göz önünde tutulýardy.

1911-nji ýylda german-fransuz gapma-garşylygy aýratyn dartgynlyga eýe boldy. Munuň özi Belgiýanyň uly howatyrlyanmasyna getirdi we goranyş işlerini alyp barmagyna esas boldy. Şeýle bolsa-da, 1839-njy ýylda baglaşylan şertnamalara laýyklykda, Belgiýa öz bitaraplygyna ygrarly bolmalydy we beýleki taraplar bilen harby ýaranlyga girmäge haky ýokdy. Belgiýa diňe öz bitaraplygyna hormat goýmaklyga çagyryp bilýärdi we öz serhetlerini ýarag bilen goramaklyga ygtyýary bardy. Şol bir wagtda-da, Konstitusiýa laýyklykda Belgiýanyň korolynyň ýurt garaşsyzlygyny goramak maksady bilen uruş yglan etmek we parahatçylykly ýaraşyk şertnamalaryny baglaşmak hukuklary bardy. German wehiminiň artmagy bilen, Belgiýa goşunynyň baş ştaby şeýle esaslary getiripdi: «Kepil geçýän döwletler hemişelik bitarap Belgiýanyň çäk bitewüligine hormat goýmak borçlary barada ylalaşypdylar. Ýöne onuň territorial bitewüligini we çäkleriniň eldegrilmesizligini kepillendirmediler. Öz gezeginde Belgiýanyň döwlet çäkleriniň eldegrilmesizligini özbaşdak goramaklyga, özüne gönüden-göni zyýan ýetirýän uruşlardan gaýra durmazlyga, ahyrky netijede bolsa şu maksatlar üçin uruş alyp barmaklyga haky bardyr».

Şu sebäpli, I Jahan urşunyň ön ýanynda 1914-nji ýylyň tomsunda Belgiýa öz halkara borçlaryny berjaý etmek bilen bir hatarda, basybalyja berk gaýtawul

bermeklige hem taýýardy. Ýewropada uruş howpunyň görnetin artmagy bilen, Belgiýanyň DIM-i döwletiň bitaraplygyna kepil geçen ýurtlarda ýerleşen diplomatik missiýalara 1914-nji ýylyň 24-nji iýulynda degişli görkezmeleri ugratdy. Olara görä, Belgiýa harby hereketlere girişen pursadynda, onuň Sankt-Peterburgdaky, Londondaky, Wenadaky we Berlindäki ilçileri degişli döwletleriň hökümetlerine şu mazmunly haty beýan etmelidiler: «Belgiýa 1839-njy ýylyň 19-njy aprelinde baglaşylan şertnamalara laýyklykda, bitarap döwletiň borçlaryny takyk berjaý edip gelýär we döreýän ýagdaýlara garamazdan, olary ýerine ýetirmäge taýýardyr. Onuň Alyhezretleriniň hökümeti tarapyndan ýurt bitaraplygyny üpjün etmeklik üçin ähli çäreler görüldi. Belgiýa goşuny jemlendi we ýurdy goramak we bitaraplygy saklamak maksady bilen strategik goranyş çäklerinde ýerleşdirildi. Antwerpen we Maas fortlary harby taýynlyk ýagdaýynda durlar».

Bu ýagdaýda Fransiýa we Germaniýa Belgiýa bitaraplygyna howp salmakda özlerinde şübhe goýmazlyk üçin howlukdylar. 1914-nji ýylyň 1-nji awgustynda german we fransuz ilçileri resmi notalary gowşurmak bilen, olaryň döwletleri tarapyndan Belgiýa hiç hili howpuň abanmaýanlygyny ynandyrdylar.

Şeýle bolsa-da, Germaniýanyň goşuny 4-nji awgustda Belgiýanyň çäklerine girdi we onuň üsti bilen Fransiýa tarap gönükdirildi. Soňlugy bilen Germaniýa bu ähtiýalan we basybalyjylykly hereketleriniň sebäbi hökmünde Belgiýanyň özüni aýyplady. German tarapyňnyň nygtamagyna görä, Belgiýa öz bitaraplyk borçlaryny bozdy we Antanta ýurtlary bilen ýaranlyga girişdi. Belgiýanyň bitaraplygynyň german goşunlary tarapyndan bozulmagy bilen Beýik Britaniýa hem I Jahan urşuna giripdi.

Belgiýa I Jahan urşundan soňra, 1940-njy ýylyň 10-njy maýyna çenli öz bitaraplygyny saklady. Bu senede Germaniýa Belgiýa çäklerine girdi we gysga wagtlaýyn uruş hereketlerinden soňra, 1940-njy ýylyň 28-nji maýynda korol Leopold III-niň permany bilen Belgiýa boýun egdi. Soňlugy bilen, belgiýa meýletinçilerinden durýan 27-nji flamand we 28-nji wallon SS diwiziýalary Germaniýanyň goşunlarynyň düzüminde urşa girişdiler.

Ikinji Jahan urşunyň oň ýanyndaky ýyllarda Britaniýa we Fransiýa Belgiýanyň bitaraplygyny kepillendirmekde degişli hereket etmediler. Şonuň üçin hem Belgiýa 1936-njy ýylyň oktýabrynda Fransiýa bilen şertnamasyny ýatyrdy. Şunuň bilen bir wagtda-da, Belgiýa Britaniýanyň we Fransiýanyň öz borçnamalary babatynda erkinligini we bitaraplygyny açyk yglan etdi.

II Jahan urşundan soňra Belgiýada güýçli ykdysady göteriliş başlandy. Kömür we beýleki gymmatly gurlaryň özleşdirilişi ençeme esse artdy we Antwerpen porty kuwwatly ýük geçirijileriň arasyna goşuldy. Belgiýanyň koloniýasy bolan Kongoda bolsa uran öndürilişi ýola goýuldy.

Belgiýa 1957-nji ýylda Ýewropa ykdysady jemgyýetçiligini döretmek barada başlangyç bilen çykyş etdi we onuň esasynda Ýewropa Bileleşigi emele geldi.

Belgiya Ýewropa döwletleriniň bileleşigini döretmek baradaky başlangyç bilen çykyş edipdi we netijede 1957-nji ýylda alty sany agza döwletden ybarat bolan Ýewropa ykdysady bileleşigi emele gelipdi. Häzirki wagtda Brýusselde Ýewropa Bileleşiginiň ştab-kwartirasy ýerleşýär. Bu ýerde Ýewroparlament, Ýewropa Geňeşi we Ýewropa komissiýasy ýaly ÝB-niň esasy düzümleri işleýärler.

1948-nji ýylyň 17-nji martynda Belgiya, Fransiya, Lýuksemburg, Niderlandlar we Beýik Britaniya özara «Ykdysady, Durmuş we Medeni hyzmatdaşlyk baradaky Şertnama» gol çekdiler. Bu şertnama «Brýussel Şertnamasy» adyny aldy. 1949-njy ýylyň 4-nji aprelinde Belgiya dörediji döwletleriň biri hökmünde NATO agza bolup girdi we onuň ştab-kwartirasy Brýusselde ýerleşdirildi. Şeýlelik bilen Belgiya öz ýüz ýyl töweregi dowam eden bitaraplygyny iş ýüzünde ýatyrdy.

Şeýle bolsa-da, Belgiya halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýanyň esasy merkezleriniň birine öwrüldi. Bu ýerde Ýewropa Bileleşiginiň, NATO-nyň we başga-da ençeme iri halkara guramalaryň ştab-kwartiralary ýerleşýär.

Türkmenistan Belgiya bilen 1993-nji ýylyň 1-nji fewralynda diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy we onuň paýtagty Brýusselde ýurdumyzyň ilçihanasy işleýär. Ikitaraplaýyn gatnaşyklar deňhukukly we birek-birege hormat goýmak esasynda ähli babatda netijeli alnyp barylýar.

Soraglar:

1. Belgiýanyň bitaraplyk almagynyň nähili taryhy sebäpleri bar?
2. Belgiýanyň Ýewropada we has giň halkara derejesinde nähili täsirli orny bar?
3. Belgiya näme sebäpden öz bitaraplygyny saklap bilmedi?

§ 6. Maltanyň we Şwesiýanyň bitaraplygy

Maltanyň bitaraplyk ýörelgeleri onuň garaşsyz döwlet hökmündäki ilkinji ädimlerinden aýan edilipdi. 1964-nji ýylda Malta Beýik Britaniýadan garaşsyzlygyny yglan etdi. 1979-njy ýylyň 31-nji martynda ähli daşary ýurt harby bazalaryny ýapmak barada karar kabul etdi.

Maltanyň hökümeti 1981-nji ýylyň 14-nji maýynda «Maltanyň bitaraplygy baradaky» Jarnamany tassyklady. Bu Jarnamada Malta bitaraplygy döwlet hökmünde yglan edilýär we onuň islendik harby bileleşiklere gatnaşmaktan ýüz öwürýändigini aýan edilýär. Beýan edilişine görä, Maltanyň hiç bir desgasynyň daşary ýurt ýaragly güýçleriniň bir ýere toplanmagyna sebäp bolup biljek görnüşde ulanylmagyna ýol berilmeýär.

Maltanyň Konstitusiýasynyň I babynyň 1-nji maddasynyň 3-nji bendinde şeýle diýilýär:

«(3) Malta islendik harby bileleşige goşulmazlyk syýasaty arkaly parahatçylyga, howpsuzlyga, ähli milletleriň arasynda jemgyýetçilik ösüşine işjeň ymtylýan, bitarap döwlet bolup durýar. Şeýle dereje, hususan-da, şulary öz içine alýar:

- a) Maltanyň çäklerine hiç hili daşary ýurt harby bazasy goýberilmez;
- b) Maltada islendik daşary güýçlere hiç hili harby obýektleri ulanmaklyga rugsat berilmez we oňa diňe Maltanyň hökümetiniň haýyşyna görä şu ýagdaýlarda ýol berlip bilner:
  - I. Maltanyň özygtyýarlylygynyň astyndaky giňişligiň islendik ýaragly bozulmagy ýagdaýynda özüni goramak hukugyny ýa-da Birleşen Milletler Guramasynyň Howpsuzlyk Geňeşiniň kararyny berjaý etmek bilen amala aşyrylýan çäreler ýa-da hereketler amala aşyrylanda, ýa-da:
  - II. Malta Respublikasynyň özygtyýarlylygyna, garaşsyzlygyna, bitaraplygyna, bitewüligine ýa-da çäk bitewüligine howpuň ýüze çykan islendik wagtynda.
- (c) öňki aýdylanlardan başga, Maltada daşary güýçleriň toplanmagyna eltip biljek oňaly şertleriň döredilmegine rugsat berilmez;
- (d) öňki aýdylanlardan başga, Malta Respublikasynyň goranyşyna ýardam berýän ýeterlik harby tehniki personaldan gaýry, raýat işlerini amala aşyran ýa-da olary alyp barmaga kömek berýän harby personalyň maksadalaýyk mukdaryndan başga, hiç hili daşary ýurt harby personaly Malta çäklerine goýberilmez;
- (e) Malta Respublikasynyň werfleri raýat söwda maksatlary üçin ulanylar, emma ýeterlik wagt we mukdar çäklerde harby hereketlere gatnaşmaýan harby gämileri abatlamak üçin, ýa-da, gämi gurluşygy üçin hem ulanylyp bilner. Goşulyşmazlyk ýörelgelerine laýyklykda, agzalan werfler iki ägirt döwletiň harby gämileri üçin ýapyk bolar».

Şeýlelik bilen oňyn bitaraplyk köp babatda kuwwatly döwletleriň ýa-da harby-syýasy bileleşikleriň bellibir derejedäki basyşyna berlen jogap boldy we aýratyn hem ýaş garaşsyz döwletleriň öz saýlap alan ýollary bilen parahatçylykly ýagdaýda milli ösüşini üpjün etmeklige gönükdirildi.

Ýewropa döwletleriniň bitaraplygy barada aýdylanda, Şwesiýanyň XIX asyrdan bäri gelýän bitaraplyk tejribesine üns bermek zerurdyr. Şwesiýanyň syýasaty döp bolan bitaraplygyň nusgawy görnüşidir. Şweýsariýadan tapawutlylykda, şwed bitaraplygy milli kanunçylyk we halkara-hukuk resminamalarynda berkidilen däl-dir. Şwesiýanyň bitaraplygyny ilkinji gezek marşal Bernadot 1813-nji ýylda yglan etdi we Napoleondan üstün çykylmagy bilen ol özüni şwed koroly Karl XIV Ýan hökmünde jar edip tagta çykdy we Şwesiýany bitaraplyk ýoly bilen alyp gitdi.

Ýokarda biz korol Gustaw V-niň II Jahan urşunda yglan eden bitaraplygy bilen tanşypdyk. Ondan soňra hem Şwesiýa «sowuk uruş» döwründe öz bitaraplygyny saklamak maksady bilen bileleşiklere gatnaşmazlyk syýasatyny ileri tutdy. Şol bir wagtda-da Şwesiýa halkara dawalarynda araçylyk goldawyny görkezip gelýär.

Häzirki zaman halkara ýagdaýlarynyň çylşyrymlaşýan döwründe Şwesiýanyň bitaraplygy meselesi barha derwaýys häsiýete eýe bolýar. 2016-njy ýylyň maý aýynda Şwesiýanyň parlamenti NATO alýansy bilen «Kabul edýän tarapyň goldawly baradaky» ylalaşygy tassyklady we oňa görä NATO goşunlary bu ýurduň çäklerinde ýerleşmäge hukuk aldylar. Şeýlelik bilen Şwesiýa NATO agza bolmazdan, bu alýans bilen ýakynlaşmagyň usulyny tapdy. Ylalaşyga laýyklykda alýansyň çalt gaýtawul beriji düzümleri şwed topragyna girmäge we ol ýerde türgenleşik okuwlaryny geçirmäge mümkinçilik aldylar. Şwed Korollygynyň goranmak ministri Peter Hultkwist bu hereketleri Russiýanyň wehimine garşylyk görkezmek zerurlygy bilen düşündirdi. Şu sebäpli Şwesiýanyň uzak wagtlap dowam eden bitaraplyk döplerinden bellibir derejede ýüz öwürmeli boljakdygyny aýtdy. Şunuň bilen baglylykda agzalan ylalaşykda NATO-nyň şwed çäklerine diňe bilelikdäki türgenleşikler üçin hem-de krizis wagtynda girip biljekdigi barada aýdylýan madda goşulypdyr.

Ýeri gelende, bitarap döwletler bolan Türkmenistanyň we Şwesiýa Patyşalygynyň arasynda syýasy-diplomatik gatnaşyklaryň yzygiderli alnyp barylýanlygy barada belläp geçmek zerur.

2012-nji ýylyň 21-nji noýabrynda, 2013-nji ýylyň 20-nji maýynda we 2015-nji ýylyň 10-njy martynda Türkmenistanyň DIM-inde Şwesiýa Patyşalygynyň Adatdan daşary we doly ygtyýarly ilçisi Oke Peterson bilen duşuşyklar geçirildi. Döwletara gatnaşyklaryny geljekde has-da giňeltmek barada gyzyklanma bildirilip, bu geçirilen pikir alyşmalaryň esasy meselesi boldy. Gepleşiklerde ilçi Şwesiýanyň hökümetiniň Türkmenistan bilen oňyn we uzakmöhletli gatnaşyklarynyň giňeldilmegi we pugtalandyrylmagy ugrunda çykyş edýändigini belledi. Söwda-ykdysady ulgamda, ylymda we ýokary tehnologiýalarda, bilimde we medeniýetde, ekologiýada we syýahatçylykda özara hyzmatdaşlyk ikitaraplaýyn gatnaşyklaryň ileri tutulýan ugurlary hökmünde görkezildi. Geljegi uly ugurlar boýunça, ylaýta-da syýasy, söwda-ykdysady we gumanitar ugurlar boýunça özara hereketlere aýratyn üns berildi. Gepleşikleriň barşynda taraplar özara gyzyklanma bildirilýän sebit we halkara häsiýetli meseleleri hem-de halkara derejesindäki başlangyçlaryň ikitaraplaýyn goldanylmagyny ara alyp maslahatlaşdylar. Taraplar iki ýurduň arasynda emele gelen hyzmatdaşlygyň ýakyn geljekde häzirki döwrüň hem-de iki tarapyň bähbitlerine laýyk gelýän doly möçberli hyzmatdaşlygyň ösdürilmegi üçin ähli mümkinçilikleriň bardygyna ynam bildirdiler.

2015-nji ýylyň 2-nji iýulynda Stokgolm şäherinde Türkmenistanyň we Şwesiýa Patyşalygynyň Daşary işler ministrlikleriniň arasynda syýasy geňeşmeler geçirildi. Geňeşmeleriň dowamynda Türkmenistanyň we Şwesiýa Patyşalygynyň arasyndaky hyzmatdaşlygynyň häzirki ýagdaýy we mümkinçilikleri barada pikir alyşmalar amala aşyryldy. Şeýle hem syýasy, söwda-ykdysady we medeni-gumanitar ugurlarda özara gatnaşyklaryň meseleleri ara alnyp maslahatlaşyldy. Taraplar halkara gün tertibiniň esasy meseleleri boýunça pikir alşyp, halkara guramalarynyň

çägindäki hyzmatdaşlygy giňeltmeklige ikitaraplaýyn gyzyklanma bildirdiler. Ýewropa Bileleşigi – Türkmenistan formatynyň çägindäki gatnaşyklary giňeltmek gepleşikleriň aýratyn meselesi boldy. Duşuşygyň dowamynda taraplar indiki ýylyň fewralynda bilelikdäki türkmen-şwed işewürler maslahatyny geçirmegiň meselelerini ara alyp maslahatlaşdylar.

2017-nji ýylyň 25-nji aprelinde Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginde Türkmenistanyň we Şwesiýa Patyşalygynyň Daşary işler ministrlikleriniň arasynda syýasy geňeşmeler geçirildi. Şwed tarapynyň wekiliýetine Şwesiýa Patyşalygynyň Türkmenistandaky Adatdan daşary we doly ygtyýarly ilçisi hanym Ingrid Tersman ýobaşçylyk etdi. Geňeşmeleriň dowamynda halkara gün tertibiniň, sebitleýin howpsuzlygyň we hyzmatdaşlygyň meseleleri boýunça pikirler alşyldy. Taraplar gatnaşyklaryň häzirki ýagdaýyny ara alyp maslahatlaşyp, olary geljekde ösdürmegiň esasy ugurlaryny bellediler. Öňdebaryjy ugurlaryň hatarynda Türkmenistanyň we Şwesiýa Patyşalygynyň arasyndaky syýasy-diplomatik özara gatnaşyklary bellenildi. Şunlukda halkara guramalarynyň çägindäki hyzmatdaşlygyň meselelerine garaldy. Taraplar söwda-ykdysady hyzmatdaşlygy ösdürmekde we iki ýurduň işewürleriniň arasyndaky gatnaşyklary giňeltmekde aýratyn gyzyklanmalaryny beýan etdiler. ÝB – Türkmenistan formatynyň çäginde gatnaşyklary işjeňleşdirmegiň meseleleri gepleşikleriň aýratyn bölegi boldy. Türkmen tarapy Ýewropa ýurtlary bilen hyzmatdaşlygyň energetika bölegini täze ýokary derejä çykarmaga çäýe ygrarlylygyny beýan etdi. Şwesiýanyň wekiliýeti ýurduň Araly halas etmek boýunça gaznasynda başlyklyk etmeginiň çäginde amala aşyrylan çäreler barada maglumat berip, suw resurslaryny oýlanyşykly peýdalanmak çygrynda gatnaşyklary ösdürmekde gyzyklanmalaryny belledi. Ýnsanperwer ulgamy barada aýdyp, taraplar sport hyzmatdaşlygyny ösdürmek meýillerini beýan etdiler.

2018-nji ýylyň 30-31-nji maýynda Türkmenistanyň wekiliýeti Şwesiýa Patyşalygynda iş saparynda boldy. 30-njy maýda wekiliýet Stokgolmyň parahatçylyk meselelerini öwrenýän institutynyň (SIPRI) direktory jenap Den Smit bilen duşuşyk geçirdi. Duşuşykda bu institut bilen Türkmenistanyň deňişli guramalarynyň ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygyny ýola goýmak meseleleri ara alnyp maslahatlaşyldy. 31-nji maýda Şwesiýanyň Daşary işler ministrliginde ikitaraplaýyn syýasy geňeşmeleriň 3-nji tapgyry geçirildi. Şwed wekiliýetine DIM-niň Gündogar Ýewropa we Merkezi Aziýa Departamentiniň ýolbaşçysy jenap Andre won Bekerat ýolbaşçylyk etdi.

Şwed tarapy iki ýurduň arasyndaky söwda-ykdysady gatnaşyklary täze derejä çykarmaga gyzyklanmasynyň bardygyny beýan edip, Türkmenistanyň beýleki Ýewropa Bileleşiginiň agzalygyna girýän ýurtlary bilen söwda gatnaşyklaryny şwed tarapynyň öwrenip, bu ugurda anyk işleri geçirjekdiklerini beýan etdiler. Şeýle hem Ýewropa Bileleşigi we Birleşen Milletler Guramasy ýaly guramalaryň çäklerinde hyzmatdaşlygyň ähmiýetine uly baha berlip, bu ugurdaky gatnaşyklary hem işjeňleşdirmegiň möhüm bolup durýandygy bellenildi.

Bulardan başga-da, Türkmenistanda adam hukuklary institutlarynyň kämilleşdirilmegi boýunça alnyp barylýan işler boýunça pikir alşylyp, ombudsmeniň, ýagny adalatçynyň işini goldamak boýunça şwed tarapy hyzmatdaşlyk etmäge gyzyklanmasynyň bardygyny beýan etdi.

Şeýle hem halkara we Merkezi Aziýa sebitleýin ýagdaýlara syn berlip, Türkmenistanyň energetika, ulag, aragatnaşyk, ekologiýa ugurlary boýunça başlangyçlary barada pikir alşyldy.

Görnüşi ýaly, türkmen-şwed gatnaşyklarynyň yzygiderli ösmegi ikitaraplaýyn dostlukly we özara hormat goýmak esasyndaky hyzmatdaşlygyň barha giňelmegine we netijeli bolmagyna zerur şertleri döredýär.

Soraglar:

1. Malta näme sebäpden bitaraplyga eýe boldy?
2. Şwesiýanyň bitaraplygynyň nähili aýratynlyklary bar?
3. Maltanyň we Şwesiýanyň halkara gatnaşyklarynda nähili täsirli orunlary bar?

§ 7. Finlýandiýanyň bitaraplyk tejribesi

1808–1809-njy ýyllaryň urşy netijesinde Şwesiýa Finlýandiýany we şwed dilli ilaty bolan Eland adalaryny Russiýa bermeli boldy. 1917-nji ýylda Finlýandiýanyň öz garaşsyzlygyna eýe bolmagy bilen, Eland adalarynyň halky hem Şwesiýa gaýtadan birikmek baradaky meýillerini aýan edip ugrady. Şunuň bilen baglylykda, 1920-nji ýylda Finlýandiýanyň Parlamenti Elandyň awtonomiýasy baradaky Akty kabul etdi. Emma Elandyň halky bu Akta boýun bolmakdan ýüz öwürdi we mesele Milletler Ligasynyň garamagyna geçirildi. Milletler Ligasynyň Geňeşiniň çözgüdi-ne görä, Finlýandiýa Elandyň halkyna şwed dilini, medeniýetini we ýerli adatlaryny kepillendirdi. Mundan başga-da, Eland adalarynyň demilitarizasiýalaşdyrylmagy we bitaraplaşdyrylmagy baradaky halkara şertnamasynyň baglaşylmagy hökmany şert hökmünde kesgitlenildi.

Bu Akta 1922-nji, 1951-nji, 1993-nji, 1996-njy, 2000-nji we 2004-nji ýyllarda üýtgeşmeler girizildi we häzirki wagtda Eland adalarynyň awtonomiýasy bilen bir hatarda olaryň bitaraplygy hem kesgitlenilýär.

II Jahan urşundan soň Finlýandiýa Sowet Soýuzy bilen Günbataryň arasynda bufer zolagy hökmündäki orny eýeledi we ol NATO agza bolmaklygy maksadalaýyk bilmedi. Şol bir wagtda-da sowetler fin territoriýasynda Porkkala harby bazasyny döretdiler. Öz garaşsyzlygyny we özygtyýarlylygyny goramak maksady bilen Finlýandiýa 1948-nji ýylda Sowet Soýuzy bilen Dostluk, hyzmatdaşlyk we özara goldaw bermek baradaky şertnamany baglaşdy. Bu şertnama laýyklykda, taraplar birek-birege howp salyp biljek ýaranlyklara we bileleşiklere girmezlik ba-

rada borçlandylar. Finlýandiýa öz bitaraplygyny resmi görnüşde berkitmese-de, NATO agza bolmady we Marşal Meýilnamasyna goşulmady. Şeýle hem Finlýandiýa Demirgazyk ýadro ýaragyndan azat zolagy döretmek başlangyjyny öňe sürdi we ýaraglara gözegçilik etmek baradaky hereketlere, şol sanda strategik ýaraglary çäklendirmek baradaky gepleşiklere işjeň gatnaşdy. Munuň özi fin bitaraplygynyň Gündogar we Günbatar bloklary tarapyndan ykrar edilmegine getirdi. Netijede, fin tarapy 1956-njy ýylda Porkkala harby bazasyny özüne gaýdyp aldy we ol ýerden daşary ýurt harbylarynyň çykarylmagyny gazandy. Ägirt uly we güýçli goňşynyň alkymynda ýerleşen kiçi döwletiň şeýle parahatçylygy dörediji we bitaraplyk syýasaty soňlugy bilen «finlýandlaşdyrmak» adyna eýe boldy.

Finlýandiýa synçy döwlet bolmak bilen birlikde 1993-nji ýylda NATO-nyň Baltika deňzinde geçirýän deňizde halas ediş boýunça harby däl türgenleşiklerine gatnaşyp ugrady. 1994-nji ýylyň 9-njy maýynda bolsa «Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk» maksatnamasyna goşuldy we Finlýandiýanyň çäklerinde gözleg, halas ediş we ynsanperwerlik çärelerine gatnaşmak barada ylalaşyldy. 2012-nji ýylda Baltika deňziniň howa giňişliginde geçirilen NATO türgenleşiklerine hem Finlýandiýanyň harby-howa güýçleri gatnaşdylar. 2014-nji ýylyň aprelinde bolsa Finlýandiýa NATO bilen Özara düşünişmek baradakt Ähtnama gol çekişdi.

Şu hereketler bilen baglylykda soňky döwürlerde Finlýandiýanyň NATO agza bolmak meselesi has ýygy gün tertibine çykarylyp ugrady. Şu mynasybetli, 2016-njy ýylyň maý aýynda ýurduň prezidenti Sauli Niinste bu meseläni ählihalk referendumyna çykarmagyň maksadalaýyk boljakdygyny aýtdy. 2016-njy ýylyň iýun aýynda Finlýandiýanyň Hanko poligonynda geçirilen NATO-nyň Baltops-2016 harby türgenleşigine gatnaşan ýurduň goranmak ministri Ýussi Niiste hem bu gura-ma agza bolmak üçin ilki bilen referendum geçirmegiň zerur boljakdygyny nygtady.

Soraglar:

1. Finlýandiýanyň bitaraplyga eýe bolmagynyň nähili taryhy sebäpleri bar?
2. Finlýandiýanyň bitaraplygynyň nähili aýratynlyklary bar?
3. Finlýandiýanyň Ýewropa gatnaşyklarynda nähili täsirli orny bar?

§ 8. Türkmenistan bilen Finlýandiýanyň dostlukly gatnaşyklary

Türkmenistan bilen Finlýandiýanyň arasynda diplomatik gatnaşyklar 1992-nji ýylyň 10-njy iýunynda ýola goýuldy. Geçen döwür içinde biziň ýurtlarymyz yzygiderli syýasy-diplomatik geňeşmeleri, dürli derejedäki duşuşyklary geçirdiler.

Hususan-da, 2012-nji ýylyň 17-nji ýanwarynda Finlýandiýa Respublikasynyň Türkmenistandaky Adatdan daşary we doly ygtyýarly ilçisi hanym Tuu-

la Ýurýeliň ýolbaşçylygynda wekiliýet Aşgabatda boldy we gepleşikleri geçirdi. Türkmenistanyň DIM-inde bolan duşuşykda ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy mundan beýläk-de ösdürmegiň ýollary ara alnyp maslahatlaşyldy. Taraplar ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn esasdaky oňyn gepleşikleri mazmun taýdan baýlaşdyrmaga bolan gyzyklanmalaryny bildirdiler. Ilçi fin kompaniýalarynyň Türkmenistanyň ösüp barýan bazarynda mynasyp orun tutmaga ymtylýandyklaryny beýan etdi. Finlýandiýanyň wekiliýeti şeýle hem beýleki birnäçe ýerlere baryp gördüler we Türkmenistanyň durmuşy bilen ýakyn tanyşdylar.

2012-nji ýylyň 30-njy martynda Finlýandiýanyň DIM-niň Departamentiniň başlygy Nina Waskunlahtiniň ýolbaşçylygyna wekiliýet Türkmenistanyň DIM-inde duşuşyk geçirdi. Taraplar özara gyzyklandyryýan syýasy-diplomatik meseleleri, ykdysady hyzmatdaşlygyň ýagdaýyny we geljekki ugurlaryny, söwda-ykdysady gatnaşyklary ara alyp maslahatlaşdylar. Şeýle hem ýangyç-energetika, ylym we tehnika, bilim, medeniýet babatyndaky hyzmatdaşlyga hem üns berildi. Halkara guramalarynyň çäklerindäki, aýratyn hem BMG, ÝHHG we beýleki iri guramalaryň derejesindäki özara hereketleriň netijeli ugurlaryna seredildi.

2013-nji ýylyň 20-21-nji awgustynda Helsinki şäherinde iki ýurduň Daşary işler ministrlikleriniň arasynda syýasy geňeşmeler bolup geçdi. Taraplar, esasan, ikitaraplaýyn syýasy, söwda-ykdysady we medeni-gumanitar gatnaşyklary, halkara guramalarynyň çäklerindäki özara hereketleri üns merkezinde sakladylar. Nobatdaky syýasy geňeşmeler soňra öz gezeginde 2015-nji ýylyň 27-nji martynda Aşgabatda geçirildi. Türkmenistanyň DIM-inde geçirilen gepleşiklerde fin tarapynyň wekiliýetine Finlýandiýanyň DIM-niň departamentiniň başlygy Terhi Hakala ýolbaşçylyk etdi. Taraplar syýasy-diplomatik gatnaşyklaryň, ykdysady we medeni-gumanitar hyzmatdaşlygyň giň gerimine seretdiler. Şeýle hem ýokary okuw mekdepleriniň we ylmy-barlag merkezleriniň arasynda ýakyn aragatnaşyklaryň ýola goýulmagyna, sport we syýahatçylyk babatyndaky hyzmatdaşlygy ösdürmäge üns berildi. Taraplar türkmen-fin hyzmatdaşlygyna işjeň häsiýeti bermek maksady bilen, ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça Hökümetara topary döretmek baradaky meselä hem seretdiler.

2013-nji ýylyň 17-nji sentýabrynda Aşgabatda Finlýandiýa Respublikasynyň Türkmenistandaky Adatdan daşary we doly ygtyýarly ilçisi jenap Niklas Linkwist bilen duşuşyk boldy. Gepleşikleriň barşynda soňky döwürde türkmen-fin gatnaşyklarynyň işjeň häsiýete eýe bolanlygy barada nygtaldy. Şunuň bilen birlikde, ikitaraplaýyn syýasy we söwda ykdysady meseleler barada pikir alyşmalar boldy.

2015-nji ýylyň 25-nji martynda Aşgabatda türkmen-fin işewürlük forumy boldy we onda ykdysady hyzmatdaşlygyň derwaýys ugurlary barada pikir alyşmalar boldy. Finlýandiýaly işewürler Türkmenistanyň bazary bilen gyzyklanýandyklaryny beýan etdiler we hyzmatdaşlygyň geljegi uly ugurlary barada başlangyçlara taýýardyklaryny aýtdylar. Bu foruma Finlýandiýanyň DIM-niň departamentiniň başlygy Terhi Hakala we Ilçi Niklas Lindkwist gatnaşdylar we çykyş etdiler.

2016-njy ýylyň 13-nji ýanwarynda Türkmenistanyň Mejlisi Finlýandiýanyň Hökümeti bilen baglaşylan girdejiilere iki gezek salgyt salynmagynyň önüni almak baradaky ylalaşygy tassyklady.

2018-nji ýylyň 31-nji maýynda Helsinki şäherinde nobatdaky türkmen-fin syýasy geňeşmeleri bolup geçdi. Finlýandiýa tarapyndan wekiliýete DIM-niň Departamentiniň başlygy Maimo Henriksson baştutanlyk etdi. Gepleşikleriň dowamynda ikitaraplaýyn gatnaşyklaryň derwaýys ugurlary, şol sanda syýasy, ykdysady, energetika we ulag, halkara guramalarynyň çäklerindäki hyzmatdaşlyk ara alnyp maslahatlaşyldy. Şeýle hem taraplar sebit we has giň halkara howpsuzlygy, dürli howplara garşy durmak, ýaragsyzlanmak ýaly meselelere hem seretdiler.

2018-nji ýylyň 27-nji iýunynda Türkmenistanyň DIM-inde Finlýandiýa Respublikasynyň Türkmenistandaky Adatdan daşary we doly ygtyýarly ilçisi jenap Niklas Linkwist bilen duşuşyk boldy. Onda, esasan hem, sebit meseleleri boýunça pikir alyşmalar boldy. Türkmen tarapy şol sanda energetika başlangyçlary we Araly halas etmegiň halkara Gaznasyna başlyklyk etmek bilen bagly çäreleriň durmuşa geçirilişi bilen tanyşdyrdy.

2018-nji ýylyň 29-njy sentýabrynda Aşgabatda Finlýandiýa Respublikasynyň Türkmenistandaky Adatdan daşary we doly ygtyýarly ilçisi Mariýa Elina Liiwala bilen duşuşyk boldy. Ikitaraplaýyn gatnaşyklary ösdürmegiň çäklerinde söwda hyzmatdaşlygy, bilim pudagynda tejribe alyşmagy we beýleki ugurlary netijeli alyp barmagyň ýollary ara alnyp maslahatlaşyldy.

Türkmen tarapy ikitaraplaýyn syýasy-diplomatik geňeşmeleri 2019-njy ýylda Aşgabatda geçirmegi teklip etdi. Şeýle hem Helsinki şäherinde türkmen-fin işewürlük forumyny geçirmeklik baradaky meselä seredildi.

Soraglar:

1. Türkmenistan bilen Finlýandiýanyň bitaraplygyny nähili häsiýetlendirip bolar?
2. Finlýandiýanyň bitaraplygynyň nähili aýratynlyklary bar?
3. Türkmen-fin gatnaşyklarynyň nähili derwaýys ugurlary bar?

§9. Ýewropanyň käbir beýleki döwletleriniň bitaraplygy

Irlandiýanyň bitaraplyk syýasaty

Ýewropadaky halkara gatnaşyklarynda Irlandiýanyň bitaraplyk syýasaty hem gyzyklanma döredýär. Irlandiýa 1930-njy ýyllarda öz çäklerindäki britan harby-deňiz bazalarynyň ýapylmagy bilen bitaraplyk syýasatyny ýöredip ugrady. II Jahan urşunyň dowamynda Irlandiýa öz bitaraplygyny saklady we iňlis, german, amerika taraplarynyň ony urşa çekmek meýillerine tutanýerli garşy durdy.

Bitaraplyk syýasaty Irlandiýanyň Konstitusiýasynda hem öz beýanyny tapdy we ilkişada özboluşly ýaragly bitaraplyk görnüşinde amala aşyryldy. Munuň şeýledigine Konstitusiýanyň 28-nji maddasy şaýatlyk edýär, ýagny: «uruş yglan edilmeli dälir we döwlet wekiller palatasynyň razylygy bolmazdan haýsydyr bir urşa gatnaşmaly dälir». Şol bir wagtda-da, Irlandiýanyň Konstitusiýasy döwletiň öz-özünü goramaklygyna hukuk berýär. Irlandiýa 1955-nji ýylda BMG-ä agza boldy. Irlandiýanyň bitaraplygy mazmun taýdan ýurduň harby bloklara, ilkinji nobatda NATO gatnaşmazlygyna ýüze çykýar. Geçen asyryň 60-njy ýyllaryndan başlap Irlandiýa işjeň we oňyn bitaraplyk ýörelgelerini ileri tutup ugrady we dünýäniň dürli künjeklerinde, şol sanda Ýewropada parahatçylygy dörediji missiýalara gatnaşyp gelýär.

Serbiýanyň daşary syýasatynda bitaraplyk ýörelgeleri

2016-njy ýylyň 8-nji aprelinde Serbiýanyň premýer-ministri Aleksandr Wuçuç öz ýurdunyň NATO ýa-da beýleki islendik harby ýaranlyklara girmejekdigini yglan etdi. Şunuň bilen birlikde ol Serbiýanyň harby bitaraplyga eýerýändigini beýan etdi we bu babatda parlamentiň kararynyň bardygyny bildirdi. Bu syýasatyň esasy hökmünde 2007-nji ýylyň 27-nji dekabrynda Serbiýanyň Halk Skupşinasy (parlamenti) tarapyndan kabul edilen Serbiýanyň özygtyýarlylygyny, çäk bitewüligini we konstitution tertibini goramak baradaky Kararnamanyň degişli maddalary bolup durýar. Serbiýa Respublikasy 2009-njy ýylda NATO bilen «Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk» maksatnamasyny alyp barmak üçin bu guramanyň ýanynda öz wekilhanasyny açdy. 2014-nji ýylda bolsa Serbiýanyň we NATO-nyň arasynda Hyzmatdaşlyk hereketleriniň özbaşdak meýilnamasy kabul edildi. 2015-nji ýylyň başynda NATO bilen Serbiýanyň arasynda aýgtylaýjy SOFA (Status of Forces Agreement) şertnamasy baglaşyldy. Bu şertnama esasynda ABŞ-nyň we NATO-nyň harby bölümleri Serbiýanyň çäklerindäki harby desgalaradan hakyny tölemezen peýdalanmaga, enjamlary girizmäge we çykarmaga, harby gullukçylara diplomatik derejäniň berilmegine, olaryň erkin hereket etmeklerine we başga-da ençeme ýeňilliklere hukuk aldylar. Mundan başga-da, Serbiýanyň territoriýasynda ABŞ-nyň Bonstil harby bazasynyň ýerleşýänligini hem ýatlamak gerek. Şu ýagdaýlarda, häzirki zaman bitaraplyk düşüňjesiniň dürli mazmunlara eýe bolýanlygyny görmek bolýar.

Moldowanyň bitaraplyk daşary syýasaty

Moldowanyň 1994-nji ýylyň 27-nji iýulynda kabul edilen Konstitusiýasynyň «Moldowa Respublikasy – bitarap döwlet» atly 11-nji maddasyna laýyklykda, bu ýurduň hemişelik bitaraplygy yglan edilýär. Hususan-da, onda şeýle diýilýär:

«11-nji madda. (1). Moldova Respublikasy öz hemişelik bitaraplygyny yglan edýär. (2) Moldova Respublikasy öz çäklerinde beýleki döwletleriň ýaragly güýçleriniň ýerleşmegine ýol bermeyär». 2016-njy ýylyň 31-nji martynda Moldowanyň Parlamenti köpçülikleýin ses berilmegi esasynda «Moldowa Respublikasynyň özygtyýarlylygynyň, garaşsyzlyk we hemişelik bitaraplyk ýörelgesiniň mizemezligi baradaky» Jarnamany tassyklady. Şunuň bilen baglylykda, Konstitusiyada yglan edilen Moldova Respublikasynyň hemişelik bitaraplygy bu döwletiň ýaşamagynyň we ösmeginiň parahatçylykly we dostlukly häsiýetiniň ýüze çykmany bolmak bilen bilelikde, ol çuňňur göz ýetirilen zerurlyk, parahatçylygyň we durnuklylygyň kepili bolup durýanlygy barada nygtalýar. Bu wakanyň oň ýanynda ýurda sapar eden NATO-nyň Ýewropadaky ýaragly güýçleriniň serkerdebaşysy Filipp Bridlaw Bulboaka poligonynda çykyş etmek bilen, NATO-nyň Moldowanyň bitaraplygyna hormat goýýanlygy we bu babatda beýleki döwletleri hem hormat goýmaga çagyranlygy barada aýtdy. Beýle diýmek bilen, Bridlaw ABŞ-nyň başga-da bitarap ýurtlar bilen, hususan-da, Awstraliýa, Finlýandiýa, Şwesiýa bilen hyzmatdaşlygynyň bardygyny ýatlatdy.

Moldowa barada aýtmak bilen birlikde, GDA döwletleriniň arasynda Belarus Respublikasynyň hem käbir bitaraplyk ýörelgelerini ýatlap geçmek ýerliklidir. 1996-njy ýylyň 24-nji noýabrynda kabul edilen Belarus Respublikasynyň Konstitusiyasynyň 18-nji maddasynda hem şeýle diýilýär: «Belarus Respublikasy öz daşary syýasatynda döwletleriň deňligi, güýç ulanmazlyk ýa-da güýç bilen howp salmazlyk, serhetleriň mizemezligi, jedelleriň parahatçylykly kadalaşdyrylmagy, içki işlere goşulmazlyk we beýleki halkara hukugynyň umumy ykar edilen ýörelgelerinden ugur alýar. Belarus Respublikasy öz çäklerini ýadrosyz zolak, döwleti bolsa – bitarap etmeklik maksadyny goýýar».

Soraglar:

1. Irlandiýanyň nähili bitaraplyk tejribesi bar?
2. Moldowanyň bitaraplygynyň aýratynlyklary barmy?
3. Ýewropada bitaraplygyň ähmiýeti nähili?

§ 10. Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň bitaraplyk tejribesi

Amerika yklymyndaky döwletleriň arasynda ABŞ-nyň bitaraplyk syýasatynyň baý taryhy tejribesi bar. ABŞ-nyň ilkinji prezidenti J. Waşington 1793-nji ýylyň 22-nji aprelinde ýörite Bitaraplyk Jarnamasyny yglan etdi we onda ýewropa döwletleriniň işlerine goşulmazlyk baradaky garaýyşlaryny beýan etdi.

Ýaş amerikan döwletiniň öz garaşsyzlygynyň başlangyç ýyllarynda bitaraplyk syýasatyny saýlap almagynyň düýpli sebäpleri bardy we olar ilkinji nobatda 1789-

-nny ýylda Fransiýada bolup geçen rewolýusion wakalar bilen baglydy. Fransuz rewolýusiýasy diňe bir milli derejedäki waka bolmak bilen çäklenmän, eýsem, halkara gatnaşyklarynda, daşary syýasatda we diplomatiýada hem uly öwrülişikleri aňlatdy. Birleşen Ştatlar 1778-nji ýylda Fransiýa bilen harby we syýasy ýaranlyk barada, şeýle hem ikitaraplaýyn söwda hyzmatdaşlygy barada şertnamalary baglaşypdylar. ABŞ-nyň bitaraplygy Fransiýa bilen harby we syýasy hyzmatdaşlyga gaýtadan seretmäge mümkinçilik berdi.

Bitaraplyk Jarnamasynda ýewropa işlerine gatyşmazlyk we uruşýan döwletler babatynda olaryň hiç birine tarapgöýlük etmezlik syýasaty yglan edildi. Sebäbi Fransiýa 1792-nji ýylyň aprelinde Prussiýa we Awstriýa garşy urşa giripdi. 1793-nji ýylyň fewralynda bolsa bu urşa Beýik Britaniýa, Ispaniýa we Niderlandlar hem girdiler. Öz gezeginde bu üç döwlet hem Birleşen Şatlaryň söwda hyzmatdaşlary bolup durýardylar. Şu ýagdaýda amerikanlaryň hem bu ýewropa urşuna gatyşmak mümkinçiligi has aýdyň ýüze çykyp ugrapdy.

ABŞ-nyň ilkinji taryhy resminamalarynyň biri bolan Bitaraplyk Jarnamasy şertli görnüşde esasy üç bölümden durýar. Birinji bölümde Fransiýanyň bir tarapdan, Awstriýanyň, Prussiýanyň, Sardiniýanyň, Birleşen Welaýatlaryň we beýleki tarapdan Beýik Britaniýanyň uruş ýagdaýy barada aýdylýar.

Şunuň bilen baglylykda, uruşýan döwletler babatynda tüýs ýürekden we borja ygrarly bolmak bilen dostlukly we tarapgöýsüz syýasaty alyp barmagyň Birleşen Şatlaryň borçlaryna we bähbitlerine görä maksadalaýyk bolup durýanlygy nygtalýar.

Ikinji bölümde prezidentiň kabul eden kararynyň Ýewropada dörän ýagdaýlar bilen şertlendirilendigi barada aýdylýar. Şunuň bilen baglylykda, Birleşen Şatlaryň prezidenti döwletiň raýatlaryny seresaply bolmaga we uruşýan ýurtlar babatynda dostlukly we bitarap ýagdaýy bozup biljek hereketlerden gaýra durmaga çagyýar. Üçünji bölümde eger-de Birleşen Şatlaryň raýaty kanuna garşy hereket edende, ýokarda agzalan ýurtlaryň kanunçylyklaryna görä jenaýat bolup durýan etmişleri edeninde, uruşýan ýurtlaryň bähbitleri üçin gaçakçylyk harytlaryny geçireninde oňa Birleşen Şatlar tarapyndan hiç hili kömegiň bolmajakdygyny mälim edýär.

1796-njy ýylyň 19-njy sentýabrynda nobatdaky ABŞ prezidentlik saýlawlarynyň ön ýanynda J. Waşington özüniň «Millete hoşlaşyk ýüzlenmesini» çap etdi. Onda J. Waşington amerikan döwletiniň geljegine bolan garaýşyny beýan etmek bilen, daşary syýasatda bitaraplyk ýörelgelerine bolan goldawyny ýene bir gezek tekrarlady. Şunuň bilen baglylykda, ol «Ähli ýurtlar bilen parahatçylygy we ylalaşykly gatnaşyklary saklamagy, söwda hyzmatdaşlygyny ösdürmegi we mümkin boldugyça syýasy çolaşyklara girmezligi» wesýet etdi. Şunuň bilen baglylykda biraz öňe gitmek bilen, ABŞ-nyň taryhynda 1917-nji, 1935-nji, 1937-nji we 1939-njy ýyllarda bitaraplyk baradaky kanunlaryň kabul edilendigini ýatlamak ýerliklidir. Mundan başga-da, ABŞ-nyň Federal jenaýat Kodeksinde «Bitaraplyga kast edilmegi» atly ýörite babyň bardygyny hem ýatlamak zerur.

ABŞ-nyň 1935-nji ýylyň 31-nji awgustynda kabul edilen bitaraplyk baradaky kanunyna görä, ýarag ibermeklige embargo goýmak bilen bilelikde amerikalylaryň uruşýan döwletleriň gämilerinde ýüzmekleri gadagan edildi. Bitaraplyk baradaky ABŞ-nyň ikinji kanuny 1936-njy ýylyň 29-njy fewralynda kabul edildi we birinji kanunyň güýjüni 1936-njy ýylyň 1-nji maýyna çenli uzaltmak bilen birlikde, uruşýan taraplara obligasiýalary we kreditleri bermekligi gadagan etdi. ABŞ-nyň bitaraplygy baradaky üçünji kanun 1937-nji ýylyň 1-nji maýynda kabul edildi we öňki kanunlaryň güýjüni ABŞ urşa girýänçä uzaltdy.

Amerikan-ýewropa gatnaşyklarynda bitaraplyk ýörelgesiniň özboluşly mysaly hökmünde «Monro Doktrinasy» ady bilen belli konsepsiýany hem ýatlap geçmek ýerlikli bolar. Bu Doktrinanyň mazmuny 1823-nji ýylyň 2-nji dekabrynda ABŞ-nyň prezidenti J. Monronyň kongrese ýollan ýüzlenmesinden gelip çykýar. Bu ýüzlenmede «Amerika amerikalylar üçindir!» diýen şygar öňe sürülýär we munuň özi Amerika kontinentiniň işlerine Ýewropa döwletleriň goşulmagyna ýol bermezligi aňladýar. Sebäbi Napoleonyň ýeňen döwletleriniň emele getiren «Mukaddes ýaranlygynyň» 1822-nji ýylda Weronada bolan kongresinde Ispaniýanyň Latyn Amerikasynyň garaşsyzlygyny alan döwletleriniň üstünden agalygyny dikeltmek baradaky meýilleri ara alnyp maslahatlaşylypdy. Netijede, kongrese gatnaşan Russiýa, Prussiýa we Awstriýa «Mukaddes ýaranlygyň» adyndan Ispaniýanyň bu meýillere garşy çykyş etmekligi we öňki ispan koloniýalaryny ele geçirmek baradaky hereketleri amala aşyrmagy Fransiýa tabşyryrlar. Muňa Angliýa garşy bolup durýar we «Mukaddes ýaranlyga» bilelikde garşy durmagy ABŞ-a teklipe edýär. Amerikanyň döwlet sekretary Jon Kuinsi Adams bolsa muny ret etmegi we ýewropa döwletleriniň basybalyjylykly meýillere ABŞ-nyň hut özüniň garşy durmagyny ýerlikli hasaplaýar. Şol esasyda, ýokarda agzalan «Monro Doktrinasy» emele gelýär. ABŞ öňki ispan koloniýalarynyň öz garaşsyzlygy ugrundaky göreşi babatynda bitaraplygyny ygylan etmek bilen, Ýewropa döwletleriniň hem bu hereketlere goşulmagyny düýpli amerikan bähbitlerine kast edilmegi hökmünde baha berjekdigini aýyk duýdurdy.

Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň bitaraplyk barada birnäçe kanunlary has irki döwürde hem kabul edendigini ýatlamak bolar. Bu babatda 1794-nji we 1818-nji ýyllarda kabul edilen kanunlar soňraky taryhy döwürlerdäki milli-kanunçylyk resminamalary üçin esas bolup hyzmat etdi.

Ýokarda agzalan kanunlar bitaraplygy saklamak bilen birlikde, ABŞ-nyň käbir döwletleriň özara harby konfliktlerine gatnaşmagynyň önüni alyp bilmediler. Hususan-da, ol kanunlarda bellenilişi ýaly, ABŞ-nyň bitaraplygy ýurduň çäklerinden daşarda harby konfliktlere gatnaşýan amerikan raýatlaryna degişli däldir. Emma 1818-nji ýylyň kanununda göz önünde tutulan bitaraplyk ýörelgelerine görä, ABŞ-nyň hökümeti öz raýatlaryna şu hili tabşyryklary bermekden saklanmalydy, ýagny:

1. Dostlukly döwletiň garşysyna gulluk etmeklik.
2. Daşary ýurt harby gullugyna girmeklik.
3. Dostlukly döwletiň garşysyna gämini ýaraglandyrmak.
4. Daşary ýurt harby gämisiniň kuwwatyny güýçlendirmeklik.
5. Dostlukly döwletiň garşysyna harby ýörişi amala aşyrmaklyk.

Bu kanun soňlugy bilen 1909-njy ýylda kabul edilen ABŞ-nyň jenaýat kodeksine we 1926-njy ýylyň kanunlar toplumyna girizildi. Onuň käbir bölümleri ABŞ-nyň bitaraplygy baradaky 1917-nji ýylyň 15-nji iýunynda, 1935-nji ýylyň 31-nji awgustynda we 1937-nji ýylyň 30-njy aprelinde kabul edilen kanunlaryna hem girizildi.

1937-nji ýylyň kanunyna görä, ABŞ-nyň prezidentine çig mal we harby materiallary çykarmaklyga gadaganlyk girizmäge hukuk berilýärdi. Ýöne bu gadagançylyk hukugy ABŞ-da nagt pula satyn alnan we satyn alyjynyň floty bilen çykarylýan harytlara degişli däldi. ABŞ-da 1939-njy ýylyň 4-nji noýabrynda bitaraplyk hakynda täze kanun kabul edildi we onda «nagt puly töle – alyp git» ýörelgesi ykrar edildi. Şol bir wagtda-da, kanun ABŞ-nyň gämilerine uruşýan ýurtlara ýolagçylary we dürli materiallary daşamaklygy, ABŞ-dan ol ýurtlara islendik eksporty gadagan edýärdi. Şeýle hem kanun ABŞ-nyň prezidentine daşary ýurt suwasty gämilerine we ýaraglandyrylan söwda gämilerine amerikan portlaryndan we territorial suwlaryndan peýdalanmakda çäklendirmeleri girizmek hukugyny berdi.

Soraglar:

1. J. Waşingtonyň bitaraplyk baradaky garaýyşlary?
2. Amerikan-ýewropa gatnaşyklarynda bitaraplyk ýörelgesi nähili?
3. ABŞ-nyň bitaraplyk baradaky haýsy kanunlary bar?

§ 11. Latyn Amerikasynyň käbir döwletleriniň bitaraplyk tejribesi

Latyn Amerikasynyň döwletleriniň halkara gatnaşyklarynyň we daşary syýasatynyň ýönekeý bolmadyk, emma baý tejribesi bar. Bu tejribede käbir döwürlerde we taryhy şertlerde bitaraplyk ýörelgeleriniň hem belli maksatlar, ilkinji nobatda bolsa parahatçylygy saklamak we urşa gatyşmazlyk meýjilleri bilen ulanylyşygy görmek bolýar.

Latyn Amerika döwletleriniň bitaraplygy, esasan, gysga möhletli bolup, ol uruş döwürlerinde ygylan edilipdi.

Mysal üçin, Argentina I Jahan urşunda bitaraplyga ygrarly bolup galdy. Munuň hem birnäçe sebäbi bardy. Birinjiden, Argentina Ýewropada bolup geçen uruş hereketlerinden geografik taýdan has uzaklarda ýerleşenligi üçin bitaraplygy ileri tutdy.

Ikinjiden bolsa, Paragwaý urşy ady bilen taryha giren söweşlerden soňra Argentina haýsydyr bir iri uruş hereketlerine goşulmandy we munuň uly bähbitleri bardy. I Jahan urşy başlanan günlerinde, 1914-nji ýylyň 4-nji awgustynda Argentina berk bitaraplyk ýörelgelerine eýerjekligi barada aýan etdi. Argentinanyň şol döwürdäki prezidenti Ipoloti Irigoýeniň syýasy Beýannamasynda şeýle sözler bardy: «Argentin milleti kimdir biriniň garşysyna kimdir biri bilen birleşmez. Argentina hemmeler bilen hemmeleriň abadançylygynyň bähbitlerine parahatçylykda ýaşar». Hatda, I Jahan urşunyň ilki başlanan wagtlarynda Belgiýanyň Dinan şäherindäki argentin wise-konsuly Remi Immer atylyp öldürilende hem Argentinanyň hökümeti uly urşa goşulmak howpunyň önüni almak maksadyna eýerdi we dawa turuzmady.

Soňraky döwürde, 1915-nji ýylda Beýik Britaniýa «Presidente Mitre» gämisini tussag edende hem Argentinanyň hökümeti britan tarapyna protest notasyny ibermek bilen çäklendi we diňe birnäçe aýdan soň ol gämini we ýüklerini yzyňa aldy. 1917-nji ýylyň dowamynda german suwasty gämileri Argentinanyň birnäçe gämisini gark etdiler. Olaryň arasynda «Oran», «Guasu» we «Monte-Protehido» ýaly uly okean gämileri hem bardy. Şeýle pajygaly wakalara garamazdan, Argentina Berlin bilen diplomatik gatnaşyklaryny kesmedi we öz yglan eden bitaraplygyny berjaý etdi.

Umuman, I Jahan urşunyň dowamynda Argentinadan başga-da, Latyn Amerikasy yklymynyň ýene 6 döwleti – Wenesuela, Kolumbiýa, Meksika, Paragwaý, Salvador we Çili özleriniň bitaraplygyny sakladylar. Braziliýa birtaba öz bitaraplygyny yglan eden hem bolsa, soňra ol Germaniýa garşy urşa girdi.

1939-njy ýylyň sentýabrynda II Jahan urşunyň başlanmagy bilen Argentina ýene-de öz bitaraplygyny yglan etdi. Şeýle bolsa-da, Argentinanyň bitaraplygy bellibir derejede Germaniýa üçin bähbitli boldy. Şu sebäpli Germaniýa özi üçin zerur bolan çig mal we oba hojalyk önümlerini Frankonyň ýolbaşçylygyndaky Ispaniýanyň araçylygy bilen Latyn Amerikasyndan uly mukdarlarda satyn aldy we olary goşun üpjünçiligi üçin ulandy. Bitarap Argentinanyň territoriýasynda german ýörite gulluklarynyň hem erkin hereket edendiklerini ýatlamak ýerliklidir.

Argentinanyň uruş döwründäki bitaraplygyny bellibir derejede Beýik Britaniýa hem goldady. Munuň sebäbi bolsa, Britaniýa Argentinanyň Germaniýa garşy uruşda ýeňijileriň hatarynda bolmagyny we parahatçylykly döwürde ABŞ bilen ýakynlaşmagyny asla islemeýärdi.

Emma 1940-njy ýylda döwlet baştutanlygyna gelen wise-president Kastilýo Germaniýany açyk goldap ugrady. 1941-nji ýylyň ahyrynda ýurtda adatdan daşary ýagdaý yglan edildi we jemgyýetçilik durmuşy berk gözegçilik astyna alyndy. Şeýle bolsa-da, Gitleriň ýeňlişe sezewar boljagyna gözi ýeten Argentina 1945-nji ýylyň 27-nji martynda Germaniýa we Ýaponiýa garşy uruş yglan etdi. Argentin goşunlary gönüden-göni uruş hereketlerine gatnaşmasalar-da, bu ýurduň meýletinçi raýatlary duşmançylykly taraplaryň ikisiniň hem hatarlarynda söweşdiler.

Çili hem II Jahan urşunyň dowamynda diýen ýaly özüniň bitaraplygyny saklady. Ýöne urşuň ortasynda german goşunlarynyň, şol sanda harby-deňiz flotunyň Atlantikadaky duşmançylykly hereketleri we ýetiren zyýanlary zerarly 1943-nji ýylyň ýanwar aýynda Çili Germaniýa we Italiýa bilen diplomatik gatnaşyklaryny kesdi. Çili 1945-nji ýylyň fewralynda Germaniýa, aprel aýynda bolsa Ýaponiýa garşy uruş ygylan etdi.

§ 12. Aziýa yklymynyň ýurtlarynyň bitaraplyk tejribesi

Hindistanyň bitaraplyk ýörelgeleri

Aziýa kontinentinde oňyn bitaraplyk ýörelgesine eýeren ilkinji döwletleriň biri hem Hindistan boldy we munuň özi ýurduň garaşsyzlyk taryhynda uly ähmiýete eýe boldy. Belli döwlet işgäri we syýasatçysy Jawaharlal Neru (1889–1964 ý.) hindi halkynyň garaşsyzlygy ugrunda göreş alyp baran we 1947-nji ýyldan ömrüniň ahyryna çenli Hindistanyň ilkinji premýer-ministri bolan şahsdyr.

Jawaharlal Neru 1946-njy ýylda, ýagny entäk ýurt garaşsyzlygyna eýe bolmazyndan öň, bitaraplyk syýasatynyň zerurlygyny yglan edipdi we yglan edilen resmi Jarnamanyň tekstinde täze syýasatyň şu esasy ýörelgeleri öz beýanyyny tapdy, hususan-da:

- harby bloklara gatnaşmazlyk;
- BMG-niň mümkinçiliklerine daýanmak we kolonializme garşy göreşmek.

Hökümetiň başyna gelmegi bilen, Jawaharlal Neru Hindistanyň bitarap syýasatyny yglan etdi we özara gapma-garşy bolan Günbatar we Gündogar bileleşiklerinden garaşsyz bolmak bilen, olardan deň uzak aralykda durýanlygyny mälim etdi. Şeýlelik bilen garaşsyzlygyň ilkinji döwründe Hindistanyň hökümeti Jawaharlal Nerunyň ýolbaşçylygynda oňyn bitaraplygyň täze konsepsiýasyny işläp düzdi we onuň esasynda bu döwletiň «sowuk urşuň» iki global we özara gapma-garşy ulgamlaryna goşulmazlyk ýörelgesi goýuldy. Şu sebäpli hem Hindistan öz daşary syýasatynyň aýgytlaýjy özeni hökmünde goşulyşmazlyk ýörelgesini, emma şol bir wagtda-da dünýäde parahatçylyk ugrundaky tagallalara işjeň gatnaşmak we mynasyp goşant goşmak maksadyny öňe sürdi. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda, hususan-da, 1949-njy ýylda Hindistan bloklara goşulmazlyk we garaşsyz daşary syýasat barada birnäçe beýanama bilen çykyş etdi.

Munuň özi Hindistanyň Goşulyşmazlyk Hereketiniň döredilmeginde iň esasy orun almagyny aýdyň düşündirýär. Bitaraplyk ýörelgesine eýermek bilen Neru Müsüriň we Ýugoslaviýanyň liderleri Jamal Abdel Naser we Iosip Broz Tito bilen bilelikde Goşulyşmazlyk Hereketiniň binýadyny goýdy.

Şeýle bolsa-da, Neru soňraky döwürlerde «sowuk uruşdaky» taraplaryň basyşlarynyň güýçlenenligini nygtady we bu şertlerde Hindistan üçin bitaraplygyň

netijesizdigini aýtdy. Tibet meselesinde 1959-njy ýylda we 1962-nji ýyllarda Hytaý bilen bolan uruş wakalaryndan soňra Hindistan NATO döwletlerine ýakynlaşdy we bitaraplykdan ýüz öwürmäge mejbur boldy.

Laos döwletiniň bitaraplygy

1962-nji ýylyň 23-nji iýulynda Ženewada 14 sany döwletiň gatnaşmagynda Laos meselesini kadalaşdyrmak baradaky halkara maslahaty bolup geçdi. Maslahatda Laosyň bitaraplygy baradaky Jarnama kabul edildi we bu Jarnama degişli Protokola gol çekildi. Kabul edilen Jarnamada maslahata gatnaşyjylar Laosyň hökümetiniň ýurduň bitaraplygy baradaky 1962-nji ýylyň 9-njy iýulyndaky Beýanamasyny dykgata alýandyklaryny yglan etdiler. Olar şeýle hem Laosyň özygtyýarlylygyna, garaşsyzlygyna, milli we çäk bitewüligine hormat goýjakdyklaryny we berjaý etjekdiklerini ykrar etdiler.

Jarnama we Protokola görä, Laosyň çäklerinden daşary ýurt goşunlarynyň çykarylmagy şert hökmünde goýuldy. Laosa milli goranyş üçin zerur bolan adaty ýaraglardan beýleki harby enjamlary we ýaraglary bermeklik gadagan edildi.

Laosyň hökümeti bitaraplyk barada öz üstüne degişli borçnamalary aldy we olary berk berjaý etjekdigini aýan etdi. Hususan-da, Jarnamada görkezilişi ýaly, Laos parahatçylykly ýaşaşmagyň 5 sany ýörelgesine gyşarnyksyz eýermeklige we ähli ýurtlar bilen dostlukly gatnaşyklary alyp barmaklyga borçlandy. Bu Jarnamanyň 4-nji maddasyna laýyklykda, Laosyň hiç hili harby bileleşiklere ýa-da bitaraplyk bilen bir ýere sygyşmaýan birleşmelere gatnaşmajakdygy barada aýdylýar. Şeýle hem Laosyň çäklerinde daşary ýurt harby bazalarynyň döredilmegine, Laos topragynyň harby maksatlar üçin ýa-da beýleki döwletleriň içki işlerine gatyşmak üçin ulanylmagyna ýol berilmeýär.

Bu Jarnama gol çeken döwletler hem Laosyň bitaraplygyny hormatlamak we onuň içki işlerine goşulmazlyk barada borçnama aldylar we ony degişli maddalar arkaly berkitdiler.

Kambojanyň bitaraplyk tejribesi

Kambojanyň bitaraplyk derejesi 1991-nji ýylyň 23-nji oktýabrynda bolan Kamboja boýunça Pariž maslahatynyň Jemleýji akty bilen kesgitlenildi. Bu resminamanyň esasy bölegi bolan Kambojanyň özygtyýarlylygynyň, garaşsyzlygynyň, çäk bitewüliginiň we eldegrilmesizliginiň, bitaraplygynyň we milli birliginiň ykrar edilmegi baradaky Ylalaşyk bolup durýar. Bu ylalaşyga Kambojanyň öz bitaraplygyny milli kanunçylykda berkitmek baradaky borçnamasy berkidilýär. Ylalaşyga gatnaşyjy taraplar Kambojanyň bu halkara-hukuk derejesini ykrar etmekligi we hormatlamagy borç edindiler. Aslynda, hemişelik bitaraplyk baradaky borçnama eýýäm 1957-nji ýylyň 6-njy noýabrynda güýje giren Kambojanyň bitaraplygy baradaky kanunynda öz beýanyny tapypdy.

1993-nji ýylyň 21-nji sentýabrynda kabul edilen Kamboja patyşalygynyň konstitusiasynyň 1-nji maddasynda şeýle diýilýär: «Kamboja patyşalygy bitaraplyk we goşulýmazlyk syýasatyny alyp barýan garaşsyz, özygtyýarly, parahatçylykly döwlet bolup durýar». Bitaraplyk syýasatynyň mazmunyny has giň beýan edýän 51-nji maddada şeýle kesgitlenilýär: «Kamboja patyşalygy hemişelik bitaraplyk we goşulýmazlyk syýasatyny tassyklaýar. Bu patyşalyk ähli goňşulary we beýleki bütün dünýädäki daşary ýurtlar bilen parahatçylykly ýaşasamak ýörelgelerini berjaý edýär. Kamboja patyşalygy beýleki ýurtlaryň çäklerini bozup girmeyär, beýleki döwletleriň içki işlerine göni ýa-da gytaklaýyn goşulmaýar we islendik meseläni degişli derejede umumy bähbitlere laýyklykda parahatçylykly ýol bilen çözüýär. Kamboja patyşalygy harby bileleşiklere girmeyär we haýsydyr bir harby paktlara goşulmaýar, sebäbi bu onuň bitaraplyk syýasaty bilen bir ýere sygyşmaýar. Bu patyşalyk öz çäklerinde harby bazalaryň ýerleşdirilmegine ýol bermeyär we daşary ýurtlarda öz harby bazalaryny ýerleşdirmeyär. Bu babatda diňe Birleşen Milletler Guramasynyň haýyş eden ýagdaýynda ýol berip bolar. Kamboja Patyşalygy öz çäklerinde jemgyýetçilik teribini we howpsuzlygyny saklamak üçin daşardan harby enjamlar, ýarag, ok-däri, ýaragly güýçlerini taýýarlamak we öz-özünü goramaklyga zerur beýleki görnüşlerdäki kömegi almak hukugyny özünde saklaýar».

Kamboja Patyşalygynyň Konstitusiasynyň 54-nji maddasynda bu döwletiň ýadro, himiki we biologik ýaraglaryny öndürmegiň, ulanmagyň we saklamagyň doly gadagandygy kesgitlenilýär. 55-nji maddada bolsa Kamboja Patyşalygynyň garaşsyzlygy, özygtyýarlylygy, çäk bitewüligi, bitaraplygy we milli jebisligi bilen bir ýere sygyşmaýan islendik şertnamanyň we ylalaşygyň annulirlemäge degişlidigi baradaky düzgün berkidilýär. Kamboja Patyşalygynyň Konstitusiasynyň 71-nji maddasynda medeni mirasyň bölegi bolup durýan dünýä derejesindäki taryhy ýadygärlikleriň ýerleriniň hem harby hereketlerden azat bitarap zolaklar bolup durýandygy barada nygtalýar.

Mongoliýanyň bitaraplyk başlangyçlary

2015-nji ýylyň 9-njy sentýabrynda Mongoliýanyň prezidenti Sahiagiýn Elbegdoržyň teklibi bilen bu ýurduň Milli howpsuzlyk Geňeşi Mongoliýanyň hemişelik bitaraplyk derejesine eýe bolmagy hakyndaky karary kabul etdi. Beýik Döwlet Huralyna Mongoliýanyň täze halkara-hukuk derejesini kanunçylyk taýdan berkitmeklik teklipe edildi. 2015-nji ýylyň 29-njy sentýabrynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 70-nji sessiýasynda çykyş etmek bilen prezident S.Elbegdorž Mongoliýanyň hemişelik bitaraplyk derejesine eýe bolýandygyny yglan etdi. Onuň öz çykyşynda belleýşi ýaly, «Mongoliýa parahatçylykly, açyk we köpugurly daşary syýasaty alyp barýar. Munuň özi Mongoliýany hemişelik bitarap döwlet hökmünde yglan etmäge esas bolup durýar. Biziň milli kanunçylygymyz we gol çeken hal-

kara şertnamalarymyz bitaraplyk ýörelgeleri bilen laýyk gelýär. Şunuň bilen baglylykda, men Mongoliýanyň parahatçylykly, açyk bitarap we işjeň daşary-syýasy tagallalaryna hormat goýmagy haýyş edýärim. Mongoliýanyň hemişelik bitaraplyk derejesiniň biziň sebitimizde we бүтін дүнйәде parahatçylygy, howpsuzlygy we ösüşi berkitmäge saldamly goşant goşjakdygyna men ynanýaryn». Bu ýurduň daşary işler ministriniň aýan etmegine görä, Mongoliýanyň 1992-nji ýylda kabul eden Konstitusiasynda hem bitaraplygyň binýatlyk ýörelgeleri bardy. Olara görä, mongol döwleti harby-syýasy ýaranlyklara goşulmaýar we deňagramly daşary syýasaty alyp barýar. 2015-nji ýylyň 28-nji oktyabrynda Beýik Döwlet Huralynyň Howpsuzlyk we daşary syýasat baradaky Komitetinde Mongoliýanyň hemişelik bitaraplygy baradaky milli kanunyň taslamasyna seredildi we tassyklanyldy. Şunuň bilen baglylykda, Mongoliýanyň 1907-nji ýylda kabul edilen V we XII Konwen-siýalara hem goşulmagynyň zerurdygy aýan edildi.

2018-nji ýylyň 1-nji noýabrynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň ýaragsyzlanmak we halkara howpsuzlygy baradaky Birinji komiteti Mongoliýanyň halkara howpsuzlygy we onuň ýadrosyz döwlet hökmündäki derejesi baradaky Kararnamany tassyklady. 2018-nji ýylyň 5-nji noýabrynda bolsa BMG-niň Baş Assambleýasy tarapyndan Mongoliýanyň halkara howpsuzlygy we onuň ýadrosyz döwlet hökmündäki derejesi baradaky Kararnamasy kabul edildi.

Soraglar:

1. J. Nerunyň bitaraplyk baradaky garaýyşlary?
2. Aziýa ýurtlarynyň bitaraplygynyň nähili aýratynlyklary bar?
3. Kambojanyň bitaraplyk tejribesi nähili?

§ 13. Käbir sebitleriň ýa-da aýry-aýry zolaklaryň bitaraplygy

Taryhda diňe bir ýurduň däl, eýsem, käbir sebitleriň ýa-da aýry-aýry zolaklaryň hem bitaraplygynyň yglan edilen ýagdaýlary bolupdyr. Mysal üçin, 1856-njy ýylyň 18-nji martynda gol çekilen Pariž traktatyna görä, Gara deňziň bitaraplygy kesgitlenipdi. Bu traktatyň XI maddasynda şeýle diýilýär: «XI madda. Gara deňiz bitarap diýlip yglan edilýär we ol ähli halklaryň deňizçiligi üçin açykdyr. Onuň portlaryna we suwlaryna girmeklik kenarýaka we ähli beýleki döwletleriň harby gämileri üçin resmi we hemişelik görnüşde gadagan edilýär. Bu gadagançylyk diňe şu şertnamanyň XIV we XIX maddalarynda görkezilenlere degişli däldir». Agzalan XIV we XIX maddalarda Russiýa we Osman imperiýalarynyň özara ylalaşygyna görä, Gara deňizde ýeňil gämileriň bellibir möçberini saklamak mümkinçiligi göz önünde tutulýardy.

1885-nji ýylyň 14–26-njy fewraly aralygynda Berlinde bolan beýik döwletleriň Afrika boýunça konferensiýasynda gol çekilen jarnamalar toplumynda Kongo derýasynyň basseýnine girýän territoriýalaryň bitaraplygy baradaky Jarnamany hem görkezmek bolar. Bu konferensiýa Awstro-Wengriýanyň, Angliýanyň, Belgiýanyň, Germaniýanyň, Gollandiýanyň, Daniýanyň, Ispaniýanyň, Italiýanyň, Portugaliýanyň, Russiýanyň, ABŞ-nyň, Türkiýäniň, Fransiýanyň, Şwesiýanyň we Kongo halkara assosiasiyasynyň wekilleri gatnaşdylar.

Hususanda, bu konferensiýada kabul edilen Kongo derýasynyň basseýnine girýän territoriýalaryň bitaraplygy baradaky Jarnamanyň 10-njy maddasynda şeýle diýilýär: «...şu Akta gol çeken taraplar ýatlanan territoriýalaryň bitaraplygyna hormat goýarlar we munuň özi olara agalyk edýän ýa-da geljekde agalyk etjek taraplaryň bar bolan hukuklaryndan peýdalanmak arkaly özlerini bitarap hökmünde yglan etmek bilen we bitaraplyk borçnamalaryny berjaý edýänçäler dowam eder».

Jarnamanyň 11-nji maddasynda bolsa bitarap territoriýalaryň uruş hereketlerinden goralmagy berkidilýär we onda şeýle diýilýär: «11-nji madda. ...eger-de ol territoriýalara agalyk ediji döwletleriň haýsy-da bolsa biri urşa girişe, bu Akta gol çeken ýokary taraplar ol döwlete hoşniýetli hyzmatlary görkezerler... ol hyzmatlar erkin söwda çäklerine girizilen territoriýalaryň bitaraplygyny üpjün etmeklige gönükdiriler we edil uruşmaýan döwletiň çäkleri derejesinde hasap ediler....».

Suez kanalyňyň halkara-hukuk derejesi hem bitaraplyk ýörelgelerine köp babatda baglydyr we olar, esasan, 1888-nji ýylyň 17-nji oktyabrynda gol çekilen Konstantinopol Konwensiýasynda öz beýanyny tapýar. Bu Konwensiýa uruş wagtynda hem, parahatçylyk döwründe hem ähli söwda we harby gämileriň Suez kanalyndan päsgelçiliksiz geçmegini kepillendirýär. Bu Konwensiýada bitaraplyk we ýaragsyzlandyrmak ýörelgelerine görä, Suez kanalynda urşa ýol beriji hereketler we onda erkin ýüzüşi bozýan duşmançylykly hereketler gadagan edildi.

1970-nji ýylyň sentýabr aýynda Goşulyşmazlyk Hereketiniň Lusaka (Zambiýa) şäherinde bolan maslahatynda Malaýziýanyň şol wagtky premýer-ministri Tun Abdul Razak Günorta-Gündogar Aziýa sebitini bitaraplygyň we parahatçylygyň zolagyna öwürmek barada teklipläp bilän çykyş etdi. Onuň pikirine görä, bitaraplygyň bu görnüşü däp bolan Şweýsariýanyň ýa-da Awstriýanyň bitaraplygyndan tapawutlydy. Bu bitaraplyk harby bileleşiklere goşulmaklyk ýa-da ýaragly güýçleri döretmek mümkinçiligini aradan aýyрмаýardy we şonuň üçin ýaragly bitaraplyk düşünjesine ýakyn bolup durýardy. Munuň hem öz sebäbi bardy we ol ilkinji nobatda, kuwwatly we iri döwletleriň, kiçi we orta döwletleriň içki işlerine goşulmaklygyna garşy durmagyň bir görnüşü bolup durýardy. 1970-nji ýylyň noýabr aýynda ASEAN agza döwletler Kuala-Lumpur şäherinde Günorta-Gündogar Aziýany parahatçylygyň, erkinligiň we bitaraplygyň zolagy hökmünde yglan edýän Jarnama gol çekdiler.

1977-nji ýylyň 7-nji sentýabrynda ABŞ bilen Panama Respublikasynyň arasynda «Panama kanalyňyň hemişelik bitaraplygy we ulanylmagy baradaky

Şertnama» gol çekildi. Bu Şertnamanyň II maddasynda beýan edilişne görä, Panama Respublikasy Kanalyň bitaraplygyny yglan edýär we munuň özi parahatçylyk wagtynda-da, uruş wagtynda-da ähli ýurtlaryň doly deňligini üpjün etmek bilen olaryň gämileriniň parahatçylykly geçmegi üçin Kanalyň howpsuz we açyk bolup galmagyny üpjün etmeklige gönükdirilendir.

Şeýlelik bilen hemişelik bitaraplyk derejesine onuň doly manysynda diňe halkara hukugynyň doly hukukly subýekti, ýagny garaşsyz we özygtyýarly döwlet eýe bolup biler. Şol bir wagtda, hemişelik bitaraplykdan gelip çykýan borçlar ol döwletiň özygtyýarlylygyny çäklendirip bilmez. Öň bar bolan «urşa bolan hukugy» aradan aýran häzirki zaman halkara hukugy halkara borçnamalarynyň ak ýürekden ýerine ýetirilmegi ýörelgesini berkitmek bilen, hemişelik bitaraplyga eýe bolan döwletler üçin olaryň bu halkara-hukuk derejesini üpjün etmäge goşmaça kepillikleri emele getirýär.

Dürli geografik giňişliklerde bitaraplygyň yglan edilmegi kähalatlarda haýsydyr bir harby-syýasy bileleşige goşulmazlyk bilen hem bagly bolýar. Mysal üçin, bu tejribä eýermek bilen, Birma döwletiniň hökümeti 1950-nji ýylda öz bitarap daşary syýasaty barada resmi görnüşde jar etdi. Şeýlelik bilen özleriniň bitarap daşary syýasy-ýörelgeleri barada Seýlon (Şri Lanka), Liwan, Sudan, Birleşen Arap Respublikasy, Siriýa, Ýemen, Gwineýa, Mali, Tunis, Marokko we käbir beýleki döwletler dürli döwürlerde yglan etdiler.

1966-njy ýylyň 27-nji aprelinde Liwanyň premýer-ministri hökümetiň mejlisinde bu ýurduň mundan beýläk hiç hili paktlara we blokara gatnaşmazlyk syýasatyna eýerjekdigini yglan etdi. Bu beýanname Liwanyň Bagdat Paktyna goşulmaga çagyrylmagy bilen baglydy we oňa özboluşly jogap bolup durýardy. Bu Paktyň esasynda 1955-nji ýylyň 24-nji fewralynda Türkiýe bilen Yragyň arasynda Bagdatda baglaşan özara howpsuzlyk we birek-biregi goramak baradaky şertnamasy durýar. Bagdat Pakty adyny alan bu şertnamanyň beýleki ýurtlar üçin, ilkinji nobatda Arap Ligasynyň agzalary üçin açyklygy yglan edildi. Bu Pakta birnäçe aýdan soňra Beýik Britaniýa, Pakistan we Eýran girdiler. Emma, Siriýa we Liwan bu bileleşige girmediler. Kuweýtiň premýer-ministri hem öz döwletiniň bitarap syýasata eýerýändigini we dürli paktlara, şol sanda Bagdat Paktyna hem girmeyändigini yglan etdi. Döredilmeginiň başlangyjy Beýik Britaniýa, ABŞ we Türkiýä degişli bolan Merkezi Şertnama Guramasy (The Central Treaty Organization – CENTO) adyny alan bu harby-syýasy bileleşik 1955–1979-njy ýyllar aralygynda dowam etdi.

Oňyn bitaraplyk syýasatyna ygrarlylyk barada Owganystanyň, Birmanyň, Zambianyň, Yragyň, Hindistanyň, Yemeniň, Keniýanyň, Siriýanyň, Singapuryň, Seýlonyň we beýleki ençeme döwletleriň hökümetleri dürli taryhy döwürlerde çykyş etdiler.

1914-nji ýylyň 24-nji awgustynda Owganystanyň emiri Habibulla han ýurduň bitaraplygyny yglan edýär. Birinji Jahan urşunyň barşynda Owganystan uruşan taraplar bolan Beýik Britaniýanyň, Russiýanyň, Germaniýanyň we Türkiýäniň ta-

rapyndan dürli teklipleri alýar. Emma emir Habibulla han ýurduň bitaraplygyny, umuman, saklamagy başarýar. Owganystan 1926-njy ýylda Sowet Soýuzy bilen bitaraplyk barada şertnama baglaşdy. Bu şertnamanyň 1-nji maddasynda şeýle diýilýär: «Eger-de taraplaryň biriniň gatnaşmagynda bir ýa-da birnäçe üçünji tarap bilen uruş ýa-da harby hereketleri ýüze çykan wagtynda, bu Şertnama gatnaşan beýleki tarap öz bitaraplygyny saklaýar». Görkezilen bu borçnama soňra 1931-nji ýylyň 24-nji iýunynda SSSR bilen Owganystanyň arasynda gol çekilen Bitaraplyk we birek-biregiň üstüne hüjüm etmezlik baradaky Şertnamanyň 1-nji we 3-nji maddalarynda öz beýanyny tapdy. Olara görä, iki döwlet birek-biregiň içki işlerine goşulýmazlygy, olaryň haýsydyr biriniň urşa girişen ýagdaýynda özara bitaraplygy berjaý etmegi we ähli ýüze çykýan meseleleri parahatçylykly ýol bilen çözmegi borç edinýärler. Bu Şertnama baş ýyllyk möhlete eýe bolup, geljekki baş ýyllyk döwür üçin uzaldylmagy göz önünde tutulýardy. 1931-nji ýylyň oktyabr aýynda kabul edilen Owganystanyň Konstitusiasynda hem bu ýurduň daşary syýasatynda bitaraplyk baş ugry we ähli döwletler bilen deňhukukly aragatnaşyklaryň alnyp barylmagy yglan edilýär.

2015-nji ýylyň 28-nji sentýabrynda Kubanyň Prezidenti Paul Kastro BMG-niň Baş Assambleýasynyň 70-nji sessiýasynda çykyş etmek bilen, Latyn Amerikasy we Karib ýurtlarynyň arkalaşygynyň (Community of Latin American and Caribbean States – CELAC) sebitiň parahatçylyk zolagy hökmünde yglan edilmegini goldady we NATO-nyň Ýewropada we dünýäniň beýleki sebitlerinde alyp barýan hereketlerine garşy çykyş etdi.

Soraglar:

1. Gara deňziň bitaraplygy haçan yglan edildi?
2. Kongo derýasynyň bitaraplygy baradaky Jarnamanyň mazmuny nähili?
3. Halkara suw ýollarynyň bitaraplyk tejribesi nähili?

§ 14. Bitarap territoriýalar we çäkler.

Terra nullius

Halkara gatnaşyklarynda derwaýys häsiýete eýe bolan meseleleriň biri hem bitarap territoriýa düşünjesi bilen baglydyr. Bitarap territoriýa garaşsyz giňişlik däl, ol şol bir wagtda haýsydyr bir döwletiň aýrylmaz bölegi hem bolup durmaýar. Bitarap territoriýa «terra nullius», ýagny eýesiz ýer hem däl. Ol döp bolşuna görä, birnäçe döwletiň şeýle territoriýa baradaky degişli ylalaşygy netijesinde emele gelýär. Şeýle ylalaşyga görä, hiç bir tarap görkezilen territoriýada öz dolandyryşyny girizmeli däl. Bu gadagançylygyň möhleti, köplenç, degişli ylalaşykda görkezilýär ýa-da ylalaşygyň möhleti tamamlanýança dowam edýär. Serhetleri kesgitlenen bitarap territoriýa babatynda «bitarap zolak» adalgasy ulanylýar. Şeýle zolaklar,

adatça, ýaraglardan we harby desgalardan azat bolýar, hem-de olaryň çäklerine goşun girizilmeýär. Taryhda şu bitarap zolaklar bellidir, ýagny:

- Moresnet zolagy (1816–1919 ý.);
- Saud-Yrak bitarap zolagy;
- Trans-karakorum trakty;
- Gibraltar bitarap zolagy;
- Seuta bitarap zolagy;
- Melilýa bitarap zolagy;
- El-Auja Ysraýyl-Müsür bitarap zolagy we beýlekiler.

Moresnet zolagy ilki Niderlandlar Birleşen Patyşalygy bilen Prussiýanyň arasynda döredilipdi. Soňlugy bilen ol Belgiýa bilen Germaniýanyň arasyndaky bitarap zolak derejesini aldy. Bitaraplyk derejesini ýitireninden soňra, häzirki döwre çenli ol Belgiýanyň çäklerinde ýerleşýär.

Moresnet meýdany 3,5 inedördül kilometr bolan umumylykda ulanylýan bitarap zolak hökmünde 1816–1920-nji ýyllar aralygynda hereket etdi. Onuň ýerleşen ýerinde Germaniýanyň, Belgiýanyň we Niderlandlaryň serhetleri özara kesişýärdiler. Moresnet 1816-njy ýylda fransuzlaryň tabynlygyndan azat edilensoň, Niderlandlar Patyşalygy we Prussiýa bu ujypsyz hasaplanan ýer bölegi üçin jedgele girişip durmadylar. Netijede, bu ýerde bitarap zolagy döretmek barada ylalaşyga gelindi we ilkinji döwürde bu iki döwlet bilen bilelikde dolandyryldy. 1830-njy ýylda Belgiýa öz garaşsyzlygyna eýe bolanyndan soňra ol Moresneti dolandyrmakda Gollandiýanyň ýerini eýeledi. 1919-njy ýylda Wersal şertnamasyna laýyklykda Bitarap Moresnet Belgiýanyň tabynlygyna geçdi.

Saud-Yrak bitarap zolagy Saud Arabystany bilen Yragyň arasynda 7044 inedördül kilometr meýdana eýe bolan ýerdir. Bu zolagyň bitaraplygynyň esaslary deslapdan 1922-nji ýylyň 5-nji maýynda baglaşylan şertnama görä kesgitlenildi. Ol wagt Yrak Beýik Britaniýanyň dolandyryşynyň astyndady. Goňşy çäkler bolsa Nežd patyşalygyna degişlidi. Bu patyşalyk soňlugy bilen Hijaz patyşalygyny özüne birikdirmek bilen, Saud Arabystany patyşalygyna öwrüldi. Bu bitarap zolagy döretmek we onuň çäkleriniň köp bölegini gutarnykly kesgitlemek baradaky ylalaşyklar 1922-nji ýylyň 2-nji dekabrynda baglaşylan şertnamada görkezildi. Bu şertnamada bellenilişi ýaly, bu bitarap zolagy hem Saud Arabystany, hem-de Yrak dolandyryp we ulanyp bilýärdi. Kesgitlenilişine görä, bu zolakda harby desgalary we hemişelik binalary gurmak gadagandy, onuň tebigy gorlaryndan iki döwletiň ilaty päsgeçlik-siz peýdalanyp bilýärdi.

1975-nji ýylda iki döwlet bitarap zolagy paýlaşmak barada ylalaşyga geldiler we bu barada 1981-nji ýylda degişli şertnama gol çekdiler. 1991-nji ýylyň urşy döwründe Yrak 1968-nji ýyldan soňraky Saud Arabystany bilen baglaşylan ähli

halkara ylalaşyklaryny güýçsüz hasap etdi. Öz gezeginde 1991-nji ýylyň iýunynda Saud Arabystany Ýrak bilen serhet baradaky ähli şertnamalaryny ýatyrýanlygy barada BMG-ä mälum etdi we bu ýagdaýy hasaba aldyrdy. Şeýlelik bilen Saud–Ýrak bitarap zolagynyň hukuk durumy resmi görnüşde bes edildi.

Ýokarda agzalyp geçilişi ýaly, halkara hukugynda «bitarap zolak» we gadymy latyn dilinden, has takygy, rim hukugyndan gelýän «terra nullius», ýagny «hiç kime degişli bolmadyk ýer» düşüňjeleri özara tapawutlandyrylýar. Gysgaça aýdylanda, «eýesiz toprak» ady haýsydyr bir territoriýanyň haýsydyr bir döwletiň özygtyýarly eýeçiliginde bolmadyk bolsa, ýa-da haýsydyr bir döwletiň ol ýere bolan hukugyndan ýüz öwren ýagdaýynda emele gelýär. Terra nullius kesgitlemesi XVIII asyryda we XX asyryň başyna çenli Ýewropa döwletleriniň kolonial basyp alyş syýasatynda uly ähmiýete eýe bolupdyr. Şu esasyda seýrek ilatly ýa-da ýitip barýan aborigen ýaşajylary bolan hem-de haýsy-da bolsa bir döwlete degişli bolmadyk ýerleri Terra nullius hökmünde ygylan etmek bilen, öz eýeçiligine geçirmek bolýardy. Terra nullius «açyş doktrinasy» diýlen düşüňje bilen ýakyndan arabaglanyşyklydyr. Anýk aýdylanda, haýsydyr bir ýeri ilkinji açan ýurt ol ýere öz eýeçiligini hem ygylan edýärdi.

Mysal üçin, Awstraliýa yklymyna baran ilkinji britan gözegçileri 1788-nji ýylda ornaşyp başladylar we netijede Täze Günorta Uells atly koloniýa döredildi. Terra nullius ýörelgesine esaslanmak bilen, Britan imperiýasy öz Awstraliýa kontinentine bolan eýeçiliginiň kanunalaýyklygyny bildirdi. Awstraliýanyň ýerli ýaşajylary bolan ilat, ýagny aborigenler bolsa Britaniýanyň raýatlary hasap edildi we olara britan kanunçylygy degişli edildi. Ýerli adatlar we däpler güýçsüz diýlip ygylan edildi. Bu ýagdaý Awstraliýanyň kanunçylygynda 1992-nji ýyla çenli dowam etdi. Awstraliýanyň Ýokary kazyýeti terra nullius düşüňjesini resmi taýdan ýatyranyndan soňra ýerli aborigenler öz adatlary we däpleri boýunça ýaşamaklyga hukuk aldylar. Şeýlelik bilen Awstraliýada iki hukuk ulgamy, ýagny döp bolan adatlar toplumy we inlis-awstraliýa kanunçylygy hereket edýär.

Terra nullius ýörelgesiniň ulanylmagynyň mysallaryny Grenlandiýanyň, Şpisbergen adasynyň, Antarktidanyň, Günorta-Hytaý deňziniň käbir ýerleriniň, Sudanyň käbir çäkleriniň mysalyndaky wakalardan görmek bolýar.

Soraglar:

1. Bitarap zolak näme?
2. Hiç bir tarapa degişli bolmadyk ýerler nähili atlandyrylýar?
3. Bitarap zolaklaryň haýsy mysallaryny getirip bolar?

§ 15. Bitarap ýurtlaryň parahatçylykly gepleşikler üçin ähmiýeti

Halkara gatnaşyklary öz taryhynyň бүтін dowamynda çylşyrymly wakalara baýdyr we olary kadalaşdyrmakda bitarap döwletleriň döredýän mümkinçilikleriniň hem onlarça mysallaryny getirip bolar. Bitarap döwletleriň çäklerinde, ýa-da gepleşikler üçin bitarap meýdança hökmünde saýlanyp alnan ýerlerde, esasan, dartgynly meseleler boýunça, özara garşydaş, dawaly ýa-da uruşýan taraplaryň duşuşyklary gurnalýar. Kabul ediji tarap myhmansöýerlik görkezýär we gepleşikleriň netijeli geçmegi üçin ähli şertleri döredýär. Bitarap ýurtlar, adatça, gepleşiklere gatyşmaýarlar we üçünji – ylalaşdyryjy tarap hökmünde başga bir döwlet ýa-da halkara guramasynyň missiýasy gatnaşýar.

Bu babatda Şweýsariýanyň tejribesi öwrenerlik mysal bolup durýar. II Jahan urşunda Şweýsariýa öz bitaraplygyny saklady hem ençeme açyk we gizlin gepleşikleriň geçirilýän ýerine öwrüldi. Bu ýurtta hatda ABŞ we Beýik Britaniýanyň duşmançylykly Germaniýa bilen 1945-nji ýylyň mart-aprel aýlarynda gizlin gepleşikleri geçirildi. Bu gepleşikler taryha «Şapak» (*inl. Sunrise*) ady bilen girdi we olaryň dowamynda Demirgazyk Italiýadaky german goşunlarynyň boýun egmegi barada gürrüň edildi.

Soňky ýyllarda Şweýsariýada Owganystan, Yrak, Kipr, Eýran, Ýemen, Siriýa, Demirgazyk Koreýa ýaly ýurtlar babatyndaky, şeýle hem derwaýys we dartgynly meseleler barada ençeme gepleşikler geçirildi.

Mysal üçin, Eýranyň ýadro maksatnamasy boýunça örän wajyp halkara şertnamasynyň baglaşylmagy hem taryhy ähmiýete eýe boldy. 2015-nji ýylda ABŞ, Beýik Britaniýa, Germaniýa, Fransiýa, Russiýa we Hytaý bir tarapdan we Eýran beýleki tarapdan baglaşylan bu köptaraplaýyn ylalaşyk Bilelikdäki ählumumy hereket meýilnamasy (*inl. Joint Comprehensive Plan of Action – JCPOA*) diýlip atlandyryldy.

ABŞ bilen Demirgazyk Koreýanyň arasynda 2018-nji ýylyň 12-nji iýunynda iň ýokary derejedäki gepleşikleri geçirmekde hem 2017-nji ýylyň sentýabr aýynda şweýsar topragynda geçirilen näresmi we deslapky gepleşikler uly ähmiýete eýe boldy.

Şweýsariýada ýadro kuwwatly döwletleriň arasynda, ilkinji nobatda ABŞ we Russiýanyň arasynda strategik ýaraglar boýunça, hususan-da, ýadro ýaragsyzlanmagy boýunça hem gepleşikleriň birnäçe tapgyry geçirildi.

Halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk ýörelgelerine eýerýän Finlýandiýa hem global ähmiýetli we taryhy sammitleriň geçirilmegi bilen bellidir. Finlýandiýanyň paýtagty Helsinki bitarap ýer hökmünde amerikan we ilki sowet, soňra bolsa Russiýa döwlet baştutanlarynyň duşuşýan ýerine öwrüldi. Mysal üçin, 1975-nji ýylda Helsinkiniň «Finlýandiýa» köşgünde 35 döwletiň ýolbaşçylary tarapyndan Ýewro-

pada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk baradaky Maslahatyň Jemleýji resminamasy-na gol çekdiler. Onda ABŞ-nyň şol wagtky prezidenti Jimmi Karter we SSSR-iň ýolbaşçysy Leonid Brežnew duşuşdylar. 1997-nji ýylda bolsa prezidentler Bill Klinton we Boris Ýelsin duşuşdylar. Soňra 1990-njy ýylda bu ýerde prezidentler Jorj Buş we Mihail Gorbaçew duşuşdylar. 2018-nji ýylyň 16-njy iýulynda Hel-sinkide ABŞ-nyň we Russiýa Federasiýasynyň prezidentleri Donald Trampyň we Wladimir Putiniň arasynda taryhy duşuşyk bolup geçdi.

Bitarap Türkmenistanyň hem parahatçylykly we ýaraşdyryjy halkara gepleşikleri geçirmekde, şeýle hem häzirki zaman derwaýys meselelerini oňyn çözmeklige gönükdirilen global maslahatlary gurnamakda bütindünýä ähmiýetli tejribesi bar.

Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygynyň parahatçylygy dörediji kuwaty ilkinji nobatda goňşy Owganystanda parahatçylygy dikeltmek we ýurtda kadaly durmuşy ýola goýmak baradaky tagallalarynda görünýär. Türkmenistan halkara bileleşiginiň owgan halkynyň abadan durmuşyny üpjün etmäge hem-de Owganystanyň durmuş-ykdysady taýdan dikeldilmegine we durnukly ösüşine iş ýüzünde kömek bermäge gönükdirilen tagallalaryny hemmetaraplaýyn goldaýar.

Şunuň bilen baglylykda, ýurdumyz diňe parahatçylykly, syýasy-diplomatik, söwda-ykdysady we ynsanperwer usullary ulanmak arkaly bu ýurtdaky ýeňil bolmadyk ýagdaýy durnuklaşdyrmak ugrunda çykyş edýär. Şol usullar bolsa uzak möhletli geljege gönükdirilendir. Türkmenistan sebit howpsuzlygy meselesinde, şol sanda goňşy Owganystanda parahatçylygy dikeltmek ugrundaky tagallalarda BMG bilen ýakyndan hyzmatdaşlygy alyp barýar.

Geçen asyryň 90-njy ýyllarynda hem «6+2» toparynyň agzasy bolan Türkmenistan owganara ýaraşygy dikeltmeklige öz uly goşandyny goşdy. Aşgabat birnäçe gezek Bitarap döwletiň paýtagty hökmünde garşydaş owgan taraplarynyň özara gepleşikleriniň geçirilen ýerine öwrüldi. Owganystanda halkara terrorçylygyna garşy göreş alýansyna öz bitaraplyk borçlaryndan ugur almak bilen, ynsanperwerlik goldawyny berdi.

Türkmenistan soňky döwürlerde hem Owganystanda parahatçylygy dikeltmek boýunça halkara hyzmatdaşlygyna işjeň gatnaşyp gelýär we BMG derejesinde öz degerli teklipleri bilen çykyş edýär. Türkmenistan owganara gepleşikleri üçin öz syýasy giňişliklerini bermäge taýýardygyny aýk aýdýar we bu goňşy döwletde kadaly durmuşy ýola goýmak üçin ähli goldawy berýär. Ol goldaw syýasy, söwda-ykdysady, medeni-durmuş, ynsanperwerlik ugurlarynda has-da aýdyň görünýär. Bu barada geljekki bölümlerde has anyk beýan ediler.

Soraglar:

1. Parahatçylykly gepleşiklerde bitarap döwletleriň nähili zerurlygy we ähmiýeti bar?
2. Şweýsariýanyň bitaraplygynyň halkara gepleşiklerde nähili ähmiýeti bar?
3. Türkmenistanyň halkara gepleşiklerine nähili goşandy bar?

§ 16. Mediasiýanyň ýa-da araçylygyny bitaraplygy. Hoşniýetli ýardamlar

Bitaraplyk düşüňjesi we tejribesi özara uruşly, dawaly ýa-da jedelli taraplaryň arasynda parahatçylykly gepleşikleri guramakda we geçirmekde hem işjeň ulanylýar. Bu babatda Birleşen Milletler Guramasynyň howandarlygy aýratyn möhüm bolup durýar. Mysal üçin, Türkmenistan owganara we täjigara gepleşiklerini geçirmekde ilkinji nobatda BMG-niň howandarlygyny öňe sürdi.

BMG-niň Tertipnamasynda dawalaryň parahatçylykly çözülmegine uly üns berilýär we onuň altynjy baby hem «Dawalaryň parahatçylykly çözülmegi» diýlip atlandyrylýar. Bu babyň 33-nji maddasynda belenilişi ýaly, islendik dawa ýa-da jedele giren taraplar onuň soňunyň urşa ýazmazlygy barada alada etmelidirler. Halkara parahatçylygyna we howpsuzlygyna howp salýan dawalar gepleşikler ýoly bilen, olaryň sebäplerini öwrenmek, araçylyk, ýaraşmak, arbitraž, kazyýetde seretmek, sebit we halkara guramalaryna ýüz tutmak, özara ylalaşyga gelmek ýaly parahatçylykly çemeleşmeler arkaly çözülmelidir diýlip BMG-niň Tertipnamasynyň bu maddasynda aýdylýar.

Tertipnamanyň 34-nji maddasyna laýyklykda, islendik dawanyň halkara parahatçylygyna we howpsuzlygyna howp salmak ähtimallygyny kesgitlemek boýunça tabşyrygy ýerine ýetirmek üçin BMG-niň Howpsuzlyk Geňeşi ygtyýarlandyrylyp bilner.

Ýokarda aýdylanlar bilen baglylykda, dawalary parahatçylykly kadalaşdyrmakda araçylyk meselesi mydama derwaýys bolup durýar. Bu aýratyn hem gepleşýän taraplaryň özara ylalaşyga gelmeklerine ýardam berýän araçy tarapa degişlidir. Soňky döwürlerde halkara jedellerdäki araçylyk, köplenç, «mediasiýa» diýlip atlandyrylýar. Araça bolsa «mediator» diýilýär. Mediasiýa (*iňl. Mediation*) – bu halkara derejesinde bitarap araçynyň (mediatoryň) ýardam bermeginde geçirilýän parahatçylyga gönükdirilen gepleşikleri guramak we alyp barmak bolup durýar.

Mediasiýa işi şu ýörelgelere esaslanýar:

1. Taraplaryň deňhukuklygy. Bu ýörelgä görä, gepleşýän taraplar mediatory saýlap almakda, gepleşikleriň tertibini kesgitlemekde, özüni alyp barmakda, maglumatda, teklipleriň göwnējaýlygyna we ylalaşygyň şertlerine baha bermekde we ş.m. deň hukuklara eýedirler.
2. Araçynyň bitaraplygy. Mediator aňrybaş bitarap bolmalydyr we ol gepleşýän taraplar bilen hiç hili şahsy gatnaşyga girmeli dälir ýa-da birtaraplaýyn ýardam etmeli dälir. Tersine bolan ýagdaýda, gepleşikler dessine kesilýär we başga araçyny tapmagyň ugruna çykylyar.
3. Meýletinlik. Hiç kim taraplary gepleşiğe mejbur edip bilmeýär. Gepleşikler diňe taraplaryň meýletin çözgüdi esasynda başlanyp bilner.

4. Gizlinlik. Araçylygyň dowamynda mälim bolan maglumatlar ýapyk häsiýete eýedir we diňe gepleşige gatnaşýan taraplar üçin niýetlenendir. Araçy bu barada gepleşiklere başlamazdan öň gepleşýän taraplary habarly edýär. Gepleşikler tamamlanan badyna Araçy öz alyp baran ýazgylaryny şol ýeriň özünde taraplaryň şaýatlygynda ýok edýär. Şeýle hem Araçy bir tarapdan alan maglumatyny beýleki tarapa özbaşdak berip bilmeýär we munuň üçin degişli tarapyň razylygy zerurdyr.

BMG-niň Baş sekretarynyň 2012-nji ýylyň 25-nji iýunyndaky hasabatynyň esasynda BMG tarapyndan netijeli araçylyk boýunça A/66/811 belgili ýörite gollanma çap edildi. BMG-niň Baş sekretarynyň hasabatynda jeddeleri kadalaşdyrmakda, konfliktleriň önüni almakda we olary çözmekde araçynyň ornuny berkitmek baradaky meselelere hemmetaraplaýyn seljerme berildi.

Ýokarda ýatlanylýp geçilişi ýaly, BMG-niň Tertipnamasynda jeddeleri parahatçylykly çözmegiň serişdeleriniň hatarynda araçylyk hem görkezilýär. Has anyk aýdylanda, BMG-niň Tertipnamasynyň 33-nji maddasynda şeýle diýilýär: «Halkara parahatçylygyna we howpsuzlygyna wehim salyp biljek islendik jedele gatnaşýy taraplar ilkinji nobatda jeddeleri gepleşikler ýoly bilen, meseleleri öwrenmek, araçylyk, ýaraşyk, arbitraž, kazyýetde seretmek, sebit edaralaryna ýa-da şertnamalaryna ýüzlenmek, ýa-da özlerniň saýlap alan beýleki parahatçylykly usullary bilen çömeklige ymtylmalydyrlar».

Bu babatdaky hereketler we hyzmatdaşlyk 1907-nji ýylyň 18-nji oktýabrynda Gaaga şäherinde kabul edilen Halkara çaknyşyklaryny parahatçylykly çözmek baradaky Konwensiýa görä kadalaşdyrylýar. Bu Konwensiýada hoşniýetli ýardamlar barada hem aýdylýar. Hoşniýetli ýardamlar jedelli taraplaryň arasynda gepleşikleri gurnamaklyga we geçirmeklige üçünji tarapyň gatnaşmagyny göz önünde tutýar.

Hoşniýetli ýardamy ulanmak baradaky başlangyç teklipler jedelli taraplardan ýa-da üçünji tarapdan berlip bilner. Adatça, üçünji tarap hökmünde haýsydyr bir döwlet çykyş edýän bolsa-da, zerur halatda, beýleki bir subýektiň bolmak mümkinçiligi hem aradan aýrylmaýar. Üçünji tarapyň esasy wezipesi jedelli taraplaryň özara gepleşiklerini geçirmek üçin oňaýly şertleri döretmekdir. Gerek bolan ýagdaýda araçy gepleşikleri geçirmek üçin amatly territoriýalary tapmak bilen hem meşgullanýar. Hoşniýetli ýardamy berýän tarapyň teklipleri diňe maslahat häsiýetli bolup biler.

Soraglar:

1. Mediasiyä näme?
2. Hoşniýetli ýardam näme we ol nähili berilýär?
3. Mediasiýanyň we hoşniýetli ýardamyň halkara-hukuk esaslary barmy?

§ 17. Bitarap döwletleriň BMG-niň Baş Assambleýasynda işjeňligi

Birleşen Milletler Guramasy dünýäde iň iri, abraýly we uniwersal mandatly halkara guramasy bolmak bilen, dünýäniň ähli döwletleri üçin deňhukukly pikir alyşmagyň meýdançasyny emele getirýär. Bu babatda, BMG-niň Baş Assambleýasynyň her ýylyň dowamynda geçirýän mejlisleri we olaryň gün tertibine laýyklykda ara alnyp maslahatlaşylýan meseleler ünsi çekerlik bolup durýar. Dünýäde parahatçylygy we howpsuzlygy saklamak, durnukly ösüşi üpjün etmek ýaly we beýleki BMG-niň gün tertibindäki meselelere seretmekde, Milletler Bileleşiginiň işini netijeli ugurlara gönükdirmekde we ählumumy tagallalary birleşdirmekde bitarap döwletler hem özläriniň mynasyp goşantlaryny goşýarlar.

Esasy beýana geçmezden ozal, daşyndan göräýmäge, gapma-garşylykly ýaly bir meselä seredip geçmek maksadalaýyk bolup durýar. Onuň mazmuny parahatçylykly häsiýetde bolan bitaraplygyň we bilelikdäki howpsuzlygy üpjün etmäge gönükdirilen halkara guramasynyň ýörelgeleriniň özara laýyk gelmegi ýa-da gelmezligi bilen baglydyr.

Mysal üçin, bitarap Şweýsariýa 1920-nji ýylda Milletler Ligasyna öz halkara-hukuk derejesi bilen bagly aýratyn şertleri öňe sürmek bilen agza bolup giripdi. Şweýsariýanyň uzak wagtdan soňra, ýagny BMG-niň döredilmeginden tas 60 ýyla golaý wagt geçeninden soňra oňa agza bolmagy hem bu döwletiň hemişelik bitaraplygy bilen düşündirilýär.

Şeýlelikde, bitarap döwletiň halkara guramasynyň hemme agzalaryna degişli bolan borçlaryny ýerine ýetirmekde bellibir päsgelçilikleri döretmek ähtimallygy bilen şertlendirilen mesele orta çykýar. Mysal üçin, BMG-niň Howpsuzlyk Geňeşi haýsydyr bir basybalyjy döwlete garşy hemmeler üçin hökmany bolan karary kabul etse, onda ol karary bitarap döwletiň nähili berjaý etjekligi baradaky soragyň goýulmagy mümkin.

Şu ýagdaýda Türkmenistanyň taryhda ilkinji gezek BMG derejesinde hemişelik bitaraplyk halkara-hukuk derejesiniň ykrar edilmegi uly ähmiýete eýedir we soňky döwürlere çenli dowam edip gelen meseläni çürt-kesik çözüýär. Bu mesele ilkinji nobatda BMG-niň we bitaraplyga eýe bolan agza döwletiň parahatçylyk we howpsuzlyk, wehim salmazlyk we içki işlere goşulmazlyk, dawalary parahatçylykly ýollar bilen syýasy-diplomatik usullar arkaly çözmekligi ileri tutmak ýaly umumy maksatlary birleşdirýär. BMG hem bitarap döwletiň öz degişlilikdäki halkara borçnamalaryny ýerine ýetirmekligine päsgelçilik döretmeýär we ähli zerur goldawy görkezýär. Munuň hut şeýledigine Türkmenistanyň Milletler Bileleşigi bilen ýakynan hyzmatdaşlygy aýdyň subutnama bolup durýar.

Ýeri gelende, 1955-nji ýylyň 14-nji dekabrynda bitarap döwletler bolan Awstriýanyň, Kambojanyň we Laosyň biragyzdan BMG agza bolmaklary hem

bitaraplygyň BMG-niň Tertipnamasynyň talaplary bilen özara laýyk gelýänligine şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň, Şweýsariýanyň, Awstriýanyň we beýleki bitarap döwletleriň BMG-niň Baş Assambleýasynyň mejlislerindäki çykyşlarynyň mysalynda hem öňde goýlan maksatlaryň umumy esaslarynyň bardygyny görmek bolýar. Bitarap döwletler ara alyp maslahatlaşmalarda haýsydyr bir özara dawaly ýurtlaryň tarapy tutup çykyş etmeýärler we ilkinji nobatda bar bolan dawalaryň syýasy-diplomatik ýollar arkaly parahatçylykly kadalaşdyrylmagyny goldaýarlar. Şeýle hem bitarap döwletler BMG agza ýurtlary derwaýys sebit we global meseleleri çözmeklige oňyn çemeleşmeleri tapmaga çagyýarlar. Zerur halatda halkara başlangyçlaryny öňe sürýärler we öz mümkinçiliklerini hödürleýärler.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň mejlislerine yzygiderli gatnaşmak bilen çykyş edýär we örän möhüm meseleler boýunça iri halkara başlangyçlaryny we tekliplerini öňe sürýär.

Munuň şeýledigini Türkmenistanyň Prezidentiniň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 73-nji maslahatynda 2018-nji ýylyň 29-njy sentýabrynda eden çykyşynyň mysalynda hem görmek bolýar. Häzirki zaman dünýä ýagdaýynyň ýönekeý bolmadyk şertlerinde halkara gatnaşyklarynda we syýasatynda paýhasly çemeleşmeleriň ileri tutulmalydygy derwaýys bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň Prezidenti şeýle diýdi: «Baş Assambleýanyň şu gezekki maslahaty halkara syýasatynda çylşyrymly meýilleriň dowam edýän ýagdaýynda geçýär. Dünýä bileleşiginiň, ilkinji nobatda bolsa, Birleşen Milletler Guramasynyň tagallalaryna garamazdan, Ýer ýüzüniň birnäçe sebitlerinde ýagdaý çylşyrymly bolmagynda galýar, gapma-garşylyk zolaklarynyň giňelýändigini duýulýar hem-de şol wagtyň özünde ählumumy ösüşiň ýollaryna we geljegine garaýyşlarda ynamyň hem-de özara düşünişmegiň umumy derejesi peselýär. Şeýle şertlerde ählumumy, ygtybarly we uzak möhletleýin howpsuzlygy üpjün etmek meselesi bütin äşgärliki we ýitiligi bilen ör-boýuna galýar, her bir döwletiň üstüne dünýäniň ykbaly üçin jogapkärçiligi ýükleýär. Biz özara hormat goýmak, deňhukuklylyk, parahatçylykly, syýasy gepleşikler ýörelgelerinde halkara tertibiniň binýatlaryny gorap saklamakda esasy we aýgytlaýjy orny Birleşen Milletler Guramasy eýelemelidir diýip hasap edýäris».

Türkmenistanyň Baş Assambleýanyň şu gezekki maslahatynyň özara ynamyň pese gaçmagyny ýeňip geçmäge hem-de agza döwletleriň özara düşünişmegini berkitmäge ýardam berjekdigine umyt bildirmek bilen birlikde, Prezident Gurbanuly Berdimuhamedow: «Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistan 2019-njy ýyly Parahatçylyk we Abadançylyk şygary astynda geçirmek başlangyjy bilen çykyş edýär» diýip, örän möhüm teklibi öňe sürdi.

Şunuň bilen bilelikde, derwaýys meselelere aýratyn ünsi çekmek bilen Türkmenistanyň Prezidenti şu garaýyşlary öňe sürdi:

- Uzak möhletleýin we ählumumy howpsuzlygyň üpjün edilmegi Merkezi Aziýa döwletleri üçin örän möhüm mesele bolup durýar. Terrorçylyga garşy göreş sebit gün tertibiniň örän möhüm ugrudyr.
- Ýaragsyzlanmak meseleleri, neşe serişdeleriniň getirilmegine garşy göreş, Owganystana hemmetaraplaýyn ykdysady goldaw bermek boýunça hyzmatdaşlyk Merkezi Aziýada howpsuzlygyň we durnukly ösüşiň üpjün edilmegi babatynda örän wajypdyr.
- Owganystanyň iri energetika, ulag we kommunikasiýa taslamalaryny amala aşyrmaga doly derejeli hyzmatdaşyň hukuklarynda gatnaşdyrylmagy möhüm şert bolup durýar. Şeýle ýagdaýda Owganystan üçin strategik mümkinçilikleri görýäris, onuň sebit we ählumumy işlerde eýeleýän orny owgan halkynyň abadançylygynyň we ösüşiniň kepili bolup durýar.
- Suw serişdelerine elýeterlilik, ony netijeli dolandyrmak meselelerine döwletleriň ösüşi, olaryň ykdysadyýeti, durmuş ulgamy, adamlaryň abadançylygy we durmuşynyň hil derejesi gönüden-göni baglydyr. Şol sebäpli hem deňhukuklylyk, hormat goýmak, jogapkärçilik Merkezi Aziýa ýurtlarynyň arasyndaky gatnaşyklarda esas goýujy, kesgitleýji ölçegler bolmalydyr.
- Aral deňzini halas etmek meselesi sebitiň ýurtlarynyň halkara bileleşigi bilen hyzmatdaşlygynda örän möhüm mesele bolup durýar. Türkmenistanyň Aral deňzi sebiti üçin BMG-niň Ýörite maksatnamasyny işläp taýýarlamak hem-de Aral meselesini Birleşen Milletler Guramasynyň alyp barýan işiniň aýratyn ugry hökmünde kesgitlemek baradaky başlangyjyny durmuşa geçirmäge girişdik... BMG-niň agza döwletlerini biziň teklibimizi goldamaga çagyryaryn.
- Hazar deňzi ýene bir möhüm mesele bolup durýar. Hazarýaka döwletleriniň Baştutanlarynyň Hazar deňziniň hukuk derejesi hakyndaky Konwensiýa gol çekmegi Hazarýaka sebitini halkara ähmiýetli ulag-üstaşyr we energetika strategik geçelgeleriniň birine, giň maýa goýum, söwda, ykdysady iş we goşulyşmak merkezine öwürmek üçin giň mümkinçilikleri açýar. Türkmenistan ähli gyzyklanma bildirýän taraplar bilen bu ulgamlarda ykdysady we täjirçilik babatynda doly esaslandyrylan, şolara gatnaşyjylar üçin bähbitli, yklymda howpsuzlygyň pugtalandyrylmagyna düýpli täsir etmäge ukyply hem-de uzak möhletleýin häsiýetli taslamalary amala aşyrmak meselelerini içgin ara alyp maslahatlaşmaga taýýardyr. Şunuň ýaly taslamalara maýa goýumlary, hakykatdan-da, geljek üçin maýa goýumlarydyr.

Şweýsariýanyň Prezidenti jenap Alain Berset BMG-niň Baş Assambleýasynyň 73-nji maslahatynda 2018-nj ýylyň 25-nji sentýabrynda eden çykyşynda halkara

gatnaşyklarynyň şu günki derwaýys meselelerine aýratyn ünsi çekdi. Ol ilkinji nobatda globallaşmak, deňsizligi ýeňip geçmek, uruş we içki dawalar, ekstremizm, migrasion akymlar, klimatnyň üýtgemegi, saglygy goramak, dünýäde Internet we kompýuterleşmek babatynda düýpli özgerişlikler barada durup geçdi. Ol BMG-niň agza döwletleriniň ýokarda agzalan meseleler babatynda bilelikdäki tagallalaryny netijeli ugurlara gönükdirmegiň zerurlygyny nygtady. Şuny aýtmak bilen, ol köptaraplaýyn diplomatiýany güýçlendirmäge çagyrdy. Ýakyn Gündogarda dowam edýän dartgynly ýagdaýlar barada aýtmak bilen, Şweýsariýanyň Prezidenti öz döwletiniň ysraýyl-palestin dawalaryny kadaly çözmek boýunça yzygiderli işleri alyp barýanlygyny nygtady. Bu meselä çemeleşmekde Şweýsariýanyň halkara hukugyna esaslanmak bilen Howpsuzlyk Geňeşiniň Kararnamalaryndan we «iki döwlet çözgüdi» ýörelgesinden ugur alýanlygyna ünsi çekdi.

Siriýadaky we Ýemendäki içki uruş-dawalar barada aýtmak bilen, Şweýsariýanyň Prezidenti halkara hukugynyň binýatlyk ýörelgelerine eýermeklige, syýasy çözgütleri gözlemeklige we oňyn gepleşiklere çagyrdy. Şunuň bilen birlikde, ýaragly dawalaryň we uruşlaryň bolýan zolaklarynda uly möçberli saglygy goraýyş meseleleriniň ýüze çykýanlygyna ünsi çekmek bilen, Şweýsariýanyň Prezidenti ejir çekýän ilata ähli zerur goldawy bermegiň zerurlygyny ýatlatdy. Şeýle hem Prezident jenap Alain Berset Şweýsariýanyň hoşniýetli ýardamlary barada durup geçmek bilen, Siriýanyň we Ýemeniň dawaly taraplarynyň özara ýaraşyk gepleşikleri üçin ähli şertleri döredýänligini aýtdy. Bu babatda Ženewa şäheri hakykat ýüzünde täze wehimler babatynda doly möçberli gepleşikleri guramaga taýýardy diýip ol aýtdy.

Awstriýa Respublikasynyň Ýewropa, Integrasiýa we Daşary işler ministri hanym Karin Kneissl hem öz 29-njy sentýabrda eden çykyşynda halkara we sebit syýasatynyň birnäçe derwaýys meselelerine ünsi çekdi. Siriýadaky we Ýemendäki içki uruş-dawalar barada aýtmak bilen Karin Kneissl Awstriýanyň beýleki döwletler bilen bilelikde Siriýa uruş meýdanlaryny partlaýjy madda bolan minalardan arassalamak we ýemen halkyna ynsanperwerlik ýüklerini artdyrylan möçberlerde berjekdigini habar berdi. Ýadro ýaraglaryny ýaýratmazlyk baradaky Şertnamanyň 15 ýyllygy barada nygtamak bilen, ol ýaragsyzlanmak meselesine ykjam çemeleşmeklige, aýratyn hem onuň halkara-hukuk jähtlerine berk üns bermeklige çagyrdy.

Eýranyň ýadro meselesi bilen bagly Wenada kabul edilen Bilelikdäki hereketleriň ählumumy meýilnamasy barada aýtmak bilen, hanym Kneissl onuň hemmetaraplaýyn berjaý edilmegine çagyrdy. Munuň özi ilkinji nobatda halkara hukugyna hormat goýmak we ylalaşyklarda kesgitlenen borçlara ygrarly bolmaklygy we howpsuzlygy üpjün etmekligi aňladýar diýip ol sözüne goşdy. Bu babatda aýtmak bilen, ol özara ynanyşmaklygy berkitmeklige çagyrdy.

Şeýle hem dünýäde gender deňligini üpjün etmekligiň wajyplygyna ünsi çekdi. Orta Gündogarda parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmek meselesine

gaýdyp gelmek bilen, hanyň Kneissl bu sebitdäki uruş-dawanyň energiýa çeşmeleri ugrundaky global bäsleşiklerden kök alýanlygyny ýatlatdy. Şeýle diýmek bilen, ol Awstriýa tarapynyň bu ugurdaky ähli parahatçylyk tagallalaryny goldaýanlygyny nygtady.

Şeýlelik bilen diňe üç döwletiň mysalynda BMG derejesinde gozgalýan meseleler babatynda ençeme anyk teklipleriň öňe sürülýändigini görmek bolýar.

Soraglar:

1. Türkmenistanyň BMG çäklerinde işjeňliginiň nähili mysallary bar?
2. Şweýsariýada ýerleşen BMG-niň edaralary bilen Türkmenistanyň nähili hyzmatdaşlygy bar?
3. Awstriýanyň BMG-de işjeňliginiň mysallarynyň haýsylaryny bilýärsiňiz?

V BAP

TÜRKMENISTANYŇ BITARAPLYGYNYŇ HALKARA GATNAŞYKLARY ULGAMYNDAKY AÝRATYN ORNY WE ÄHMIÝETI

§ 1. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy saýlap almagynyň taryhy şertleri

Türkmenistan öz garaşsyzlygyny ygylan eden ilkinji ýyllaryndan başlap, halkara gatnaşyklary ulgamynda oňyn bitaraplyk ýörelgesine eýerip ugrady. Munuň düýp sebäpleriniň biri bolsa parahatçylykly ösüşi üpjün etmek we dünýä döwletleri bilen hoşniýetli, dostlukly we deňhukukly gatnaşyklary alyp barmak bilen baglydy. Bu ýöne ýerden däldi, sebäbi ol döwürde ýarym asyra golaý dowam eden «sowuk uruş» tamamlanypdy we şol bir wagtda dünýäniň ençeme ýerlerinde dürli ýaragly dawalar, hatda uruşlar hem ýüze çykypdy.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow özüniň «Bitarap Türkmenistan» atly düýpli eserinde şeýle ýazýar: «Biz oňyn bitaraplyk diýlip atlandyrylýan nusgany saýlap aldyk. Onuň esasy düzgünleri parahatçylyk söýüjilikden, beýleki döwletleriň işine gatyşmazlykdan, olaryň özbaşdaklygyny we çäk bitewüligini hormatlamakdan, halkara harby bileleşiklere hem-de harby şertnamalara goşulmazlykdan ybaratdyr».

Şunuň bilen birlikde, Türkmenistan geosyýasy we geoykdysady taraplardan özüne çekiji bolup durýardy we şeýle bolmagynda hem galýar. Ol artykmaçlyklar ilkinji nobatda geosyýasy we geoykdysady şertler bilen düşündirilýär.

Geosyýasy şertler babatynda aýdylanda, Türkmenistanyň Ýewropa bilen Aziýa yklymlarynyň birleşýän ýerinde örän oňalylyk geografik merkezde ýerleşmegi wajyp bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda, ýurduň çäkleri Gündogar–Günbatar we Demirgazyk–Günorta ugurlary boýunça geçýän global ähmiýetli ulag-aragatnaşyk we söwda-ykdysady ýollarynyň çatrygy bolup hyzmat edýär.

Beýik Britaniýanyň London uniwersitetiniň professory Şirin Akineriň «Türkmenistanyň daşary syýasaty we diplomatiýasy» žurnalynyň 2011-nji ýylyň 3-nji sanyndaky makalasynda belleýşi ýaly, Türkmenistan örän baý tebigy serişdelere

eýe döwlet bolmak bilen, şol bir wagtyň özünde häzirki zamanyň howplary bilen bagly meseleleriň toplumyny çözüär. Olar ilat taýdan uly bolmadyk ýurduň, iri döwletleriň geosyýasy bähbitleriniň we käbir ymtylmalarynyň kesişýän ýa-da çaknyşýan ýerinde ýerleşmegi, gymmatly mineral we uglewodorod gorlary bilen şertlendirilendir. Hazar ýakasynda ýerleşen Türkmenistanyň giňişliklerinden gadymyýetden bäri Gündogardan Günbatara we Demirgazykdan Günorta uzalyp gidýän söwda ýollary geçýärdi. Häzirki wagtda olar esasy yklymara geçelgelere öwürülýär. Şeýle çätyrkda ýerleşmegiň özi gaýtalanmajak mümkinçilikleri döredýär. Olar çuňňur oýlanyşykly çemeleşmeler arkaly we daşary şertleri hasaba almak bilen milli bähbitler üçin ulanylmalydyr.

Mundan başga-da, sebitde, esasan hem, neşe serişdeleriniň gaçakçylygy bilen bagly transmilli jenaýatçylyk bilen birlikde terrorçylyk we beýleki howply bikanun hereketler hem dowam edýär. Şu hili şertlerde, daşky dünýä bolan açyklygy we howpsuzlygy üpjün etmek özara seresaply deňagramlylygy talap edýär. Şirin Akineriň nygtaýsy ýaly, Türkmenistan dünýäniň ýaş, ýöne işjeň ösýän döwleti bolup durýar. Haçanda Türkmenistan 1991-nji ýylda öz garaşsyzlygyny yglan edende daşary syýasatyň taýýar görnüşdäki doktrinasy ýa-da ynanyp boljak ýakyn hyzmatdaşlygyň taýýar nusgalary ýokdy. Şonuň üçin hem halkara jemgyýetçiligine goşulmak bilen ol öz baş ugurlaryny milli gymmatlyklaryna we ýörelgelerine daýanmak arkaly, hem-de häzirki zamanyň geosyýasy we geoykdysady hakykatyny hasaba almak bilen döretmeli bolupdy. Geçen döwrüň dowamynda olar hil taýdan täze mazmuna eýe boldy we hatda käbir babatda ýokarda agzalan meselelere özboluşly üýtgeşik çemeleşmeler bilen tapawutlanýar. Bu bolsa garaşsyzlygyň esaslarynyň has-da berkemegine we halkara gatnaşyklarynyň mazmun taýdan çuňlaşmagyna ýardam berdi.

Türkmenistan uglewodorod serişdelerine baý bolan kuwwatly döwletdir. Mysal üçin, käbir resmi maglumatlara görä, Türkmenistanyň uglewodorod serişdeleriniň umumy mukdary (kuwwatlylygy) 71,2 mlrd. tonna şertli ýangyja barabardyr. Şol sanda:

- 53 mlrd. tonna – gury ýerde,
- 18,2 mlrd. tonna – deňiz böleginde ýerleşýär.

Şeýle mukdardaky serişdeleriň 70%-den gowragy tebigy gaz bolup durýar.

BMG-niň Baş sekretary Pan Gi Mun Türkmenistanyň bitaraplygynyň 15 ýyllygyna bagyşlanan Aşgabat maslahatyna gatnaşyjylara iberen Gutlagynda Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy hakyndaky Kararnamany «taryhy ädim» diýip atlandyrdy.

Birinjiden, Türkmenistan bu gün bitaraplygy ählumumy ykrar edilen döwletleriň biri bolup durýar. (Baş döwletiň – Awstriýanyň, Finlýandiýanyň, Irlandiýanyň, Maltanyň we Şwesiýanyň yglan edilen bitaraplyklary olaryň ÝB-ne agza bolmaklary nukdaýnazaryndan çylşyrymly ýagdaýa sezewar boldy. ÝB-niň daşary syýasat

we howpsuzlyk syýasaty babatynda bileleşigiň ileri tutýan ugurlarynyň milli syýasatdan ýokary gelmegi mümkin bolup durýar).

Ikinjiden, Türkmenistan BMG derejesinde bitaraplygy resmi taýdan ykrar edilen ýeke-täk döwlet bolup durýar.

Üçünjiden, Türkmenistan öz bitaraplygyny parahatçylykly döwürde yglan etdi. Beýleki döwletler bu ýoly, esasan, uruş zerarly ýa-da dowamly sebit dartgynlygynyň şertlerinde saýlap alypdylar.

Türkmenistanyň bitaraplygy görnüşi boýunça «hemişelik» (ýagny, hiç hili sebäpler bilen çaklendirilmedik) we mazmun taýdan «pozitiw», ýagny oňyn – beýleki döwletler bilen özara oňyn we işjeň hereketde bolmagy barada aýdylýar.

Bitaraplygyň şeýle görnüşde aýan edilmegi täze çemeleşme bolup durýar. Halkara hukugynda, «pozitiw» düşüňjesi bitaraplygyň aýgytlaýjy bölegi bolup durýar we Türkmenistanyň işjeň dostlukly goldawyny aňladýar. Munuň baş ugurlarynyň biri hökmünde Aşgabatda zerurçylyk çekýän ýurtlara ynsanperwerlik kömegini bermegi bilen baglydyr. Mysal üçin, şeýle kömek öň Täjigistana, Owganystana, Gaitä we beýleki ýurtlara berlipdi.

Oňyn bitaraplygyň beýleki bir işjeň ugry sebit dawalarynda parahatçylykly gepleşikleri guramakdan ybaratdyr.

Geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň başynda Täjigistanda pajygaly ýagdaýlar döwründe, Türkmenistan bu doganlyk ýurda we onuň halkyna parahatçylygy dikeltmek babatynda tüýs ýürekden bolan ýardamyny hödürledi. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistan Aşgabatda BMG-niň howandarlygynda täjigara dawaly taraplaryň parahatçylykly gepleşikleriniň yzygiderli tapgyrynyň geçirilmegini teklipl etdi.

Täjigistanda raýatlyk urşy döwründe Türkmenistanyň Hökümeti özara gapma-garşylykda duran täjik partiýalarynyň liderlerini kabul etdi we olaryň asuda ýagdaýda we howlukmazdan düşünişmekleri we gepleşikleri geçirmekleri üçin ähli şertleri üpjün etdi.

Bitarap Türkmenistanyň paýtagtynda ýaraşyk gepleşikleri üçin ähli zerur bolan syýasy we psihologik şertler döredildi. Şu sebäpli hem türkmen tarapyň teklibi hoşallyk bilen kabul edildi. Netijede, 1995-nji ýylyň 30-njy noýabrynda Aşgabatda täjigara gepleşikleriniň nobatdaky tapgyry başlandy.

Gepleşiklere BMG-niň Baş sekretarynyň ýörite wekiliniň orunbasary, BMG-niň Täjigistandaky hemişelik wekili Darko Şilowiç, şeýle hem BMG-niň Baş sekretarynyň ýörite wekili, BMG-niň Sekretariatynyň täjigara gepleşikleri boýunça ýörite missiýasynyň baştutany Ramiro Piris-balon gatnaşdylar.

Bu iki ýokary derejeli diplomatlar Türkmenistan tarapyndan ähli şertleriň döredilenligini we mähirli myhmansöýerligiň görkezilenligini aýratyn bellediler.

Aşgabatda täjigara gepleşiklerine gatnaşyjylar bilen birlikde, halkara synçylary we bilermenleri, dünýädäki meşhur köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň wekilleri ýygnandylar.

Aşgabat gepleşikleri iki tapgyrda geçirildi we 1996-njy ýylyň iýulynda tamamlandy. Bu senede Uruş hereketlerini bes etmek baradaky bilelikdäki Beýannama gol çekildi. Bu taryhy resminamanyň kabul edilmegi bilen, Täjigistanda ýagdaýlaryň doly kadalaşmagyna alyp barýan gepleşikleri dowam etmek üçin deslapky ýagdaýlar we şertler üpjün edildi. Şeýlelik bilen özara göreşýän taraplaryň ýaraşyk ylalaşygyna 1997-nji ýylyň iýunynda gol çekmeklerine ýol açyldy.

BMG-niň wekilleriniň we täjik wekiliýetleriniň baştutanlary Aşgabatda geçirilen gepleşikleriň üstünlikli bolmagyna köp babatda Türkmenistanyň hoşniýetli meýilleriniň, bitarap garaýyşlarynyň we oňyn çemeleşmeleriniň ýardam berendigini nygtadylar.

Türkmenistan 1990-njy ýyllaryň dowamynda Owganystanda hem taraplaryň arasynda dowamly howlukumazdan we näresmi ýagdaýdaky gepleşikleriň başlanmagynda işjeň goldaw görkezdi.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýurdumyzyň Bitaraplygynyň 15 ýyllyk şanly senesi mynasybetli 2010-njy ýylyň 11-nji dekabrynda Aşgabatda geçirilen «Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň hatyrasyna hyzmatdaşlyk» atly halkara maslahatynda eden çykyşynda ýaňy garaşsyzlygyny alan ýaş türkmen döwletiniň bitaraplyk daşary-syýasy ýoluny saýlap almagynyň esaslaryny açyp görkezdi. «Hakyky Garaşsyzlyk ýoluna düşen her bir ýurt örän gysga döwrüň içinde köpsanly meseleleri çözmäge, täze döwürde öz mynasyp ornuny gözläp tapmaga, taryhyň öz önünde goýan obýektiw meselelerine jogap bermäge mejbur bolýar – diýip, Türkmenistanyň Prezidenti belledi. – Sowet Soýuzynyň dargamagy netijesinde we uruşdan soňky döwürdäki halkara gatnaşyklarynyň tutuşlygyna weýran bolan şertlerinde Garaşsyzlyga eýe bolan Türkmenistan hem şu ýoly geçmeli boldy. Şoňa görä-de, şonda daşary syýasatdaky ugry saýlap almak meselesi biziň üçin iň esasy we has çylşyrymly meseleleriň birine öwrüldi. Bu ýol nähili bolmaly, biz halkara bileleşigi bilen gatnaşyklary nähili ýola goýmaly, hyzmatdaşlygy haýsy ýörelgeler esasynda ösdürmeli? Türkmen döwletliginiň, biziň Garaşsyzlygymyzyň we özygtyýarlylygymyzyň ykbaly, esasan, biziň dogry ýoly saýlap almagymyza bagly boldy. Bu sözler ulaldyp aýtdygymyz däl, çünki taryhda daşary syýasata degişli modeli saýlap almakda ýol berlen ýalňyşlyklaryň döwletleriň özbaşdaklygyny ýitirmegine, şol döwletleriň milli ösüşe laýyk gelýän asylly maksatlardan örän daş bolan bähbitleriň ulgamyna çekilmegine getirendigini görkezýän mysallar az däl».

Türkmenistan oňyn bitaraplyk ýörelgesini saýlap almak bilen, onuň kesgitlenen binýatlyk kadalary bolan parahatsöýüjilik, beýleki döwletleriň işlerine goşulmazlyk, olaryň garaşsyzlygyna we çäk bitewüligine hormat goýmak, halkara harby guramalara we şertnamalara gatnaşmazlyk ýaly düzgünlere ygrarly boljagyny aýan etdi we ony iş ýüzünde subut etdi.

Oňyn bitaraplyk ýörelgesini saýlap almakda Türkmenistan ilkinji nobatda öz milli bähbitlerinden ugur aldy. Olaryň binýadynda bolsa türkmen döwletiniň dünýä döwletleri bilen, ilkinji nobatda bolsa öz goňşulary bilen parahatçylykly we hoşniýetli, dostlukly, deňhukukly we özara bähbitli gatnaşyklary alyp barmak, parahatçylygy, howpsuzlygy we durnukly ösüşi milli, sebit we dünýä derejelerinde üpjün etmek boýunça degişli tagallalary amala aşyrmak maksatlary durýardy.

Türkmenistan öz garaşsyzlygynyň ilkinji günlerinden başlap bitaraplyk daşary syýasatyny esasy ugur hökmünde ilkinji bolup yglan etdi we ony halkara-hukuk derejesinde ykrar edilmek ugrunda yzygiderli we tapgyrma-tapgyr hereket etdi.

Olaryň hatarynda ilkinji resmi ädim hökmünde Türkmenistan 1992-nji ýylda Helsinkide Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk maslahatynyň sammitinde öz bitarap daşary syýasat ugry hakynda yglan etdi. 1995-nji ýylyň mart aýynda Pakistanyň paýtagty Yslamabat şäherinde bolan Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasyna agza döwletleriň baştutanlarynyň üçünji duşuşygynda Türkmenistanyň bitaraplygy goldandy. 1995-nji ýylyň 14–20-nji oktyabry aralygynda Kolumbiýanyň Kartahena şäherinde bolan Goşulyşmazlyk Hereketine gatnaşygy ýurtlaryň döwlet we hökümet baştutanlarynyň 11-nji konferensiýasynda hem Türkmenistanyň bitaraplygy goldandy. Goşulyşmazlyk Hereketiniň bu iň ýokary derejedäki forumynyň Jemleýiş Namasynyň «Sebitleýin meseleler» diýlip atlandyrylan II babynyň «Aziýa» bölümünde şu ýazgylar bar: «TÜRKMENISTAN.176. Olar Türkmenistany Goşulyşmazlyk Hereketiniň täze agzasy hökmünde mübärekleddiler hem-de Türkmenistanyň döwletleriň arasynda durnuklylygy we özara düşünişmegi üpjün etmekde oňyn bitaraplyk ýörelgelerine esaslanýan iş bähbitli, ylalaşdyryjylyk wezipesini ýerine ýetirmek baradaky borçnamalarynyň birine öz goldawyny we doly düşünmegini beýan etdi. Olar Türkmenistanyň başlangyjynyň halkara bileleşiginiň ähli agzalary tarapyndan goldajakdygyna ynam bildirdi».

Şeýlelik bilen 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy «Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy» diýen Kararnamany biragyzdan kabul etdi we bu taryhy halkara-hukuk resminamasyna 25 sany döwlet awtordaş boldy. Bu taryhy sepgide ýetmek ugrunda Türkmenistanyň degişli daşary-syýasy we diplomatik hereketleri yzygiderli we tutanýerli amala aşyrmagy hemişelik bitaraplygyň dünýä halkara gatnaşyklary we diplomatiýa taryhynda deňi-taýy bolmadyk halkara-hukuk resminamasynyň kabul edilmegi bilen dabaralandy.

Soraglar:

1. Türkmenistanyň bitaraplygynyň nähili taryhy bar?
2. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň nähili aýratynlygy bar?
3. Merkezi Aziýada bitaraplyk tejribesi nähili?

§ 2. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň häsiýetli aýratynlygy we milli kanunçylykda berkidilmegi

1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» Kararnamasynyň ähli 185 agza döwletleriň biragyzdan ses bermeginde kabul edilmegi Türkmenistanyň öz garaşsyzlygynyň ilkinj günlerinden amala aşyran oňyn bitaraplyk daşary syýasat ugrunyň halkara hukuk ýagdaýyna doly eýe bolmagyny aňlatdy. Munuň özi, tutuş diplomatiýanyň taryhynda bolşy ýaly, halkara gatnaşyklary ulgamynda synagdan geçen institutlaryň biri bolan bitaraplygyň taryhynda-da ýeke-täk ajaýyp waka boldy. Halkara bileleşigi Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň mysalynda halkara gatnaşyklarynyň amalyýetiniň hil taýdan täze nusgasynyň döremeginiň şaýady boldy. Türkmenistan çylşyrymly Merkezi Aziýa sebitinde parahatçylykly hem-de durnukly ýaşasmanyň we ösmeginiň Konsepsiýasyny dünýä teklipti.

Bitaraplyk derejesiniň dünýä derejesinde BMG-niň Baş Assambleýasynda ähli agza döwletleriň biragyzdan ses bermeginde ykrar edilmegi halkara gatnaşyklary we diplomatiýa taryhynda ilkinji gezek bolup geçdi we şu wagta çenli ýeke-täk tejribe bolmagynda galýar.

Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň bitaraplygynyň aşakda görkezilen aýratyn esaslaryna ünsi çekmek zerurdyr:

1. Türkmenistanyň bitaraplygy öz gelip çykyşy boýunça halkara hukugynyň düzgünlerine laýyklykda – ykrar edilen bolup durýar, ýagny ol halkara-hukuk dereje BMG-niň Baş Assambleýasynyň «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» atly ýörite Kararnamasy bilen berkidilendir.
2. Türkmenistanyň bitaraplygy öz görnüşü boýunça hemişelikdir, ýagny ol taryhy döwürlere we şertlere garamazdan, harby ýagdaýlarda hem, parahatçylykly durmuşda hem hereket edýär we berk berjaý edilýär.
3. Türkmenistanyň bitaraplygy öz mazmuny boýunça oňyn häsiýete eýedir, ýagny ol halkara syýasatynyň işjeň guraly bolmak bilen barha kämilleşýär we parahatçylygy goldamakda giň mümkinçilikleri açýar.

Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy milli kanunçylykda hem öz beýanyny tapdy. Hususan-da, Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 2-nji maddasynda BMG-niň degişli Kararnamasynyň teksti şeýle görnüşde berkidilýär:

«2-nji madda. Türkmenistan dünýä bileleşigi tarapyndan ykrar edilen we kanun esasynda berkidilen hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýyna eýedir.

Birleşen Milletler Guramasy özüniň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň 12-nji dekabryndaky hem-de 2015-nji ýylyň 3-nji iýunyndaky «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» Rezolýusiýalarynda Türkmenistanyň yglan eden hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýyny ykrar edýär we goldaýar; Türkmenistanyň bu hukuk ýagdaýyna hormat goýmaga we ony goldamaga, şeýle hem onuň garaşsyzlygyna,

özygtyýarlylygyna we çäk bitewüligine hormat goýmaga Birleşen Milletler Guramasynyň agzalary bolan döwletleri çagyýar.

Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy onuň içeri we daşary syýasatynyň esasy bolup durýar».

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 9-njy maddasynda hem şeýle belleniýär:

«9-njy madda. Türkmenistan dünýä bileleşiginiň doly hukukly subýekti bolup, daşary syýasatda hemişelik bitaraplyk, beýleki ýurtlaryň içeri işlerine gatyşmazlyk, güýç ulanmakdan we harby bileleşiklere hem birleşmelere gatnaşmakdan ýüz döndermek, sebitiň ýurtlary we dünýäniň ähli döwletleri bilen parahatçylykly, dostlukly we özara bähbitli gatnaşyklaryň ösmegine ýardam etmek ýörelgelerine eýerýär.

Türkmenistan halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalarynyň ileri tutulmagyny ykrar edýär».

1995-nji ýylyň 27-nji dekabrynda «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy hakynda» Türkmenistanyň Konstitusiýa Kanuny kabul edildi we onda Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň 12-nji dekabryndaky «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» Kararnamasynda dünýä bileleşigi tarapyndan ykrar edilen we goldanylan Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň syýasy, ykdysady we ynsanperwerlik esaslary kesgitlenildi. Türkmenistanyň bu Konstitusiýa Kanunynda hem degişli daşary-syýasy ýörelgeler berkidildi we olary umumylaşdyrylan görnüşde şeýle görkezip bolar:

- 1) Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygyny saklamak we berkitmek, halkara gatnaşyklary ulgamynda öz ornuny we ähmiýetini ösdürmek;
- 2) döwletiň içeri ösüşi üçin iň amatly daşary syýasat şertlerini döretmek;
- 3) halkara tejribesinde bar bolan diplomatik gatnaşyklaryň ähli görnüşleri arkaly Türkmenistanyň milli bähbitlerini gorap saklamak we durmuşa geçirmek;
- 4) syýasy, diplomatik serişdeler arkaly howpsuzlygy üpjün etmek;
- 5) deňhukuklylyk we birek-birege hormat goýmak esasynda ähli daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen özara bähbitli oňyn hyzmatdaşlygy ösdürmek;
- 6) daşary syýasat boýunça hereketleriň halkara hukugyna we BMG-niň Tertipnamasyna doly laýyk gelmegini üpjün etmek.

«Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy hakynda» Konstitusiýa Kanunynda Türkmenistanyň özygtyýarly döwletiň aýrylmaz hukuklaryny durmuşa geçirmegiň çäklerinde öz hemişelik bitaraplygy hakynda meýletin yglan edýänligi we ony goldajakdygy hem-de yzygiderli durmuşa geçirjekdigi beýan edilýär. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň mazmunyny we maksadyny aýan etmek bilen bu Kanunda onuň içeri we daşary syýasatynyň jemgyýetde durnuklylygy we ylalaşygy berkitmäge, sebitiň we bütin dünýäniň döwletleri bilen dostlukly we birek-birege peýdaly gatnaşyklary ösdürmäge gönükdirilen esasy bolup durýandygy barada aýdylýar.

Türkmenistan öz bitaraplygyna eýe bolmak bilen bir hatarda BMG bilen gatnaşyklarynyň ählumumy kabul edilen halkara-hukuk esasynda dowam etjekdigiini tekrarlaýar. Hususan-da, bu Kanunyň 2-nji maddasynda şeýle diýilýär:

«**2-nji madda.** Türkmenistan tarapyndan hemişelik bitaraplyk statusynyň kabul edilmegi Birleşen Milletler Guramasynyň Ustawyndan gelip çykýan Türkmenistanyň borçnamalaryny ýerine ýetirmegine täsir etmeýär. Türkmenistan Birleşen Milletler Guramasynyň maksatlaryna ýetmegi üçin hemmetaraplaýyn ýardam eder».

«Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy hakynda» Türkmenistanyň Konstitusion Kanunynda hemişelik bitaraplygyň türkmen nusgasynyň harby-syýasy, ykdysady we ynsanperwerlik-gumanitar ugurlary öz beýanyny tapýar. Bu Kanunda Türkmenistanyň öz içeri we daşary syýasatynyň hemişelik bitaraplyk derejesine we şunuň bilen baglanyşykly öz üstüne kabul eden halkara borçnamalaryna gyşarnyksyz we takyk laýyk gelmegini kepillendirýändigini anyk kesgitlenilýär.

Türkmen döwletiniň daşary syýasatynyň baş ugruny we maksadyny açyp görkezmek bilen, bu Kanunyň 3-nji maddasynda şeýle diýilýär:

«**3-nji madda.** Türkmenistan parahatçylyk söýüjilikli daşary syýasaty durmuşa geçirýär, başga döwletler bilen gatnaşyklaryny deň hukuklylyk, özara hormat goýmak we başga döwletleriň içeri işlerine gatyşmazlyk ýörelgelerinden ugur alyp guraýar».

Bu Kanunyň 4-nji, 5-nji we 6-njy maddalarynda şu harby-syýasy ýörelgeler kesgitlenilýär:

- Türkmenistan harby birliklere we birleşmelere, çäklendiriji borçnamalary ýa-da gatnaşyjylaryň köpçülikleýin howpsuzlygyny göz önünde tutýan döwletara birleşiklerine gatnaşmaýar. Türkmenistanyň daşary syýasat işi beýleki döwletleriň bähbitlerini çäklendirmeýär, kemsitmeýär we olaryň howpsuzlygyna wehim salmaýar;
- Türkmenistan uruşlary ýa-da harby dawlary başlamazlyga, öz-özünü gozdamak hukugyny durmuşa geçirmekden beýleki halatlarda olara gatnaşmazlyga, uruş ýa-da harby dawa eltip biljek syýasy, diplomatik ýa-da bolmasa beýleki hereketleri etmezlige borçlanýar. Türkmenistana garşy ýaragly çozuş edilen halatynda ol kömek üçin beýleki döwletlere ýa-da Birleşen Milletler Guramasyna ýüz tutmaga haklydyr;
- Türkmenistan ýadro, himiki, bakteriologik ýaragy we köpçülikleýin gyryş ýaragynyň beýleki görnüşlerini edinmez, öndürmez we ýaýratmaz, öz ýerlerinde daşary ýurt döwletleriniň harby menzillerini ýerleşdirmez.

Bu Kanunyň 7-nji we 8-nji maddalary Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň ykdysady ölçeglerini açyp görkezýär we şu ýörelgeleri berkidýär:

- Türkmenistan halkara ykdysady hyzmatdaşlygy deňhukuklylyk, birek-birege peýdalylyk we bu işe çekilen taraplaryň bähbitlerini nazara almak

esasynda ösdürýär, şeýle hyzmatdaşlyga ýurtlaryň we sebitleriň arasynda ynanyşmagy pugtalandyrmagyň, parahatçylygy we durnuklylygy goldamagyň örän möhüm serişdesi hökmünde garaýar;

- Türkmenistan öz maliýe-ykdysady giňişliginiň açyklygyny üpjün edýär, döwletleriň we halkara ykdysady hem-de maliýe guramalarynyň ählisi bilen hyzmatdaşlyk edýär, ykdysady meseleleri çözmekde dünýä bileleşiginiň tagallalaryna ýardam edýär. Türkmenistan syýasy maksatlary gazanmagyň serişdesi hökmünde bir döwletleriň beýlekilere ykdysady taýdan zor salmagyny kabul ederliksiz hasap edýär we olaryň ygylan edýän ykdysady gaba-malaryna gatnaşmaýar.

Bu Kanunyň 9-njy, 10-njy we 11-nji maddalarynda Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň ynsanperwerlik-gumanitar ugurdaky ýörelgeleri kesgitlenilýär:

- Türkmenistanda adam jemgyýetiň we döwletiň in ýokary gymmatlygy bolup durýar. Türkmenistan adamyň we raýatyň dünýä bileleşigi tarapyndan kabul edilen we halkara hukugynyň kadalarynda bellenilen esasy demokrati-k hukuklaryny we azatlyklaryny ykrar edýär we olara sarpa goýýar, olaryň netijeli amala aşyrylmagynyň syýasy, ykdysady, hukuk we beýleki kepillendirmelerini döredýär. Türkmenistanda ähli milletleriň we halkyýetleriň deňhukuklylygy, dinleriň we mezhepleriň azatlygy üpjün edilýär;
- Türkmenistan beýleki döwletler bilen öz gatnaşyklaryny olaryň medeniýetine, däplerine we dessurlaryna sarpa goýmak esasynda gurýar we ynsanperwerlik gatnaşyklaryna halklary ysnyşdyrmagyň, olaryň arasynda özara düşünişmegi çuňlaşdyrmagyň, dostluk we hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ösdürmegiň örän möhüm serişdesi hökmünde garaýar. Türkmenistan milletleriň we halkyýetleriň arasynda ruhy gymmatlyklaryň alylymagyna, medeniýetleriň özara aralaşmagynyň we özara baýlaşmagynyň hadysalaryna ýardam edýär;
- Türkmenistan bosgunlaryň, göçürilen adamlaryň we göçmäge mejbur bolanlaryň hukuklaryny üpjün edýän esasy halkara hukuk namalaryna goşulýar, döwletleriň we halkara jemgyýetçiliginiň uruşlardan, dawalardan, tebigy apatlardan, heläkçiliklerden, keselleriň giň ýaýramagyndan we olaryň netijelerinden ejir çeken ýurtlara kömek bermek baradaky tagallalaryny goldaýar. Türkmenistan bütindünýä we sebitleýin ynsanperwerlik guramalar bilen işjeň hyzmatdaşlyk edýär.

1995-nji ýylyň 27-nji dekabrynda Bitarap Türkmenistanyň adamyň hukuklary babatdaky halkara borçnamalary hakyndaky Jarnama kabul edildi. Bu Jarnamada Türkmenistanyň adamyň esasy hukuklaryny we azatlyklaryny üpjün etmek we goramak boýunça halkara derejesinde ykrar edilen hemişelik bitaraplyk derejesinden gelip çykýan borçnamalary beýan edilýär. Bu ýerde, adamyň hukuklarynyň we azatlyklarynyň berjaý edilmeginiň adalatyň we parahatçylygyň esasy bolup

durýandygy beýan edilýär we bu babatdaky ýörelgeleriň şu binýatlyk esaslary görkezilýär:

- Konstitusiýa we halkara hukugynyň umumylykda ykrar edilen kadalary;
- BMG-niň Tertipnamasynyň we Adam hukuklarynyň ählumumy Jarnamasynyň maksatlary we ýörelgeleri;
- adamyň jemgyýetiň iň ýokary gymmatlygy bolup durýanlygy hakyndaky binýatlyk şygary;
- adam hukuklary babatdaky halkara ölçegleriniň berjaý edilmeginiň demokratik özgertmeleriň çuňlaşmagyna, ykdysady we durmuş taýdan ösüşe, kanunylygyň we hukuk tertibiniň pugtalanmagyna ýardam edýänligini kabul etmeklik;
- adamyň esasy hukuklaryny we azatlyklaryny goramak boýunça halkara borçnamalaryny netijeli amala aşyrmaklyk;
- türkmen halkynyň taryhyň dowamynda emele gelen dostluk, beýleki halklaryň dessurlaryna, medeniýetine, ruhy gymmatlyklaryna sarpa goýmak.

Şeýlelik bilen Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy iň ýokary halkara-hukuk derejesinde, şeýle-de iň ýokary milli kanunçylyk derejesinde berkidildi.

Soraglar:

1. BMG-niň Baş Assambleýasynyň kararnamalary haçan kabul edildi?
2. Türkmenistanyň bitaraplygynyň milli-kanunçylyk esaslary nähili?
3. Bitaraplyk baradaky Konstitusion Kanunyň mazmuny nämeden ybarat?

§3. Bitarap Türkmenistanyň halkara gatnaşyklarynyň we daşary syýasatynyň şertnama-hukuk binýady

Türkmenistanyň Konstitusiýasy we onuň esasynda hereket edýän milli kanunçylygyň ulgamy biziň döwletimiziň halkara işlerine işjeň gatnaşmagynyň hem-de onuň umumdünýä syýasy-hukuk giňişligine goşulýşmagyna binýatlyk esas bolup durýar. Şol bir wagtyň özünde Türkmenistanyň halkara gatnaşyklarynyň kanunçylyk we şertnama-hukuk binýady bütewi ulgamy emele getirmek bilen, ýurdumyzyň daşary syýasatyny we diplomatiýasyny üstünlikli alyp barmak üçin zerur şertleri üpjün edýär. Bu ulgam halkara konwensiýalarynyň we şertnamalarynyň, şeýle hem ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn esasyda gol çekilen resminamalaryň toplumyny hem öz içine alýar. Olaryň arasynda ilkinji nobatda dünýäniň 150-ä golaý döwleti bilen ýola goýlan we ösdürilýän diplomatik gatnaşyklaryň dowamynda hem-de 50-ä golaý halkara guramalaryna işjeň gatnaşmak esasynda emele gelen we kämilleşýän halkara-hukuk resminamalarynyň uly toplumyny görkezmek bolar.

Häzirki wagtda Türkmenistan umumy ykrar edilen esasy halkara konwensiýalaryna we şertnamalaryna gatnaşýy bolup durýar we olar Türkmenistanyň neti-

jeli ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn hyzmatdaşlygynyň halkara-hukuk esaslaryny düzýär. Şu esaslara daýanmak bilen, Türkmenistan ähli gyzyklanýan taraplar bilen bilelikde parahatçylygy saklamak, howpsuzlygy üpjün etmek, häzirki zamanyň howplaryna we wehimlerine garşy göreşmek, adamzadyň hemmetaraplaýyn ösmegi, adam hukuklaryny berjaý etmekde, durmuş-ykdysady we gumanitar meseleleri çözmek, medeniýet, bilim we ylym, saglygy goraýyş, tebigaty goraýyş babatynda tagallalaryny birikdirmek ugrunda giň hyzmatdaşlygy alyp barýar.

Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň goşulan ilkinji halkara resminamalary 1949-njy ýylyň 12-nji awgustynda kabul edilen Ženewa konwensiýalary we olara degişli protokollar boldy. Olar urşuň we harby çaknyşyklaryň pidalary babatynda, uruş wagtynda ilaty goramak babatyndaky gatnaşyklary halkara-hukuk taýdan kadalaşdyrmagyň esasyňy düzýärler. Bu bolsa, türkmen döwletiniň iň ýokary ynsanperwerlik gymmatlyklaryna we ýörelgelerine ygrarlydygyna şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň öz garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllarynda we ondan soňky döwürlerde köpçülikleýin ýok ediji ýaraglary, ilkinji nobatda, himiki, ýadro, bakteriologik (biologik) we toksin görnüşli ýaraglary gadagan edýän örän möhüm konwensiýalara goşulmagy düýpli ähmiýete eýedir. Bu hatarda, Türkmenistan Himiki ýaragyň işlenilip düzülmeginiň, öndürilmeginiň, toplanmagynyň we ulanylmagynyň gadagan edilmegi we onuň ýok edilmegi baradaky Konwensiýa (*Pariž ş., 1993-nji ýylyň 13-nji ýanwary*), Ýadro ýaragynyň ýaýradylmazlygy hakyndaky Şertnama (*Moskwa ş., Waşington ş., London ş., 1968-nji ýylyň 1-nji iýuly*), Bakteriologik (biologik) we toksin ýaragynyň işlenilip düzülmeginiň, öndürilmeginiň we gorlarynyň toplanmagynyň gadagan edilmegi we onuň ýok edilmegi hakyndaky BMG-niň Konwensiýasy (*Nýu-Ýork ş., 1972-nji ýylyň 10-njy apreli*), Ýadro synaglarynyň ählumumy gadagan edilmegi baradaky Şertnama (*Nýu-Ýork ş., 1996-njy ýylyň 24-nji sentýabry*), Merkezi Aziýada ýadro ýaragyndan azat zolak baradaky Şertnama (*Semipalatinsk ş., 2006-njy ýylyň 8-nji sentýabry*), Ýadro terrorizminiň amala aşyrylmagyna garşy göreşmek baradaky Halkara Konwensiýasy (*Nýu-Ýork ş., 2005-nji ýylyň 13-nji apreli*) we beýleki halkara-hukuk namalaryna gatnaşygy bolup durýar.

Türkmenistan halkara terrorizmine garşy, neşeleriň bikanun dolanyşygyna garşy, guramaçylykly jenaýatçylyga garşy we adamzada wehim salýan beýleki howplara garşy göreşiň halkara-hukuk binýadyny yzygiderli ösdürýär we berkidýär. Türkmenistan öz garaşsyzlygynyň ilkinji döwründe bu babatda şu resminamalara goşuldy: Neşe serişdeleri baradaky Bütewi Konwensiýa we oňa 1972-nji ýylda ylalaşylan Protokola laýyklykda girizilen düzedişler bilen bilelikde (*Nýu-Ýork ş., 1961-nji ýylyň 30-njy marty*), Psihotrop jisimler baradaky BMG-niň 1971-nji ýyldaky Konwensiýasy (*Wena ş., 1971-nji ýylyň 21-nji fewraly*), Neşe serişdeleriniň we psihotrop jisimleriň bikanun dolanyşygyna garşy göreş baradaky

BMG-niň Konwensiýasy (*Wena ş., 1988-nji ýylyň 19-njy dekabry*), Hakyna tutmalary taýýarlamaklyga, ulanmaklyga, maliýeleşdirmeklige we türgenleşdirmeklige garşy göreşmek baradaky Halkara Konwensiýasy (*Nýu-Ýork ş., 1990-njy ýylyň 31-nji ýanwary*), Partlaýjy ulanylýan terrorizme garşy göreşmek baradaky Halkara Konwensiýasy (*Nýu-Ýork ş., 1997-nji ýylyň 15-nji dekabry*), Adamlary girewe almaklyga garşy göreş baradaky Halkara Konwensiýasy (*Nýu-Ýork ş., 1979-njy ýylyň 17-nji dekabry*), Terrorizmi maliýeleşdirmäge garşy Halkara Konwensiýasy (*Nýu-Ýork ş., 1999-njy ýylyň 9-njy dekabry*), Transmilli guramaçylykly jenaýatçylyga garşy BMG-niň Konwensiýasy (*Nýu-Ýork ş., 2000-nji ýylyň 15-nji noýabry*) we başgalar.

Türkmenistan gumanitar çäklerdäki wajyp ugurlar bolan adam hukuklaryny we erkinliklerini üpjün etmek, şahsyýetiň ömrüni we mertebesini goramak, adamlaryň, aýratyn hem aýallaryň we çagalaryň saglygyny goramak baradaky halkara konwensiýalaryň giň toplumyna işjeň gatnaşyjy bolup durýar. Olaryň arasynda şu resminamalar bar: Çagalaryň hukuklary baradaky BMG-niň Konwensiýasy (*Nýu-Ýork ş., 1989-njy ýylyň 20-nji noýabry*), Halkara Zähmet Guramasynyň mejbury zähmet baradaky Konwensiýasy (*Ženewa ş., 1930-njy ýylyň 10-njy iýuny*), Aýallary aýrybaşgalamagyň ähli görnüşlerini ýok etmek baradaky BMG-niň Konwensiýasy (*Nýu-Ýork ş., 1979-njy ýylyň 18-nji dekabry*), Ykdysady, durmuş we medeni hukuklar baradaky hukuklar hakyndaky Halkara Pakty we onuň Fakultatiw Protokoly (*Nýu-Ýork ş., 1966-njy ýylyň 16-njy dekabry*), Bosgunlaryň statusy barada BMG-niň Konwensiýasy (*Ženewa ş., 1951-nji ýylyň 28-nji iýuly*), Aýallaryň syýasy hukuklary baradaky Konwensiýa (*Nýu-Ýork ş., 1952-nji ýylyň 20-nji dekabry*) we beýlekiler.

Gurşap alýan tebigaty goramak Türkmenistanyň halkara hyzmatdaşlygynyň wajyp ugrudyr. Sebäbi ol adam durmuşy üçin we Ýer ýüzündäki ähli janly-jandaryň sagdyn ýaşaýşy üçin esasy şertdir. Bu babatda, Türkmenistan Ozon gatlagyny goramak baradaky Wena Konwensiýasy we ozon gatlagyny dargadyjy jisimler baradaky Monreal Protokoly (*Wena ş., 1985-nji ýylyň 18-22-nji marty*), Klimatyň üýtgemegi baradaky BMG-niň Çarçuwaly Konwensiýasy (*Rio-de-Žaneýro ş., 1992-nji ýylyň 5-nji iýuny*), Gurakçylygyň we çölleşmegiň uly möçberine sezewar bolýan ýurtlarda, aýratyn hem Afrikada, çölleşmäge garşy göreş baradaky BMG-niň Konwensiýasy (*Pariz ş., 1994-nji ýylyň 17-nji iýuly*), Klimatyň üýtgemegi baradaky BMG-niň Çarçuwaly Konwensiýasyna goşmaça Kioto Protokoly (*1997-nji ýylyň 11-nji dekabry*), Merkezi Aziýada durnukly ösüş üçin gurşap alýan tebigaty goramak baradaky Çarçuwaly Konwensiýa (*Aşgabat ş., 2006-njy ýylyň 22-nji noýabry*), Biologik köpdürlülük baradaky Konwensiýa, Biohowpsuzlyk boýunça Kartahen Protokoly (*Monreal ş., 2000-nji ýylyň 29-njy ýanwary*) we bu ugurdaky beýleki halkara-hukuk namalarynyň durmuşa ornaşdyrylmagyna öz goşandyny goşdy.

Halkara guramalary bilen medeniýet we bilim babatynda özara hyzmatdaşlygy alyp barmakda Türkmenistan şu halkara-hukuk resminamalaryna gatnaşýar: Bütün-

dünýä medeni we tebigy mirasy goramak baradaky Konwensiýa (*Pariž ş., 1972-nji ýylyň 16-njy noýabry*), Ýewropa sebitiniň döwletlerinde okuw kurslarynyň, ýokary bilim we alymlyk derejeleri baradaky diplomlaryň ykrar edilmegi baradaky Konwensiýa (*Pariž ş., 1979-njy ýylyň 21-nji dekabry*), Aziýanyň we Ýuwaş okeanyň döwletlerinde okuw kurslarynyň, ýokary bilim we alymlyk derejeleri baradaky diplomlaryň ykrar edilmegi baradaky Sebitleýin Konwensiýa (*Bangkok ş., 1983-nji ýylyň 16-njy dekabry*) we beýlekiler.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow halkara gatnaşyklarynda we daşary syýasatda, sebit gatnaşyklarynyň derwaýys meselelerini çözmekde hukuk ýörelgeleriniň ileri tutulmalydygyna ünsi çekýär. Şu babatda, Türkmenistanyň häzirki zamanyň wagty ýeten meselelerine seretmekde we olary çözmekde işjeň gatnaşmagynyň kada-hukuk esaslarynyň kämilleşdirilmegini yuridik taýdan üpjün etmek işine ylmy nukdaýnazardan çemeleşmeklik binýatlyk ähmiýete eýedir. Türkmenistanyň Lideriniň öňe sürýän teklipleriniň we başlangyçlarynyň esasynda onuň häzirki zaman global howpsuzlyk düşüňjesiniň konseptual kesgitlemesi durandyr. Bu aýratyn hem häzirki zaman şertlerinde wajypdyr, sebäbi halkara ösüşiniň häsiýetli taraplarynyň biri, ol hem dürli derejede çözülyän meseleler özara ýakyn baglanyşykly bolup durýarlar. Bu ýerde olaryň çözülişiniň milli, sebit ýa-da global derejeleriniň özara baglanyşyklydygyny bellemek zerur.

Şunuň bilen baglylykda, howpsuzlyk kesgitlemesi bir bütewi ulgamlaryň ýagdaý hökmünde emele getirilýär we ol öz içine harby-syýasy, ykdysady, durmuş, ekologik, energetik, azyk, suw we beýleki ugurlarda howpsuzlyk düşüňjeleriniň öz içine alýar. Mysal üçin, Hormatly Prezidentimiz häzirki zaman dünýä we sebit meseleleriniň wajyp meseleleriniň biri bolan suw serişdelerini ulanmaklyga örän oýlanyşykly çemeleşmegi we halkara hukugyna gysarnyksyz eýermekligi nygtaýar. Bu babatda aýtmak bilen, Türkmenistanyň Prezidenti BMG-niň Baş Assambleýasynyň 73-nji mejlisinde 2018-nji ýylyň 29-njy sentýabryndaky çykyşynda şeýle diýdi: «Türkmenistan suw – dünýäniň ähli halklarynyň umumy baýlygy, arassa agyz suwuna deň derejeli we adalatly elýeterlilik şertleri bolsa adamyň düýpli hukugy bolup durýar diýen ýörelgä berk eýerýär. Suw serişdelerine elýeterlilik, ony netijeli dolandyrmak meselelerine döwletleriň ösüşi, olaryň ykdysadyýeti, durmuş ulgamy, adamlaryň abadançylygy we durmuşynyň hil derejesi gönüden-göni baglydyr. Şol sebäpli hem deňhukuklylyk, hormat goýmak, jogapkärçilik Merkezi Aziýa ýurtlarynyň arasyndaky gatnaşyklarda esas goýujy, kesgitleýji ölçegler bolmalydyr. Türkmenistan şu garaýyşlar bilen yzygiderli çykyş edip, hemişe sebitimizde suw-energetika meseleleriniň aşakda beýan edilen şertlerde çözülmelidigini nygtaýar:

- birinjiden, halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalary esasynda;
- ikinjiden, her bir ýurduň bähbitlerini hasaba almak bilen;
- üçünjiden, halkara guramalaryň, ozaly bilen, BMG-niň işjeň gatnaşmagynda.

Bu biziň üýtgeşsiz garaýyşlarymyzdyr hem-de şolara esaslanmak bilen döwletleriň we halkara düzümleriniň arasynda ylalaşykly çemeleşmeleri işläp taýýarlamak üçin netijeli gepleşikleri ýola goýmak boýunça işi dowam ediris. Diňe şeýdilende, oňyn netijeleri gazanmagyň, bähbitleriň berk we durnukly deňeçerligini üpjün etmegiň mümkindigine ynanýaryn».

Bu çuňňur manyly sözlerde Bitarap Türkmenistanyň daşary syýasy ugrunyň giň göwrümlü, şol bir wagtyň özünde çuňňur we baý mazmunly häsiýetnamasy berilýär. Parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmekde, söwda-ykdysady we maýa goýum, energetika we ulag-aragatnaşyk çäklerinde, şeýle hem durmuş-medeni we ynsanperwerlik ugurlarynda halkara hyzmatdaşlygynda türkmen döwleti öz ägirt uly mümkinçiliklerini görkezýär.

Türkmenistanyň Prezidenti türkmen döwletiniň daşary syýasatynyň we diplomatiýasynyň halkara-hukuk binýadyny mundan beýläk hem giňeltmäge we berkitmäge gönükdirilen yzygiderli ugry alyp barýar we bu işde sebit we dünýä möçberindäki bolup geçýän we emele gelýän täze ýagdaýlary hasaba alýar.

Türkmenistanyň daşary syýasy strategiýasynyň halkara-hukuk taýdan üpjün edilmegi babatyndaky wezipeler häzirki döwürde hil taýdan täze mazmuna eýe bolýar. Bu döwür bolsa Türkmen döwletiniň sebit we global syýasatynda ösýän ähmiýeti we berkeýän orny, abraýy we wajyplygy bilen häsiýetlendirilýär. Şeýle hem ýurdumyzyň milli bähbitlerini goramakda täze syýasy we diplomatik sepgitlere ýetilýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlary bilen 2019-njy ýylyň 7-nji fewralynda geçiren duşuşygynda çykyş etmek bilen şeýle diýdi: «Mälim bolşy ýaly, biziň döwletimiz Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň Rezolýusiýalary bilen ykrar edilen hemişelik oňyn bitaraplyk daşary syýasat konsepsiýasyna eýerýär. Şoňa laýyklykda, Merkezi Aziýada we бүтін dünýäde parahatçylygy hem-de durnuklylygy saklamaga gönükdirilen parahatçylyk söýüji syýasaty alyp barýar. Türkmenistanyň beýleki döwletler, halkara guramalar, ozaly bilen, Birleşen Milletler Guramasy hem-de onuň edaralary bilen gatnaşyklary döwletimiziň daşary syýasat ulgamy hem-de diplomatik tagallalary bilen bagly milli kanunçylygymyzy mundan beýläk-de kämilleşdirmegiň zerurdygyny öňe çykarýar. Biz Bitarap döwletimiziň daşary syýasatynyň parahatçylyk söýüji ugruny üpjün etmegiň hukuk usullaryny döretmäge we kämilleşdirmäge üns bermelidiris. Şoňa görä-de, Mejlisiň deputatlarynyň wezipelerine türkmen bitaraplygyny kanunçylyk taýdan esaslandyrmak, hukuk tebigatyny açyp görkezmek we halkara giňişlikde biziň döwletimiziň başlangyçlaryny wagyz etmek meseleleri girmelidir».

Bu çuňňur manyly sözler şol bir wagtda Türkmenistanyň bitaraplygynyň milli kanunçylyk we halkara hukuk binýadynyň mundan beýläk-de berkidilmegini talap edýän täze wezipeleri aňladýar.

Soraglar:

1. Türkmenistanyň bitaraplygynyň haýsy binýatlyk hukuk resminamalary bar?
2. Türkmenistanyň halkara borçnamalarynyň we milli kanunçylygynyň arasynda nähili arabaglanyşyk bar?
3. Türkmenistanyň bitaraplygynyň halkara-hukuk tejribesiniň nähili ähmiýeti bar?

§ 4. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň syýasy-hukuk häsiýetnamasy

1995-nji ýylyň 12-nji dekabryna çenli dünýä syýasatynda bitaraplyk halkara-hukuk derejesi esasy iki ýol bilen kesgitlenilýärdi:

1. Hemişelik bitaraplyk barada halkara şertnamasynyň baglaşylmagy;
2. Hemişelik bitaraplyk barada milli kanunçylyk namasynyň kabul edilmegi.

Hemişelik bitaraplyk barada halkara şertnamasynyň baglaşylmagy şeýle şertnama gatnaşygy taraplar üçin özara hukuklary we borçlary emele getirýär. Hemişelik bitaraplygy milli kanunçylykda berkitmek bilen birtaraplaýyn görnüşde yglan eden döwletler öz üstlerine degişli borçlary alyrlar. Şeýle görnüşde yglan edilen bitaraplyk beýleki döwletler tarapyndan ykrar edilip ýa-da edilmän bilner.

Bitaraplygyň taryhy tejribesi nukdaýnazaryndan Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy halkara gatnaşyklarynda we dünýä syýasatynda täze taryhy açýar. Türkmenistanyň hemişelik bitarap döwlet hökmündäki halkara-hukuk derejesi halkara we milli hukuk resminamalary bilen kesgitlenilýär. Olaryň arasynda ilkinji nobatda 1995-nji ýylda kabul edilen BMG-niň Baş Assambleýasynyň 50/80 belgili «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» atly Kararnamasyny ýatlamak gerek. Bu resminama halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýanyň taryhynda ilkinji gezek kabul edilen resminama bolup durýar.

Bu Kararnamanyň preambulasynda, ýagny giriş bölümünde birnäçe wajyp ýörelgeler berkidilendir. Olary şu görnüşde beýan edip bolar:

1. Kararnama her bir döwletiň öz daşary-syýasy strategiýasyny kesgitlemekde we saýlap almakda özygtyýarly hukugynyň bardygyna salgylanýar we şunuň bilen baglylykda Türkmenistanyň ähli sebit we dünýä döwletleri bilen parahatçylykly, dostlukly we özara bähbitli gatnaşyklaryny ösdürmeklige bolan işjeň we oňyn ymtylmasyny görkezýär. Preambulada Türkmenistanyň öz bitaraplygyny halkara hukugynyň kadalaryna we Birleşen Milletler Guramasynyň Tertipnamasynyň kadalaryna we ýörelgelerine laýyk garaşsyz kesgitlemäge özygtyýarly hukugyna görä saýlap alanlygy barada aýdylýar.
2. BMG Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesini öz milli kanunçylygynda berkitmegini goldaýar. Bu ýöne ýerden däl, sebäbi Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygyny goldamakda esasy şertleriň biri hökmünde onuň milli kanunçylyk derejesinde berkidilmegi we onda bitaraplygyň

maksatlarynyň we wezipeleriniň anyk görkezilmeginiň wajyplygy preambulada bellenişli;

3. BMG tarapyndan Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesine oňyn baha berilýär we onuň sebitde parahatçylygyň we howpsuzlygyň berkidilmegine ýardam berjekdigi barada nygtalýar. Şu mynasybetli, Türkmenistanyň sebitiň ýurtlary we бүтін dünýäniň döwletleri bilen parahatçylykly, dostlukly we birek-birege peýdaly gatnaşyklary ösdürmekde işjeň we oňyn orun eýelemäge çalyşmagy mübäreklenilýär. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesiniň sebitde parahatçylygy we howpsuzlygy pugtalandyrmaga ýardam etjekdigine ynam bildirilýär.

4. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesini almagynda abraýly halkara guramalary bolan Goşulşmazlyk Hereketiniň we Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň goldamaklaryna aýratyn üns çekilýär. Şunuň bilen baglylykda, Goşulmazlyk Hereketiniň hem-de Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesine bildiren goldawy barada nygtalýar.

5. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesini kabul etmeginiň onuň BMG-niň Tertipnamasyndan gelip çykýan borçlaryna täsir etmeýändigini we onuň maksatlarynyň hasyl bolmagyna ýardam etjekdigini ykrar edýär.

Bu Kararnamanyň esasy bölegi iki maddadan ybarat bolup, olarda BMG-niň Baş Assambleýasy öz goldawyny şu görnüşde kesgitleýär:

1. Türkmenistanyň jar eden hemişelik bitaraplyk derejesini ykrar edýär we goldaýar;

2. Türkmenistanyň şu derejesine sarpa goýmaga we ony goldamaga, şeýle hem onuň garaşsyzlygyna, özygtyýarlylygyna we ýerleriniň bitewüligine sarpa goýmaga Birleşen Milletler Guramasynyň agza döwletlerini çagyýar.

BMG Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygyny goldamak bilen, agza döwletleri bu derejä mertebe görkezmäge, şeýle hem Türkmenistanyň garaşsyzlygyna, özygtyýarlylygyna we çäk bitewüligine hormat goýmaga çagyrdy. Kararnamanyň şu ýörelge esasynda biragyndan kabul edilmegi Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň BMG-ä agza döwletler tarapyndan kepillendirilmegini aňladýar. Bu ýerde Türkmenistanyň we türkmen döwletiniň hemişelik bitaraplygyny goldan ýurtlaryň öz borçnamalaryny gyşarnyksyz berjaý etmeginiň esasy kepili bolup durýandygyny bellemek zerur.

Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy hakyndaky Kararnamany kabul etmek bilen, BMG-niň Baş Assambleýasy her bir döwletiň öz daşary syýasat strategiýasyny kesgitlemekde özygtyýarlylyk hukugynyň bardygyny, şeýle hem Türkmenistanyň sebitiň ýurtlary we бүтін dünýäniň döwletleri bilen parahatçylykly, dostlukly we özara bähbitli gatnaşyklary ösdürmäge çalyşýan işjeň we oňyn ornuny tassyklady.

Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygyny ykrar etmek we goldamak bilen, BMG-niň agzalary bolan döwletleri Türkmenistanyň bu hukuk ýagdaýyna hormat goýmaga we ony goldamaga, şeýle hem onuň garaşsyzlygyna, özygtyýarlylygyna we çäkleriniň bitewüligine hormat goýmaga çagyrmak bilen, Baş Assambleýa, Türkmen döwletiniň parahatçylygy söýüjilikli syýasatyna özüniň gyzyklanma bildirýändigine baglylykda, hakykat ýüzünde diňe bir ykrar etmek däl-de, eýsem, onuň amala aşyrylmagyna kepillikleri üpjün etmegiň hem ýoluna düşdi. BMG-niň Baş Assambleýasynyň Kararnamasynyň Girişinde Türkmenistanyň bitaraplygy «sebitde parahatçylygyň we howpsuzlygyň berkemegine ýardam eder» diýlip kesgitlenilýär. Munuň özi, ýurduň umumy ykrar edilen halkara hukuk ýagdaýyna esaslanýan daşary syýasat ugrunyň oňyn häsiýetlidiginiň aýratyn belenilmegidir.

Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň halkara-hukuk we halkara-ahlak kepillikleri hem özara ýakyndan baglanyşyklydyr. Halkara gatnaşyklary ylmynda ýer alan garaýyşlara görä, hemişelik bitaraplyk halkara parahatçylygyny we howpsuzlygyny üpjün ediji syýasy ýörelge we gural, diplomatik serişde bolup durýar. Şu mynasybetli, bitaraplyk ýörelgelerini goldamaklyk Birleşen Milletler Guramasynyň ileri tutýan wezipeleriniň hatarynda durýar. BMG-niň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda we 2015-nji ýylyň 3-nji iýunynda biragyzdan kabul eden Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy baradaky kararnamalary şol bir wagtyň özünde halkara-hukuk şertnamasynyň häsiýetnamalaryny özünde saklaýar we türkmen döwletiniň ählumumy ykrar edilen derejesiniň özboluşly kepillikleriniň esasy emele getirýär.

Hususanda, 1969-njy ýylyň 23-nji maýyndaky Halkara şertnamalarynyň hukugy baradaky Wena Konwensiýasynyň 2-nji maddasynda we 1986-njy ýylyň 21-nji martyndaky Döwletleriň we halkara guramalarynyň arasyndaky şertnamalar hukugy baradaky Wena Konwensiýasynyň 2-nji maddasynda «şertnama» düşüňjesi döwletleriň arasynda hat üsti bilen baglaşylan şertnamanyň güýjüne eýedir we ol halkara hukugy tarapyndan kadalaşdyrylýar.

2010-njy ýylyň 10-njy maýyndaky Halkara şertnamalary hakynda Türkmenistanyň Kanunynyň 2-nji maddasynda kesgitlenilişine görä:

«1. Türkmenistanyň daşary ýurt döwletleri we halkara guramalary bilen özara we halkara gatnaşyklarynyň dürli meseleleri boýunça baglaşýan we oňa gatnaşýanlar üçin halkara hukuklaryny we borçlaryny belleýän şertnamalar Türkmenistanyň halkara şertnamalary bolup durýar».

Şeýlelik bilen halkara şertnamasy halkara hukugynyň subýekti bolan döwletiň öz ygtyýarlandyrylan wekiliniň gol çekmegi arkaly aýan edilen erkini aňladýar. Şertnamalar bilen bilelikde, döwletleriň erkini beýan edýän we halkara hukugynyň çeşmesi bolup durýan bilelikdäki kommýunikeler, beýannamalar hem resminamalar hökmünde hasap edilýär.

Mysal üçin, Şweýsariýanyň bitaraplygy baradaky şertnama 1815-nji ýylyň 8-nji noýabrynda Awstriýa, Beýik Britaniýa, Fransiýa, Russiýa, Prussiýa we Portugaliýa gol çekdiler. 1919-njy ýylda Wersal parahatçylykly şertnamasynda hem Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygy baradaky ylalaşyk tassyklanyldy. BMG-niň derejesinde bu gurama agza döwletleriň erk-islegleri olaryň doly ygtyýarly wekilleriniň ol ýa-da beýleki garalýan meseleler we kabul edilýän çözgütler babatynda ses bermekleri bilen aýan edilýär. Şeýlelik bilen agza döwlet BMG-niň derejesinde kabul edilen çözgüt babatynda degişli hukuklary we borçlary öz üstüne alýar.

Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygyny goldamak bilen, BMG agza döwletleriň doly ygtyýarly wekilleri tarapyndan degişli Kararnamany kabul etmek baradaky berlen sesler hem halkara hukugynyň subýektleriniň erk-isleginiň gönüden-göni aýan edilmesi bolup durýar. Şonuň üçin hem degişli resminamada goýlan gollar hem halkara şertnamasyna goýlan gol bilen deň güýçli bolup durýar.

Möhletsiz halkara şertnamalaryna meňzeşlikde, Türkmenistanyň bitaraplygy hem resminama şekilinde berkidilendir we wagt babatynda çäklendirilmedikdir. BMG-ä agza döwletiň öz erk-islegini aýan etmegi we onuň resminamada berkidilmegi degişli kararnamalaryndaky beýan edilen borçlaryň hem wagt babatynda çäklendirilmedik möhletde hereket edýänligini aňladýar. Eger-de, bu kararnamalar babatyndaky başga garaýyşlar ýa-da üýtgetmeler zerur bolýanda hem ýene-de BMG-niň Baş Assambleýasy derejesinde seredilmegi we kabul edilmegi zerur bolup durýar. Şeýlelik bilen Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygyna hormat goýmak, goldamak we beýleki aýan edilen borçlar Milletler Bileleşigi tarapyndan aýan edilen kepillik bolup durýar.

Döwletleriň halkara şertnamalarynda we ylalaşyklarynda, şol sanda BMG-niň Baş Assambleýasynyň kabul eden çözgütlerinde öz beýanyny tapan erk-islegleri ählumy halkara-hukuk ulgamyny emele getirýär. Olaryň astynda duran umumadamtat gymmatlyklary, şeýle hem ýokary ahlak ýörelgeleri has gadymy häsiýere eýe bolmak bilen, halkara ahlagynyň kadalarynyň ulgamyny emele getirýär. Wadada wepaly bolmak, kabul edilen şertnamalarda ýa-da hukuk derejesindäki beýleki ylalaşyklarynda görkezilen borçlary gyşarnyksyz ýerine ýetirmek bolsa döwletara gatnaşyklarynyň mizemez binýadyny emele getirýär. Şu nukdaýnazardan, halkara hukuk we ahlak kadalarynyň ulgamlary Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň kepillik esaslaryny berk üpjün edýär.

Soraglar:

1. BMG-niň 2015-nji ýyldaky Kararnamasynyň ähmiýeti nämede?
2. Türkmenistanyň bitaraplygynyň halkara-hukuk esaslary nähili?
3. Bitaraplygyň kepilligi nähili üpjün edilýär?

§ 5. Bitarap döwlet hökmünde Türkmenistanyň daşary syýasatynyň konseptual ýörelgeleri

Bitarap döwlet hökmünde Türkmenistanyň aýratyn halkara-hukuk derejesini anyk daşary-syýasy meýillerde beýan etmek bilen, konseptual ugurlar olary durmuşa geçirmegiň syýasy, ykdysady we ynsanperwerlik jähtlerini kesgitleýär. Şu nukdaýnazardan 1995-nji ýylyň 27-nji dekabrynda kabul edilen «Bitarap döwlet hökmünde Türkmenistanyň daşary syýasatynyň Konsepsiýasynyň» mazmun taýdan seljerilmegi üns bererlikdir.

Bu Konsepsiýada Türkmenistanyň daşary syýasatynyň konstitusion-hukuk esaslary kesgitlenilýär we bu babatda şeýle diýilýär: «Bitarap döwlet hökmünde Türkmenistanyň daşary syýasatynyň Baş ýörelgesi Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň binýatlyk düzgünlerine esaslanýar we onuň beýleki döwletler, halkara guramalary we halkara-hukuk gatnaşyklarynyň beýleki agzalary bilen gatnaşyklarynyň baş ugrunyň we gündelik amallarynyň ölçeglerini we gönükdirilişini geljekki uzak möhlet üçin kesgitleýär».

Konsepsiýada Türkmenistanyň daşary syýasatynyň onuň içeri syýasatynyň parasatly dowamy bolup durýandygy nygtalýar. Türkmenistan garaşsyz we özygtyýarly döwlet hökmünde öz aýrylmaz hukuklaryny durmuşa geçirýär we bu babatda öz hereketlerini hemişelik bitaraplygynyň halkara-hukuk derejesi bilen kesgitleýär. Bu Konsepsiýada Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy wezipeleriniň şulardan ybaratdygy barada aýdylýar:

- Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygyny gorap saklamak we pugtalandyrmak, halkara gatnaşyklarynyň ulgamynda onuň täsiriniň we ähmiýetiniň artmagy;
- döwletiň içeri ösüşi üçin mümkingadar amatly daşary syýasy şertleri döretmek;
- Türkmenistanyň milli bähbitlerini diplomatik gatnaşyklaryň halkara tejribesinde toplanýan ähli görnüşlerde goramak we durmuşa geçirmek;
- Türkmenistanyň howpsuzlygyny syýasy, diplomatik serişdeler bilen üpjün etmek;
- ähli daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen iş bähbitli birek-birege peýdaly hyzmatdaşlygy deňhukuklylyk we birek-birege sarpa goýmak esasynda ösdürmek;
- Türkmenistanyň daşary syýasat babatdaky hereketleriniň halkara hukugyna we BMG-niň Tertipnamasyna doly laýyk gelmegini üpjün etmek.

Halkara hukugynda bar bolan kesgitlemelere görä, Türkmenistanyň bitaraplygy:

- gelip çykyşy boýunça – ykrar edilendir, munuň özi BMG-niň Baş Assambleýasynyň «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» Kararnamasy (1995-

-nji ýylyň 12-nji dekabry), Ykdysady hyzmatdaşlyk guramasynyň agza ýurtlarynyň döwlet we hökümet baştutanlarynyň üçünji duşuşygynyň jemleri boýunça Yslamabat Jarnamasy (1995-nji ýylyň 15-nji marty), Goşulyşmazlyk Hereketiniň agza ýurtlarynyň döwlet we hökümet baştutanlarynyň 11-nji konferensiýasynyň Jemleýji namasy (1995-nji ýylyň 20-nji oktyabry, Kartahena şäheri, Kolumbiýa) bilen tassyklanylýar;

- görnüşi boýunça – hemişelikdir, ýagny wagt bilen çäklendirilmeýär we uruş wagtynda bolşy ýaly, parahatçylyk wagtynda hem hereket edýär;
- mazmuny boýunça – oňyn ýa-da iş bähbitlidir, munuň özi parahatçylygy we durnuklylygy goldamagyň, döwletleriň arasynda dostluk we hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ösdürmegiň meselelerinde döwletiň işjeň çemeleşmegini aňladýar.

Türkmenistan öz daşary syýasatynyň Baş ýörelgesini emele getiren mahaly döwletleriň uçdantutma ählisi bilen Türkmenistanyň medeniýetli aragatnaşyklary ösdürmegi, hiç bir daşary ýurt döwleti bilen duşmançylykly gatnaşyklarynyň ýokdugy, hiç kime ýer dawasyny bildirmeýänligi we hiç kimiň oňa ýer dawasyny bildirmeýänligi baradaky ýagdaýdan ugur alýar. Türkmenistanyň daşary syýasat wezipeleriniň durmuşa geçirilmegi hiç bir babatda beýleki döwletleriň bähbitlerini kemsidip ýa-da olaryň howpsuzlygyna wehim salyp bilmeýär.

Syýasy çäkler boýunça Türkmenistanyň bitaraplyk derejesi onuň öz parahatçylyk söýüji daşary syýasatyny ýöretmegi, sebitiň we бүтін dünýäniň ýurtlary bilen parahatçylykly, dostlukly aragatnaşyklary ösdürmek ugrundaky işjeň, oňyn tagallalary üçin giň mümkinçilikler döredýär. Türkmenistan daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen öz gatnaşyklaryny deňhukuklylyk, birek-birege peýdalylyk we beýleki döwletleriň içerki işlerine gatyşmazlyk ýörelgelerinde gurýar.

Türkmenistan taryhy, syýasy, ykdysady we medeni aragatnaşyklary bolan goňşy ýurtlar bilen gatnaşyklara aýratyn ähmiýet berýär. Ol bu ýurtlar bilen dostluk we doganlyk gatnaşyklaryna, ähli ugurlarda giňden hyzmatdaşlyk etmäge özüniň özygtyýarlylygynyň we bitarap derejesiniň goralyp saklanylmagynyň, özüniň daşary syýasat maksatlaryny üstünlikli amala aşyrmagyň örän möhüm kepillendirmesi hökmünde garaýar.

Türkmenistanyň hemişelik oňyn bitaraplygy halkara işlerinde iş bähbitli erjel çemeleşmegi, onuň öz syýasy mümkinçiliklerini döwletleriň arasyndaky gapma-garşylyklary we dawalary zorluksyz çözmek, halkara gatnaşyklarynda has ynsanperwerçilikli we dörediji tertibi ýola goýmak maksady bilen peýdalanmagyny aňladýar. Beýleki döwletleriň içerki işlerine gatyşmak mümkinçiliginiň özüni ret edip, her bir döwletiň öz ösüş ýoluny seçip almaga aýrylmaz hukugyny ykrar edip, Türkmenistan parahatçylygyň we ylalaşygyň hatyrasyna islendik ylalaşdyryş hadysalaryna, iş bähbitli gepleşiklere ýardam bermäge hemişe taýýardyr.

Türkmenistan güýç ulanmagy ýa-da onuň ulanylmagynyň howpuny peýdalanmagy, şeýle hem beýleki döwletleriň bähbitleriniň islendik görnüşde kemsidilmegi-

ni ret edýär. Hemişelik Bitarap döwlet hökmünde Türkmenistan hiç haçan uruşlary başlamazlyk, öz-özünü goramakdan başga halatlarda urşa gatnaşmazlyk, urşa ýa-da dawa eltip biljek syýasatdan, diplomatik ýa-da bolmasa beýleki hereketlerden we ädimlerden saklanmak barada öz üstüne borçnama kabul edýär. Türkmenistan harby birleşmelere we birliklere, berk çäklendiriji wezipeli ýa-da köpçülikleýin jo-gapkärçiligi göz önünde tutýan döwletara birleşiklerine girmeyär.

Türkmenistan ýadro, himiki, bakteriologik ýaragy we köpçülikleýin gyrys ýaragynyň beýleki görnüşlerini edinmez, öndürmez we ýaýratmaz, olary öndürmegiň täze usullarynyň we tehnologiýalarynyň döredilmegine ýardam bermez. Şunuň bilen baglanyşykly Türkmenistan köpçülikleýin howpsuzlyk ulgamyny döretmegiň kepillendirmeleriniň üpjün edýän ähli esasy halkara-hukuk namalaryna goşulýar.

Bitarap döwletiň halkara gatnaşyklarynda özüni alyp barmagyny şertlendirýän borçnamalaryň çäklerinde Türkmenistan dawadaky taraplaryň birine gol ýapmagy, daşary ýurt döwletleriniň harby menzilleriniň ýerlerinde ýerleşdirmegi ret edýär.

Özüniň gorumak doktrinasyna we kabul eden halkara borçnamalaryna laýyklykda Türkmenistanyň özygtyýarlylygyny we çäkleriniň bitewüligini goramak üçin ýeterlik ýaragly güýçleri we ýaraglary bar. Türkmenistana garşy ýaragly çözüş edilen halatda ol harby kömek üçin beýleki döwlete ýa-da döwletlere ýüz tutmak hukugyny özünde saklap galýar.

Ykdysady çäklerde Türkmenistan halkara ykdysady hyzmatdaşlygynyň deňhukukly tagalla birleşdirmek, birek-birege peýdalylyk, şeýle hyzmatdaşlyga çekilen ähli taraplaryň bähbitlerine sarpa goýmak esasynda ösdürilmegine Ýer ýüzüniň döwletleriniň we sebitleriniň arasynda arkalaşykly hereketleri ýola goýmagyň, parahatçylygy we durnuklylygy goldamagyň örän möhüm serişdesi hökmünde garaýar.

Şu maksat bilen Türkmenistan eýeçiligiň ähli görnüşleriniň deňhukukly dowam etmegini kepillendirýän, telekeçilik işini höweslendirýän, daşary ýurt maýa goýumalarynyň çekilmegini we ygtybarly ýerleşdirilmegini üpjün edýän, maýa goýujylarynyň işi üçin amatly şertleri döredýän ähli zerur ykdysady we hukuk serişdelerini peýdalanýar. Türkmenistan öz maliýe-ykdysady giňişliginiň açyklygyna, dünýä ölçeglerine laýyk gelýän maliýe-bank ulgamyna, ulaglar we aragatnaşyk serişdeleri babatdaky kärhanadyr desgalaryna dünýädäki hojalyk gatnaşyklarynyň ulgamyna üstünlikli goşulyşmak, özüniň bitaraplyk derejesiniň artykmaçlyklaryny durmuşa geçirmek üçin örän möhüm şertler hökmünde garaýar.

Döwletiň serişde gorunyň ägirt uludygyny nazara almak bilen, Türkmenistan ony tutumly halkara taslamalaryny durmuşa geçirmek üçin peýdalanýar. Olaryň amala aşyrylmagy bilelikdäki kärhanalaryň döredilmegini, daşary ýurt döwletleriniň we hususy kompaniýalaryň, banklaryň, halkara maliýe edaralarynyň maýa goýumalaryny çekmegi göz önünde tutýar.

Özüniň özygtyýarlylygyny ykdysadyýet babatda durmuşa geçirmekde çözgütleri kabul etmekde erkin bolmagynda galmak bilen, Türkmenistan halkara ykdysady

we maliýe gurluşlary bilen hyzmatdaşlyk edýär. Türkmenistan ykdysady meseleleri düzgünleşdirmekte dünýä bileleşiginiň, esasy halkara guramalarynyň tagallalaryna ýardam berýär.

Türkmenistan islendik döwletler bilen ykdysady hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny olar bitarap döwlet hökmünde onuň öz üstüne kabul eden halkara borçnamalaryna ters gelmeýän halatda ikitaraplaýyn ýa-da köptaraplaýyn esasyda ýola goýýar. Türkmenistan islendik döwletiň ýa-da halkara guramasynyň ykdysady we tehniki ýardamyny diňe onuň özygtyýarlylygyna we bitaraplyk derejesine howp salyp biljek şertler öňe sürülmedik halatda kabul edýär.

Türkmenistan syýasy maksatlary gazanmak, öz garaýyşlaryňy we düşüňjelerini boýna dakmagyň serişdesi hökmünde bir döwletleriň beýlekilere ykdysady taýdan zor salmagyny ret edýär we şunuň bilen baglanyşykly olaryň yglan edýän ykdysady gabamalaryna, ýanamalaryna we ykdysady bähbitleri kemsitmegiň beýleki görnüşlerine gatnaşmaýar.

Ynsanperwerçilik çäklerde öz daşary syýasat ugruny ýöretmek bilen, Türkmenistan adamyň jemgyýetiň iň belent gymmatlygy bolup durýanlygy we her bir döwletiň tagallalarynyň şahsyýetiň erkin ösmegi üçin mümkingadar amatly şertleri, onuň öz ukyp-isleglerini durmuşa geçirmegi üçin mümkinçilikleri döretmäge gönükdirilmelidigi baradaky syýardan ugur alýar. Türkmenistan adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasynda bellenen esasy demokratik hukuklary we azatlyklary ykrar edýär we olara sarpa goýýar, olaryň netijeli amala aşyrylmagy üçin syýasy, ykdysady, kanuny we beýleki kepillendirmeleri döredýär.

Türkmenistanda ähli milletler we halkyýetler deň hukuklydyr, mezhebe degişliligi boýunça kemsitmeler ýok. Dürli milletlerden bolan, dürli dinlere uýýan adamlaryň arasyndaky içkeri sazlaşyk daşary syýasatda şu meselelere bolan çemeleşmeleri kesgitläýär.

Türkmenistan beýleki döwletler bilen öz gatnaşyklaryny olaryň halklarynyň medeniýetine, däplerine we dessurlaryna, taryhy hakydasyna sarpa goýmak esasynda gurýar. Türkmenistan ynsanperwerlik gatnaşyklaryna halklaryň ysnyşmagynyň, olaryň arasynda özara düşünişmegiň çuňlaşmagynyň, dostluk we hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ösdürmegiň örän möhüm serişdesi hökmünde garaýar. Türkmenistan milletleriň we halkyýetleriň arasynda ruhy gymmatlyklaryň alşylmagyny, medeniýetleriň özara aralaşmagyny we özara baýlaşmagyny mübärekleýär we höweslendirýär.

Türkmenistan döwletleriň we halkara jemgyýetçiliginiň uruşlardan, dawalardan, tebigy apatlardan, heläkçiliklerden, keselleriň giň ýaýramagyndan we olaryň netijelerinden ejir çeken ýurtlara kömek bermek baradaky tagallalaryny goldaýar. Türkmenistan bosgunlaryň, göçürilen adamlaryň we göçmäge mejbur bolanlaryň hukuklaryny üpjün edýän esasy halkara-hukuk namalaryna goşulýar, şol adamlar üçin durmuş-syýasy kepillendirmeleri we zerur bolan ýaşaýyş şertlerini döretmek boýunça çäreler işjeň gatnaşýar.

Türkmenistan Gyzyly Haçyň we Gyzyly Ýarymaýyň Halkara federasiýasy ýaly bütindünýä we sebitleýin ynsanperwerlik guramalary, BMG-niň ynsanperwerlik ugurly birlikleri bolan Bütindünýä Saglygy Goraýyş Guramasy, ÝUNESKO, ÝUNISEF, BMG-niň Bosgunlaryň işleri baradaky baş komissarlygy bilen işjeň hyzmatdaşlyk edýär.

Şeýlelik bilen Türkmenistan öz daşary syýasat ugrunyň şu Baş ýörelgäniň düzgünlerine, öz bitaraplyk derejesine we şunuň bilen baglanyşykly öz üstüne kabul eden halkara borçnamalaryna gyşarnyksyz we takyk laýyk gelmegini kepillendirýär. Şu Baş ýörelgäniň hereketi wagt bilen çäklendirilmeýär. Türkmenistanyň döwlet gurluşy ösüp kemala geldigiçe, halkara gatnaşyklarynyň ulgamy kämilleşdigiçe, onuň binýatlyk esaslary we umumy-ynsanperwerlik ugry üýtgedilmän, onuň düzgünleriniň üsti ýetirilip, olara takykklamalar girizilip we olar anyklaşdyrylyp bilner.

2008-nji ýylyň 20-nji martynda Türkmenistanyň Prezidenti ýurduň diplomatik korpusy bilen maslahat geçirdi we onuň dowamynda Türkmenistanyň daşary-syýasy strategiýasynyň esasy ugurlaryny tassyklady. Bu konseptual daşary-syýasy resminamada Türkmenistanyň bitarap we parahatsöýüjilikli esasyda alyp barýan halkara gatnaşyklaryny hil we mazmun taýdan täze belent sepgitlere ýetirmeklik, döwletiň dünýädäki abraýly ornuny mundan beýläk-de berkitmeklik göz önünde tutuldy.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2012-nji ýylyň 10-njy dekabrynda «2013–2017-nji ýyllar üçin Türkmenistanyň daşary syýasat ugrunyň Konsepsiýasyny» tassyklady. Türkmenistanyň daşary-syýasy ugruny emele getirmekdäki strategik häsiýetli wezipeler Konsepsiýada öz beýany tapdy. Olar halkara ýagdaýlaryň güýçli ösüşe eýe bolan döwründe uzak möhletleýin milli maksatlaryň we bähbitleriň syýasy-diplomatik çäreler arkaly üpjün edilmegi babatyndaky ileri tutulýan wezipeleriň we usullaryň anyk kesgitlenmegini talap edýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Ministrler Kabinetiniň 2012-nji ýylyň 10-njy dekabrynda bolan giňişleýin mejlisinde eden çykyşynda şeýle diýdi: «Häzirki döwürde Türkmenistan sebitde durnuklylygy we howpsuzlygy üpjün etmekde esasy orunlaryň birini eýeleýän, dünýäde uly abraýdan peýdalanýan döwletdir. Biziň ýurdumyzyň güýçli depginler bilen ösýän kuwwatly ykdysadyýeti bar. Döwletimiziň ykdysadyýeti daşary ýurt maýa goýumlary üçin hem örän özüne çekiji bolmagynda galýar. Munuň şeýledigini bolsa, üstümizdäki ýylda ýurdumyzyň ösüşiniň netijeleri hem doly tassyklaýar. Şol netijeler ykdysadyýetimiziň ähli pudaklarynyň ýokary depginler bilen ösýändigini görkezýär. Milli ykdysadyýetimizi ösdürmek bilen, biz ilkiňbaşdan ony toplumlaýyn döwrebaplaşdyrmak, diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek, tapgyrma-tapgyr bazar gatnaşyklaryna geçirmek ýoluny saýlap aldyk».

Täze taryhy döwür üçin niýetlenen bu konsepsiýanyň esasynda türkmen döwletiniň oňyn bitaraplygynyň düýbünü tutýan ýörelgeler goýulmak bilen,

Türkmenistanyň alyp barjak halkara işiniň mazmunyna we ileri tutulýan ugurlaryna garaýyşlarynyň toplumyny öz içine aldy. Konsepsiýanyň esasy mazmuny Türkmenistanyň Prezidentiniň daşary syýasat meselelerine bagyşlanan maksatnamalaýyn çykyşlarynda, şeýle hem bu ugurda kabul eden degişli çözgütlerinde öňe sürülen strategik wezipelerden gelip çykýar. Türkmenistanyň Konstitusiyasy we daşary syýasat babatdaky milli kanunçylygy, halkara hukugynyň umumy ykrar edilen ýörelgeleri we kadalary, şeýle-de biziň döwletimiziň goşulýan halkara şertnamalary bu resminamanyň hukuk binýadyny emele getirýär.

Konsepsiýa göz önünde tutulan döwür üçin Türkmenistanyň diplomatik gullugynyň işini kesgitleýän esasy resminama boldy we ol Türkmenistanyň döwlet edaralary üçin gündelik we geljek üçin meýilnamalar, şeýle hem halkara hyzmatdaşlygynyň meseleleri boýunça çözgütler taýýarlanylanda syýasy-hukuk taýdan esas bolup hyzmat etdi.

Munuň özi Türkmenistan üçin birnäçe hakyky şertlerden gelip çykýan, bar bolan mümkinçilikleri netijeli ulanmagy aňladýar. Türkmenistanyň halkara bileleşigi tarapyndan ykrar edilen özboluşly bitaraplyk hukuk ýagdaýy, onuň giň serişde mümkinçilikleri we geografiýa taýdan amatly ýerleşmegi, parahatçylygy dörediji araçylygynyň we döwletara meselelerini dawasyz çözmegiň toplanan oňyn tejribesi olaryň hatarynda iň möhümleri bolup durýar.

Konsepsiýada Türkmenistanyň daşary syýasatynyň ýörelgeleri, maksatlary we ileri tutulýan ugurlary anyk we aýdyň kesgitlenildi. Türkmenistanyň Bitaraplygy we bu hukuk ýagdaýyndan gelip çykýan borçnamalary hem-de halkara syýasatynyň meselelerine çemeleşmeleri, ýagny daşarky gapma-garşylyklara gatyşmazlygy, köptaraplaýyn harby, syýasy, şeýle hem milli çäklerden daşary häsiýete eýe bolan beýleki gurluşlara gatnaşmazlygy, döwletara gapma-garşylyklary parahatçylykly, syýasy-diplomatik ýollar arkaly çözmäge eýerýänligi, döwletleriň özygtyýarlylygyny we çäkleriniň bitewüligini hormatlamagy, parahatsöýüjiligi we hoşniýetli goňsuçylygy Türkmenistanyň daşary syýasat ugrunyň esasy tutdy, onuň başlangyç ýörelgesi we dünýä baha bermeginiň binýady boldy.

Halkara giňişliginde ýurdumyzyň milli-döwlet bähbitlerini yzygiderli goramak, döwletiň we jemgyýetiň parahatçylykly hem-de durnukly ösmegi, şahsyýetiň bähbitleriniň we hukuklarynyň berjaý edilmegi üçin amatly daşarky şertleri üpjün etmek Türkmenistanyň daşary syýasatynyň ileri tutulýan baş ugry bolup durýar.

Türkmenistanyň daşary-syýasy işleriniň esasy maksatlarynyň hatarynda ýurdumyzyň howpsuzlygynyň toplumlaýyn we ygtybarly ulgamyny üpjün etmek, onuň Garaşsyzlygyny, özygtyýarlylygyny we çäkleriniň bitewüligini gorap saklamak hem-de berkitmek durýar.

Türkmenistan, şeýle hem berk we uzak möhletli parahatçylygy, strategik durnuklylygy we howpsuzlygy halkara hukugynyň we Birleşen Milletler Guramasynyň

Tertipnamasynyň umumylykda ykrar edilen kadalary esasynda üpjün etmekde halkara bileleşiginiň tagallalaryna işjeň ýardam bermegini dowam eder.

Türkmenistanyň daşary syýasat babatdaky işiniň esasy wezipesi parahatçylygy, durnuklylygy we howpsuzlygy ählumumy we sebit möçberlerinde hemmetaraplaýyn pugtalandyrmak bolup durýar. Şu babatda ählumumy howpsuzlygy üpjün etmek meselesine öz çemeleşmelerini kesgitlemek bilen, Türkmenistan şu düşünjäniň bitewüliginden we bölünmezliginden, onuň aýry-aýry taraplarynyň – geosyýasy, harby, ykdysady, energetika, azyk, ekologiýa, tehnogen we beýleki taraplarynyň özara baglanyşyklydygundan ugur alýar.

Türkmenistanyň daşary-syýasy strategiýasynyň konseptual esaslarynyň ýörite resminama görnüşinde tassyklanmagy we ýerine ýetirilmegi bitaraplyk syýasatynyň maksada okgunly amala aşyrylmagynyň mysaly bolup durýar. Bu strategik ähmiýetli daşary-syýasy resminamalar ýurdumyzyň halkara gatnaşyklary ulgamyndaky parahatçylyk söýüjilikli ugrunyň mundan beýläk hem ösmeginde hil taýdan täze tapgyry aňladýar we öňde belent wezipeleriň durandygyny görkezýär. Strategik ähmiýetli möhüm we maksatnamalaýyn konsepsiýalaryň esasynda Türkmenistanyň oňyn bitaraplygynyň esasy düzýän möhüm ýörelgeler durýar. Öňde goýlan wezipeler Türkmenistanyň daşary syýasatynyň we diplomatiýasynyň mundan beýläk hem parahatçylygyň, howpsuzlygyň we durnukly ösüşiň hatyrasyna netijeli alnyp baryljakdygyna güwä geçýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýolbaşçylygynda işlenilip düzülen we onuň 2012-nji ýylyň 10-njy dekabryndaky degişli Karary bilen tassyklanan «Türkmenistanyň daşary syýasat ugrunyň 2013–2017-nji ýyllar üçin Konsepsiýasynyň» durmuşa geçirilmegi hem uly taryhy tapgyrdaky strategik ädimlere şaýatlyk etdi. Türkmenistanyň Prezidentiniň daşary syýasatnyň meseleleri boýunça maksatnamalaýyn çykyşlaryna, şolarda öz beýanyny tapýan uzak möhletleýin maksatnamalara hem wezipelere, şeýle hem bu çygyrda döwletiň Baştutany tarapyndan kabul edilen çözütlere esaslanan bu Konsepsiýa, degişli döwür üçin Türkmenistanyň halkara işleriniň mazmunyna we ileri tutulýan ugurlaryna ulgamlaryň garaýyşlaryny aňlatdy.

Konsepsiýalaryň hukuk binýadyny Türkmenistanyň Konstitusiyasy, kanunlary we daşary syýasat çygrynda döwlet häkimiýet edaralarynyň işini düzgünleşdirýän Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary, halkara hukugynyň umumy ykrar edilen ýörelgeleri we kadalary, şeýle hem Türkmenistanyň gatnaşýan halkara şertnamalary düzýär. Konsepsiýa Türkmenistanyň diplomatik gulluklarynyň görkezilen döwür üçin tejribedäki işini kesgitleýän esasy resminamadyr. Konsepsiýada görkezilen esasy sepgitler Türkmenistanyň döwlet edaralary üçin hem halkara hyzmatdaşlygynyň gündelik we uzak möhletleýin meýilnamalary işlenilip taýýarlanylanda esas bolup hyzmat edýär.

Konsepsiýa Türkmenistanyň daşary syýasatynyň ýörelgelerini, maksatlaryny we ileri tutulýan ugurlaryny anyk we aýdyň kesgitleýär. Bu ýerde daşary syýasat

ugrunyň esasy hökmünde onuň başlangyç ýörelgesi we dünýägaraýyş binýady bitaraplyk bolmagynda galýar.

Täze müňýyllygyň başyndaky döwür üçin ýokary derejä göterilýän talaplara jogap hökmünde Bitarap Türkmenistanyň 2008–2012-nji, 2013–2017-nji we 2017–2023-nji ýyllar üçin daşary syýasat strategiýasyny durmuşa geçirmegiň esasy ugurlarynyň konsepsiýalaryny, BMG-niň her ýylyň dowamynda geçirilýän nobatdaky mejlislerinde ileri tutulýan ugurlary we beýleki degişli resminamalary şaýatlyk edýär.

Resminamalaryň esaslanýan ýörelgeleri Türkmenistanyň dünýäniň ýurtlary, şol sanda goňşy ýurtlar bilen ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn gatnaşyklaryny berkitmek we ösdürmek üçin anyk çelgilere, şeýle hem sebitde we Ýer ýüzünde parahatçylygy, howpsuzlygy we asudalygy berkitmek boýunça halkara gatnaşyklarynyň we daşary syýasatyň beýleki ugurlaryna gönükdirilendir. Türkmenistanyň halkara guramalarynyň çygrynda alyp barýan köpugurly diplomatiýasyny ösdürmekde hem uly mümkinçilikler açylýar. Ilkinji nobatda ol BMG bilen, biziň ýurdumyzyň bu abraýly guramanyň birnäçe düzümlerine saýlanylmagy bilen baglanyşyklydyr. Şeýlelikde, parahatçylygy söýüjilik we hoşniýetli goňsuçylyk ýörelgelerine esaslanýan öz daşary syýasatyny durmuşa geçirmek bilen, Türkmenistan diňe bir milli bähbitlerini däl, eýsem, umumadamzat bähbitlerini-de goramaga çalyşýar.

Konseptual garaýyşlaryň esasynda türkmen döwletiniň oňyn bitaraplygynyň düýbünü tutýan ýörelgeler goýlandyr. Türkmenistanyň Prezidentiniň baştutanlygynda işlenilip düzülen maksatnamalaýyn daşary-syýasy resminama strategik döwürde Türkmenistanyň alyp barjak halkara işiniň mazmunyna we ileri tutulýan ugurlaryna garaýyşlarynyň toplumynyň öz içine alýar. Konsepsiýanyň esasy mazmuny Türkmenistanyň Baştutanynyň daşary syýasat meselelerine bagyşlanan maksatnamalaýyn çykyşlarynda, şeýle hem bu ugurda kabul eden degişli çözümlerinde öňe sürülen strategik wezipelerden gelip çykýar. Konsepsiýa esasy üç ugur boýunça amala aşyrylýar we olary şu görnüşde toparlara bölmek mümkindir: 1. Geosyýasy ugur. 2. Geoykdysady ugur. 3. Ynsanperwerlik ugry.

Bitarap Türkmenistanyň daşary syýasat ugrunyň konseptual ýörelgeleri şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- 1) Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygyny saklamak we berkitmek, halkara gatnaşyklary ulgamynda öz ornuny we ähmiýetini ösdürmek;
- 2) döwletiň içerki ösüşi üçin iň amatly daşary syýasat şertlerini döretmek;
- 3) halkara tejribesinde bar bolan diplomatik gatnaşyklarynyň ähli görnüşleri arkaly Türkmenistanyň milli bähbitlerini gorap saklamak we durmuşa geçirmek;
- 4) syýasy, diplomatik serişdeler arkaly howpsuzlygy üpjün etmek;
- 5) deňhukuklylyk we birek-birege hormat goýmak esasynda ähli daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen özara bähbitli oňyn hyzmatdaşlygy ösdürmek;

6) daşary syýasat boýunça hereketleriň halkara hukugyna we BMG-niň Tertipnamasyna doly laýyk gelmegini üpjün etmek.

«Türkmenistanyň daşary syýasat ugrunyň 2013–2017-nji ýyllar üçin Konsepsiasynyň» Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan Baş Assambleýanyň maslahatlarynda we BMG-niň beýleki iri forumlarynda öňe sürilen möhüm halkara başlangyçlarynyň amala aşyrylmagyna aýratyn üns berildi. Olaryň iş ýüzünde amala aşyrylmagy Konsepsiyada Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy maksatlary hökmünde hem kesgitlenildi. Hususan-da, gürrüň Merkezi Aziýa we Hazar basseýni sebitlerinde hoşniýetli goňsuçylyk we hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny yzygiderli ösdürmek, jedelleriň önüni almak we gowşatmak, Owganystanda ýagdaýy parahatçylykly we syýasy taýdan düzgünleşdirmäge ýardam bermek hem-de bu ýurdy durmuş-ykdysady taýdan dikeltmek hakynda barýar. Mundan başga-da, Türkmenistanyň daşary ykdysady, söwda, medeni, ynsanperwerlik gatnaşyklaryny ösdürmäge we diwersifikasiýalaşdyrmaga, onuň ykdysadyýetini, halkyň durmuşynyň derejesini we hilini ýokarlandyrmaga ýardam edýän oňyn halkara şertlerini döretmek boýunça ulgamlaryň iş alnyp barylýar. Daşary ýurtlarda Türkmenistanyň raýatlarynyň hukuklaryny we bähbitlerini hemmetaraplaýyn goramak hem daşary syýasat işiniň wajyp bölegi boldy we bolmagynda galar. Türkmenistan asuda, durnukly, parahatçylygy söýüjilikli, açyk we okgunly ösýän demokratik döwlet hökmünde dünýäde öz tutýan ornuny yzygiderli berkidýär.

Mälim bolşy ýaly, Türkmenistanyň Prezidenti dünýä we sebit syýasatynyň derwaýys ugurlary boýunça iri halkara başlangyçlary bilen yzygiderli çykyş edýär. Olaryň durmuşa geçirilmegi hem Konsepsiyada esasy maksatlaryň hatarynda goýuldy.

Türkmenistanyň daşary syýasatynyň strategik ugry parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmek meselelerine işjeň gatnaşmak bolup durýar. Bu ýöne ýerden däl, sebäbi howpsuzlygy we durnuklylygy üpjün etmek durnukly ösüş boýunça global meseleleriň tutuşlaýyn toplumyny çözmegiň hökmany şerti bolup durýar. Türkmenistanyň Prezidenti global howpsuzlygyň häzirki zaman ösüşiniň ugurlaryny kesgitleýän aýgyltaýjy ugurlarynyň özara bölünmezligine esaslanýan bir bitewi ulgamdygy baradaky konseptual ideýany öňe sürdi. Şu sebäpli ol faktorlar ykdysady, energetiki, ekologiki, azyk, gumanitar we beýleki meseleleriň çözülmegini, şeýle hem parahatçylygyň we özara ylalaşykly ýaşamagyň milli, sebit derejelerinde hem üpjün edilmegini göz önünde tutýar.

Şeýle çemeleşme dünýädäki parahatçylyk maksatlarynyň we olaryň esasyndaky üç sütüniň, ýagny howpsuzlygyň, hyzmatdaşlygyň we ösüşiň özara aýrylmaz baglanyşygynyň çuňňur we hemmetaraplaýyn öwrenilmegine esaslanýar. Şu binýatlaýyn pikirden ugur almak bilen, global we sebit derejelerinde parahatçylygyň, durnuklylygyň we howpsuzlygyň hemmetaraplaýyn berkidilmegi Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy wezipesi bolmagynda galýar.

Ol wezipeleri amala aşyrmak boýunça Türkmenistan öz strategik ähmiýetli hyzmatdaşy hökmünde ählumumy hyzmatdaşlygyň ähli häzirki zaman ulgamynyň esasy daýanjy, parahatçylygy goramagyň hem saklamagyň kepili we halkara giňişliginde bähbitleri sazlaýjy, howpsuzlygyň bar bolan binýadyny durnuklaşdyryjy bolan Birleşen Milletler Guramasyny saýlady. Türkmenistanyň BMG bilen hyzmatdaşlygynyň esasynda bu guramanyň wezipeleri, ozaly bilen, Orta Aziýa hem-de Hazar sebitlerinde döwletara gatnaşyklaryny sazlaşykly we durnukly ýola goýmak, durnukly ykdysady, ýaşaýyş-durmuş we gumanitar ösüş üçin esasy şert hökmünde sebitleýin parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmegiň berk gural-laryny döretmek boýunça öz uzak möhletleýin milli maksatlarynyň laýyk gelmegi durýar. Türkmenistanyň halkara giňişligindäki işleri BMG-ä we onuň syýasy-diplo-matik serişdelerine daýanmak arkaly alnyp barylýar.

Türkmenistanyň ileri tutýan ugurlary iri halkara guramalarynyň, şol sanda, Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasynyň çäklerinde işjeň daşary syýasy we diplomatik çäklerdäki özara hereketleriň dowam etmegini öz içine alýar.

ÝHHG bilen hyzmatdaşlygyň ileri tutulýan wezipeleri halkara gapma-garşylyklarynyň önüni almak we olary kadalaşdyrmak, syýasy we dini ekstre-mizme, terrorçylyk howplaryna, neşe serişdeleriniň bikanun dolanyşygyna we serhedüsti jenaýatçylyga garşy göreşiň netijeli usullaryny döretmek, şeýle hem ykdysadyýet, energetika, ekologiýa çäklerinde halkara hyzmatdaşlygynyň netijeli ugurlaryny işläp taýýarlamakdan ybarat bolup durýar.

2019-njy ýylyň 11-nji fewralynda Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasynyň Howpsuzlyk komitetiniň nobatdaky mejlisinde Türkmenistanyň resmi wekilleri «Türkmenistanyň howpsuzlyk babatda ileri tutýan ugurlary» boýunça Beýanname bilen çykyş etdi. Beýannamada Türkmenistanyň öz işinde bitaraplyk, goşulyşmazlyk, dawalary hem-de gapma-garşylyklary parahatçylykly, syýasy serişdeler bilen çözmäge ygrarlylyk ýörelgelerine berk eýermeginden ugur alýandygy aýratyn nygtalýar. Türkmenistan ýaragsyzlanmak, köpçülikleýin gyrys ýaraglaryny we beýleki ýaraglaryň görnüşlerini ýaýratmazlyk, terrorçylyk, ekstre-mizm, neşeleriň bikanun dolanyşygyna garşy göreşmek babatda döwletleriň bile-likdäki tagallalaryny halkara bileleşigiň işinde ileri tutulýan ugurlar hasaplaýar.

Türkmenistanyň howpsuzlyk babatda ileri tutýan ugurlary Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň geosyýasy manyda bolşy ýaly, onuň anyk jähetleriniň özara baglanyşygy nukdaýnazaryndan bu düşünjäniň bütewiligi we bölünmezligi düýpli konsepsiýasyna esaslanýar. Şunuň bilen baglylykda, bu Beýannamada Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 73-nji mejli-sinde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2019-njy ýyly «Parahatçylyk we ynanyşmak ýyly» diýip yglan etmegi teklip edendigi aýratyn bel-lenildi.

Şeýle-de Türkmenistanyň terrorçylyga, neşe serişdeleriniň bikanun dolanyşygy we beýleki howplara garşy göreşde öz işini Birleşen Milletler Guramasy bilen utgaşdyrýandygy aýdyldy. Türkmenistanyň BMG bilen strategik hyzmatdaşlygy uzakmöhletleýin häsiýete eýe bolup, ahyrky netijä meňzeş ýörelgeleri we garaýyşlary esasynda ulgamlaryň esasyda alnyp barylýar. Şunlukda, terrorçylyga garşy hereket etmegiň netijeli halkara mehanizmlerini döretmek boýunça dünýä jemgyýetçiliginiň tagallalaryny goldamak bilen Türkmenistan BMG-niň Ählumumy terrorizme garşy strategiýasyny dolugyna durmuşa geçirmegiň tarapdary bolup çykyş edýär.

Mundan başga-da ýygnağa gatnaşyjylara, Türkmenistanyň beýleki döwletler, şeýle hem abraýly halkara guramalary, ilkinji nobatda Birleşen Milletler Guramasy, Ýewropa Bileleşigi, Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasy bilen ysnyşykly özara alyp barýan hyzmatdaşlygy, hem-de 2019-njy ýylyň 17-18-nji aprelinde Aşgabat şäherinde Türkmenistanyň hökümeti bilen ÝHHG-niň bilelikde guramagynda «Terrorçylygyň we guramaçylykly jenaýatyň maliýeleşdirilmegine garşy göreşmek» temasy boýunça geçiriljek halkara maslahaty barada habar berildi.

Türkmenistan beýleki abraýly halkara we sebit guramalary bolan Goşulşmazlyk Hereketiniň, Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň, Yslam Hyzmatdaşlyk Guramasynyň, Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň çäklerinde hem öz bitaraplyk hukuk ýagdaýyna laýyklykda gatnaşmak bilen, netijeli we oňyn gepleşikleri dowam edýär.

Döwletiň Lideriniň gujurly we täzeçillik häsiýetli iş alyp barmagy netijesinde Türkmenistanyň halkara gatnaşyklaryndaky ähmiýeti barha ösýär we ol global syýasy giňişlikde ýakyn hyzmatdaşlygyň täze gözýetimlerini açýar. Durnukly ösüş boýunça ileri tutulýan we derwaýys meseleler babatyndaky Türkmenistanyň oňyn we yzygiderli garaýyşlary häzirkiz zamanyň bütindünýä ösüşine gabat gelýär. Şu nukdaýnazardan, Konsepsiýada Türkmenistanyň Prezidentiniň BMG-niň Baş Assambleýasynda we beýleki iri forumlarynda öňe süren möhüm halkara başlangyçlaryny durmuşa geçirmeklige aýratyn üns berildi. Olaryň hatarynda:

- halkara meseleleri çözülen-de syýasy-diplomatik serişdeleri ileri tutmak baradaky Jarnamanyň halkara bileleşigi tarapyndan işlenip taýýarlanylmagyny we kabul edilmegini;
- energiýa serişdelerini ibermek, olary elýeterli ýagdaýda we netijeli görnüşde ulanmak boýunça döwletleriň we kompaniýalaryň halkara energetiki giňişligindäki işlerini düzgünleşdirýän BMG-niň uniwersal häsiýetli syýasy-hukuk resminamasyny işläp düzmekligi;
- şu günki hem-de geljekki ösüşiň has möhüm meselelerine özara kabul ederlikli çemeleşmeleri işläp taýýarlamaklyga gyzyklanma bildirýän sebit döwletleriniň we oňa goňşy ýurtlaryň, şeýle-de halkara guramalarynyň gatnaşmaklarynda köptaraplaýyn syýasy gepleşikleriň hemişelik hereket

edýän guraly bolup biljek Orta Aziýada parahatçylyk we hyzmatdaşlyk boýunça forumy emele getirmekligi;

- Demirgazyk – Günorta we Gündogar – Günbatar ugurlary boýunça ulag-üstaşyr geçelgelerini döretmäge we olaryň netijeli işlemeklerine gönükdirilen anyk, täsirli we ulgamlaryň çäreleriň işlenilip taýýarlanylmagyny;
- BMG bilen hyzmatdaşlykda ýöriteleşdirilen gurluşy – Howanyň üýtgemegi bilen bagly meseleleri çözmek boýunça sebitara merkeziň döredilmegini görkezmek bolar.

Türkmenistan ýaragsyzlanmak, ýaraglaryň, ozaly bilen, köpçülikleýin heläkçilige getirýän ýaraglaryň möçberlerini azaltmak işine işjeň ýardam bermegi dowam eder.

Türkmenistanyň halkara giňişliginde barha ösýän täsiri we ähmiýeti nukdaý-nazaryndan, Prezident Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda amala aşyrylýan ýurdumyzyň geoykdysady strategiýasynyň anyk görnüşe eýe bolýandygyny aýratyn nygtamak gerek. Üstünlikli durmuşa geçirilýän «Açyk gapylar» syýasatynyň mysaly hökmünde täze transkontinental ulag-aragatnaşyk ýollarynyň, energiýa serişdeleriniň dünýä bazarlaryna eltilmeginiň tygşyly ugurlarynyň döredilmegine gönükdirilen iri möçberli taslamalaryň we beýleki teklipleriň üstünlikli ýerine ýetirilmegini görkezmek bolar.

Türkmenistanyň daşary syýasatynyň halkara gatnaşyklarynyň ykdysady ölçegi deňhukukly, özara bähbitli, şol sanda, beýleki döwletleriň hem bähbitlerini göz önünde tutmak esasynda alnyp barylýan söwda-ykdysady aragatnaşyklaryň giňelişinde aýdyň görünýär. Bu maksatlar üçin ähli zerur ykdysady we hukuk gurallary ulanylýar. Olar eýeçiligiň ähli görnüşleriniň bolmagyny we olaryň deňhukuklylygyny, telekeçiligiň höweslendirilmegini, daşary ýurt maýa goýumларыnyň getirilmegini we maýa goýujylaryň iş alyp barmaklary üçin oňaýly şertleriň döredilmegini kepillendirýärler.

Ýurduň ykdysady kuwwatyny berkitmäge gönükdirilen daşary-ykdysady syýasat Türkmenistana halkara derejesindäki iri taslamalary durmuşa geçirmeklige mümkinçilik berýär. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistan dünýä döwletleri bilen köptaraplaýyn hyzmatdaşlygyň diwersifikasiýalaşdyrylmagyna uly ähmiýet berýär. Ýurduň industrial ýol bilen ösmegi daşary-ykdysady aragatnaşyklaryň hil taýdan täze esaslarda giňeldilmegini we ilkinji nobatda, senagat pudaklarynyň, tutuş ykdysadyýetiň döwrebaplaşmagyny göz önünde tutýar.

«Türkmenistanyň daşary syýasat ugrunyň 2013–2017-nji ýyllar üçin Konsepsiyasynda» milli ykdysadyýeti ösdürmek, daşary ýurtlar bilen söwda-ykdysady gatnaşyklary giňeltmek hem-de diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek, daşary ýurt maýa goýumларыny, öndebaryjy tehnologiýalary we innowasion çözügütleri ýurdumyza çekmek maksady bilen, «Açyk gapylar» daşary ykdysady strategiýasyny

syýasy-diplomatik taýdan üpjün etmek üçin amatly halkara şertlerini döretmek boýunça belenen baş ýylda Türkmenistanyň daşary syýasatynyň ileri tutulýan ugruna öwrüdi.

Türkmenistanyň beýleki döwletler bilen netijeli söwda-ykdysady aragatnaşyklarynyň hemmetaraplaýyn ösdürilmegi we dünýä ykdysady infrastrukturasynda goşulşmagy biziň ýurdumyzyň uzak möhletleýin geoykdysady strategiýasynyň ileri tutulýan esaslarynyň hatarynda durýar. Türkmenistanyň halkara söwda-ykdysady gatnaşyklaryna işjeň goşulmagynyň ähmiýetli sebäpleriniň biri hem onuň uglewodorodlaryň gazylyp alynmagyna we eksportyna daýanýan ägirt uly energiýa kuwwatydyr. Türkmenistan bu gün hakykat ýüzünde we sözüň doly manysynda dünýädäki öňdebaryjy energiýa döwleti hökmünde tanalýar. Biziň döwletimiz 21-nji ýüzýyllygyň energiýa deňagramlylygyny kesgitleýän möhüm ýangyç bolan tebigy gazy eksport ediji ýurtlaryň sanawynda in ýokarky setirlerde durýar.

Şu nukdaýnazardan, Türkmenistanyň deňhukukly we özara bähbitli halkara hyzmatdaşlygynyň baş ugry onuň öz energiýa serişdelerini we ulag-aragatnaşyk mümkinçiliklerini ähli adamzadyň bähbitlerine hyzmat etmek bilen bagly ýokary maksadyna gönükdirilendir.

Türkmenistanyň ýokarda agzalan halkara başlangyçlary hem şu maksada hyzmat edýär. Bu bolsa energiýa howpsuzlygynyň ahlumumy howpsuzlygy üpjün etmekde esasy orunlaryň hatarynda durýandygyny görkezýär. Bu mesele boýunça Türkmenistanyň garaýyşlary dünýä syýasatynyň esasy akymalaryny häsiýetlendirýär. Olarda halkara parahatçylygynyň, durnuklylygynyň we ösüşiň esasy faktorlarynyň biri hökmünde energiýa howpsuzlygynyň aýgtylaýjy orny anyk görünýär.

Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan kesgittenen energiýa howpsuzlygynyň düýp manysy aýratyn möhüm ähmiýete eýe bolýar. Ol global ösüşiň öňe tarap ösüşini üpjün etmekde, köptaraplaýyn esasyda özara ylalaşylan çözgütleri işläp taýýarlamakda energiýa howpsuzlygyny aýgtylaýjy şert hökmünde öňe çykarýar. Şeýle çözgütler dünýä energetik giňişligindäki gatnaşyklaryň düýbünden täze nusgasynyň binýady bolmaklygyna niýetlenendir.

Prezident Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle nusganyň esasynda energiýa serişdelerini iberijileriň, üstaşyr geçirijileriň we sarp edijileriň bähbitleriniň özara gabat gelmegi we utgaşyklygy baradaky ýörelgesini, energiýany dünýä bazarlaryna ýetirmegiň ugurlarynyň geljekki görnüşleri babatynda dünýä bileleşiginiň bir pikire gelmek mümkinçiliklerini goýýar.

Konsepsiýada belenen wezipeleri ýerine ýetirmegiň çäklerinde dünýä energetik giňişligindäki ýagdaýlary öwrenmeklige we seljermeklige, energiýa taslamalary boýunça Türkmenistanyň halkara şertnamalaryny we ylalaşyklaryny taýýarlamaklyga, beýleki döwletler, halkara energetik guramalary we maliýe institutlary bilen hyzmatdaşlygyň ileri tutulýan ugurlaryny kesgitlemäge aýratyn üns berler.

Dünýäniň ulag we aragatnaşyk infrastrukturasynda doly möçberde goşulmak Türkmenistanyň halkara hyzmatdaşlygynyň ileri tutulýan ugurlarynyň hatarynda durýar. Türkmenistanyň Prezidenti bu ugurda iri möçberli başlangyçlary öňe sürmek bilen, dünýä ykdysadyýetiniň durnukly ösüşini üpjün etmekde, ýurtlaryň hem-de sebitleriň arasynda özara bähbitli hyzmatdaşlygyň ýola goýulmagynda olaryň uly ähmiýetiniň bardygyny nygtaýar.

Hususan-da, Prezident Gurbanguly Berdimuhamedow «Bitaraplyk we öňüni alyş diplomatiýasy: parahatçylygyň we howpsuzlygyň esaslary» atly maslahata gatnaşyjylara ýüzlenmek bilen, şeýle diýdi: «Döwletara gatnaşyklary, sebitara hyzmatdaşlygyny ýola goýmak babatda ulag we kommunikasiýalar ulgamynyň ösdürilmegi geljegi uly ugurlaryň biri bolup durýar. Häzirki wagtda syýasat we ykdysadyýet berk baglanyşyklydyr we tejribäniň görkezişi ýaly, bilelikdäki ykdysady, söwda, maýa goýum taslamalary iň çylşyrymly daşary syýasy gapma-garşylyklaryň öňüni almaga we olary aradan aýyrmaga, öňüni alyş diplomatiýasynyň netijeli çäreleri hökmünde çykyş etmäge ukyplydyr». Şundan ugur almak bilen, Türkmenistanyň Baştutany 2013-nji ýylda Aşgabatda sebitleýin durnuklylygy we howpsuzlygy berkitmegiň şerti hökmünde ulag-aragatnaşyk infrastrukturasyňy ösdürmegiň geljegine bagyşlanan ýörite halkara maslahatyny geçirmek baradaky teklibi öňe sürüpdi.

Türkmenistanyň Prezidentiniň wajyp başlangyçlary dünýä ösüşiniň geljekki ugurlary nukdaýnazaryndan çuňňur esaslandyrylandyr. Bu babatda global üýtgeşmeler sebit ýagdaýlary we döwletleriň özara netijeli hyzmatdaşlygy bilen şertlendirilýär. Şonuň üçin hem syýasy gepleşigi hemişelik derejede alyp barmak bilen bilelikde, ykdysady we maýa goýum ugurlaryndaky, aragatnaşyk we ýokary tehnologiýalar babatyndaky hyzmatdaşlygyň ösdürilmegi boýunça-da wezipeler öňe çykýar. Şonuň üçin hem Türkmenistanyň Prezidentiniň Ministrler Kabinetiniň mejlisindäki çykyşynda Hazar, Gara we Baltika deňizleriniň aralaryndaky giňişlikde üstaşyr ulag ýolunyň emele gelmegini hasaba almak bilen, ýurdumyzyň ulag mümkinçiliklerini peýdalanmaklyga ünsi çekmegi ýöne ýerden dälidir. Konsepsiýada kesgitlenen Türkmenistanyň halkara ulag-üstaşyr geçiriş aragatnaşyklarynyň ösdürilmegine şu nukdaýnazardan seretmek mümkin.

Biziň döwletimiziň bu ugurdaky strategiýasynyň esasynda Orta Aziýa we Hazar sebitleriniň Ýewraziýada strategik durnuklylygyň berk ulgamy, Ýewropa we Aziýa ýurtlary üçin geljegi uly bolan ykdysady hyzmatdaş, yklymda möhüm ähmiýete eýe bolan iri energetika we ulag çatrygy hökmünde seredilmegi durýar. Bu bolsa öz gezeginde häzirki zaman ulag-üstaşyr ulgamynyň döredilmegini talap edýär. Bu ulgam Orta Aziýa ýurtlarynyň, goňşy sebitleriň arasynda ykdysady we söwda hyzmatdaşlygyny hil taýdan täze derejä götermäge mümkinçilik döreder, uzakmöhletli geljek üçin sebitara gatnaşyklaryna kuwwatly itergi berer.

Şeýlelik bilen bu ýerde gürrüň Ýewropany, Orta we Ýakyn Gündogary Orta Aziýa we Hazar sebitleri bilen birleşdirýän täze geoykdysady giňişligi emele ge-

tirmek boýunça ilkinji ädimler hakynda barýar. Geljekde oňa Hytaý, Hindistan we Aziýa-Ýuwaş umman sebitiniň beýleki kuwwatly ykdysady merkezleriniň hem goşulmak mümkinçilikleri göz önünde tutulýar.

Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň daşary-syýasy serişdeler ulgamynda täze ugry – ulag diplomatiýasyny döretmegiň zerurdygy äşgär bolýar. Ulag diplomatiýasy bolsa degişli babatdaky döwlet strategiýasyny durmuşa geçirmek bilen düýpli hem-de ulgamlaryn esasynda meşgullanar.

Ekologiýa we daşky gurşawy goramak wezipesi häzirki zamanyň gün tertibinde duran we aýratyn derwaýys häsiýete eýe bolan strategik ähmiýetli meseleleriň hatarynda durýar. Türkmenistan ekologiýa howpsuzlygy ýaly şu günki günün iň ileri tutulýan wezipesine toplumlaýyn we ulgamlaryn çemeleşmegiň tarapdary bolmak bilen bilelikde, öz daşary-syýasy işlerini sebit we global hyzmatdaşlygyň çäklerinde guraýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow bu ugurda birnäçe möhüm halkara başlangyçlary bilen çykyş etdi we olar Birleşen Milletler Guramasy bilen ekologiýa çäklerindäki hyzmatdaşlygyň täze görnüşlerini emele getirmeklige gönükdirilendir. Olarda sebitara we bütindünýä ähmiýetli meseleleriň tutuşlaýyn we ulgamlaryn görnüşde öz beýanyny tapmagy Türkmenistanyň bu ugurdaky hereketleriniň netijeliligini şertlendirýär. Şunuň bilen baglylykda, Konsepsiýada görkezilen sepgitler Türkmenistanyň Prezidentiniň Birleşen Milletler Guramasynyň Durnukly ösüş boýunça 2012-nji ýylyň iýun aýynda bolan «Rio+20» maslahatyndaky çykyşy we «Howanyň üýtgemegi boýunça Türkmenistanyň milli strategiýasyndaky» maksatnamalaryn wezipeler esasynda kesgitlenilýär.

Türkmenistanyň tagallalary BMG we onuň ýöriteleşdirilen gurluşlary – BMG-niň Daşky gurşaw boýunça Maksatnamasy, BMG-niň Ösüş Maksatnamasy we beýleki halkara guramalary bilen hyzmatdaşlygy giňeltmäge gönükdiriler. Şunuň bilen baglylykda, Hazar deňziniň özboluşly tebigy ulgamyny gorap saklamaga we Araly halas etmäge gönükdirilen çäreleriň toplumyny işläp taýýarlamak ileri tutulýan wezipeler bolup durýar. Türkmenistan BMG-niň howandarlyk etmeginde ýöriteleşdirilen gurluşy – Howanyň üýtgemegi bilen baglanyşykly meseleleri çözmek boýunça sebitara merkeziň döredilmegini, şeýle hem BMG-niň işiniň aýratyn ugry görnüşinde Aral üçin Ýörite Maksatnamanyň resmileşdirilmegini gazanmak üçin tagalla eder.

Medeni-gumanitar çäklerindäki hyzmatdaşlyk Türkmenistanyň daşary-syýasy ugrunyň iň wajyp düzüm bölegi bolup durýar. Türkmenistan bu ugurdaky hyzmatdaşlyga halklaryň we döwletleriň arasynda özara düşünişmegiň kuwwatly guraly, dürli milletlere we dini garaýyşlara degişli adamlaryň arasynda hoşniýetli we dostlukly gatnaşyklary, özara hormaty we ynanyşmagy ýola goýmagyň iň netijeli usullarynyň biri hökmünde garaýar. Türkmenistanyň medeni hyzmatdaşlygy häzirki döwrüň ýagdaýlaryny we adamlaryň isleglerini, maglumat tehnologiýalarynyň

kämilleşdirilmegini, häzirki zaman dünýä ösüşinde özara gatnaşyklaryň täze görnüşleriniň ýüze çykmagyny nazara almak bilen ösdürilýär.

Daşary ýurtlarda Türkmenistanyň Medeniýet günlerini we Türkmenistanda beýleki ýurtlaryň Medeniýet günlerini geçirmek, Türkmenistanda halkara medeniýet we sungat festiwallaryny guramak dowam etdiriler we giňden alnyp barlar.

Türkmenistan, gumanitar çäklerdäki ählumumy kabul edilen halkara kadalaryna we düzgünlerine ygrarly bolmak bilen, adam hukuklarynyň Ählumumy jarnamasynda görkezilen demokratik hukuklary we azatlyklary üpjün etmek boýunça esasy ýörelgeleri netijeli berjaý etmek üçin syýasy, ykdysady, kanunçylyk we beýleki kepillikleri döredýär.

Halkara medeni-gumanitar hyzmatdaşlygynyň çäklerinde Birleşen Milletler Guramasynyň Bilim, ylym we medeniýet meseleleri boýunça guramasy (UNESCO) bilen hyzmatdaşlygy giňeltmäge we berkitmäge aýratyn ähmiýet berilýär. Şunuň bilen baglylykda, UNESKO bilen bilelikdäki taslamalary amala aşyrmak we hyzmatdaşlygyň täze ugurlaryny kesgitlemek üçin zerur bolan tagallalar ediler.

Türkmenistanyň halkara ylym-bilim babatyndaky hyzmatdaşlygy yzygiderli giňeldiler we onuň çäklerinde biziň hünärmenlerimizimiz ylymy we ylym-tehniki gatnaşyklara işjeň çekilmegi, daşary ýurtlaryň ylymy-önümçilik merkezlerinde döwletimiz üçin zerur milli hünärmenleriň taýýarlanylmagy göz önünde tutulýar. Şunuň bilen baglylykda, möhüm wezipeleriň hatarynda halkara derejesinde talyp-lary alyşmak, Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň dünýäniň bilim we barlag merkezleri bilen bilelikdäki maksatnamalar we taslamalar boýunça giň hem-de köptaraply hyzmatdaşlygyny höweslendirmek, şeýle-de türkmen talyp-larynyň Ýewropanyň, Amerikanyň, Aziýanyň, GDA ýurtlarynyň in gowy okuw mekdeplerinde okamagynyň hilini gowulandyrmak we olaryň sanyny artdyrmak boýunça meseleler durýar.

Sporty ösdürmek boýunça hyzmatdaşlyk halkara gatnaşyklarynyň wajyp ugrudyr. Aşgabat şäherinde 2017-nji ýylda Ýapyk binalarda we söweş sungatlary boýunça V Aziýa oýunlarynyň geçirilişinde, bu örän möhüm halkara çäresini syýasy-diplomatik we maglumatlar taýdan üpjün etmäge aýratyn ähmiýet berildi. Aziýa oýunlarynyň diňe sport bähbitlerinden başga-da, olar Türkmenistanyň ykdysady, maýa goýum, syýahatçylyk ugurlarynda özüne çekiji hyzmatdaş bolup durýandygyny görkezdi. Daşary ýurtly myhmanlar Türkmenistanyň myhman-söýerlige we göwnaçyklyga eýerýän, taryhy kökleri asyrlaryň jümmüşine uzap gidýän medeniýete we däplere eýe bolan ýurt hökmündäki çäksiz hormatynyň we mümkinçilikleriniň gözli şaýatlary boldy.

Türkmenistanyň dünýä bileleşigine doly derejede goşulyşmagy, onuň halkara syýasy, ykdysady, maýa goýum, ylym we bilim, medeniýet, tebigaty goragyş tasla-

malaryna netijeli gatnaşmagy onuň içerki kanunçylyk binýadynyň halkara standartlaryna we ölçeglerine laýyk getirilmegini yzygiderli üpjün etmegi talap edýär. Bu işde halkara tejribesini öwrenmek, ony döredijilikli pikir eleginden geçirmek bilen milli özboluşlylyga görä ulanmak möhüm mesele hökmünde ileri sürülýär.

Döwletleriň özara arabaglanyşyklarynyň barha ösýän häzirkî zaman şertlerinde, olaryň global hereketlere has-da işjeň goşulmaklary, kanunçylyk işlerinde dünýä tejribesiniň mümkin boldugyça giňden hasaba alynmagy, bu çäklerdäki halkara hyzmatdaşlygy bilen baglylykda parlamentara gatnaşyklaryň derwaýyslygy has-da artýar. Türkmenistanyň halkara konwensiýalaryna we ylalaşyklaryna gatnaşmagynyň yzygiderli giňelmegi, Türkmenistanyň kanunçylygynyň onuň halkara borçnamalaryna laýyk getirilmegi, ýurdumyzyň uzakmöhletli bähbitlerine laýyk gelýän täze halkara resminamalaryna goşulmagy şu şertlerde esasy wezipeler bolup durýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2017-nji ýylyň 18-nji fewralynda geçirilen Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde ýakyn geljekdäki ýedi ýyl üçin Türkmenistanyň daşary syýasatynyň ileri tutulýan ugurlaryny kesgitledi we «Bitarap Türkmenistanyň daşary syýasat ugrunyň 2017–2023-nji ýyllar üçin Konsepsiýasyny» tassyklady.

«Häzirkî döwürde dünýä çalt depginler bilen özgerýär. Dürli-dürli syýasy we ykdysady guramalar peýda bolýar. Täze howplar hem-de wehimler ýüze çykýar – diýip, Türkmenistanyň Baştutany öz çykyşynda aýratyn nygtady, – Şeýle şertlerde jogapkärli we oýlanyşykly daşary syýasaty alyp barmagyň aýratyn möhüm ähmiýeti bardyr. Bu syýasat bitaraplygyň anyk esaslaryna hem-de aýdyň ugurlaryna laýyk gelmelidir, hemişe halkymyzyň taryhy tejribesine daýanmalydyr. Uzak asyrlaryň dowamynda toplan gymmatlyklaryna, döredijiliklerine we ahlak sütünlerine esaslanmalydyr».

Türkmenistanyň Prezidenti döwletimiziň hemişelik bitaraplyk ýörelgeleriniň binýatlyk ähmiýetini nygtamak bilen, parahatçylyk söýüjilik, beýleki halklara, olaryň medeniýetine hem-de döredijiliklerine, garaýyşlaryna we dini ynançlaryna hormat goýmak esasynda netijeli we deňhukukly gatnaşyklaryň ösdürilýänligine ünsi çekdi. Bitaraplygyň ähmiýeti barada aýtmak bilen, milli Liderimiz onuň dürli meselelerde anyk hem-de giň gepleşikleri geçirmäge şert döredýänligini, özara kabul edip boljak çözümleri tapmaga, hyzmatdaşlygyň täze halkara görnüşlerini işjeň ösdürmäge ýardam edýänligini aýratyn belledi. Şoňa görä-de, Türkmenistan ählumumy ösüşiň önüşiň möhüm meseleleri boýunça giň we köptaraply pikir alyşmalaryň ykrar edilen merkezleriniň biri hökmünde öz ornuny barha berkidýär.

Türkmenistanyň Prezidenti döwletimiziň daşary syýasatynyň, haýsy ugurda amala aşyrylsa-da, hemişe sazlaşykly we oýlanyşykly alnyp barylmaladygyny aýratyn nygtamak bilen, daşary syýasat baradaky şu talaplary öňe sürdi:

1. Daşary syýasatymyz bir maksada – Türkmenistanyň içerki ösüşi üçin amatly halkara şertlerini döretmäge gönükdirilmelidir;
2. Daşary syýasatymyz dünýä giňişliginde Bitarap döwletimiziň kanuny bähbitlerini üpjün etmäge ýardam bermelidir;
3. Daşary syýasatymyz ygrarly we durnukly hyzmatdaş hökmünde onuň abraýyny ýokarlandyrmaga hyzmat etmelidir.

Şeýlelik bilen Prezident Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda amala aşyrylýan Türkmenistanyň daşary-syýasy ugry ýurdumyzyň halkara gatnaşyklary ulgamyna netijeli gatnaşmaklygynda, ähli adamzady tolgundyryýan häzirki zaman meselelerini çözmeklige, ilkinji nobatda, ählumumy parahatçylygy we howpsuzlygy, durnukly ösüşi üpjün etmeklige gönükdirilen iri möçberli ädimlerinde öz beýanyny tapýar.

Soraglar:

1. Daşary-syýasy konseptual resminamanyň ähmiýeti nämede?
2. Türkmenistanyň bitaraplygynyň halkara-hukuk mazmuny nähili?
3. Türkmenistanyň bitaraplygynyň syýasy mazmuny nämede?

§ 6. Türkmenistanyň bitaraplygynyň dünýä derejesindäki derwaýyslygy we ähmiýeti

1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň ýörite «Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy» atly rezolýusiýasynyň kabul edilmegi ýaş türkmen döwletiniň parahatsöýüjilikli we ynsanperwer daşary syýasatyna halkara bileleşiginiň beren iň yokary bahasydyr. 2015-nji ýylyň 3-nji iýunynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 69-njy mejlisinde «Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy» atly Kararnamasynyň ýene bir gezek biragyndan kabul edilmegi bolsa Türkmenistanyň sebit we dünýä möçberinde parahatçylygy, howpsuzlygy we durnukly ösüşi üpjün etmäge gönükdirilen netijeli daşary syýasatynyň ählumumy ykrar edilmeginiň doly subutnamasy bolup durýar. Bu resminamany kabul etmek bilen, Birleşen Milletler Guramasy Türkmenistanyň bitaraplyk syýasatyna goldaw berýändigini, onuň halkara giňişliginde ylalaşdyryjy, parahatçylygy goldamaga esaslanýan netijeli ornuny ykrar edýändigini resmi taýdan beýan etdi. Kararnamada sebitde parahatçylygyň we howpsuzlygyň berkidilmeginde Türkmenistanyň Bitaraplyk derejesiniň taryhy tejribesi we aýgytlaýjy ähmiýeti, halkara gatnaşyklary ulgamynda dostlukly we özara bähbitli gatnaşyklary ösdürmekdäki hyzmaty ykrar edilýär.

Türkmenistanyň bitaraplygy barada 1995-nji we 2015-nji ýyllarda kabul edilen BMG-niň Baş Assambleýasynyň kararnamalary dünýä syýasatynda ilkinji gezek şeýle belent derejede ählumumy ykrar edilen halkara-hukuk resminamalary

bolup durýar. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk halkara-hukuk derejesi halkara gatnaşyklarynyň ulgamynda ählumumy ykrar edilen görnüşde bolmak bilen, öz kämilligi boýunça in ýokary derejäni eýeleýär.

Türkmenistanyň Prezidenti öz çykyşynda Bitaraplyk syýasatyny durmuşa geçirmekde biziň ýurdumyzyň oňyn tejribe toplandygyna we onuň ýörelgeleriniň mundan beýläk-de ösdürilmeginiň zerurdygyna ünsi çekdi. Milli Liderimiz bu barada aýtmak bilen: «Biz halkara gatnaşyklarynda Bitaraplyk ýörelgesiniň ylmy-nazary esaslaryny we tejribesini netijeli ulanmaly diýip hasap edýäris. Şunuň bilen baglylykda, bu ugurda alnyp barylýan, anyk maksada gönükdirilen we ulgamlaryň işleri mundan beýläk-de kämilleşdirmeli diýip pikir edýäris» diýip, aýratyn nygatdy we Türkmenistan halkara hukugynda we halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk bilen bagly meseleleri öwrenmek boýunça Halkara merkezini döretmek meselesine seretmegi teklip etdi. Türkmenistanyň Prezidenti taryhy ähmiýete eýe bolan wajyp teklibi hem öňe sürdi. Parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmekde, ählumumy ösüşi üpjün etmekde bitaraplygyň düýpli esaslaryň biri bolup durýandygyny bellemek bilen, Birleşen Milletler Guramasynyň çäklerinde Halkara Bitaraplyk gününü ygylan etmek baradaky başlangyç bilen çykyş etdi we şu meselede Birleşen Milletler Guramasyna agza döwletleriň ählisiniň bizi goldajakdygyna berk ynam bildirdi.

Türkmenistanyň Prezidentiniň uly meşhurlyga eýe bolan «Bitarap Türkmenistan» atly kitabynyda şeýle sözler bar. «Bitarap döwlet derejesiniň halkara giňişliginde seýrek hadysa daldigini aýtmak gerek diýip pikir edýäris. Bitaraplygyň düzüm bölekleriniň ol ýa-da beýleki derejelerde, bitaraplygyň gysga wagtylykdygyna ýa-da dowamlylygyna garamazdan, dünýä derejesinde giňden ulanylandygy bellidir. Biz, elbetde, daşky dünýä täsir etmegiň esasy görnüşi hökmünde Bitaraplyk derejesini saýlap alan ilkinji döwlet daldiris. Ýöne meger, hiç bir döwletde Bitaraplyk Türkmenistandaky ýaly işjeň hem öndümlü güýji emele getirmeýär. Parahatçylykly gadamlarymyzy amala aşyrmakda Bitaraplyk biziň üçin in wajyp ähmiýete eýedir. Bitaraplyk biziň üçin durmuşyň ähli ugurlarynda amala aşyrylýan işleriň möhüm esasy bolup hyzmat edýär».

2015-nji ýylyň 3-nji iýunynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 69-njy Mejlisinde ähli 193 agza-döwletler tarapyndan «Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy» atly Kararnama bir agyzdan kabul edildi. Bu Kararnamany bilelikde döredijiler hökmünde 47 sany döwlet çykyş etdi.

Hakykat ýüzünde, Birleşen Milletler Guramasynyň bu belent çözgüdi Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda alnyp barylýan daşary syýasatyň we onuň halkara başlangyçlarynyň dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan doly ykrar edilýändigini aňladýar.

Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň «Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy» atly Kararnamasy Türkmenistanyň Bitaraplygynyň 20

ýyllyk tejribesini jemledi we şol bir wagtyň özünde Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygynyň önünde duran täze wezipeleri kesgitledi.

«Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy» atly Kararnamada döwletimiziň Bitaraplygynyň sebitde parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmek babatyndaky aýgytlaýjy ähmiýeti we Türkmenistanyň halkara ulgamyndaky dostlukly we özara bähbitli gatnaşyklaryny ösdürmekde işjeň we oňyn hyzmaty ykrar edildi. Hakykatdan hem soňky ýyllarda global we sebit howpsuzlygyny berkitmek üçin paýtagtymyz Aşgabatda köpsanly ýokary derejeli halkara maslahatlary we duşuşyklary geçirildi. Olar, esasan, dünýä syýasatynyň derwaýys meselelerine, şeýle-de, sebitimizde bolup geçýän çylşyrymly ýagdaýlary çözmeklige bagyşlandy. Aýratyn hem ýaragsyzlanmak, köpçülikleýin heläkçilige getirýän ýaraglardan erkin bolmak, terrorçylyga we neşeleriň bikanun dolanyşygyna garşy göreşmek baradaky meselelere uly üns berildi. Şeýle maslahatlaryň netijeleri we tejribeleri BMG-niň täze Kararnamasynda öz beýanyny tapdy.

Türkmenistan BMG-niň doly hukukly agzasy hökmünde durnukly ösüş, ykdysady, ýaşaýyş-durmuş, medeni gatnaşyklar, tebigaty goramak we beýleki ugurlarda hyzmatdaşlyk babatynda uly tagallalary amala aşyrýar. Olaryň anyk netijeleri Türkmenistanyň Lideriniň başlangyjy bilen durmuşa geçirilýän uly taslamalarda görünýär we giňden goldanylýar. Munuň aýdyň subutnamasy hökmünde, Baş Assambleýanyň Kararnamasynda Türkmenistanyň Merkezi Aziýada we Hazar deňzi sebitinde hyzmatdaşlygyň mundan beýläk-de berkidilmegine gönükdirilen başlangyçlarynyň ykrar edilýändigini barada göni aýdylýar.

Bu Kararnamada Türkmenistanyň Bitaraplygynyň sebit ösüşiniň uly geljegi bolan ykdysady we geoykdysady ugurlaryna oňyn täsiri hakynda aýratyn nygtalýar. Hususan-da, Türkmenistanyň energiýany durnukly üstaşyr geçirmek we ygtybarly ulag-aragatnaşyk geçelgelerini döretmek boýunça başlangyçlaryna ýene bir gezek goldaw görkezilýär.

Türkmenistan halkara ynsanperwerlik ýardam beriş işlerine hem öz saldamly goşandyny goşýar we bu babatdaky oňyn tejribe hem BMG-niň Kararnamasynda öz beýanyny tapypdyr. Baş Assambleýanyň bu biragyzdan kabul edilen resminamasynda Türkmenistanyň ynsanperwerlik ugrundaky hyzmatdaşlykda ähmiýetli ornuny nygtamak bilen, onuň BMG-niň adatdan daşary ynsanperwerlik kömegini utgaşdyryjy ulgamyň ýörelgelerine laýyk gelýänligi barada aýratyn bellenilýär.

Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň, hakykatdan hem taryhy ähmiýetli bu Kararnamasy Türkmenistanyň we onuň Lideriniň alyp barýan syýasatyny dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan doly goldanýandygyna şaýatlyk edýär.

2015-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk halkara-hukuk derejesiniň Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň ýörite Kararnamasy bilen biragyzdan ykrar edilmeginiň 20 ýyllygy giňden we dabaraly

bellenilip geçildi. Prezident Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy bilen 2015-nji ýyl «Bitaraplyk we parahatçylyk ýyly» diýlip yglan edildi we munuň özi ençeme milli we halkara derejelerinde geçirilen daşary-syýasy çäreler mynasybetli Garaşsyz türkmen döwletiniň häzirki zaman taryhynda aýratyn orun aldy.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2015-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Aşgabatda bolan «Bitaraplyk syýasaty: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň ugrunda halkara hyzmatdaşlygy» atly ýokary derejeli halkara maslahatynda sözlän sözünde belleýşi ýaly: «Geçen 20 ýyl Türkmenistanyň bitarap, parahatçylyk söýüji daşary syýasat ugrunyň diňe bir milli bähbitlere däl-de, eýsem, dünýä bileleşiginiň uzak möhlete niýetlenen maksatlaryna hem doly gabat gelýändigini aýdyň subut etdi. Halkara derejesinde durnukly ýagdaýy we howpsuzlygy üpjün etmekde netijeli işleri alyp barmagyň we oýlanyşykly çemeleşmegiň ölçeglerine, döwletara gatnaşyklarynyň esasy hökmünde Birleşen Milletler Guramasynyň Tertipnamasynyň kadalaryna doly laýyk gelýändigini görkezdi».

Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň 20 ýyllyk şanly senesi mynasybetli Birleşen Milletler Guramasynyň Baş sekretary özüniň iberen Gutlagynda ýurdumyzyň özboluşly däplerini, baý medeniýetini we haýran galdyryjy tebigatyny mähir bilen ýatlady. Şunuň bilen birlikde, ol, Türkmenistanyň BMG bilen parahatçylygyň, adalatlylygyň we adamlaryň abadan durmuşynyň hatyrasyna ýakyndan hyzmatdaşlyk edýändigini nygtady. Birleşen Milletler Guramasynyň Baş sekretary Türkmenistanyň Merkezi Aziýa üçin Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkeziniň işine uly goldaw görkezýänligi we sebitde parahatçylygy saklamak babatyndaky oňyn başlangyçlar bilen çykyş edýänligi üçin uly hoşallygyny bildirdi.

Türkmenistanyň bitaraplygynyň dünýä derejesindäki ähmiýetini nygtamak bilen, Baş sekretar geljekde hem BMG bilen Türkmenistanyň milli derejede, sebitde we dünýäde adam hukuklaryny goramak, parahatçylygy we howpsuzlygy, durnukly ösüşi üpjün etmek boýunça bilelikdäki işleri dowam etjekdiklerine ynam bildirdi.

«Bitaraplyk syýasaty: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň ugrunda halkara hyzmatdaşlygy» atly halkara maslahatyna Owganystan Yslam Respublikasynyň prezidenti Mohammad Aşraf Gani, Belarus Respublikasynyň prezidenti Aleksandr Lukaşenko, Horwatiýa Respublikasynyň prezidenti Kolinda Grabar-Kitarowić, Gruziýanyň prezidenti Giorgiý Margwelaşwili, Gyrgyz Respublikasynyň prezidenti Almazbek Atambaýew, Moldowa Respublikasynyň prezidenti Nikolae Timofti, Täjigistanyň prezidenti Emomali Rahmon, Türkiýe Respublikasynyň prezidenti Rejep Taýyp Ärdogan, Özbegistan Respublikasynyň prezidenti Yslam Karimow, Russiýa Federasiýasynyň federal ýygnaгыnyň federasiýa geňeşiniň başlygy Walentina Matwiýenko, Azerbaýjan Respublikasynyň milli mejlisiniň başlygy Oktaý Asadow, Çehiýa Respublikasynyň senatynyň başlygy Milan Šteh,

Ermenistan Respublikasynyň Parlamentiniň spikeri Galust Saakýan, Hytaý Halk Respublikasynyň başlygynyň orunbasary Li Ýuançaon, Hindistan Respublikasynyň wise-prezidenti Mohammad Hamid Ansari, Eýran Yslam Respublikasynyň wise-prezidenti Eshak Jahangir, Gazagystan Respublikasynyň mejlisiniň başlygy Kabibulla Žakupow, Sloweniýa Respublikasynyň döwlet ýygnaýynyň başlygy Milan Brgles, Birleşen Arap Emirliginiň emiri şeýh Said bin Raşid Al Mualla hem-de Pakistan Yslam Respublikasynyň premýer-ministri Mohamad Nawaz Şarif gatnaşdylar.

Ýokary derejeli halkara maslahatyna şeýle köpsanly döwlet we hökümet ýolbaşçylarynyň gatnaşmagy Türkmenistana we onuň hemişelik bitaraplygyna dünýäde örän uly hormat goýulýandygyna şaýatlyk edýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Garaşsyz Türkmenistanyň dünýäniň dürli ýurtlary bilen gatnaşyklary üstünlikli ösdürýändigini kanagatlanma bilen belläp, bu döwletler bilen alnyp barylýan hyzmatdaşlygyň wagtyň synagyndan geçendigini we öz netijelidigini subut edendigini aýtdy hem-de biziň ýurdumyzyň dünýäniň dürli döwletleri bilen syýasy, söwda-ykdysady we ynsanperwer ugurlarda ikitaraplaýyn gatnaşyklary mundan beýläk-de berkitmekçidigini we ösdürmekçidigini tassyklady.

BMG-niň Baş sekretarynyň syýasy meseleler boýunça orunbasary Jeffri Feltman Türkmenistanyň BMG-niň Kararnamasy bilen berkidilen Bitaraplyk syýasatyny kabul etmek çözgüdiniň Merkezi Aziýa sebitinde we onuň çäklerinden daşarda parahatçylygy hem-de durnuklylygy pugtalandyrmagyň bähbidine hyzmatdaşlyk etmeklige ýol açandygyny belledi. Ol Türkmenistanyň dawalaryň çözülmegini hem-de sebitara we halkara hyzmatdaşlygynyň ösdürilmegine netijeli goşant goşandygyny aýratyn nygtady.

Türkiýe Respublikasynyň prezidenti Rejep Taýyp Ärdogan Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy ýörelgesi bolan bitaraplygyň Prezident Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda işjeň bitaraplyga öwürülendigine ünsi çekdi. «Häzirki wagtda Türkmenistan depginli ösýän ýurtlaryň biri bolup, sebitiň döwletleriniň arasynda özara bähbitli hyzmatdaşlygyň ösdürilmegine ýardam berýär – diýip, Türkiýäniň prezidenti belledi. – «Açyk gapylar» syýasaty Türkmenistana güýçli itergi berdi, ol sebit durnuklylygynyň ýola goýulmagyna ýardam berýän, özüni üpjün edip bilýän ýurda öwrüldi».

Täjigistan Respublikasynyň prezidenti Emomali Rahmon Türkmenistanyň bitaraplygynyň halkara ähmiýeti barada aýtmak bilen, onuň möhüm düzümleriniň – giň hyzmatdaşlyga açyklyk, sebit we global meselelerini çözmekde oňyn dünýä tejribesini kabul edililigi dünýä bileleşiginiň hem-de sebit boýunça hyzmatdaşlarynyň giň goldawyna eýe bolandygyny belledi.

Owganystan Yslam Respublikasynyň prezidenti Mohammad Aşraf Gani öz çykyşynda owgan ykdysadyýetini dikeltmekde Türkmenistanyň uly goşandyny

bellemek bilen, TOPH gaz geçirijisiniň gurluşygynyň taslamasynyň ähmiýetini nygtady. Bu taslamanyň durmuşa geçirilmegi oňa gatnaşýan ýurtlaryň ählisine uly peýda getirer hem-de üstaşyr geçirýän ýurt hökmünde Owganystana okgunly ösmäge mümkinçilik berer diýip, ol aýtdy.

Jemläp aýdylanda, bu ýokary derejeli halkara maslahatynda döwlet işgärleriniň, görnükli syýasatşynaslaryň we bilermenleriň çykyşlarynda türkmen bitaraplygynyň dünýäniň goşulýşmak işlerine ýetirýän oňyn täsirine umumy we hemmetaraplaýyn baha berildi, Türkmenistanyň daşary syýasy, ylalaşdyryjylyk başlangyçlary babatda umumy wezipeleri çözmäge bolan täze çemeleşmeleri beýan edildi.

Maslahata gatnaşyjylar, aýratyn hem Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň taryhy çeşmelerine we baý syýasy-diplomatik tejribesine, şunuň bilen birlikde halkara hyzmatdaşlygynda geljegi uly mümkinçilikler barada durup geçdiler. Maslahatyň dowamynda bellenişi ýaly, halkara gatnaşyklarynda çylşyrymly meseleleri çözmegiň köpugurly guralynyň peýda bolmagy dünýä gurluşynyň täze konseptual esaslaryny, üçünji müňýyllygyň başynda adamzat üçin örän derwaýys häsiýete eýe bolan meseleleri çözmäge has kämil çemeleşmeleri döretmäge ýardam etdi.

«Bitaraplyk syýasaty: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň hatyrasyna halkara hyzmatdaşlygy» ýokary derejeli halkara maslahatynyň kabul eden Jemleýji Resminamasy BMG-niň derejesindäki resminama hökmünde ýaýradyldy. Aşakda bu resminamanyň teksti dolulygyna getirilýär:

«A/70/652 S/2016/20

«Bitaraplyk syýasaty: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň hatyrasyna halkara hyzmatdaşlygy» ýokary derejeli halkara maslahatynyň

Jemleýji Resminamasy

(*Aşgabat jemleýji resminamasy*)

Döwlet we hökümet baştutanlary, parlamentleriň başlyklary, ministrler we Birleşen Milletler Guramasynyň agza döwletleriniň wezipeli şahslary, Birleşen Milletler Guramasynyň ulgamynyň düzümleriniň wekilleri, halkara we sebit guramalarynyň we akademiki institutlarynyň wekilleri, Birleşen Milletler Guramasynyň Tertipnamasynyň maksatlaryna we ýörelgelerine ygrarlydyklaryny ýene bir gezek tekrarlap, Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 2015-nji ýylyň 3-nji iýunynda kabul eden 69/285 «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» atly Kararnamasyna laýyklykda we Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygynyň 20 ýyllygyna bagyşlanyp 2015-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Türkmenistanyň paýtagty Aşgabatda geçirilýän «Bitaraplyk syýasaty: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we ösüşiň hatyrasyna halkara hyzmatdaşlygy» ýokary derejeli halkara maslahatyna gatnaşmak üçin ýygnaşdyk.

Halkara maslahatyna gatnaşyjylar:

1. Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda kabul eden 50/80A we 2015-nji ýylyň 3-nji iýunynda kabul eden 69/285 «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» atly kararnamalarynyň sebit we global derejelerde parahatçylygy we howpsuzlygy saklamakdaky uly ähmiýetini ykrar etdiler.
2. Döwletleriň özygtyýarlylygyny we özygtyýarly deňligini, çäk bitewüligini, öz ýoluny erkin saýlap almagyny, beýleki döwletleriň içki işlerine goşulmazlygyny goldamagyň, şeýle hem halkara parahatçylygyny we howpsuzlygyny wehim astyna goýmazdan halkara jeddelerini parahatçylykly ýollar bilen kadalaşdyrmagyň, ilerletmegiň we höweslendirmegiň ýörelgelerini tutanýerli goramagyň nähili wajypdygyny tassykladylar.
3. Dinleriň, medeniýetleriň we siwilizasiýalaryň arasyndaky dialogyň işjeňleşmeginiň wajyplygyny, şeýle hem onuň parahatçylygyň medeniýetini saklamakda, hususan-da, gapma-garşylygyny gowşatmak, garasöýmezligiň we yslamofobiýanyň önüni kesmek we köpdürlülüge hormat goýmak maksatlary bilen halkara derejesindäki tagallalary goldamak arkaly üpjün etmekdäki ähmiýetini nygtadylar.
4. Birleşen Milletler Guramasynyň agza döwletleriniň ygylan edýän we alyp barýan bitaraplyk syýasatynyň degişli sebitlerde we global derejede halkara parahatçylygyny we howpsuzlygy berkitmekde ýardam berýänligini we dünýäniň döwletleriniň arasynda parahatçylykly, dostlukly we özara bähbitli gatnaşyklaryň ösmeginde wajyp orun eýeleýänligini nygtadylar.
5. Bitaraplyk syýasatynyň önüni alyş diplomatiýasynyň gurallary bilen, hususan-da, konfliktler barada irki duýduryş we önüni alyş, araçylyk, hoşniýetli ýardamlar, faktlary aýdyňlaşdyrmak boýunça missiýalar, gepleşikler, ýörite iberilen wekilleriniň ýardamlary, resmi bolmadyk geňeşmeler, parahatçylygy gurmak we ýokarda agzalan gurallara esaslanmak bilen ösüş babatynda maksada gönükdirilen işler bilen ýakyndan arabaglanyşyklydygyny ykrar etdiler.
6. Önüni alyş diplomatiýasynyň Birleşen Milletler Guramasynyň esasy işleriniň biridigini we onuň Baş Sekretarynyň wezipeleriniň arasynda merkezi orun eýeleýänligini nygtadylar we şunuň bilen baglylykda, Birleşen Milletler Guramasynyň ýörite syýasy missiýalarynyň wajyp orny barada, şeýle hem Baş Sekretaryň parahatçylygy döretmek, parahatçylygy goldamak we parahatçylygy gurmak babatyndaky hoşniýetli ýardamlarynyň wajyplygy barada bellediler.
7. Şunuň bilen baglylykda halkara jemgyýetçiliginiň goldamagynda 2007-nji ýylyň dekabrynda Aşgabatda açylan Birleşen Milletler Guramasynyň Merkezi Aziýa üçin önüni alyş Sebit merkeziniň sebit meseleleri çözmek-

de Merkezi Aziýa döwletlerine olaryň arasynda has ýakyn hyzmatdaşlyga ymtylmalaryny we şeýle ymtylmalary bolup biläýjek dartgynlyklaryň mümkin bolan çeşmelerini ýüze çykarmak we ýagdaýyň çürt-kesik ýitileşmegine ýetirmezden olaryň önüni almak, sebitiň durnukly ösüşine goldaw bermek bilen parahatçylyga we howpsuzlyga içkeri we transmilli derejelerdäki wehimlere gaýtargy bermek.

8. Bitaraplyk syýasatynyň aýrylmaz bölekleri bolan konfliktleri kadalaşdyrmakda we olaryň önüni almakda hem-de parahatçylygy gurmakda aýallaryň wajyp ornuny tassykladylar. Önüni alyş diplomatiýasyndaky tagallalarda we onuň bilen bagly konfliktleri kadalaşdyrmak we parahatçylygy gurmak boýunça ähli çözüň kabul ediş işlerine aýallaryň deň wekilçiligini we deňhukukly hem doly gatnaşmagyny tassykladylar.
9. Hemişelik bitaraplyk syýasatynyň parahatçylykly gepleşikler üçin şertleri üpjün etmekde we binýady döretmekde aýgytlaýjy faktorlaryň biri bolup durýanlygyny nygtap bellediler we şunuň bilen baglylykda Bitarap Türkmenistanyň Birleşen Milletler Guramasynyň howandarlygynda geçirilen täjigara gepleşiklerine goşandyny aýratyn bellediler. Ol goşant Türkmenistanyň öz başlangyjy bilen täjigara gepleşikleriniň üznüksiz tapgyrlaryny Aşgabatda 1995-nji we 1996-nji ýyllarda geçirilmeginde görünýär. Türkmenistan Owganystandaky ýagdaýlary kadalaşdyrmakda hem goşant goşdy we bu onuň 1997-nji ýylda owganara gepleşiklerini hem-de 1997-nji ýylda Owganystan boýunça halkara forumyny geçirmekde kabul ediji tarap bolup çykyş etmeginde görünýär, şeýle hem owganlaryň ýaraşyk boýunça inklýuziw, ýagny ähli şertleri öz içine alýan gepleşiklerini geçirmek üçin Türkmenistanyň territoriýasyny hödürlemegi dowam edýär.
10. Birleşen Milletler Guramasynyň ulgamynyň adatdan daşary çylşyrymly ýagdaýlarda görkezýän ynsanperwerlik kömegini bermegiň we ony zerur ýerine eltmegiň utgaşdyrylyşyny berkitmegiň ýolbaşçy ýörelgelerine laýyklykda bitarap derejeli döwletleriň oňyn ornuny bellediler.
11. Bitaraplyk syýasatynyň esasy elementleriniň Goşulyşmazlyk Hereketiniň ýörelgeleri bilen, hususan-da, territorial bitewülige we özygtyýarlylyga hormat goýmak, içki işlere gatyşmazlyk, deňlik we parahatçylykly ýaşaşmak bilen utgaşýanlygyny nygtadylar, we şunuň bilen birlikde, Goşulyşmazlyk Hereketiniň Türkmenistanyň bitaraplyk derejesini goldanlygyny we munuň 1995-nji ýylyň 18-20-nji noýabrynda Kolumbiýanyň Kartahena şäherinde bolan goşulyşmadyk ýurtlaryň döwlet we hökümet baştutanlarynyň on birinji Maslahatynyň Jemleýji Resminamasynda beýan edilendigini bellediler.
12. Bitaraplyk Konsepsiýasyny ösdürmegiň zerurlygyny nygtamak bilen, Türkmenistanyň bar bolan serişdeleriň binýadynda degişli pudaklardaky

bilermenleriň we guramalaryň geçirmeginde okuw derslerini we tejribe seminarlaryny geçirmek arkaly bitaraplyga degişli bilimleri ýaýratmak maksady bilen halkara hukugynda we halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk konsepsiyasy baradaky okuw we ylmy-barlag merkezini döretmek baradaky başlangyjyny goldadylar.

13. Türkmenistanyň 2015-nji ýyly Bitaraplyk we parahatçylyk ýyly hökmünde yglan etmek baradaky çözgüdine ýokary baha bermek bilen, Birleşen Milletler Guramasynyň ulgamyndaky agza döwletlere we synçy döwletlere, edil şol derejede Birleşen Milletler Guramasynyň ulgamynyň guramalaryna we beýleki halkara hem sebit guramalaryna, edil şol derejede raýat jemgyýetçiligine, şol sanda hökümete degişli däl guramalara we hususy şahslara, Halkara Bitaraplyk gününü yglan etmek we ol gün ýurtlaryň içinde-de, ähli ýurtlaryň we halklaryň arasynda-da parahatçylyk ideallarynyň berkemegine gönükdirilen magaryf we maglumat-düşündiriş çärelerini geçirmek teklibine seretmegi teklip etdi.
14. Bitaraplyk syýasaty boýunça Türkmenistanyň yzygiderli ýokary derejedäki halkara maslahatlaryny geçirýänligine aýratyn ünsi çekmek bilen, bu tema boýunça dialogyň halkara parahatçylygyny we howpsuzlygyny berkitmäge ýardam berýänligini ykrar etmek bilen, şeýle forumlaryň mundan beýläk-de azyndan her baş ýyldan geçirilmeginiň zerurlygyny nygtadylar.
15. Şu ýokary derejeli halkara maslahatynyň örän oňat guralanlygy we geçirilenligi, myhmanlara Aşgabat şäherinde görkezilen mähirli myhman-söýerligi üçin Türkmenistanyň halkyna we hökümetine çuň ýürekden hoşallygyny bildirdiler.

2015-nji ýylyň 12-nji dekabry, Aşgabat.

Soraglar:

1. BMG-niň 2015-nji ýylyň 3-nji iýunyndaky Kararnamasynyň mazmuny?
2. Türkmenistanyň nähili halkara başlangyçlary bar?
3. Öňüni alyş diplomatiýasynyň we bitaraplygyň arabaglanyşygy barmy?

VI BAP

TÜRKMENISTANYŇ BITARAPLYK ÝÖRELGELERINIŇ HALKARA SYÝASATYNYŇ DÜRLI ŞERTLERINDE BERJAÝ EDILIŞI

§ 1. Türkmenistan-Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy: deňhukukly we özara bähbitli gatnaşyklaryň ileri tutulmagy

Geçen ýyllaryň dowamynda toplanan tejribe Türkmenistanyň daşary syýasatynyň özeni bolan hemişelik bitaraplygyň milli we halkara ynamy doly ödändigini subut etdi. Türkmenistanyň iş ýüzünde alyp barýan daşary syýasaty we amala aşyran halkara gatnaşyklary bu günki gün dünýä we sebit gatnaşyklaryny ösdürmek, ýakyn goňşy döwletler bilen hoşniýetli goňşuçylyk we özara bähbitli hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny giňeltmek babatynda ýokary bahalara mynasyp bolýar. Öz bitaraplyk halkara-hukuk borçlaryna gyşarnyksyz eýerýän Türkmenistanyň ähli alyp barýan işi hoşniýetli goňşuçylyk, sebitiň döwletleri bilen köpasyrlyk däpleri, umumy taryhy, medeni we täze syýasy-ykdysady ýagdaýlary nazara almak esasynda ýola goýýan gatnaşyklarynda aýdyň ýüze çykýar.

Hormatly döwlet Baştutanymyzyň halkara başlangyçlary we daşary-syýasy işleri döwletara gatnaşyklarynda ygtybarly we ygrarly bolmagyň, hakykatyň we dogruçylygyň güýçli orun tutýandygyny görkezýär. Şu ýörelgelere esaslanan belent daşary-syýasy maksatlar döwletimiziň milli bähbitlerini goramaklyga, garaşsyzlygyny we howpsuzlygyny berkitmeklige, ýurdumyzyň içerki milli-ykdysady ösüşini, abadançylygyny we halkymyzyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini üpjün etmek üçin amatly daşary şertleri döretmäge gönükdirilendir.

Şu nukdaýnazardan, mertebesi belent Prezidentimiz Türkmenistanyň bitaraplyk daşary syýasatyny amala aşyrmakda milli we taryhy ösüşiň aýratynlyklaryny, dünýä we sebit derejesindäki ýagdaýlary we şertleri hemmetaraplaýyn göz önünde tutýar. Bu esasyda alnyp barylýan işleriň netijesinde Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzyň halkara-hukuk derejesiniň mümkinçilikleri has hem giňden açylýar, onuň mazmuny bolsa barha baýlaşýar.

Türkmenistanyň bitaraplygynyň ählumumy ykrar edilmeginden soňra geçen döwrüň içinde onuň Birleşen Milletler Guramasynyň uzak möhletleýin maksatlaryna, Ýer yüzündäki döwletleriň we halklaryň parahatçylyga we howpsuzlyga esaslanýan şertlerdäki ösüşiniň bähbitlerine laýyk gelýändigini iş ýüzünde öz beýanyny tapdy. Türkmenistanyň bitaraplygy halkara-hukuk derejesi sebitde we ondan hem has giňräk çäklerde parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmek, durnukly ösüşiniň netijeli ugurlaryny ara alyp maslahatlaşmak we durmuşa geçirmek ugrundaky halkara tagallalaryny amala aşyrmakda aýgytlaýjy gurallaryň birine öwürildi. Aşgabatda BMG-niň howandarlyk etmeginde Täjigistanda parahatçylygy we ylalaşygy gazanmakda möhüm ähmiýete eýe bolan gepleşikleriň tapgyry geçirildi. Biziň Bitarap döwletimiziň paýtagty geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň ahlyrynda owgan dawasyny çözmek boýunça gepleşikleriň geçirilýän ýerine öwürildi. Türkmenistan sebitde syýasy durnuklylygy saklamak we goldamak, hoşniýetli goňsuçlygy, dostlugy we hyzmatdaşlygy ösdürmek işinde BMG-niň ygtybarly raýdaşyna we netijeli hyzmatdaşyna öwürildi. Munuň özi sebitdäki ähli döwletleriň goldaw bermegi bilen, halkara bileleşigi tarapyndan 2007-nji ýylda Aşgabatda BMG-niň Merkezi Aziýada Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkeziniň açylmagy barada kabul eden çözgütlerinde hem öz beýanyny tapdy.

Şol bir wagtda-da, Türkmenistan dürli halkara düzümleriniň işine öz hemişelik bitaraplygyndan gelip çykýan borçnamalaryna esaslanmak bilen gatnaşyp gelýär. 2005-nji ýylyň 26-njy awgustynda Russiýa Federasiýasynyň Tatarystan Respublikasynyň paýtagty Kazan şäherinde bolan GDA döwletleriniň sammitinde Türkmenistanyň GDA assosirlenen agza bolmak baradaky ýüztutmasyna seretdi we degişli oňyn karary kabul etdi. Türkmenistan tarapyndan GDA döwlet baştutanlarynyň sammitine ýollanan «Bitarap Türkmenistanyň Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna gatnaşmagynyň esasy ýörelgeleri» ýaly, Türkmenistanyň GDA gatnaşmagynyň konseptual esaslary onuň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda kabul eden ýörite karnamasyna laýyklykda ykrar edilen bitarap döwlet hökmündäki alyp barýan daşary-syýasy ugrunyň binýatlyk ýörelgeleri bilen kesgitlenilýär.

Bu resminamada bellenilişi ýaly, bitaraplyk Türkmenistanyň içeri we daşary syýasatynyň esasy bolmak bilen, beýleki döwletler we halkara guramalary bilen gatnaşyklaryň ösdürilmegine, dünýäde ynsanperwer we döredijilikli tertibiň berkarar edilmegi bilen bagly meseleleri çözmeklige gönükdirilendir. Şu esasyda Türkmenistan beýleki ýurtlar bilen öz gatnaşyklaryny deňhukuklylyk, birek-birege hormat goýmak, özara bähbitlilik, birek-biregiň içki işlerine goşulýmazlyk ýörelgelerine laýyklykda guraýar we durnukly halkara ösüşini goldamaklyga gönükdirilen işlere gatnaşýar. Türkmenistan ähli taraplaryň bähbitlerini hasaba almak bilen halkara hyzmatdaşlygyny ösdürýär we muňa ýurtlaryň hem sebitleriň arasynda özara ynanýşmagy berkitmegiň önäm wajyp guruly hökmünde garaýar.

GDA döwletleriniň gatnaşmagynda 1991-nji ýylyň 21-nji dekabrynda gol çeken Alma-Ata Jarnamasynda hem bitaraplyk ýörelgeleri öz beýanyny tapdy. Hususan-da, bu resminamada şeýle diýilýär:

«Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyny döretmek baradaky Ylalaşygyň maksatlaryna we ýörelgelerine laýyklykda, şu aşakdaky barada beýan edýärler:

- Halkara strategik durnuklylygy we howpsuzlygy saklamak maksatlary bilen harby-strategik güýçleriň birleşen serkerdeligi we ýadro güýçleriniň üstünden bitewi gözegçilik saklanyp galar; taraplar birek-biregiň ýadrosyz we (ýa-da) bitarap döwlet bolmagyna gönükdirilen ymtymalaryna hormat goýarlar».

Türkmenistan üçin onuň bitarap derejesinden we halkara borçlaryndan gelip çykýan daşary-syýasy ugruň parahatsöýüjilikli häsiýeti binýatlyk şert bolup durýar. Munuň özi ähli meseleleriň diňe syýasy serişdeler arkaly, esasan hem, halkara guramalarynyň we BMG-niň üsti bilen çözmekligi göz önünde tutýar. Öz halkara borçnamalaryna görä, Türkmenistan harby bloklara we bileleşiklere, hökmany kadalary ýa-da bilelikdäki jogapkärçiligi ileri tutýan döwletara birleşiklerine girmeyär we gatnaşmaýar, şeýle hem öz çäklerinde daşary ýurtlaryň harby bazalaryny ýerleşdirmeyär.

Halkara parahatçylygynyň we howpsuzlygyň berkidilmegine aýratyn ähmiýet bermek bilen, Türkmenistan öz üstüne ýadro, himiýa, bakteriologik we köpçülikleýin heläkçilige getirýän islendik beýleki ýaraglary edinmeklige, öndürmezlige we ýaýratmazlyga borçnamalary aldy. Şundan ugur almak bilen, Türkmenistan esasy halkara konwensiýalaryna, şertnamalaryna we ylalaşyklaryna goşuldy hem olary berk berjaý edýär.

Türkmenistan şol bir wagtda BMG-niň howandarlygy astynda parahatçylygy dörediji gepleşiklere we beýleki döwletlere ynsanperwerlik kömegini bermeklige gatnaşýar.

Türkmenistanyň halkara guramalarynyň işine gatnaşmagy hem onuň hemişelik bitaraplyga eýe bolan döwlet hökmünde alyp barýan daşary-syýasy ýörelgelerine esaslanýar.

Hemişelik bitaraplygyň ýokarda görkezilen binýatlyk ýörelgeleri esasynda Türkmenistan Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna gatnaşýar. Şol bir wagtda Türkmenistanyň GDA we onuň çäklerinde geçirilýän çärelerе gatnaşmak derejesiniň esasy ölçegi onuň hemişelik bitaraplyk derejesi bolup durýar.

Öz bitaraplyk derejesini hasaba almak bilen, Türkmenistan GDA-nyň düzüminde harby we hukuk gorajy birleşiklere, şeýle hem döwletden ýokary ygtyýarlyklary bolan edaralara we düzümlere gatnaşmaýar.

Şunuň bilen birlikde Türkmenistan GDA döwletleri bilen özara gyzyklanma bildirilýän meseleler boýunça hyzmatdaşlygy ikitaraplaýyn düşünişmek esasynda ösdürýär. Şeýle hem Türkmenistan harby we güýç ulanyjy düzümlerden başga,

GDA-nyň çäklerindäki köptaraplaýyn hyzmatdaşlyga gatnaşýar. Şonuň üçin hem häzirki şertlerde Türkmenistanyň GDA gatnaşmagy assosirlenen häsiýete eýe bolýar. Şol bir wagtda-da, Türkmenistanyň GDA çäklerindäki gatnaşyklary bitaraplyk ýörelgelerine laýyklykda, tüýs ýürekden bolan dostlukly we hyzmatdaşlyk ruhunda alnyp barylýar.

Türkmenistan Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň assosirlenen agzasy bolmak bilen, GDA-nyň işlerine işjeň gatnaşyp, ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn görnüşlerde dürli ugurlar boýunça netijeli gatnaşyklary ösdürmek ugrunda çykyş edýär. Bitarap Türkmenistan Arkalaşygyň ugry boýunça hyzmatdaşlygy öz daşary syýasatynyň möhüm ugurlarynyň biri hasaplap, GDA-nyň döwletleri bilen gatnaşyklary hoşniýetli erk-islegiň, taryhy taýdan emele gelen dostlukly däpleriň, birek-biregiň bähbidini hormatlamagyň esasynda, deňhukukly açyk gatnaşyklar hem-de özara bähbitli uzak möhletleýin hyzmatdaşlyk ýörelgelerinde guraýar.

Biziň ýurdumyzyň GDA-nyň çäklerinde dürli çärelere yzygiderli gatnaşmak bilen, öz çäginde Arkalaşygyň möhüm duşuşyklaryny we maslahatlaryny, şol sanda döwlet we hökümet Baştutanlarynyň geňeşiniň mejlislerini kabul etdi. Şunda hyzmatdaşlyk meselelerinde işjeň orny eýeleýän Türkmenistanyň söwda-ykdysady, ulag-aragatnaşyk, energetika, medeni-ynsanperwer, ekologiýa, sport, syýahatçylyk ýaly ileri tutulýan ugurlarda tagallalary üstünlikli birleşdirmek üçin köpugurly mümkinçiliklerini amala aşyrmaga uly üns berýändigini nygtamak gerek.

Türkmenistan sebit hem-de dünýä gün tertibiniň möhüm meseleleriniň, ozaly bilen, häzirki döwrüň howplaryna we wehimlerine garşy durmak, tutuş dünýäde parahatçylygy, howpsuzlygy hem-de durnukly ösüşi üpjün etmek bilen bagly meseleleriň sazlaşykly çözgütlerini işläp taýýarlamak babatda GDA döwletleri bilen özara gatnaşyklara ygrarly bolup galýar.

2012-nji ýylda Türkmenistan Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň başlygy bolmak bilen, bu möhüm wezipäni ýerine ýetirmäge örän düýpli we jogapkärçilikli çemeleşmesini görkezip, GDA-nyň agza ýurtlarynyň arasynda däbe öwrülen dostlukly, hoşniýetli goňşuçylyk gatnaşyklaryny berkitmäge, umumy abadançylygyň maksatlaryna laýyk gelýän netijeli hyzmatdaşlygy giňeltmäge ýardam etdi.

2017-nji ýylyň 11-nji oktyabrynda Türkmenistanyň Prezidenti GDA-nyň agza ýurtlarynyň döwlet Baştutanlarynyň geňeşiniň Russiýa Federasiýasynyň Soçi şäherinde bolan nobatdaky mejlisine gatnaşmak bilen çykyş etdi we hemişelik bitaraplyk syýasatyna eýerýän hem-de assosirlenen agza bolup durýan döwletimiziň Arkalaşygyň çäklerindäki gatnaşyklarynyň möhüm ugurlaryny beýan etdi.

Türkmenistanyň GDA döwletleri bilen hyzmatdaşlyga sarpa goýýandygyny, oňa Arkalaşygyň ähli ýurtlarynyň daşary gatnaşyklarynyň örän ähmiýetli bölegi hökmünde garaýandygyny nygtady.

Hormatly Prezidentimiz GDA ýurtlarynyň arasyndaky özara ynamyň derejesiniň ýokarlandyrylmagyna üns bermegiň maksadalaýykdygyna ünsi çekdi. Şunuň

bilen baglylykda, syýasy-diplomatik gatnaşyklaryň güýçlendirilmeginiň zerurdygyny nygtady. Bu işiň esasy ugurlarynyň biri hökmünde Arkalaşyga gatnaşyýjy döwletleriň daşary syýasat edaralarynyň uly mümkinçiliklerini peýdalanmak baradaky teklibi öňe sürdi. Bu babatda yzygiderli ýagdaýda geçirilýän DIM-ara geňeşmeleriň GDA giňişliginde toplanan birnäçe meseleleriň çözülmeginde çynlakaý gural bolup hyzmat etjekligine ynam bildirdi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow aýdylanlary nazara almak bilen, GDA ýurtlarynyň daşary işler ministrliklerine syýasy-diplomatik ulgamda hyzmatdaşlygyň işjeňleşdirilmegine gönükdirilen hereketleriň orta möhletleýin maksatnamasyny işläp düzmegi tabşyrmagy dogry hasap edýändigini belledi.

Türkmenistan şunuň bilen birlikde BMG, ÝHHG ýaly iri halkara guramalarynyň çäklerinde hyzmatdaşlygyň derejesiniň ýokarlandyrylmalydygyna, häzirki wagtda ählumumy gün tertibiniň önünde durýan wezipelere ýetmek üçin iri halkara düzümlerinde Arkalaşygyň ýurtlarynyň tagallalaryny birleşdirmek üçin çäreleriň görülmelidigine ünsi çekdi.

Türkmenistanyň Baştutany bular barada aýtmak bilen, häzirki wagtda GDA-nyň ählumumy we sebit guramalarynyň işlerine gatnaşmakda uly tejribä eýe bolup durýandygyny belledi. Mälim bolşy ýaly, Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy Birleşen Milletler Guramasynyň resmi hyzmatdaşy bolup durýar, şeýle hem ÝHHG-niň, Şanhaý Hyzmatdaşlyk Guramasynyň we beýleki halkara birleşikleriniň we düzümleriniň işine işjeň gatnaşýar.

GDA döwletleriniň söwda-ykdysady ugurda netijeli hyzmatdaşlygynyň ähmiýeti barada aýtmak bilen, Türkmenistanyň Prezidenti Arkalaşygyň öz ägirt uly mümkinçiliklerini aýratyn giňişlik hökmünde dünýä hojalyk gatnaşyklaryna has işjeň hem-de doly derejeli goşulýşmagynyň zerurdygyny nygtady. GDA-nyň giňişliginde ulag we energetika taslamalary amala aşyrylýar, häzirki zaman düzümleri, sebitara ähmiýetli aragatnaşyk-logistika merkezleri döredilýär. Şunuň bilen baglylykda, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow bu ugurda anyk çäreleriň kabul edilmelidigi barada pikir aýtdy, munuň özi umumy bähbitlere hem, aýry-äýry ýurtlaryň bähbitlerine hem laýyk gelýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow aýdanlaryny jemlemek bilen, Türkmenistanyň bitarap derejesini nazara almak hem-de GDA-nyň assosirlenen agzasy bolmak bilen, Arkalaşygyň çäklerinde halklarymyzyň we döwletlerimiziň bähbitlerine laýyk gelýän hyzmatdaşlygy berkitmek boýunça özara gatnaşyklary dowam etmäge, özara bähbitli syýasy, söwda-ykdysady, medeni we ynsanperwer gatnaşyklaryň pugtalandyrylmagyna ygrarly bolup galýandygyny belledi.

Halkara ynsanperwer hyzmatdaşlyk ulgamda GDA gatnaşyýjy ýurtlar bilen netijeli gatnaşyklary ösdürmek hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan syýasatynyň möhüm ugurlarynyň hatary-

na girýär. Türkmenistan Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň assosirlenen agzasy bolmak bilen bu birleşigiň giňişliginde açyk hem-de deňhukukly esasyda gatnaşyklaryň tarapdarydygyny iş ýüzünde görkezýär. Bu bolsa biziň ýurdumyzyň ählumumy parahatçylygynyň, abadançylygynyň hem-de öňegidişligiň bähbidine oňyn hyzmatdaşlygy ösdürmäge gönükdirilen daşary syýasy strategiýasynyň esasy ugurlaryna doly laýyk gelýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Bütinrussiýa döwlet teleradiogepleşikler kompaniýasynyň Merkezi Aziýa sebit bölüminiň ýolbaşçysy Robert Fransew bilen 2018-nji ýylyň 29-njy aprelinde gürründeş boldy we şeýle diýdi: «Türkmenistan BMG tarapyndan ykrar edilen Bitarap döwlet hökmünde haýsydyr bir birleşiklere, harby guramalara gatnaşmaýar. Emma biz GDA-nyň işlerinden daşlaşmadyk we daşlaşmarys hem. Bitarap döwlet hökmünde biz assosirlenen agza bolup, özi-de işjeň agza bolup durýarys...Türkmenistan GDA başlyklyk edeninde, biz köpsanly ynsanperwerlik häsiýetli teklipleri öňe sürmek isleýäris. Mysal üçin, saglygy goraýyş, çaganyň saglygyny goramak, wagtly-wagtynda önüni alyş sanjymalaryny geçirmek, şeýle hem teatrlaryň işi boýunça meseleler babatynda teklipleri aýdarys. Aşgabatda A.S.Puşkin adyndaky teatr, şeýle hem A.S.Puşkin adyndaky türkmen-rus umumybilim berýän orta mekdep bar, şeýle mysallar köpdür. Bularyň ählisi halklary jebisleşdirýär, dostlugy has-da pugtalandyrýar».

Halklaryň dostlugyny pugtalandyrmaga gönükdirilen ynsanperwer ulgamyndaky hyzmatdaşlyk GDA-nyň çäklerinde döwletara gatnaşyklarynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri bolup durýar we şeýle bolmagynda galýar. «Arkalaşygyň medeni paýtagtlary» Döwletara maksatnamasynyň çäklerinde 2016-njy ýylda bu hormatly ada Daşoguz şäheri mynasyp boldy, mundan ozal – 2012-nji ýylda Mary şäheri şeýle hormata eýe bolupdy.

Türkmen şäherleriniň eýýäm ikinjisiniň bu derejä eýe bolmagy Türkmenistanyň halkara ynsanperwer başlangyçlary öňe sürýän döwlet hökmünde tagallalarynyň, şeýle hem ýurdumyzyň ägirt uly medeni mümkinçilikleriniň ykrar edilmegidir.

«Arkalaşygyň medeni paýtagtlary» Döwletara maksatnamasy barada Düzgünnama 2012-nji ýylda, şol wagt GDA-da başlyklyk edýän Türkmenistanyň paýtagtynda geçirilen döwlet baştutanlarynyň Geňeşinde tassyklanyldy. Maksatnama gysga wagtda medeni gatnaşyklary giňeltmek, GDA giňişliginde bilelikdäki medeni çäreleri geçirmekde halkara jemgyýetçiliginiň habardarlygyny we gyzyklanmalaryny ýokarlandyrmak maksadynda jemgyýetçiligiň tagallalaryny birleşdirmekte wajyp tapgyr hökmünde özüni görkezdi.

2018-nji ýylyň 27-nji sentýabrynda Duşenbe şäherinde Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň Daşary işler ministrleriniň Geňeşiniň mejlisi geçirildi. Daşary işler ministrlikleriniň ýolbaşçylary Arkalaşygyň hukuk esasyny kämilleşdirmäge we ösdürmäge, ynsanperwer hyzmatdaşlygyny geljekde giňeltmäge gönükdirilen 15-den gowrak resminamanyň taslamalaryna garadylar.

Wekiliýet ýolbaşçylarynyň düzüminde geçirilen mejlisde oňa gatnaşyjylar halkara gün tertibiniň wajyp meseleleri we Arkalaşygyň çäginde özara gatnaşyklar boýunça pikirleri alyşdylar, şeýle hem GDA-nyň DIM-iň geňeşiniň nobatdaky mejlisini 2019-njy ýylyň 5-nji aprelinde Moskwa şäherinde geçirmek baradaky karara geldiler.

2018-nji ýylyň 28-nji sentýabrynda Duşenbe şäherinde Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň agza döwletleriniň baştutanlarynyň Geňeşiniň mejlisi geçirildi we onuň netijesinde 2019-njy ýylda GDA başlyklyk etmek Türkmenistana tabşyryldy. Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň agza döwletleriniň baştutanlarynyň Geňeşiniň nobatdaky mejlisini 2019-njy ýylyň 19-njy oktýabrynda Aşgabatda geçirmek karar edildi. Munuň özi soňky ýedi ýylyň içinde biziň ýurdumyzyň bu abraýly guramada ikinji gezek başlyklyk etmek hormatyna eýe bolandygyny aňladýar.

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýurdumyzyň 2019-njy ýylda GDA-da başlyklyk etmegini kabul etmek bilen, Arkalaşygyň giňişliginde umumy bähbitlere laýyk gelýän köpugurly hyzmatdaşlygy berkitmäge ýardam etjekdigini nygtady.

Biziň Bitarap Watanymyz GDA-nyň assosirlenen agzasy bolmak bilen, ägirt uly kuwwata hem-de dürli ulgamlarda uly mümkinçiliklere eýe bolan döwletara gatnaşyklaryny ösdürmäge saldamly goşant goşýar. Başlyklyk etmeginiň çäklerinde türkmen tarapy Arkalaşygyň düzümindäki edaralaryň işiniň geljekde hem anyk netijelere gönükdirilmegi ugrunda tagallalary etmegi göz önünde tutýar diýip belledi. Hormatly Prezidentimiz bular barada aýtmak bilen, ähli guramaçylyk we beýleki meseleleriň üstünde içgin işlemegi tabşyrdy.

Döwlet Baştutanymyzyň tabşyryklaryndan ugur alyp, Türkmenistanyň Daşary işler ministrligi ýurdumyzyň degişli ministrlikleriniň, pudaklaýyn dolandyryş we ylmy edaralarynyň, degişli institutlaryň pikirlerini öwrenip, ýurdumyzyň bu döwletara guramasyndaky başlyklyk etmeginiň Konsepsiýasyny we bu resminamadan gelip çykýan wezipeleri amala aşyrmak boýunça çäreleriň Meýilnamasyny işläp düzdi. Bu resminamalar ýerine ýetiriji komitetiň üstünden Arkalaşyga gatnaşyjy döwletleriň dykgatyna ýetirildi we olar tarapyndan doly goldanylýandygy tassyklanyldy.

Şeýlelik bilen Türkmenistan Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynda assosirlenen agza hökmünde bu guramanyň çäginde alnyp barylýan hyzmatdaşlykda işjeň orun eýeleýär we şol bir wagtda-da özüniň hemişelik bitaraplyk derejesinden gelip çykýan halkara borçnamalaryny gyşarnyksyz berjaý edýär.

Soraglar:

1. GDA nähili maksatlar bilen döredildi?
2. Türkmenistanyň GDA-da agzalygy haýsy derejede?
3. Türkmenistanyň GDA döwletleri bilen gatnaşyklarynyň ähmiýeti nämede?

§2. Türkmenistanyň Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasy bilen gatnaşyklary

Türkmenistan netijeli hyzmatdaşlyga esaslanýan strategiýany yzygiderli ýagdaýda amala aşyrmak arkaly, ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn görnüşdäki deňhukukly we özara bähbitli gatnaşyklary ösdürýär. Türkmenistan ählumumy abadançylyk ugrunda giň we oňyn gepleşikleriniň geçirilmegini ileri tutup, häzirki döwrüň derwaýys meseleleriniň oýlanyşykly çözgütleriniň işlenip taýýarlanmagyna hemmetaraplaýyn ýardam bermäge çalyşýar. Türkmenistan häzirki wagtda 50-ä golaý halkara guramalarynyň agzasy bolup durýar.

Türkmenistanyň şeýle işjeň hyzmatdaşlyk alyp barýan guramalarynyň biri hem Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasydyr (*inl. ECO*). Türkmenistanyň parahatsöýüjilikli syýasatynyň Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasyna (YHG) gatnaşygy ýurtlaryň döwlet we hökümet baştutanlarynyň 3-nji duşuşygynyň jemleri boýunça 1995-nji ýylyň 15-nji martynda kabul edilen Yslamabat Jarnamasynda hem goldalyndygy bellärlilidir.

Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasy – sebitleýin döwletara ykdysady gurama bolup, ol 1985-nji ýylda Eýran Yslam Respublikasy, Pakistan Yslam Respublikasy hem-de Türkiýe Respublikasy tarapyndan esaslandyryldy. Ilkinji ýyllarda Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň çägendäki hyzmatdaşlyk ikitaraplaýyn häsiýetde alnyp barylýardy. 1992-nji ýyldan soň, guramanyň işi has-da işjeňleşdi we oňa Türkmenistan, Gazagystan, Azerbaýjan, Owganystan, Gyrgyzystan, Täjigistan we Özbegistan agza boldular. Şeýlelikde, gurama agza döwletleriň sany ona ýetdi. 1996-njy ýyldan bäri gurama täze agza ýurtlarynyň giren günü, ýagny 28-nji noýabr «Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň günü» hökmünde bellenilýär.

1995-nji ýylda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 50-nji mejlisinde BMG bilen Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň arasynda hyzmatdaşlyk etmek hakyndaky karar kabul edildi. Şondan bäri Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasy Birleşen Milletler Guramasynda synçy statusyna eýedir.

Türkmenistan Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň işine hem öz bitaraplyk ýörelgelerine eýermek bilen gatnaşýar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2009-njy ýylyň 11-nji martynda Tähran şäherinde bolup geçen YHG-niň 10-njy ýubileý duşuşygynda häzirki zaman şertlerini hasaba almak bilen, Türkmenistanyň bu gurama assosirlenen agza hökmünde gatnaşmagynyň has maksadalaýyk boljakdygyny aýan etdi. «Türkmenistan Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň işini sebitleýin işleriň oňyn ösüşiniň şertlerinden biri hasap edýär – diýip, Türkmenistanyň Lideri nygtady. Biz Guramamyza agza ýurtlaryň ykdysady ösüşiniň milli maksatnamalaryny durmuşa geçirmek üçin geljegi uly bolan mümkinçiligi görýäris. Biziň umumy wezipämiz sebitde halklaryň abadançylygynyň we

gülläp ösmeginiň, parahatçylygyň we ilerlemeginiň maksatlary üçin ony doly netijeli peýdalanmakdan ybaratdyr».

Türkmenistan halkara hyzmatdaşlygyny özara bähbitleri hasaba almak bilen ösdürýär we munuň özi ýurtlaryň we sebitleriň arasynda özara ynamy berkitmegiň wajyp guraly bolup durýar. Hut şeýle garaýyşlara eýermek bilen, Türkmenistan halkara guramalarynyň işine gatnaşýar, şol sanda YHG çäklerindäki hyzmatdaşlygy alyp barýar. Hemişelik bitaraplyk ýörelgelerine eýerýän Türkmenistan YHG-niň assosirlenen agzasy bolmagy maksadalaýyk hasaplady. Şu nukdaýnazardan, biziň döwletimiz strategik ugurlar hökmünde energetika we ulag ulgamlaryny ösdürmekligi, kämilleşdirmekligi we diwersifikasiýalaşdyrmagy ileri tutýar. Türkmenistanyň Prezidenti YHG-niň 10-njy ýubileý duşuşygynda eden çykyşynda bu gurama gatnaşýan ýurtlaryň dünýä ähmiýetli energetik çig maly öndüriji we eksport ediji merkeze öwürlip biljekdigini nygtady. Şol bir wagtda-da, Türkmenistan bar bolan ugurlary aradan aýyrmak däl-de, eýsem, olaryň üstüni doldurmak we ähli gatnaşyýy taraplaryň bähbitlerini hasaba almak ýörelgesine eýerýär.

2009-njy ýylyň 11-nji martynda bolan YHG sammitiniň dowamynda, agza döwletleriň ýolbaşçylary günüň ikinji ýarymynda «Jenan» zalynda halkara maliýe-ykdysady çökgünligine bagyşlanan duşuşygy geçirdiler. Türkmenistanyň Prezidenti öz çykyşynda YHG-niň çäklerindäki hyzmatdaşlygyň ähmiýetini nygtamak bilen, bu gurama, ilkinji nobatda, syýaslaşdyrmak meýillerinden azat we, esasan, ykdysady we durmuş çäklerindäki taslamalary ilerledýän halkara guramasy hökmünde garaýandygyny aýan etdi. Bu babatda özara has giň hereketlere taýýardygyny aýtmak bilen, Prezident Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistanyň bitarap derejesini hasaba almak bilen YHG-niň işlerine assosirlenen agza hökmünde gatnaşjakdygyny yglan etdi. Türkmenistan bilelikdäki wajyp taslamalary amala aşyrmak babatyndaky öň ýetilen ylalaşyklary ýerine ýetirmek boýunça öz üstüne alan ähli borçnamalaryny ýerine ýetirmek bilen, esasan, ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygy ileri tutjakdygyny aýan etdi. Türkmenistanyň sebit boýunça goňşulary bilen syýasy, ykdysady we medeni aragatnaşyklaryny işjeň ösdürjekligi barada hem yglan edildi. Ýokary derejeli duşuşygyň netijeleri boýunça Tähran Jarnamasy kabul edildi we onda bilelikdäki işleriň esasy ugurlary kesgitlenildi.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasyna agza ýurtlaryň döwlet baştutanlarynyň 2017-nji ýylyň 1-nji martynda bolan XIII sammitinde eden çykyşynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 2017-nji ýylyň 2-nji fewralynda 12-nji dekabry «Halkara Bitaraplyk günü» diýip yglan etmek baradaky Kararnamany kabul etmeginiň ähmiýetine ünsi çekdi. «Milletler Bileleşiginiň bu çözüdi Ýer ýüzünde parahatçylygy, howpsuzlygy we durnuklylygy saklamakda bitaraplygyň ägirt uly hyzmatynyň ykrar edilmegi boldy – diýip, Türkmenistanyň Prezidenti aýratyn nygtady. Bu bolsa öz gezeginde, ähli ýurtlaryň we halklaryň durnukly ösüşini üpjün etmegiň, olaryň durmuşynyň

ruhy we medeni-ynsanperwer esalaryny gorap saklamagyň hem-de pugtalandyrmagyň maksatlaryna laýyk gelýär. Türkmenistan hut şu umumadamzat gymmatlyklaryndan ugur alyp, Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň çäklerine netijeli gepleşikler üçin geljegi uly bolan we oňyn şert hökmünde garaýar. Bu bolsa sebitde gatnaşyklarymyzy biziň döwletlerimiziň her biriniň uzak möhletli bähbitlerine laýyklykda ýola goýmaga ýardam berýär».

Türkmenistanyň Prezidenti öz çykyşynda Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyň hyzmatdaşlygy giňeltmek, aýratyn-da, sebit üçin örän möhüm ähmiýeti bolan howpsuzlyk ýaly meselede uly mümkinçiliginiň bardygyna berk ynanjyny aýan etdi. Onuň netijeli üpjün edilmegini Türkmenistan howpsuzlygyň bitewülik we bölünmezlik kadalarynyň esasynda görkezmek bilen, milli Liderimiz syýasy, ykdysady, energetika, azyk, ekologiýa howpsuzlygyny we howpsuzlygyň beýleki görnüşlerini aýry-áýrylykda üpjün edip bolmajakdygyny nygtady. «Olar bir-biri bilen bagly bolup, geosyýasy we geoykdysady babatda ýeke-täk bitewüligi emele getirmelidir» diýip, Türkmenistanyň Prezidenti belledi.

Türkmenistanyň öz hemişelik bitarap döwlet hökmündäki halkara borçlaryna ygrarly bolup galýanlygy we YHG assorsirlenen agza bolmak bilen, onuň çäklerindäki hyzmatdaşlygy, aýratyn hem sebit döwletleriniň abadançylygyny üpjün etmeklige, energetika, ulag-aragatnaşyk iri taslamalarynyň amala aşyrylmagyna işjeň gatnaşýanlygyny görkezdi.

Şol bir wagtda, Türkmenistanyň Prezidenti YHG-niň işiniň mazmuny barada aýtmak bilen şeýle diýdi: «Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasyna agza ýurtlar bolan biz bu gazanylan netijeleri bilelikde toplanan oňyn tejribe hasap edip bileris. Ýöne wagt bir ýerde durmaýar. Häzirki ýagdaýlar, dünýä ykdysadyýetindäki meýiller, sebitdäki ýagdaýlaryň barşynyň we ugrunyň aýratynlyklaryny göz önünde tutmak bilen, guramanyň işine täzeçe çemeleşmeleri işläp taýýarlamagy bizden talap edýär. Şoňa görä-de, Türkmenistan şu günki waka biziň guramamyzyň işinde möhüm tapgyr hökmünde garaýar, geçilen ýola baha bermek we oýlanmak, geljek üçin mümkinçilikleri kesgitlemek nukdaýnazaryndan seredýär. Şunuň bilen baglylykda, biz bu guramany syýaslaşdyrmaly dälde. Umumy bähbitleriň artykmaç taraplaryny we üstünliklerini artdyrmaga gönükdirilen bilelikdäki taslamalary durmuşa geçirmäge çalyşýan döwletlerimiziň hyzmatdaşlyk etmeginiň esasy guraly hökmünde onuň ykdysady mazmunyndan gyşarmalara ýol bermeli dälde. Men duşuşyga gatnaşýanlaryň ählisiniň şu pikire goşulýandygyna ýene-de bir gezek ynam bildirmek isleýärim».

Soraglar:

1. Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasy haçan döredildi?
2. Türkmenistanyň YHG-de agzalygy haýsy derejede?
3. Türkmenistanyň YHG döwletleri bilen gatnaşyklarynyň ähmiýeti nämede?

§3. Türkmenistanyň parahatçylyga howp salýan wehimlere garşy göreşmek ugrundaky halkara hyzmatdaşlygy

Türkmenistan oňyn bitaraplyk syýasatyny amala aşyrmak bilen, häzirki zamanýň uly howplarynyň hatarynda duran terrorçylyga, jenaýatçylyga we neşeleriň bikanun dolanyşygyna garşy göreşi güýçlendirmek boýunça halkara tagallalaryna we netijeli hyzmatdaşlygyna özüniň mynasyp goşandyny goşýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 73-nji maslahatynda 2018-nji ýylyň 29-njy sentýabrynda eden çykyşynda şeýle nygtady: «Uzak möhletleýin we ählumumy howpsuzlygyň üpjün edilmegi Merkezi Aziýa döwletleri üçin örän möhüm mesele bolup durýar. Terrorçylyga garşy göreş sebit gün tertibiniň örän möhüm ugрудyr. Ýaragsyzlanmak meseleleri, neşe serişdeleriniň getirilmegine garşy göreş, Owganystana hemmetaraplaýyn ykdysady goldaw bermek boýunça hyzmatdaşlyk Merkezi Aziýada howpsuzlygyň we durnukly ösüşiň üpjün edilmegi babatynda örän wajypdyr».

Türkmenistan milli we halkara derejede parahatçylyga we howpsuzlyga, şol sanda terrorçylyk we radikal ýüze çykmalara garşy göreş üçin ähli zerur çäreleri we hereketleri amala aşyrýar. Türkmenistanyň «Terrorçylyga garşy hereket etmek hakynda» Türkmenistanyň Kanunynda döwlet häkimiýet edaralarynyň, jemgyýetçilik guramalaryň, beýleki guramalaryň, wezipeli şahslaryň terrorçylyga garşy hereket etmegiň hukuk we guramaçylyk esaslary kesgitlenen, şeýle hem terrorçylyga garşy herekete gatnaşmak bilen baglylykda, raýatlaryň hukuk we sosial goragynyň kepillini berkidýär.

Adamzada abanýan uly howplaryň biri bolan terrorçylyk babatynda Türkmenistanyň kanunynda degişli kesgitleme berilýär. Oňa laýyklykda, terrorçylyk – döwlet häkimiýet edaralary, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary ýa-da halkara guramalary, ýa gaýry şahslar tarapyndan çözgüt çykarylmagyna zorluk etmegiň taglymy we täsir etmegiň usuly; jenaýatçylykly maksatlara ýetmek üçin adamlary girewine almak, otlamak, öldürmek, gynamak, ilaty we häkimiýet edaralaryny gorkuzmak ýa-da bigünä adamlaryň janyna ýa-da saglygyna başga kast etmeleri amala aşyrmak, ýa-da haýsydyr bir jenaýatçylykly hereketleri amala aşyrmak howpuny salmak ýoly bilen bilkastlaýyn zorluk ulanmakdan ybarat jemgyýete howply etmiş bolup durýar.

Halkara terrorçylygy – kesgitli maksatlara ýetmek üçin bigünä adamlary ogurlamak, ele salmak, öldürmek ýa-da olaryň janyna we saglygyna howp salmak, möhüm desgalary, ýaşaýyş üpjünçilik, kommunikasiýa ulgamlaryny ýok etmek ýa-da weýran etmek howpuny salmak bilen baglanyşykly terrorçylykly toparlar, ýa-da guramalar tarapyndan dünýä we sebit derejesinde, şol sanda aýry-aýry döwletleriň döwlet edaralary tarapyndan goldanylmagy bilen amala aşyrylýan jemgyýetçilik howply zorlukly etmişler bolup durýar.

Terrorçylyk howpuna üstünlikli garşy durmak üçin dünýä döwletleri, halkara guramalary we degişli düzümler bilelikdäki tagallalary amala aşyrýarlar. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistan ähli gyzyklanýan taraplar bilen, şol san-da Birleşen Milletler Guramasy, Ýewropa Bileleşigi, Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasy bilen netijeli hyzmatdaşlygy alyp barýar.

Türkmenistan terrorçylyga, neşe serişdeleriniň bikanun dolanyşygyna we beýleki howplara garşy göreşde öz işini Birleşen Milletler Guramasy bilen utgaşdyrýar. Türkmenistanyň BMG bilen strategik hyzmatdaşlygy uzak möhletleýin häsiýete eýe bolup, maksada gönükdirilen ýörelgeler we garaýyşlar esasynda ulgamlaýyn alnyp barylýar. Terrorçylyga garşy hereket etmegiň netijeli halkara mehanizmlerini döretmek boýunça dünýä jemgyýetçiliginiň tagallalaryny goldamak bilen Türkmenistan BMG-niň Ählumumy terrorçylyga garşy strategiýasyny dolulygyna durmuşa geçirmegiň tarapdary bolup çykyş edýär. Bularyň ählisi Türkmenistanyň BMG-niň terrorçylyga garşy göreşmek baradaky müdirligi, BMG-niň Merkezi Aziýada önüni alyş diplomatiýasy boýunça sebitleýin merkezi ýaly halkara düzüm birlikleri, şeýle hem goňşy döwletler bilen netijeli we serişdeleýin hyzmatdaşlygynyň subutnamasy bolup durýar.

Türkmenistan öz tejribesinde BMG-niň Ählumumy terrorçylyga garşy strategiýasynyň düzgünlerini durmuşa geçirmäge, şeýle hem dünýäniň ol ýa-da başga bir sebitiniň taryhy, ýaşayyş-durmuş, ykdysady we medeni aýratynlyklaryny göz önünde tutmak bilen bu işde sebitleýin tagallalary birleşdirmäge berk ygrarlydygyny görkezýär. Bu babatda sebit derejesinde ýokary derejeli gepleşigiň amala aşyrylmagy terrorçylyga garşy göreşmekde zerur bolan birek-biregiň üstüni dolýan we utgaşdyrylan strategik çemeleşmäni kabul etmek işinde Merkezi Aziýa döwletlerine sebitleýin derejede syýasy itergi berýär. Sebit ýurtlarynyň tagallalary birleşdirmek we sebitiň ýurtlarynyň ylalaşylan çemeleşmelerini işläp taýýarlamak hem-de bu wajyp meseläni çözmek üçin onuň netijeleriniň görnüşlerini agtarmaga we tapmaga ýardam edýär.

2017-nji ýylyň 17-nji noýabrynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 72-nji sessiýasynda «BMG-niň Merkezi Aziýada Önüni alyş diplomatiýasynyň sebitleýin merkeziniň orny» atly Kararnama biragyzdan kabul edildi. Bu Kararnamada Türkmenistanyň Prezidentiniň teklibi bilen Önüni alyş diplomatiýasyny iş ýüzünde amala aşyrmak üçin Aşgabat şäherinde sebit merkeziniň açylmagynyň we onuň on ýyldaky toplan tejribesiniň örän uly ähmiýeti barada nygtalýar.

Merkezi Aziýa döwletleriniň terrorçylyga garşy göreşmekde bilelikdäki tagallalary barada durup geçmek bilen, bu Kararnamada BMG-niň Global kontrterror strategiýasynyň amala aşyrylmagynda 2017-nji ýylyň 13-nji iýunynda kabul edilen Aşgabat Jarnamasynyň wajyp ädim bolandygyna üns çekilýär.

BMG-niň bu ugurdaky işiniň sazlaşygyny üpjün etmek maksady bilen Terrorçylyga garşy merkeziniň terrorçylyga garşy çäreleri amala aşyrmak boýunça Mak-

satlaýyn toparynyň (TGÇMT) işi uly ähmiýete eýe bolup durýar. Bu topar BMG-niň 36 guramasynyň, Bütindünýä gümrük guramasynyň we Interpolyň wekilleriniň gatnaşmagynda hereket edýär.

BMG-niň Merkezi Aziýa üçin Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkezi Ýewropa Bileleşiginiň hem-de Norwegiýanyň goldaw bermeginde terrorçylyga garşy göreş çäreleriniň ulgamlaryny toplumyny ýerine ýetirýär. Türkmenistanyň Hökümeti bilen BMG-niň TGÇMT, ÝB we BMG-niň Merkezi Aziýada Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebitleýin merkezi tarapyndan 2011-nji ýylyň 30-njy noýabrynda Aşgabatda geçirilen ýokary derejeli halkara duşuşygynda Jemleýji Aşgabat Beýannamasy we BMG-niň Ählumumy terrorçylyga garşy strategiýasyny durmuşa geçirmek boýunça Hereketleriň Meýilnamasy makullandy.

Bu Meýilnamada göz önünde tutulan çäreleri durmuşa geçirmek boýunça birnäçe wajyp taslamalar amala aşyryldy. 2017-nji ýylyň 13-nji iýunynda Aşgabatda geçirilen BMG-niň Ählumumy terrorçylyga garşy strategiýasyny durmuşa geçirmek boýunça Merkezi Aziýa ýurtlarynyň we BMG-niň arasynda gepleşikleriň çäklerinde ýokary derejeli duşuşygy «BMG-niň we Merkezi Aziýanyň arasynda BMG-niň terrorçylyga garşy Ählumumy strategiýasyny durmuşa geçirmek boýunça ýokary derejeli gepleşik» taslamasynyň ikinji tapgyrynyň jemleýji çäresi boldy. Durnuklylygy we howpsuzlygy berkitmek boýunça meseleler, olary çözmegiň ýollaryny ara alyp maslahatlaşmak duşuşygyň esasy maksady boldy.

Mejlisiň işine Birleşen Milletler Guramasynyň Baş sekretary Antoniu Guterreş, şeýle hem Gazagystandan, Gyrgyzystandan, Türkmenistandan, Täjigistandan we Özbegistandan gelen ministrler, ýokary wezipeli adamlar, terrorçylyga garşy agentlikleriň we milli howpsuzlyk edaralarynyň, düzümleriň ýolbaşçylary gatnaşdylar. Merkezi Aziýa ýurtlary bilen Birleşen Milletler Guramasynyň terrorçylyga garşy Ählumumy strategiýasyny sebit derejesinde durmuşa geçirmek boýunça Merkezi Aziýa üçin bilelikdäki hereketleriň meýilnamasynyň ýerine ýetirilişini ara alyp maslahatlaşdylar.

Geçirilen duşuşygyň netijesinde terrorçylyk bilen göreşmek boýunça sebitara hyzmatdaşlygyny berkitmek baradaky Bilelikdäki Jarnama kabul edildi. BMG-niň Baş sekretary Antoniu Guterreş Merkezi Aziýa döwletleriniň terrorçylyga garşy göreşmek baradaky Aşgabat Jarnamasyny, şeýle hem BMG-niň Ählumumy terrorçylyga garşy strategiýasyny we Merkezi Aziýa üçin hereketleriň bilelikdäki Meýilnamasyny durmuşa geçirmeginde şertlerini goldady. Jarnama Baş sekretaryň terrorçylyga garşy göreşmek boýunça täze müdirligi döretmek ýoly bilen BMG-niň kontrterrorçylyk düzüminde özgertermeleri geçirmek baradaky başlangyçlaryny goldap we Milletler Guramasynyň sebitde terrorçylyga garşy göreşiň güýçlendirilmeginiň wajypdygyny ykrar etdi.

2018-nji ýylyň aprel aýynyň ahýrlarynda Aşgabatda «Merkezi Aziýada BMG-niň Ählumumy terrorçylyga garşy strategiýasyny durmuşa geçirmegiň ýolunda»

atly ýokary derejede maslahat geçirildi, şeýle hem Merkezi Aziýa üçin bilelikdäki hereket meýilnamasyna goldaw bermek baradaky bilelikdäki taslamasynyň üçünji tapgyryna badalga berildi. Birinji we ikinji tapgyrlar 2011-nji ýylyň dekabry aýynda Aşgabatda kabul edilen Hereketleriň Bilelikdäki meýilnamasyny (HBM) taýýarlamak boýunça Ählumumy strategiýanyň esasy 4 ugrunyň görkezmelerini düzmeklige bagyşlanyp, 2010–2017-nji ýyllarda amala aşyryldy.

Birleşen Milletler Guramasynyň Baş sekretarynyň orunbasary, BMG-niň terrorçylyga garşy göreşmek baradaky müdirliginiň başlygy Wladimir Woronkow maslahatda çykyş edip, taslamanyň esasy çäreleri terrorçylyga garşy göreşmek we zorlukly ekstremizmiň önüni almak boýunça milli hem-de sebitleýin strategiýalaryny işläp düzmegini, Merkezi Aziýa üçin HBM-de kesgitlenen ähmiýetli ugurlarda Merkezi Aziýa döwletleriň kuwwatynyň mundan beýläk güýçlendirilmegini, şeýle hem sebitde we onuň daşyndaky öňde baryjy tejribeler bilen paýlaşmakda ýardam bermegini öz içine aljakdygyny belläp geçdi.

Türkmenistanyň Daşary işler ministriniň orunbasary S.G.Berdimuhamedow duşuşykda çykyş edip, mundan beýläk Türkmenistanyň BMG-niň terrorçylyga garşy göreşmek merkezi bilen BMG-niň terrorçylyga garşy strategiýasynyň Aşgabat hereket meýilnamasyny durmuşa geçirmekde hyzmatdaşlygy teklipe etmäge taýýardygyny belledi. Şunuň bilen birlikde, türkmen tarapy BMG-niň Merkezi Aziýa üçin Önüni alyş diplomatiýasy boýunça sebitleýin merkezini ulanyp, görkezilen ugurda anyk teklipler bilen çykyş etdi.

Forumyň ahyrynda «Merkezi Aziýada BMG-niň Ählumumy terrorçylyga garşy göreşmek strategiýasyny toplumlaýyn durmuşa geçirmegiň ýolunda» atly ýokary derejede geçirilen maslahatyň netijeleri boýunça Beýannama kabul edildi. Geljekde «Merkezi Aziýada BMG-niň Ählumumy terrorçylyga garşy göreşmek strategiýasyny toplumlaýyn durmuşa geçirmegiň ýolunda» atly BMG-niň Merkezi Aziýa üçin Önüni alyş diplomatiýasy boýunça sebitleýin merkezi we BMG-niň terrorçylyga garşy göreşmek merkezi bilen bilelikdäki sebitleýin terrorçylyga garşy göreşmek boýunça başlangyçlarynyň täze tapgyrynyň Merkezi Aziýa döwletleriniň terrorçylyga garşy göreşmek we zorlukly ekstremizmiň önüni almak boýunça ulgamlarynda kuwwatynyň strategik esasyda güýçlendirilmeginiň gönükdirilmegine garaşylýar.

Wajyp we ýiti meseleleriň biri terrorçylygy maliýeleşdirme çeşmelerini ýok etmek bolup, neşe serişdeleriniň bikanun dolanyşygyna aýratyn üns çekilmeli. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda, şol sanda hukuk-kanunçylyk esaslarynyň kämilleşdirilmeginde we guramaçylyk esasynda Türkmenistanda bu ugurda giň gerimli işler amala aşyrylýar.

Türkmenistan goňşy döwletler bilen, şeýle hem BMG-niň ýöriteleşdirilen edaralary, öňi bilen Birleşen Milletler Guramasynyň Neşeler we jenaýatçylyk baradaky müdirligi bilen ysnyşykly, netijeli hem-de maksada gönükdirilen

özara gatnaşyklaryny alyp barýar. Neşekeşlik we neşe serişdeleriniň bikanun dolanyşygyna garşy göreşmek boýunça anyk netijeleri görkezýän uzakmöhletli milli maksatnamalar kabul edildi we durmuşa geçirilýär.

Soraglar:

1. Terrorçylyga garşy göreşiň haýsy hukuk esaslary bar?
2. Türkmenistan bilen BMG-niň nähili hyzmatdaşlygy bar?
3. TGÇMT haýsy maksatlar üçin döredildi?

§ 4. Türkmenistanyň bitaraplyk ýörelgeleriniň önüni alyş diplomatiýasynyň tejribesinde ýüze çykmagy

Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň sebitde parahatçylygy saklamak we howpsuzlygy üpjün etmek boýunça halkara tagallalaryna oňyn täsiri önüni alyş diplomatiýasynyň tejribesinde aýdyň ýüze çykýar. Täze müňýyllygyň başynda halkara hyzmatdaşlygynyň has möhüm ugurlarynyň emele gelmegi bilen önüni alyş diplomatiýasynyň derwaýyslygy has-da wajyp häsiýete eýe boldy. Döwletara gatnaşyklarynda jedelli meseleleri gepleşikler ýoly bilen çözmeklik, uruşlaryň we ýaragly çaknyşyklaryň önüni almak, hoşniýetli aragçylyk etmek babatynda Türkmenistanyň toplan tejribesi BMG derejesinde uly goldawa eýe boldy.

2007-nji ýylyň dekabrynda Türkmenistanyň teklibi boýunça we BMG-niň Baş sekretarynyň çözgüdine laýyklykda BMG-niň Merkezi Aziýa üçin önüni alyş diplomatiýasy boýunça Sebit merkeziniň Aşgabatda açylmagyny muňa mysal hökmünde getirmek bolar. Şonuň önüsyndasynda örän uly, yzygiderli gepleşikler bilen dowam eden ýadawsyz taýýarlyk işleri geçirildi. Bu Merkez – BMG-niň diňe bir sebitde däl, eýsem, bütin dünýäde hem şu görnüşdäki ilkinji düzüm birligidir.

Önüni alyş diplomatiýasy baradaky düşünje we ony iş ýüzünde ulanmak barada Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle belleýär: «Dünýäde önüni alyş diplomatiýasynyň usullaryny ulanmagyň ýeke-täk tertibi heniz işlenilip taýýarlanylmany. Belki, mümkin hem däl. Her bir sebitiň, her bir ýurduň we halkyň özboluşlylygy, öz aýratynlyklary, öz gymmatlyk ölçegleri bar. Munuň özi ýüze çykýan meseleler barada oýlanyşykly, anyk çemeleşmäni, ýöne ol ýa beýleki sebitde, ýa-da ýurtda emele gelýän ýagdaý hakynda düşüňjä däl-de, eýsem, şol ýerde ýaşayan halklaryň taryhy, medeniýeti, syýasy psihologiýasy baradaky çuňňur bilimlere esaslanýan çemeleşmäni taýýarlamagy talap edýär».

Önüni alyş diplomatiýasy taraplaryň arasynda agzalalyklaryň önüni almak, öňden bar bolan dawalaryň açyk konfliktlere ulaşyp gitmeginiň önüni almak, şeýle hem eýýäm ýüze çykan konfliktin ýaýramagyny çäklendirmek bilen bagly diplomatik hereketleri öz içine alýar.

Öňüni alyş diplomatiýasy baradaky pikirleri ilkinji gezek 1953-nji ýylyň aprel aýynda saýlanan BMG-niň 2-nji Baş sekretary Dag Hammerseld öňe sürüpdü. Ol bu düşünjäni 1950-nji ýyllaryň ahyrýndan başlap ulanyp ugrady we 1960-njy ýyldaky öz hasabatlarynyň birinde oňa bolan garaýşyny beýan etdi. Dag Hammerseldiň nyg-tamagyna görä, «öňüni alyş diplomatiýasy» düşünjesi bu BMG-niň tagallalaryny aňladýardy we olar özara göreşdäki taraplaryň gapma-garşylygyny çuňlaşdyryp biläýjek jedelleriň we uruşlaryň çäklendirilmegine gönükdirilen bolup durýardy. Ol tagallalar Baş sekretaryň we Howpsuzlyk Geňeşiniň üsti bilen araçylyk, faktlary aýdyňlaşdyrmak babatynda kömek bermegi, şol sanda ykdysady ýardamy we şu maksada gönükdirilen beýleki hereketler arkaly amala aşyrylýardy.

Soňky döwürlerde öňüni alyş diplomatiýasy dürli taryhy şertlerde amala aşyryldy we mazmun hem-de tejribe taýdan has-da baýlaşdy. Emma geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň başynda, öňüni alyş diplomatiýasynyň häzirkizaman many-synda ulanylmagy üçin «sowuk uruş» döwrüniň syýasy ulgamy düýbünden oňaýsyzdy. Iki syýasy ulgamyň global gapma-garşylygy döwründe BMG-niň Howpsuzlyk Geňeşinde hemişelik agzalarynyň arasyndaky özara meseleler sebäpli BMG öňde goýlan maksatlaryna gulluk etmek ukybyny gowşadypdy. Şu sebäpden hem «sowuk uruş» tamamlanandan soň, BMG-niň Baş sekretary Butros Butros-Gali özüniň 1992-nji ýylyň 2-nji iýulyndaky hasabatynda öňüni alyş diplomatiýasynyň täze şertlerdäki kesgitlemesini öňe sürdi. Baş sekretar Butros Butros-Galiniň «Parahatçylyk üçin gün tertibi» atly hasabat çykyşy öňüni alyş diplomatiýasy bilen baglanyşykly uly seslenme döretdi.

Şeýlelik bilen Dag Hammerseldiň öňüni alyş diplomatiýasy düşünjesiniň «sowuk uruş» döwründäki manysy täze taryhy şertlerde düýpli baýlaşdy. Öňde bellenilişi ýaly, Dag Hammerseldiň pikirine laýyklykda, öňüni alyş diplomatiýasynyň esasy wezipesi içerki gapma-garşylyklar sebitleýin ýa-da global ýagdaýa öwürülmezden ozal çäklendirmek we üçünji döwletleriň goşulyşmagynyň öňüni almak bolup durýar. Şu nukdaýnazardan hem «sowuk uruş» döwründe öňüni alyş diplomatiýasy düşünjesi diňe bir maksada, ýagny güýçli döwletleriň baştutanlyk edýän taraplarynyň (bloklaryň) sebitleýin gapma-garşylyklara goşulyşmagynyň öňüni almaklyga gönükdirilendi.

Butros Butros-Gali 1995-nji ýylda dünýäde parahatçylygy we howpsuzlygy gorap saklamakda hem-de öňüni alyş diplomatiýasyny alyp barmakda öňde duran meselelere bagyşlanan «Öňüni alyş diplomatiýasyna goşmaça» atly täze hasabaty bilen çykyş etdi. Ol öz hasabat çykyşynda BMG-niň 1988–1994-nji ýyllar aralygynda dünýäde parahatçylygy we howpsuzlygy gorap saklamakda hem-de öňüni alyş diplomatiýasyny alyp barmakda BMG tarapyndan alnyp barlan işleri anyk sanlar arkaly beýan etdi. Onuň hasabatyna laýyklykda birnäçe ýylyň içinde BMG-niň bu babatda alyp baran işleriniň görnetin artandygyna, gapma-garşylygyň ýüze çykan ýerlerinde ýerleşdirilen BMG-niň parahatçylygy gorap saklaýjy missiýalarynyň

sanynyň, şeýle hem düşünişmezlikleriň bolan sebitinde ýerleşdirilen öňüni alyş güýçleriniň sanynyň hem-de olardaky personalyň mukdarynyň, BMG býujetinden şular üçin goýberilýän çykdajynyň 1988-nji ýyldaky görkezijilere garanynda has köp artandygyna garamazdan, Butros Butros-Gali dünýäde parahatçylygy we howpsuzlygy gorap saklamakda hem-de öňüni alyş diplomatiýasyny alyp barmakda düýpli meseleleriň bardygyna ünsi çekýär.

Ýöne muňa garamazdan, öňüni alyş diplomatiýasy babatda hereketler ençeme ýyllaryň dowamynda işjeň häsiýete eýe bolmandy. Türkmenistanyň parahatçylyk söýüjilikli daşary syýasatynyň we ygtybarly hyzmatdaş tarapdygynyň subutnamalarynyň biri hökmünde BMG-niň Aşgabatda hereket edýän Merkezi Aziýa üçin Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça Sebit merkeziniň mysalynda hem görkezmek bolar. Türkmenistanyň Baştutanynyň teklibi bilen Birleşen Milletler Guramasynyň örän wajyp ähmiýete eýe bolan sebit merkeziniň açylmagynyň 10 ýyllyk tejribesi mynasybetli BMG-niň Baş Assambleýasynyň 2017-nji ýylyň 17-nji noýabrynda 72/7 «Birleşen Milletler Guramasynyň Merkezi Aziýa üçin sebit merkeziniň orny» atly Kararnamasynyň biragyздan kabul edilmegi hakykat ýüzünde taryhy waka boldy.

Bu Kararnama 2017-nji ýylyň dekabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Merkezi Aziýa üçin sebit merkeziniň döredilmeginiň 10 ýyllyk tejribesine oňyn baha berýär we BMG-niň dawalary çözmek we kadalaşdyrmak meselesinde bu merkeziň wajyp ornuny nygtaýar.

Hormatly Prezidentimiz Merkezi Aziýa üçin sebit merkeziniň Kararnamasynyň kabul edilmeginiň 10 ýyllygy mynasybetli watandaşlarymyza iheren Gutlag hatynda şeýle nygtady: «2007-nji ýylyň dekabry aýynda Aşgabatda dabaraly ýagdaýda açylan Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkezi geçen döwrüň içinde sebitdäki ýurtlaryň arasynda hyzmatdaşlygy pugtalandyrmaga hem-de ýüze çykyan ähli meseleleri parahatçylykly we ylalaşykly çözmek boýunça netijeli gatnaşyklary ýola goýmaga ýardam berip geldi. Sebitiň ýurtlarynyň ählisiniň goldaw bermeginde bu Merkeziň açylmagy Merkezi Aziýa ýurtlary bilen Birleşen Milletler Guramasynyň, beýleki abraýly halkara guramalarynyň arasynda hyzmatdaşlyk etmek üçin zerur şertleri döretmekde dünýä bileleşiginiň alyp barýan işleriniň ugrunyň birdigini ýene-de bir gezek tassyklady».

Sebit merkezini döretmegiň ideýasy, umumy sebit wehimlerine garşy durmaga, guramalar-hyzmatdaşlar bilen jebis aragatnaşyklary saklamaga we hökümetlere ýardam bermeklige esaslanýan BMG-niň öňüni alyş diplomatiýasyna täzeçe çemeleşmek bolup durýar. Ol BMG-niň we sebit bileleşiginiň, ilkinji nobatda, Merkezi Aziýa döwletleriniň arasynda şeýle Merkeziň zerurlygy hakynda, şonuň bilen bir hatarda-da, öňüni alyş diplomatiýasynyň parahatçylygy döretmäge maýa goýumy boljakdygyny görkezmäge taýýardyklaryna düşünmekligi we razylygy bilen berkidilendir.

Öňüni alyş diplomatiýasynyň iş ýüzünde amala aşyrylmagy üçin täze we netijeli çemeleşmäni döretmek ideýasyny öňe sürmek bilen, Türkmenistanyň Lideri бүтин dünýäde halkara dawalaryny düzetmek we gapma-garşylyklary çözmek boýunça wezipäniň hut BMG-niň we oňa agza bolan döwletleriň üstüne ýüklenendigine ünsi çekdi. Bu barada BMG-niň Tertipnamasynyň bu halkara edarasyna halkara parahatçylygyny we howpsuzlygyny saklamak üçin, şol maksat bilen parahatçylyga salynýan howpuň öňüni almak we ony ýok etmek üçin köpçülikleýin netijeli çäreleri görmäge ygtyýarlyk berýän 1-nji maddasynda belenilendir.

Türkmenistanyň öz goňşulary bilen, şeýle-de sebitiň daşyndaky döwletler bilen hem sazlaşykly gatnaşyklary guramaga ygrarlylygy bitaraplyk syýasatynda we halkara bileleşiginiň ähli agzalary bilen hyzmatdaşlygynda öz beýanyny tapdy. Hususan-da, Türkmenistanyň täjigara we owganara gepleşiklerini netijeli guramakdaky amala aşyran işleri, parahatçylyk, howpsuzlyk we durnukly ösüş babatyndaky öňe sürýän başlangyçlary oňyn bitaraplygyň derwaýyslygyny barha artdyrdy.

Dünýäniň habar beriş serişdelerine, hususan-da, Hytaýyň belli «Sinhua» maglumat agentligine beren ilkinji interwýularynyň birinde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle belledi: «Türkmenistan üçin onuň bitaraplyk hukuk ýagdaýyndan we halkara borçnamalaryndan gelip çykýan, daşary syýasat ugrunyň parahatçylygy söýüji, ähli meseleleri diňe syýasy we diplomatik serişdeler arkaly, easasan hem, BMG-niň, başga abraýly halkara guramalarynyň üsti bilen çözmegi göz önünde tutýan häsiýetde bolmagy esas goýujy şert bolup durýar. Şu ýörelgelere eýermek bilen, Türkmenistan bitaraplygyň, parahatçylyk söýüjiligiň, hoşniýetli goňsuçylygyň onuň daşary syýasatynyň özeni bolandygyny we bolmagynda galýandygyny iş ýüzünde subut etdi. Biz öz ykbalymyzy adamzadyň umumy ykbalýndan aýratynlykda pikirimize-de getirmeýäris. Türkmenistanyň daşary syýasaty beýleki döwletler we halkara düzümleri bilen gatnaşyklary ösdürmäge, dünýäde ynsanperwer hem-de dördijilikli tertibi berkarar etmek bilen baglanyşykly meseleleri çözmäge gönükdirilendir. Türkmenistanyň goňşy döwletleriň haýsydyr biri ýa-da dünýäniň hiç bir döwleti bilen hem jedelli meseleleri ýa-da gapma-garşylyklar üçin esaslary ýokdur. Türkmenistanyň daşary syýasaty sebit howpsuzlygyny we parahatçylygyny üpjün etmek ýaly, halkara bileleşigi üçin ilkinji nobatda durýan meselelerde öz oňyn ornuny görkezýär».

Türkmenistanyň Prezidentiniň täzeçillik başlangyjy Şanhaý Hyzmatdaşlyk Guramasyna (ŞHG) gatnaşýan ýurtlar tarapyndan hem goldanyldy. Hususan-da, 2007-nji ýylyň 16-njy awgustynda Bişkekde geçirilen ŞHG-niň sammitinde eden çykyşynda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow sebit we sebitara derejelerindäki özara hereket söwda-ykdysady, ulag-aragatnaşyk we medeni-ynsanperwerlik çygyrlarynda ýurtlaryň arasyndaky hyzmatdaşlygy giňeltmekligiň oňaýly şertlerini döretmek üçin durnuklylygy we howpsuzlygy saklamagyň täsirli ýagdaýy boldy diýip beýan etdi. «Bu babatda öňüni alyş diplomatiýasy boýun-

ça BMG-niň Sebit merkeziniň ştab-kwartirasynyň Aşgabatda döredilmegi tüýs öz wagtynda we derwaýys bolup durýar. Pursatdan peýdalanmak bilen, şu günki duşuşyga gatnaşýan ähli döwletleriň hem-de wekiliýetleriň baştutanlaryna görkezilen Merkezi Aşgabatda döretmek boýunça Türkmenistanyň başlangyjyny goldandyklary üçin hoşallyk bildirýärim» diýip, Türkmenistanyň Prezidenti nygtady. Ol «Merkeziň işiniň ugurlarynyň biri halkara düzümleri, şol sanda ŞHG bilen özara hereket bolup durýar. Bu bilelikdäki işiň anyk ugurlary boýunça ähli gyzyklanýan taraplaryň arasyndaky hyzmatdaşlygyň netijeliligini ýokarlandyrmakda ýene-de bir mümkinçilik bolar» diýip belledi.

Merkezi döretmegi şertlendirýän esasy ideýalar BMG-niň Baş Assambleýasynyň tabşyrygy boýunça ýörite çykyş taýýarlan BMG-niň Ýokary derejeli toparynyň maglumatlarynda-da görkezildi. Netijede, uly taýýarlyk işleriniň jemleri BMG-niň Baş sekretarynyň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 60-njy maslahatyndaky çykyşynda berkidildi (2005 ý.). BMG-niň Baş sekretary Pan Gi Mun 2007-nji ýylyň 7-nji maýynda BMG-niň Howpsuzlyk Geňeşine iberen № S/2007/279 belgili hatynda şeýle beýan etdi: «Men Howpsuzlyk Geňeşiniň agzalaryna BMG-niň Merkezi Aziýa üçin Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkezini Türkmenistanda döretmek baradaky niýetim hakynda habar berdim».

Onuň belleýşi ýaly, Öňüni alyş merkezini döretmegiň maksatlarynyň biri gapma-garşylyklaryň önüni almak çygrynda BMG-niň mümkinçiliklerini güýçlendirmegiň zerurlygydyr. Şonuň bilen baglylykda, Öňüni alyş merkeze aşakdaky wezipeler ýüklenildi:

1. Döredilýän merkez BMG bilen, şeýle-de önüni alyş diplomatiýasyny amala aşyrmak meseleleri bilen baglanyşyklylykda, onuň başga düzümleri bilen hem sebitiň döwletleriniň hökümetleriniň özara hereketlerini üpjün etmäge niýetlenilendir. Munuň özi sebitde parahatçylygy we durnuklylygy üpjün etmegiň anyk ugurlary boýunça, ilkinji nobatda bolsa, önüni alyş diplomatiýasynyň derwaýys meseleleri boýunça, ähli gyzyklanýan taraplaryň arasyndaky hyzmatdaşlygyň we özara hereketiň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin ýene-de bir mümkinçilik bolar.
2. Monitoring we ýagdaýa ýerinde seljeriş geçirmek, BMG-niň Baş sekretaryny gapma-garşylyklaryň önüni almak boýunça tagallalaryň çygryndaky hakyky ýagdaýlar baradaky maglumat bilen üpjün etmek. Şu nukdaýnazardan, önüni alyş diplomatiýasynyň mazmuny we usullary geosyýasy ýagdaýlara çuňňur monitoring geçirmek, sebitiň ösüşiniň geljegine strategik baha bermek we uzak möhletleýin çaklamany amala aşyrmak bilen şertlendirilendir. Şunda diňe bir gapma-garşylyklary ýüze çykaryjy ýagdaýlara däl-de, eýsem, parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmek boýunça sebitiň düýpli mümkinçiliklerine-de üns bermek zerurdyr. Öňüni alyş diplomatiýasynyň käwagtlar halkara durmuşynyň iňňän inçe meselelerini çözüändigi sebäpli,

takyk ylymlaryň dili bilen aýdylanda, bu ýerde sepleşmeleriň nätakyklygy ýolberilmesizdir. Bu nukdaýnazardan, öňüni alyş diplomatiýasynyň usul-laýyn ölçegleri ýokary tehnologik ösüşleriň, şol sanda häzirkizaman mag-lumat senagatynyň esasyny düzýän häzirkizaman nanotehnologiýalary-nyň ölçegleri bilen deňeşdirilip bilner.

3. Merkez öz işinde Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasy (ÝHHG), Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy (GDA), Şanhaý Hyzmatdaşlyk Guramasy (ŞHG) we beýleki sebit guramalary bilen aragatnaşyk saklar. ÝHHG, GDA, ŞHG we beýleki sebit guramalary bilen, olara parahatçy-lygy döredijilik tagallalarynda we başlangyçlarynda ýardam bermek arkaly özara gatnaşyklary ýola goýmak we olaryň ýörite mandatlarynyň çäklerin-de utgaşdyryş we maglumat alyşmak meselelerini alyp barmak işleri para-hatçylygy döredijilik tagallalaryny we başlangyçlaryny goldamak boýunça halkara hyzmatdaşlygyny giňeltmäge we çuňlaşdyrmaga gönükdirilendir. Şeýle özara hereket has ýokary guramaçylykly derejede hem utgaşdyryş işlerini we maglumat alyşmagy göz önünde tutýar.
4. BMG-niň sebitleýin düzümi bolmak bilen, Merkez BMG-niň ulgamynyň utgaşdyryjy-rezidentleriniň tagallalaryny goldamak üçin syýasy şertleri üpjün etmäge hem niýetlenilendir. Olar, ilkinji nobatda, öňüni alyş çäre-lerini amala aşyrmakda we ynsanperwerlik kömegini bermekde ýeke-täk çemeleşmäni döretmek bilen kesgitlenilýär. Bu wezipäni ýerine ýetirmäge sebitde BMG-niň missiýasynyň öňüni alyş işi üçin syýasy mümkinçilik-leri we öňdebaryjy orny üpjün etmek, BMG-niň ulgamynyň Hemişelik utgaşdyryjylarynyň we ähli wekilçilikleriniň, Bretton-Wud institutlaryny hem goşmak bilen, tagallalaryna ýardam etmek, öňüni alyş çärelerini ösdür-mekde hem-de ynsanperwerlik goldawynda özara ylalaşylan çemeleşmäni amala aşyrmak meseleleri niýetlenendir.
5. Bu sebit gurluşynyň üstüne ýüklenen derwaýys wezipeleriň biri, ýerlerde monitoringi amala aşyrmak we ýagdaýy seljermek, BMG-niň Baý sek-retaryny parahatçylygy we durnuklylygy berkitmek meseleleri boýunça taraplaryň özara hereketleri we geçirýän çäreleri hakynda maglumat bilen hemişe üpjün etmek bolup durýar.
6. Sebitdäki ýagdaýyň doly we integrirlenen seljerişini üpjün etmek üçin UNAMA bilen ýakyn aragatnaşygy ýola goýmak.

Howpsuzlyk Geňeşiniň Başlygynyň 2007-nji ýylyň 15-nji maýyndaky №/2007/280 belgili jogap hatynda BMG HG-niň agzalarynyň razylygy beýan edil-di we BMG-niň täze düzüminiň, hususan-da, sebitde işe başlan wagtyndan ýarym ýyl geçenden soň, onuň işi hakynda mälim etmek barada haýýs bildirildi.

Merkeziň işiniň geljegine seretmek bilen, durmuşa geçirilýän guramaçylyk ädimleri bilen bir hatarda, XXI asyryň täze hakykatynyň şertlerinde öňüni alyş

diplomatiýasynyň amala aşyrylmagynyň özboluşlylygy bilen baglylykda, konseptual meseleleriň bütin spektrini işläp düzmek boýunça uly barlag we seljeriş işleriniň alnyp barlandygyny bellemek zerurdyr. Parahatçylygy döredijilik çygrynda Türkmenistanyň tejribesi we onuň BMG bilen iş ýüzündäki ýakyndan alyp barýan gatnaşyklary, ýüze çykýan gapma-garşylyklaryň we wehimleriň howplulygyny azaltmak boýunça hakyky çäreleriň işlenip düzülmegine ýardam edýän şol oňyn «daýanç nokadydyr».

Wezipelere şeýle düşünmek, öňüni alyş diplomatiýasynyň bar bolan nazaryýetiniň we amalyýetiniň, Aşgabatda döredilen Merkeziň tejribesine laýyklykda, mundan beýläk ösýän we baýlaşýan, öňünden dörän şerti boldy.

Öňüni alyş diplomatiýasy – gapma-garşylyklaryň ýaragly çaknyşyklara çenli ösüp ýetmeginiň öňüni almaga gönükdirilen halkara arenasyndaky işiň bir görnüşidir. Öňüni alyş çäreleri howply döwür ýagdaýlarynyň, dolandyrmasy kyn düşjek, şol sanda gapma-garşylygyň zolagynda bosgunlaryň akymynyň döräp biljek ynsanperwerlik häsiýetli ýagdaýlaryň öňüni almak maksatlary bilen hem geçirilip bilner.

Şeýle ýagdaýda şu aşakdaky wezipeleri çözmek bilen alnan netijeler öňüni alyş çärelerini işläp düzmek we amala aşyrmak üçin esas bolup durýar:

Birinjiden, mümkin bolup biläýjek gapma-garşylygyň we onuň bilen baglanyşykly töwekgelçiligiň başlangyç döwründe, has ir öňüni almak.

Ikinjiden, bolup biläýjek gapma-garşylyk babatda netijeli we şoňa barabar öňüni alyş çärelerini saýlap almak.

Üçünjiden, öňüni alyş çärelerini amala aşyran taraplaryň arasyndaky ylalaşyklylygy üpjün etmek.

Dördünjiden bolsa, gapma-garşylykly meseleleriň çözülmegini onuň tüýs öz wagtynda, ýagny anyk hasaplamak arkaly, wagtyndan öň ýa-da wagtyndan gijä galmak bilen geçirilmegini aradan aýyran şertlerde üpjün etmek. Bu görkezilenleriň, esasan, öňüni alyş diplomatiýasynyň eýýäm ýüze çykan ýa-da oňat gizläp bolmaýan gapma-garşylykly bölegine degişlidigini belläp geçmek gerek. Şu babatdaky mesele BMG-niň we onuň institutlarynyň iş ýüzündäki tejribesinde ýeterlik derejede işlenilendir. Düzgün bolşy ýaly, şu häsiýetdäki öňüni alyş çärelerini guramak we geçirmek boýunça esasy agram BMG-niň Sekretariatynyň syýasy meseleler boýunça Departamentine düşýär. Departament şu aşakdaky baş ugur boýunça öz işini alyp barýar:

- 1) bütin dünýä boýunça syýasy ösüşe monitoring etmek, seljeriş geçirmek we baha bermek;
- 2) bolaýmagy mümkin ýa-da bolup duran gapma-garşylygy identifisirlemek;
- 3) her bir ýagdaý sebäpli degişli hereketler hakynda Baş sekretara teklipleri taýýarlamak;
- 4) diňe diplomatik häsiýetli ylalaşylan syýasy ugry amala aşyrmak;

5) öňüni alyş diplomatiýasy, parahatçylygy döredijilik, ýaraglara we ýarag-syzlanyşa gözegçiligi hem goşmak bilen, parahatçylygy we parahatçylyk gurluşyny goldamak çygyrlaryndaky Baş sekretaryň öz çözgüdi ýa-da Baş Assambleýanyň, ýa-da Howpsuzlyk Geňeşiniň mandaty bilen kesgitlenen syýasy işinde Baş sekretara kömek bermek.

Öňüni alyş diplomatiýasynyň usullarynyň iş ýüzünde amala aşyrylmagy boýunça düýpli ýörelgeler, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylyň 10-njy dekabrynda, BMG-niň Merkezi Aziýa üçin Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkeziniň açylyş dabarasyndaky çykyşynda bel-lenildi. Merkeziň açylmagy baradaky mesele çözülide görkezilen oňynlyk we hyzmatdaşlyk üçin BMG-niň Baş sekretary jenap Pan Gi Muna we Howpsuz-lyk Geňeşine hoşallyk bildirmek bilen, Türkmenistanyň Prezidenti Merkeziň açylmagyny Merkezi Aziýada bolup geçýän ýagdaýlara halkara bileleşigi ta-rapyndan uly üns berilýändigine, global işlerde sebitiň ornuna we ähmiýetine aýdyň düşünilýändigine, sebit meselelerini çözmekde ýokary derejedäki oňyn ýardamlary bermäge çalşylýandygyna, Merkezi Aziýa sebitiniň döwletleriniň we halklarynyň howpsuzlygyny, asudalygyny, hyzmatdaşlygyny we durnukly ösüşini üpjün etmek boýunça uzak möhletleýin maksatlara ýetmäge jan edilýändigine şaýatdygy hökmünde häsiýetlendirdi. Merkeziň ýerleşýän ýeri hökmünde Bitarap Türkmenistanyň paýtagtynyň saýlanyp alynmagy BMG we Merkezi Aziýa ýurtlary tarapyndan Türkmen döwletine bolan uly ynama we jogapkärçilige şaýatlyk edýär.

2007-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda, BMG-niň Baş Assambleýasynyň Nýu-Ýorkda geçirilen, Türkmenistanyň wise-başlyk bolup çykyş eden 62-nji masla-hatynyň çäklerinde, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow BMG-niň Baş sekretary Pan Gi Mun bilen duşuşdy. Ýurduň BMG bilen hyzmatdaşlyk babatda işjeň garaýşy üçin hoşallyk bildirmek bilen, BMG-niň Baş sekretary Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça BMG-niň sebit merkeziniň Aşgabatda açylmagy bara-daky Türkmenistanyň başlangyjyny aýratyn makullady.

Türkmenistanyň Prezidenti BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji mejlisiniň münberinde eden çykyşynda şu meselelere ünsi çekdi: «BMG bilen hyzmatdaşlyk mundan beýläk hem biziň daşary syýasatymyzyň kesgitleýji ugry bolmagynda galar. Şunlukda, aýratyn bellemek isleýärim – şeýle hyzmatdaşlyk biziň ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn gatnaşyklarymyzy baýlaşdyrýar, olary täze mazmun bilen doldurýar. Sebitdäki işlerde, haçanda hut BMG-niň, onuň düzümleriniň gatnaşmagy bilen, ol ýa-da beýleki meselelere döwletleriň çemeleşmelerini ýakynlaşdyrmaga, olary bi-lelikde çözmek üçin amatly syýasy, diplomatik, hukuk şertlerini döretmäge ýardam edende, bu, aýratynam, anyk ýüze çykýar. Şu babatda BMG-niň Merkezi Aziýada Öňüni alyş diplomatiýasynyň sebit merkeziniň döredilmegi hakyndaky çözgüdini iň ýokary derejede derwaýys diýip hasap edýärim. Şu ýylyň ahryna göz önünde tutulýan bu Merkeziň açylmagynyň sebitde parahatçylygy, howpsuzlygy we dur-

nuklylygy üpjün etmek boýunça biziň ýurdumyzyň we hormatly goňşularymyzyň işinde hil taýdan täze ädimiň nyşany boljakdygyna ynanyryn».

Türkmen Lideri Türkmenistanyň Merkez bilen oňyn we netijeli hyzmatdaşlyga doly derejede taýýardygy, biziň sebitimiziň ýüzbe-ýüz bolýan meselelerini çözmäge oňyn täsir etmäge onuň işiniň ukyplydygyna ynanyandygyny beýan etdi. «Biz Merkeziň bolýan ýeri hökmünde Bitarap Türkmenistanyň paýtagty – Aşgabadýň saýlanyp alynmagyna örän ýokary baha berýäris we muňa BMG tarapyndan biziň ýurdumyza bildirilen ynam hökmünde garaýars. Ýokary jogapkärçiligi duýmak bilen, Merkeziň netijeli we önjeýli işlemegi üçin biziň ýurdumyz ähli mümkinçilikleri döreder diýip, ynandyrmak isleýärim» – diýip, Prezident Gurbanguly Berdimuhamedow belledi.

Wakalaryň şondan soňky ösüşi, BMG-niň Merkezi Aziýada Öňüni alyş diplomatiýasynyň sebit merkeziniň alyp barýan işi, Aşgabatda ştab-kwartirasy bolan bu gurluşy döretmek boýunça Türkmenistanyň Prezidentiniň ideýalarynyň we başlangyçlarynyň esaslandyrylandygyny aýdyň görkezdi.

BMG-niň Baş sekretary Pan Gi Mun 2011-nji ýylyň 26-njy awgustynda Howpsuzlyk Geňeşiniň tabşyrygy boýunça «Öňüni alyş diplomatiýasy: netijeleri gazanmak» atly hasabaty taýýarlady we ol 1961-nji ýylda wepat bolan Dag Hammerseldiň ýagty ýadygärligine bagyşlandy. BMG-niň Baş sekretarynyň nygtamagyna görä, öňüni alyş diplomatiýasy uly bolmadyk serişdeler bilen anyk we oňyn netijeleri gazanmaga mümkinçilik berýär. Baş sekretar Pan Gi Mun ulanylýan usullaryň üstünlikli bolmagynyň ýaňy döräp ugran konfliktler baradaky maglumatlaryň ýeterlikli alynmagyna baglydygyny görkezdi. Şunuň bilen birlikde, ol çaklamalarda nätakyklygyň bolýanlygyna we öňüni alyş ugrunda işleýän diplomatlaryň sanynyň azlygyna ünsi çekdi.

«BMG-niň Merkezi Aziýada Öňüni alyş diplomatiýasynyň sebitleşýin merkeziniň orny» atly Kararnamanyň kabul edilmegi, Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň parahatçylyksöýüji syýasatynyň dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan ykrar edilmeginiň aýdyň subutnamasy bolýar.

Sebit merkezi ähli taraplara kabul ederlikli çözgütleri kesgitlemek üçin amatly şertleri döretmäge çalyşmak ýoly bilen Merkezi Aziýa ýurtlaryny goldaýar. Şeýle şertleri döretmek üçin Merkez gepleşikleri goldaýar, ara alyp maslahatlaşmalar we pikir alyşmalar üçin syýasy platformany üpjün edýär, gapma-garşylyklary parahatçylykly çözmek we öňüni almak düzgüninde döwletleriň mümkinçiliklerini berkitmäge goşant goşýar, hyzmatdaşlyga we ynanyşmagyň berkemegine ýardam edýär, şeýle hem zerur ýerinde, BMG-niň ulgamynyň çygrynda tehniki seljermeleri we ýardam etmegi ulanýar.

Türkmenistan ähli gyzyklanýan taraplar, ilkinji nobatda, goňşular bilen açyklyk we oňyn hyzmatdaşlyk syýasatyna ygrarly bolmak bilen, suw-energetika meselesi ýaly, durmuş taýdan örän wajyp çygryda gyzyklanmalaýyn gepleşiklere uly ähmiýet

berýär. Bu özara hereketi ösdürmäge, hususan-da, Merkezi Aziýa döwletleriniň baştutanlarynyň Bişkekdeki duşuşygynda öňe sürilen, Araly halas etmek boýunça halkara gaznasyny dörediji döwletleriň baştutanlarynyň duşuşygynyň çäklerinde doly goldaw alan hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň täze halkara başlangyçlary gönükdirilendir. Ýurt tarapyndan öňe sürilen suw-energetika başlangyçlaryny amala aşyrmakda Garagumda «Altyn asyr» Türkmen kölüniň birinji nobatdakysynyň açylmagy wajyp ädim hökmünde ykrar edildi. Bu köl geljekde ýurt üçin hem, bütinleý sebit üçin hem bahasyna ýetip bolmajak ähmiýete eýe bolar.

Ekologik meseleleri çözmekde we daşky gurşawyň ýagdaýyny gowulandyrmakda Türkmenistanyň saldamly goşandyny bellemek bilen, duşuşyga gatnaşyjylar BMG-niň tebigaty goramak hakyndaky binýatlaýyn Konwensiýasyna goşulmak bilen, ýurduň Ekologiýa boýunça halkara bileleşiginiň bilelikde amala aşyran taslamalaryna işjeň gatnaşandygyny, suwy we başga tebigy serişdeleri aýawly saklamak we dikeltmek, howanyň global üýtgemegi bilen bagly meseleler boýunça, goňşy döwletler bilen bolşy ýaly, abraýly halkara guramalary bilen hem ýakynndan hyzmatdaşlyk edýändigini bellediler.

Şunuň bilen baglylykda, agzybirlik bilen gelnen pikir boýunça, BMG-niň we onuň suw meseleleri hem-de suw-energetika serişdeleri bilen meşgullanýan deňişli düzümleri, şeýle hem başga halkara guramalary bilen birlikde Araly halas etmek boýunça toplumlaýyn halkara-hukuk resminamasyny taýýarlamak üçin ýörite bilermenler toparyny döretmek hakynda türkmen Lideriniň Almatyda aýdan başlangyjy aýratyn derwaýyslyga eýe bolýar.

Hormatly döwlet Baştutanymyzyň halkara başlangyçlary we daşary-syýasy işleri döwletara gatnaşyklarynda ygtybarly we ygrarly bolmagyň, hakykatyň we dogruçylygyň güýçli orun tutýandygyny görkezýär. Şu ýörelgelere esaslanan belent daşary-syýasy maksatlar döwletimiziň milli bähbitlerini goramaklyga, garaşsyzlygyny we howpsuzlygyny berkitmeklige, ýurdumyzyň içkeri milli-ykdy-sady ösüşini, abadançylygyny we halkymyzyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini üpjün etmek üçin amatly daşary şertleri döretmäge gönükdirilendir. Olary durmuşa geçirmek ugrunda parahatçylygy berkitmek we howpsuzlygy üpjün etmek, aýratyn hem, Merkezi Aziýa we Hazar sebitlerinde hoşniýetli goňşuçylyk hem-de hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny yzygiderli ösdürmek, gapma-garşylyklaryň önüni almak we olaryň syýasy-diplomatik ýollar bilen çözülmegine işjeň gatnaşmak, goňşy we doganlyk Owganystandaky ýagdaýy parahatçylykly we syýasy ýollar bilen kadalaşdyrmak, bu ýurdy durmuş-ykdy-sady taýdan dikeltmäge ýardam bermek, sebitiň energetika, ulag-aragatnaşyk, ekologiýa meseleleri çözmek boýunça tagallalar barha netijeli görnüşe eýe bolýar.

Bu babatda Türkmenistanyň goňşy Owganystan döwleti bilen ýakyn hyzmatdaşlygy we doganlyk goldawy nusga alarlyk bolup durýar. Biziň ýurdumyz

bu goňşy döwlet bilen gatnaşyklara aýratyn üns berip, onuň durnukly ösmegine, sebit hem-de dünýä işlerine doly goşulýşmagyna, owgan topragynda parahatçylygyň we ylalaşygyň ýola goýulmagyna ýardam edýär. Owganystanda syýasy durnuklylygy diňe parahatçylyk, diplomatik serişdeleri bilen gazanmak mümkinçiligine bolan ynam türkmen tarapyňyň garaýşyňyň esasy bolup durýar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow jogapkär owgan güýçleriniň, gyzyklanma bildirýän ähli taraplaryň arasyndaky giň milli gatnaşyklary BMG-niň howandarlygynda ýola goýmak üçin Türkmenistanyň syýasy giňişligini hödürleýär. Ýurdumyz bu ugurda halkara guramalarynyň syýasy mümkinçiliklerini peýdalanyp işlemäge taýýardygyny tassyklamak bilen, BMG-niň Merkezi Aziýa üçin Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkezi hem-de BMG-niň Owganystana ýardam etmek boýunça missiýasy (UNAMA) bilen özara gatnaşyk saklaýar. Türkmenistan öňde goýlan maksatlara ýetmek boýunça dünýä bileleşiginiň hem-de sebit boýunça goňşy ýurtlaryň tagallalaryna işjeň gatnaşýar we olary hemişe goldaýar.

Soraglar:

1. Türkmenistan öňüni alyş diplomatiýasy boýunça nähili başlangyçlary öňe sürdi?
2. Öňüni alyş diplomatiýasynyň mazmuny nämeden ybarat?
3. Türkmenistanyň halkara başlangyçlarynyň haýsy ugurlary bar?

§ 5. Bitarap Türkmenistanyň goňşy Owganystanda parahatçylygy dikeltmeklige we durnukly ösüşi ýola goýmaklyga goşandy

Türkmenistanyň iň ýakyn goňsusy bolan we umumy taryhy kökleri müňýyllyklaryň jümmüşinden gözbaş alýan dostlukly döwletleriniň biri hem Owganystan Yslam Respublikasydyr. Türkmenistan bilen Owganystanyň arasyndaky hyzmatdaşlyk dostlugyň, hoşniýetli goňsuçylygyň we deňhukukly gatnaşyklaryň ählumumy we mizemez ýörelgelerine esaslanýar. Türkmenistan bilen Owganystan Yslam Respublikasynyň arasynda diplomatik gatnaşyklar 1992-nji ýylyň 21-nji fewralynda ýola goýuldy. Netijeli ikitaraplaýyn hyzmatdaşlyk ýyllary içinde ikitaraplaýyn döwletara, hökümetara we pudagara derejelerinde baglaşylan halkara resminamalaryndan ybarat bolan berk şertnama-hukuk binýadyny dörettiler. Iki ýurduň halklarynyň arasyndaky taryhyň jümmüşinden gözbaş alyp gaýdýan gatnaşyklar wagtyň synagyndan geçdi we muňa Türkmenistanyň doganlyk Owganystanda parahatçylygy dikeltmek we ýardam bermek boýunça öňe sürýän we amala aşyran başlangyçlary aýdyň şaýatlyk edýär.

Uzak geljege gönükdirilen giň möçberli we netijeli dost-doganlyk gatnaşyklarynyň esasynda iki döwletiň baştutanlarynyň arasyndaky ýakyn aragatnaşyklara

esasy we wajyp orun degişlidir. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylyň 28-nji aprelinde Owganystana bolan ilkinji resmi döwlet sapary iki döwletň arasyndaky dost-doganlyk gatnaşyklarynyň mundan beýläk hem pugtalanmagyna itergi berdi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Owganystanyň in ýokary döwlet sylagy bolan Owganystanyň Milli Gahrymany Gazy Emir Amanulla Hanyň adyny göterýän ýokary derejeli medaly bilen sylaglanmagy giň jemgyýetçilik seslenmesine eýe boldy.

Merkezi Aziýa sebitinde howpsuzlygyň üpjün edilmegi Owganystandaky ýagdaýlaryň durnuklaşmagy we ol ýerde parahat durmuşyň ykrar edilmegine gönüden-göni baglydyr. Bu meselede bitaraplyk syýasatynyň oňyn netijeleri ilkinji nobatda Türkmenistanyň doganlyk owgan halkyna berýän ýardamynda anyk görünýär. Türkmen-owgan hyzmatdaşlygy anyk ugurlar boýunça netijeli ösdürilýär. Muny soňky 25 ýyldan gowrak wagtda edilen anyk işler aýdyň görkezýär.

Owganystanda dartgynly ýagdaýyň gowşadylmagy, uruş-dawalaryň ýatyrylmagy we kadaly durmuşyň ýola goýulmagy aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Owganystanda asuda ýaşaýşyň berkarar bolmagy we onuň durmuş-ykdysady taýdan aýaga galyp ugramagy tutuş dünýä jemgyýetçiligi, aýratyn hem ýakyn goňşy bolan sebit döwletleri üçin örän möhümdir.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow bu barada aýtmak bilen, BMG-niň Baş Assambleýasynyň 73-nji sessiýasynda 2018-nji ýylyň 29-njy sentýabrynda eden çykyşynda şeýle diýdi: «Ýaragsyzlanmak meseleleri, neşe serişdeleriniň getirilmegine garşy göreş, Owganystana hemmetaraplaýyn ykdysady goldaw bermek boýunça hyzmatdaşlyk Merkezi Aziýada howpsuzlygyň we durnukly ösüşiň üpjün edilmegi babatynda örän wajypdyr. Şunda, biziň pikirimizçe, Owganystanyň iri energetika, ulag we kommunikasiýa taslamalaryny amala aşyrmaga doly derejeli hyzmatdaşyň hukuklarynda gatnaşdyrylmagy möhüm şert bolup durýar. Şeýle ýagdaýda Owganystan üçin strategik mümkinçilikleri görýäris, onuň sebit we ählumumy işlerde eýeleýän orny owgan halkynyň abadançylygynyň we ösüşiniň kepili bolup durýar. Biziň ýurdumyz bu ugurda yzygiderli işleri geçirmek bilen, Türkmenistan – Owganystan – Pakistan – Hindistan gaz geçirijisiniň taslamasyny amala aşyrýar, elektrik geçiriji, optiki-süýümlü aragatnaşyk ulgamynyň gurluşygyny alyp barýar, bu taslamalar halkara hyzmatdaşlary hem-de iri maliýe edaralary tarapyndan goldanyldy. Şeýle hem owgan ugry boýunça täze demir ýoly guruldy. Biz Owganystana durmuş maksatly desgalary gurmak, ynsanperwerlik ýüklerini ibermek, bu ýurduň ykdysadyýetiniň we durmuş ulgamynyň dürli pudaklary üçin ýokary hünärli milli işgärleri taýýarlamak arkaly ynsanperwer kömegini bermegi dowam edýäris».

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy bilen dostlukly owgan halkyna ynsanperwerlik kömekleri yzygiderli berilýär, ikitaraplaýyn söwda-ykdysady, ýangyç-energetika we medeni-gumanitar ugurlarda hyzmatdaşlyk gatnaşyklary ösdürilýär.

Biziň ýurdumyz goňşy döwlet bilen gatnaşyklara aýratyn üns berip, onuň durnukly ösmegine, sebit hem-de dünýä işlerine doly goşulyşmagyna, owgan top-ragynda parahatçylygyň we ylalaşygyň ýola goýulmagyna ýardam edýär. Ow-ganystanda syýasy durnuklylygy diňe parahatçylyk, diplomatik serişdeleri bilen gazanmak mümkinçiligine bolan ynam türkmen tarapynyň garaýşynyň esasy pur-sady bolup durýar. Şundan ugur almak bilen, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow jogapkär owgan güýçleriniň, gyzyklanma bildirýän ähli taraplaryň arasyndaky giň milli gatnaşyklary BMG-niň howandarlygynda ýola goýmak üçin Türkmenistanyň syýasy giňişligini hödürleýär.

Owganystanyň durmuş-ykdysady düzümini ösdürmek onuň üçin esasy mesele bolup durýar. Türkmenistan ykdysady ösüşiň, täze iş orunlarynyň döredilmeginiň, giň gerimli durmuş maksatnamalaryny amala aşyrmagyň, adamlaryň maddy hal-ýagdaýyny, bilim derejesini ýokarlandyrmagyň ýurtdaky ýagdaýa oňyn täsir edip, bu ýerde parahatçylygyň we durnuklylygyň berkemegine ýardam edýändi-gine ynanýar. Şunda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň yzygiderli belleýşi ýaly, halkara kömek – täsirli, niýetlenen salgysyna gönükdirilen we anyk bolmalydyr.

Türkmenistan Owganystana kömek bermek boýunça köptaraplaýyn tagal-lalaryň işjeň tarapdary bolmak bilen, ençeme ýyl bäri olary iş ýüzünde amala aşyrýar. Sebit derejesindäki iri taslamalara Owganystanyň gönüden-göni gatnaş-magy örän möhüm bolup durýar. Bu babatda Türkmenistan energetika we ulag-aragatnaşyk ugurlaryndaky transmilli taslamalaryň başlangyjyny goýdy we olaryň iş ýüzünde amala aşyrylmagyna saldamly goşant goşýar. Bu bolsa doganlyk ow-gan halkynyň ykdysady hem-de durmuş taýdan galkynmagynyň, sebit we dünýä gatnaşyklaryna üstünlikli goşulyşmagynyň möhüm şerti bolup durýar. Türkmenis-tan goňşy Owganystanyň strategik mümkinçilikleriniň bardygyna we olary ýerlikli ulanmagyň sebit hem-de dünýä işlerinde mynasyp orun eýelemeginde, abadanlyk we gülläp ösüş ýoly bilen öňe gitmegine esas boljakdygyna ünsi çekýär.

Türkmenistan Owganystanyň we onuň halkynyň meselelerine garamagyň has kämil ýollaryny, bu ýurtdaky kynçylykly meseleleriň ählisini netijeli çözmäge ýardam etjek halkara syýasy-diplomatik usuly gözlemegiň tarapdary bolup çykyş edýär. Türkmenistanyň Prezidenti Owganystan meselesini harby usullar bilen däl-de, syýasy-diplomatik we gepleşikler, ykdysady hem ynsanperwer ýollar bilen çözmegiň dogry boljakdygyny tekrarlaýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow BMG-niň Baş Assambleýasynyň mejlisleriniň ençemesinde goňşy owgan döwletinde syýasy-ykdysady durnuklylygy gazanmaklyga gönükdirilen Türkmenistanyň anyk ýardam-laryny öz içine alýan teklipleriň ençemesini berdi, olaryň köpüsi eýýäm iş ýüzünde amal hem edildi. Bu babatda milli Liderimiziň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 66-njy mejlisindäki çykyşynda halkara meseleleri çözmekde syýasy-diploma-

tik serişdeleri ileri tutup ulanmak hakyndaky Jarnamany işläp taýýarlamak baradaky teklibini deslapdan bellemek zerur. Türkmen tarapy owgan topragynda döran çylşyrymly ýagdaýy kadalaşdyrmakda BMG-niň durmuşa geçirýän işleriniň ähmiýetiniň uly bolmalydygyny tekrarlaýar. Şolaryň arasynda BMG-niň howandarlygynda Owganystandaky özara ynanyşmak ýagdaýyny pugtalandyrmak we döwlet häkimiýetiniň netijeli institutlaryny ösdürmek boýunça ýokary derejedäki halkara duşuşygyny Aşgabatda geçirmek boýunça başlangyç möhümdir. Hut şonuň üçin-de BMG-niň Baş Sekretary Antonio Guterreşiň 2017-nji ýylyň 13-nji iýunynda Aşgabatda saparynyň dowamynda geçirilen gepleşiklerde hormatly Prezidentimiz: «Owgan halkyna ýaraşyga gelmek we ylalaşyk gazanmak üçin hakyky ýardam bermek zerurdyr. Oňa diňe parahatçylykly ýol bilen, gepleşikler arkaly ýetip bolar. Bu meseläniň başgaça çözgüdi ýokdur» diýip aýtdy.

Hormatly Prezidentimiz BMG-niň Baş Assambleýasynyň 64-nji sessiýasynda eden çykyşynda sebit howpsuzlygy hakynda aýdanynda Türkmenistanyň goňşy Owganystan döwletine onuň ykdysadyýetini dikeltmekde, durmuş we gumanitar maksatly desgalary gurmakda berilýän kömegiň dowam etdiriljekdigini nygtady. Döwlet Baştutanymyz BMG-niň Baş Assambleýasynyň 65-nji sessiýasynda Owganystany dikeltmek boýunça BMG-niň howandarlygynda uzak möhletli maksatnamany taýýarlamak hakyndaky teklipl bilen çykyş etdi. Olar birinjiden, BMG-niň howandarlygynda Owganystandaky özara ynanyşmak ýagdaýyny pugtalandyrmak we döwlet häkimiýetiniň netijeli institutlaryny ösdürmek boýunça ýokary derejedäki halkara duşuşygyny Aşgabatda geçirmek; ikinjiden, Türkmenistanda owgan hünärmenlerini taýýarlamak; üçünjiden, Türkmenistandan Owganystana demir ýol gurmak, geljekde ony Owganystanyň çägi boýunça dowam etdirmek; dördünjiden, Türkmenistan–Owganystan–Pakistan–Hindistan gaz geçirijisiniň gurluşygyna gönükdirilen tagallalary has işjeňleşdirmek; başinjiden, Türkmenistandan Owganystana iberilýän elektrik energiýasynyň möçberini artdyrmak baradaky tekliplerdir. Bu başlangyçlaryň eýýäm köpüsiniň durmuşa geçirilendigini aýratyn nygtamalydyrys.

Türkmenistan Owganystany dikeltmek işlerine halkara bileleşiginiň işjeň gatnaşmalydygyna ünsi çekýär. Türkmenistanyň hökümet wekiliýeti Owganystan meselesi boýunça 2008-nji ýylyň iýunynda Parižde, 2010-njy ýylyň aprelinde Londonda we awgustynda Kabulda, 2011-nji ýylyň dekabrynda Bonnda geçirilen halkara maslahatlaryna gatnaşdy. Şol maslahatlarda biziň döwletimiz birnäçe esaslanydylan teklipler bilen çykyş etdi. London maslahatynda BMG-niň bu ýurda berilýän halkara ykdysady we maliýe goldawyny artdyrmaga degişli kabul eden çözgüdini goldamak bilen, Türkmenistan Owganystany dikeltmek boýunça BMG-niň howandarlygynda uzakmöhletli maksatnamany taýýarlamak hakyndaky teklipl bilen çykyş etdi. Şeýle maksatnama, ilkinji nobatda, ulag-aragatnaşyk ulgamyny we köp pudakly senagaty döretmek, elektrik ulgamlaryny geçirmek, mekdepleri,

hassahanalary we beýleki durmuş maksatly desgalary gurmak boýunça taslamalary öz içine almalydyr diýip, Türkmenistanyň Prezidenti nygtady.

Türkmenistan Owganystanyň gönüden-göni goňşulary bolan ýurtlar (olar şertli «Aziýanyň ýüregi» diýlip hem atlandyrylýar) tarapyndan 2011-nji ýylyň noýabrynda Daşary işler ministrleriniň derejesinde ýola goýlan Stambul prosesine hem işjeň gatnaşýar. 14 sany gönüden-göni gatnaşyjy döwlet, şeýle hem 16 sany ýurt we 12 sany sebitara we halkara gurama bu prosesi goldaýarlar. Bu başlangyjyň esasy maksady sebitara infrastrukturany, bilimi, ykdysadyýeti, maýa goýum mümkinçiliklerini, terrorçylyga, neşe söwdasyna we tebigy betbagtçylyklara garşy göreş meselesinde ynamy berkitmeklige gönükdirilendir. Onuň maslahatlary 2012-nji ýylda Kabulda, 2013-nji ýylda Almatyda, 2014-nji ýylda Pekinde, 2015-nji ýylda Ýslamabatda, 2016-njy ýylda Nýu-Delide geçirildi. Pekinde geçirilen 4-nji duşuşygyň barşynda Türkmenistan owganara düzgünleşdirmesinde öz syýasy giňişligini bermäge taýýardygy barada ozal aýdylan tekliplerini ýene-de tassyklady. Pekin Jarnamasynynda 6 sany iri ugur boýunça 64 sany ileri tutulýan taslamalary durmuşa geçirmeklik belenildi. 2016-njy ýylyň 6-njy sentýabrynda Aşgabatda Türkmenistanyň DIM-inde Stambul prosesiniň çäklerinde «Sebitleýin düzümler» atly ynamy berkitmegiň ölçegleri boýunça Sebitleýin tehniki toparyň dördünji mejlisi geçirildi.

Türkmenistan halkara düzümleriniň, hususan-da, 1998-nji ýylda BMG-niň düzüminde döredilen Merkezi Aziýa ýurtlarynyň ykdysadyýeti boýunça ýörite maksatnamanyň (SPECA) çäklerinde Owganystandaky ýagdaýy kadalaşdyrmak işlerine işjeň gatnaşýar. Onuň mejlisleri ençeme gezek Aşgabatda geçirildi. Türkmenistanyň Prezidenti NATO-nyň, EKO-nyň, ÝHHG-niň, ŞHG-niň sammitlerinde owgan meselesiniň çözgüdine ýurdumyzyň garaýşyny yzygider aýdyňlaşdyrýar. Hormatly Prezidentimiziň nygtaýşy ýaly, «Türkmenistan bu döwletde parahatçylygy we durnuklylygy pugtalandyrmak, onuň durmuş-ykdysady infrastrukturasyň gaýtadan dikeltmek boýunça halkara bileleşigi tarapyndan görülyän çäreleriň durmuşa geçirilmegine uly gyzyklanma we işjeň gatnaşýan taraplaryň biridir».

Ýurda berilýän halkara ykdysady we maliýe goldawyny artdyrmak – Owganystanda ýagdaýy kadalaşdyrmagyň möhüm çözgüdinde iňňän uly ähmiýete eýe. BMG-niň bu strategik çözgüdine dünýäniň degişli maliýe institutlarynyň, dürli döwletleriň anyk ýardamlary arkaly goşandyny goşmagy zerur.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow dünýä derejesindäki strategik meseleler boýunça, şol sanda ulag ulgamynda netijeli köptaraplaýyn hyzmatdaşlygy giňeltmek ugrunda yzygiderli çykyş etmek bilen, onuň Owganystan üçin bähbitlidigini nygtaýar. Döwlet Baştutanymyzyň bu möhüm ugurda, beýleki ugurlarda bolşy ýaly, öňe sürýän döredijilikli başlangyçlary ählumumy goldawa we dünýä bileleşiginiň ykrar etmegine eýe bolýar, BMG-niň Baş Assambleýasynyň soňky ýyllarda kabul eden degişli kararnamalary hem munuň aýdyň subutnamasy bolup durýar. Mälim bolşy ýaly, 2017-nji ýylyň 20-nji dekabrynda Birleşen Mil-

letler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 72-nji sessiýasynyň 74-nji mejlisinde «Durnukly ösüş maksatlaryny amala aşyrmak bilen baglylykda, ulaglaryň ähli görnüşleriniň arabaglanyşygyny berkitmek» atly Kararnama Milletler Bileleşiginiň ähli agza ýurtlary tarapyndan biragyzdan kabul edildi.

BMG-niň bu wajyp resminamasynyň biragyzdan kabul edilmegi Türkmenistanyň halkara ulag ulgamyny ösdürmekde toplan baý tejribesiniň we başlangyçlarynyň ýokary ähmiýeti barada şaýatlyk edýär. Halkara ölçeglerine doly laýyk gelyän hem-de biziň ýol ulgamymyzy sebitiň logistika ulgamyna ýakynlaşdyrmaga mümkinçilik berýän ulag ýollarynyň we demir ýollaryň gurulmagy Türkmenistanyň multimodal ulgamynda demir ýollaryň işjeň hereketine möhüm orun berilýär. Şoňa görä-de, onuň düzümini giňeltmäge hem-de döwrebaplaşdyrmaga aýratyn ähmiýet berilýär. Demirgazyk – Günorta halkara ulag-üstaşyr ugurlarynyň möhüm bölegine öwrülen Gazagystan – Türkmenistan – Eýran, Kerki – Ymamnazar – Akina demir ýollary, şeýle hem beýleki ulag taslamalary sebitiň ýurtlarynyň arasynda netijeli gatnaşyklary ösdürmek, olaryň ykdysady kuwwatyny artdyrmak üçin täze mümkinçilikleri açýar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2017-nji ýylyň noýabr aýynda Türkmenistanyň serhedinden Owganystanyň Turgundy şäherine tarap täze demir ýoluň gurluşygyna badalga bermegi hem ýene bir geljegi uly ugruň herekete girýändigini görkezdi.

Owganystanda syýasy asudalygy gazanmaga, bu ýurduň durmuş-ykdysady infrastrukturasyny dikeltmäge kömek bermek babatynda birnäçe halkara forumlar hereket edýär. Şolaryň biri hem Owganystanda sebitleýin ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça geçirilýän maslahatdyr (RECCA). 2005-nji ýyldan bäri hereket edýän bu forum Owganystana ýardam bermek maksady bilen, Günorta we Merkezi Aziýada sebitleýin ykdysady hyzmatdaşlygy ýola goýmak üçin döredildi. RECCA-nyň şu wagta çenli Kabulda (2005 ý., 2015 ý.), Nýu-Delide (2006 ý.), Yslamabatda (2009 ý.), Stambulda (2010 ý.), Duşenbede (2012 ý.) geçirilen sammitlerinde Owganystanda durnuklylygy, Günorta we Merkezi Aziýada bolsa sebitleýin ykdysady integrasiýany gazanmak babatynda ep-esli işleriň edilendigini bellemek gerek.

RECCA-nyň 2017-nji ýylyň 14–15-nji noýabrynda Aşgabatda geçen VII forumynda hem bu babatda ozal başlanan işleri öňe ilerletmek, täze başlangyçlara badalga bermek babatynda möhüm çözgütlere gelindi.

Olar «Sebitleýin energiýa we tebigy serişdeler ulgamlarynda hyzmatdaşlyk», «Sebitleýin arabaglanyşyk», «Sebitleýin söwda ýardam bermek, hususy eýeçiligi ösdürmek we Owganystanyň üsti bilen Aziýa sebitinde işewürleriň arasyndaky hyzmatdaşlygy artdyrmak» ýaly möhüm ugurlara bagyşlandy. Maslahat daşary ýurtlardan, şol sanda Owganystandan, Azerbaýjandan, Awstraliýadan, Braziliýadan, Beýik Britaniýadan, Germaniýadan, Gruziýadan, Müsürden, Hindistandan, Indoneziýadan, Yrakdan, Eýrandan, Ispaniýadan, Italiýadan, Gazagystandan, Kanadadan,

Katardan, Hytaýdan, Gyrgyzystandan, Koreýa Respublikasyndan, Malaýziýadan, Norwegiýadan, BAE-den, Pakistandan, Russiýadan, Saud Arabystanyndan, ABŞ-dan, Täjigistandan, Türkiýeden, Özbegistandan, Ukrainadan, Finlýandiýadan, Fransiýadan, Şweýsariýadan, Şwesiýadan, Ýaponiýadan wekiliýetleriň onlarçasyny Aşgabatda ýygnady.

Maslahata Birleşen Milletler Guramasynyň iri ýöriteleşdirilen düzümleriniň – BMG-niň söwda we ösüş boýunça konferensiýasynyň (UNCTAD), BMG-niň azyk we oba hojalyk guramasynyň (FAO), BMG-niň Aziýa – Ýuwaş umman sebiti boýunça Ykdysady we durmuş komissiýasynyň (UNESCAP), BMGÖM-niň, ÝUNESKO-nyň, BMG-niň Owganystana ýardam etmek boýunça missiýasynyň (UNAMA), BMG-niň Merkezi Aziýa üçin Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkeziniň (UNRCCA), Birleşen Milletler Guramasynyň senagat ösüşi boýunça edarasynyň (UNIDO), BMG-niň Ýewropa ykdysady toparynyň (UNECE), EB, ÝHHG, Yslam Hyzmatdaşlyk Guramasynyň, ŞHG-niň, Halkara zähmet guramasynyň (ILO), Günorta Aziýanyň sebit hyzmatdaşlygy assosiasiýasynyň (SAARC), TRASEKA-nyň, Arap ykdysady ösüşiniň Kuweýt gaznasynyň, Aziýada özara gatnaşyklar we ynanyşmak ölçegleri boýunça maslahatynyň (CICA), Aga Hanyň ösüş boýunça guramasynyň (AKDN) hem-de beýlekileriň ýolbaşçylary we wekilleri gatnaşdylar.

Maslahata iri bank we maliýe düzümleri, şol sanda Bütindünýä banky, Aziýanyň ösüş banky, Yslam ösüş banky, Halkara maliýe korporasiýasy, Halkara ösüş gaznasy öz wekillerini iberdiler. Aşgabat duşuşygynda şeýle hem ýurdumyzda resmi taýdan işleýän diplomatik wekilhanalaryň baştutanlary çagyryldy. Maslahata türkmen tarapyndan Hökümet agzalary, käbir ministrlikleriň we pudaklaýyn edaralaryň ýolbaşçylary hem-de wekilleri gatnaşdylar.

Iki günlük maslahatyň barşynda goňşy döwletiň sebit we sebitara hyzmatdaşlyk işlerine goşulyşmagy boýunça meseleleriň giň gerimine garaldy. Owganystanyň, Azerbaýjanyň, Gruziýanyň, Türkiýäniň we Türkmenistanyň arasynda Üstaşyr we ulag hyzmatdaşlygy hakynda Ýlalaşyga gol çekilmegi forumyň möhüm wakasy boldy. Bu täze halkara ulag geçelgesi Merkezi we Günorta Aziýa, Hazar hem-de Gara deňizleri, Ortaýer deňzi sebitleriniň öz içine alýan giň geoykdysady giňişlikde hyzmatdaşlygy berkitmäge ýardam eder. RECCA VII maslahatynyň netijeleri boýunça Aşgabat Jarnamasy biragyzdan kabul edildi. Onda gatnaşyjy döwletleriň we halkara guramalaryň sebitde hem-de sebitara giňişliginde hyzmatdaşlygy giňeltmäge taýýardygy öz beýanyny tapdy. Jemleýji resminamanyň möhüm ähmiýetini – onuň Türkmenistanyň Owganystanyň hem gatnaşmagynda öňe süren möhüm ähmiýetli sebitara ulag we energetika boýunça iri taslamalary durmuşa geçirmekde öňe tarap ädilen möhüm ädim bolandygyny nygtamagymyz zerur.

Bu Jarnamada energetika, ulag, söwda we üstaşyr geçirmek, aragatnaşyk, işewürlige goldaw bermek ugurlary boýunça öňde duran anyk işler kesgitlendi.

Olaryň agramly bölegi Türkmenistanyň gönüden-göni gatnaşmagy bilen ýa-da onuň bilen ýakyn hyzmatdaşlykda amala aşyrylmagyny göz önünde tutýar. Bu babatda aýratyn ähmiýetli ugurlar hökmünde şu aşakdakylary görkezip bolar:

A. Energetika ugry boýunça:

- 1) Türkmenistan – Owganystan – Pakistan we Hindistan gaz geçirijisiniň taslamasy (TOPH):
  - a) Turbageçiriji ulgamynyň kadalary baradaky Ylalaşyga gol çekmek, kabul ediji Hökümet baradaky Ylalaşyk we daşamak baradaky Ylalaşyk;
  - b) TOPH turbageçirijisiniň gurluşyk işlerine başlamak;
  - ç) «TAPI Pipeline Company Limited» (TPCL) turbageçirijisiniň gurluşyk işleriniň çaltlandyrylmagyna goldaw bermek we goşmaça serişdeleri toplamak üçin dünýäde maýa goýum-tanyşdyryş çäreleriniň gerimini has-da giňeltmek;
- 2) CASA-1000 – Merkezi Aziýa–Günorta Aziýa sebit energetiki taslamasy (The Central Asia-South Asia Regional Energy Project-1000):
  - a) Daşky gurşawa we durmuş-ýaşayşa täsiri öwrenmek bilen bir wagtda Owganystanda ýokary woltly elektrik geçirijini (*iňl.: high voltage direct current – HVDC*) işläp düzmek we seljeriş işlerini tamamlamak.
- 3) Türkmenistan – Owganystan – Pakistan 500 kW elektrik geçirijisi (TAP 500):
  - a) Tehniki baha berşi we taslama meýilnamasyny taýýarlamak we geňeşçi kompaniýa bilen şertnama baglaşmak;
  - b) Taslamany utgaşdyrmak we monitoring guraly boýunça işlerini tamamlamak.

B. Ulag ulgamy boýunça:

- 1) Owganystan ulag ulgamy – Owganystany goňşy ýurtlar bilen baglaşdyrýan ulag ulgamlary.
  - a) Akina – Andhoý – Şibergan (108 km) ýolunyň jikme-jik taslamasyny tamamlamak we gurluşygyna başlamak;
  - b) Turgundy – Hyrat (173 km) ýolunyň jikme-jik taslamasyny tamamlamak we gurluşygyna başlamak.

Ulag we üstaşyr geçiriş geçelgeleri babatynda Lapis Lazuli üstaşyr geçiriş, söwda we ulag ýollary (Lapis Lazuli Koridory) boýunça ähli zerur deslapky-taýýarlaýyş işlerini öz wagtynda tamamlamak hem göz önünde tutuldy.

Ýeri gelende, Türkmenistanyň öz üstüne alan borçlaryny gyşarnyksyz we öz wagtynda ýerine ýetirýänligini bellemek zerur. Hususan-da, 2018-nji ýylyň 23-nji fewralynda Türkmenistan – Owganystan – Pakistan – Hindistan gaz geçirijisiniň nobatdaky tapgyry işe girizildi. Türkmenistan – Owganystan – Pakistan elektrik geçirijisiniň we Türkmenistan – Owganystan – Pakistan optik süýümlü aragatnaşyk ulgamynyň düýbi tutuldy, Serhetabat (Türkmenistan) – Turgundy (Owganystan) ugry boýunça demir ýoly açyldy. Türkmenistanyň Prezidentiniň aýratyn belleýşi

ýaly, bu desgalarydaky işler Owganystany ykdysady we durmuş taýdan täzeden dikeltmek işiniň, ýurtdaky ýagdaýlary parahatçylykly, döredijilikli ugra geçirmegiň möhüm tapgyrydyr.

Munuň şeýledigine iş ýüzünde amala aşyrylýan bilelikdäki hereketler aýdyň şaýatlyk edýär. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan öňe sürilen BMG-niň ähli agza döwletleri tarapyndan 2008-nji we 2013-nji ýyllarda biragyzdan kabul edilen Baş Assambleýanyň «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýalarynyň Owganystan Yslam Respublikasy tarapyndan awtordaş hökmünde goldanylmagy hem örän kanunalaýyk hasaplanýar. Şu nukdaýnazardan, Türkmenistan – Owganystan – Pakistan – Hindistan (TOPH) gaz geçirijisiniň taslamasynyň iş ýüzünde durmuşa geçirilmegi boýunça alnyp barylýan işler taraplaryň ählumumy ösüşiň maksatlaryny we wezipelerini ýerine ýetirmek ugrundaky örän uly ädimi hökmünde kabul edilýär. Energiýa serişdelerini dünýä bazaryna goýbermegiň diwersifikasiýasynyň çäklerindäki amala aşyryljak bu täze ugur berk türkmen-owgan dostlugynyň nyşany bolup, ählumumy parahatçylygy, ylalaşygy we sosial ösüşi mundan beýläk hem çuňlaşdyrmakda halklaryň we döwletleriň arasyndaky hyzmatdaşlyga ygrarlydygyny ynamly subut edýär.

TOPH amala aşyrylan ýagdaýynda goňşy ýurt öz energiýa serişdelerine bolan hajatlaryny türkmen mawy ýangyjynyň hasabyna kanagatlandyrar, onuň üstaşyr geçirilmeginden uly girdeji gazanar, taslama owgan ykdysadyýetine halkara maýa goýumlarynyň gönükdirilmegine getirer. Bilermenleriň çaklamasyna görä, 800 kilometre golaý çäginde türkmen gazyny üstaşyr geçirmekden Owganystan ägirt uly ykdysady peýda – 1 milliard ABŞ dollary töweregi girdeji gazanar we 12 müňden gowrak täze iş orny dörediler. Iň esasy-da, Owganystanda we sebitde syýasy asudalygyň üpjün edilmegine ýardam eder.

Umuman, energetika hyzmatdaşlygyny iki döwletiň arasyndaky esasy ugur hasaplamak mümkin. Ymamnazar–Andhoý hem-de Serhetabat–Hytrat–Turgundy elektrik geçirijileri arkaly 700 mln kW sagat türkmen elektrik energiýasy owgan sarp edijilerine ýetirilýär. 2016-njy ýylyň iýun aýyndan bäri agzalan ugur boýunça iberilýän elektrik energiýasynyň möçberi 200 million kW/sagatdan 400 million kWt/sagada çenli artdyryldy. Owganystanyň prezidenti jenap Mohammed Aşraf Ganiniň 2017-nji ýylyň 3-nji iýulynda Aşgabada resmi sapary mahalynda geljekde Owganystanyň Badgiz we Jowuzjan welaýatlaryna hem türkmen elektrik energiýasyny ibermek boýunça hyzmatdaşlyk etmek barada ylalaşyga gol çekildi. Geljekde-de Owganystana iberilýän elektrik energiýasynyň mukdaryny artdyrmak göz önünde tutulýar. Muňa ýurdumyzyň Lebap we Mary welaýatlarynda gurlan täze energiýa kuwwatlyklaryny birikdirmek netijesinde goşmaça mümkinçilikler döär. Bu bolsa goňuşylyk gatnaşyklarynda ynsanperwerlikden nyşandyr.

RECCA VII barşynda türkmen Lideriniň Türkmenistandan elektrik energiýasynyň diňe Owganystana däl-de, eýsem, onuň çäkleriniň üsti bilen sebitiň beýleki döwletlerine hem ibermek, ýagny Türkmenistan – Owganystan – Pakistan hem-de Türkmenistan – Özbegistan – Täjigistan – Owganystan – Pakistan taslamalaryna uly gyzyklanma bildirildi. Merkezi we Günorta Aziýa ýurtlarynyň elektrik geçiriji ulgamlaryny birleşdirmegi göz önünde tutýan bu taslamalar sebitara utgaşygyny berkitmekde möhüm ähmiýete eýe bolar.

Hormatly Prezidentimiz ulag infrastrukturasyny ösdürmekde Türkmenistanyň Owganystana ýardam bermegi möhüm wezipe hasaplaýandygyny BMG-niň Baş Assambleýasynyň 65-nji sessiýasynda nygtapdy. Bu başlangyjy durmuşa geçirmek bilen, 2011-nji ýylda Türkmenistandan Owganystana çenli demir ýol çekmek barada karar kabul edildi. 2013-nji ýylyň 20-nji martynda Gurbanguly Berdimuhamedow, Hamid Karzaý, Emomali Rahmon Aşgabatda Türkmenistan–Owganystan–Täjigistan halkara demir ýoluny gurmak barada ylalaşdylar. 2013-nji ýylyň 5-nji iýunynda üç ýurduň prezidentleriniň gatnaşmagynda bu demir ýolunyň gurluşygyna badalga berildi. 2016-njy ýylyň 28-nji noýabrynda bu demir ýoluň Kerki – Ymamnazar – Akina aralygyndaky ilkinji şahasy ulanmaga berildi. Aziýa halkara demir ýoly taslamasynyň bir bölegi hökmünde geljekde onuň gurluşygy Owganystanyň çägi arkaly Täjigistana tarap dowam etdiriler. 2017-nji ýylyň 23-nji noýabrynda Aşgabatda «Türkmenistanyň Demir ýol ulaglary ministrligi bilen Owganystanyň Demir ýollary edarasynyň arasynda Turgundy serhet stansiýasynyň demir ýol şahasyny düýpli abatlamak barada özara düşünişmek hakynda Ähtnama» gol çekildi. Ähtnamada Owganystanyň serhet ýakasyndaky Turgundy bekedinde demir ýoly düýpli abatlamak göz önünde tutuldy we ol öz wagtynda doly ýerine ýetirildi. 2018-nji ýylyň diňe on aýynda Kerki – Ymamnazar – Akina hem-de Serhetabat – Turgundy demir ýollary boýunça ýükleri daşamagyň mukdary 2017-nji ýylyň deňişli döwri bilen deňeşdireniňde, iki esse artdy. Şonuň üçin şol polat ýollara bolan zerurlyk aýdyň bolup, şolaryň ähmiýeti bu ýollara täze çäkleriň, taslamalaryň, logistika ugurlaryň goşulmagy bilen has-da artar.

RECCA VII dowamynda Türkmenistanyň, Owganystanyň, Azerbaýjanyň, Gruziýanyň we Türkiýäniň arasynda Üstaşyr we ulag hyzmatdaşlyk hakyndaky Ylalaşyga (Lapis Lazuli ugry boýunça Ylalaşyk) gol çekilmegi hakykat ýüzünde taryhy waka boldy. Bu täze halkara ulag geçelgesi Merkezi we Günorta Aziýa, Hazar hem-de Gara deňizleri, Ortaýer deňzi sebitleriniň öz içine alýan giň geoykdysady giňişlikde hyzmatdaşlygy berkitmäge ýardam eder. Lapis Lazuli ugry Owganystan Yslam Respublikasynyň, Türkmenistanyň, Azerbaýjan Respublikasynyň, Gruziýanyň, Türkiýe Respublikasynyň üstünden geçer we geljekde halkara söwda-üstaşyr geçelgeleriniň möhüm bölegine öwrüler.

Lapis Lazuli ugry boýunça Ylalaşyga gol çekilmegi hakykat ýüzünde Türkmenistanyň Prezidentiniň ulag diplomatiýasynyň nobatdaky üstünligi boldy.

Mälim bolşy ýaly, milli Liderimiziň teklibi boýunça 2014-nji ýylyň 3–4-nji sentýabrynda Aşgabatda geçirilen «Halkara hyzmatdaşlygyny we durnukly ösüşi üpjün etmekde ulag-üstaşyr geçelgeleriniň tutýan orny» atly ýokary derejeli halkara maslahatyň barşynda Owganystan–Türkmenistan–Azerbaýjan–Gruziýa ulag geçelgesini döretmek boýunça dörttaraplaýyn duşuşyk geçirilipdi. Hut şol maslahatda hem hormatly Prezidentimiz ýene-de bir täze teklibi – Türkiýä çykmak arkaly Merkezi Aziýa üçin modal ýoly döretmegiň mümkinçiligini ara alyp maslahatlaşmagy öňe sürüpdi.

Bäştaraplaýyn ylalaşygyň çäklerinde geçirilýän maslahat «Lazurit» halkara ulag-üstaşyr geçelgesini döretmäge tarap ýolda nobatdaky ädime öwrüldi. Bu geçelge Merkezi we Günorta Aziýa, Hazar hem-de Gara deňizleri, Ortaýer deňzi sebitlerini öz içine alýan giň geoykdysady giňişlikde netijeli gatnaşyklary berkitmäge ýardam bermäge gönükdirilendir.

«Awaza» milli syýahatçylyk zolagyna gelen wekilçilikli maslahata gatnaşyjylar yklymyň esasy ýollarynyň merkezinde ýerleşýän Türkmenistanyň geografik ýagdaýynyň artykmaçlyklarynyň ýurdumyza ýewraziýa gatnaşyklaryny üpjün etmek üçin milli ulag serişdelerini amatly amala aşyrmaga mümkinçilik berýändigini bellediler. 2018-nji ýylyň fewral aýynda Lazurit ulag-üstaşyr geçelgesiniň düzümine girýän Serhetabat – Turgundy demir ýoly ulanmaga berildi. Onuň açylyş dabarasyna hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow hem-de ýurdumyza gelen Owganystan Yslam Respublikasynyň Prezidenti, Pakistan Yslam Respublikasynyň Premýer-ministri hem-de Hindistan Respublikasynyň daşary işler döwlet ministri gatnaşdylar.

Türkmen-owgan ýolunyň gurluşygyny doganlyk halka hemmetaraplaýyn kömek we goldaw berýän Türkmenistan doly öz üstüne aldy. Häzirki zaman tehnologiýalaryna laýyklykda gurlan demir ýoluň döwrebaplaşdyrylmagy netijesinde Turgundy menziliň geçirijilik ukyby ýokarlandy, Owganystanyň haryt dolanyşygynda ähmiýeti artdy, owgan önümlerini halkara bazarlaryna çykarmak, daşary ýurt harytlaryny ýurdumyza gysga we amatly ýol bilen getirmek mümkinçiligi döredi.

Forumyň ahyrynda çäginde Lazurit ýoly geçýän döwletleriň ulag hyzmatdaşlygynyň esasy ugurlaryny beýan eden Jemleýji resminama gol çekildi.

Adam hakynda aladanyň ýokary gymmatlyklaryna halkara derejesinde hem ygrarly bolup galýan Türkmenistan goňşy Owganystana ynsanperwer kömeklerini yzygiderli berip gelýär. Mysal üçin, 2008-nji ýylyň ilkinji gyş aýynda Türkmenistandan Owganystana ençeme tonna un, dizel ýangyjy, şeýle hem egin-eşikleriň, aýakgaplaryň we beýleki harytlaryň onlarça müňüsi iberildi. 2008-nji ýylyň awgustynda iberilen azyk we mekdep okuwçylary üçin okuw esbaplary Owganystanyň Badgiz welaýatynyň Marçak, Ärsary we Çarhab ilatly ýerlerine paýlanyldy. 2010-njy ýylyň awgustynda, 2012-nji ýylyň başynda, 2013-nji ýylyň noýabrynda, 2015-nji ýylyň başynda, ondan soňraky ýyllarda hem Owganysta-

na şeýle kömekler ugradyldy. Ynsanperwer ýardamyň möhüm bölegi hökmünde Owganystanyň Farýap welaýatynyň Garamgol etrabynda saglyk öýi, Balh welaýatynyň Şordepe etrabyň Hazar-tokaý obasynda 400 orunlyk mekdep we beýleki durmuş desgalary bina edildi. Goňşy ýurda iberilýän ynsanperwer ýükleriň arasynda mekdep mebelleri hem bar.

2016-njy ýylyň 5-nji iýunynda Owganystan Yslam Respublikasynyň Hyrat welaýatynyň Turgundy şäherçesinde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy boýunça gurlan çaga dogrulan öý ulanylmaga berildi. Milli Liderimiziň tabşyrygy boýunça bu saglygy goraýyş edarasynyň işini degişli derejede ýola goýmak maksady bilen, ol ýere zerur bolan lukmançylyk we beýleki kömek serişdeleri, ýerli hünärmenleri taýýarlamak üçin lukmanlar hem-de şepagat uýalarynyň topary ugradyldy. 2018-nji ýylyň noýabr aýynda bolsa Türkmenistanyň Prezidentiniň teklibi bilen Owganystanyň Mazary-Şerif şäherinde metjidiň gurluşygyna başlamaklyk karar edildi.

Türkmenistan bilen Owganystanyň arasynda ylym-bilim ulgamynda hem hyzmatdaşlyk ösdürilýär. 2004-nji ýyldan bäri hökümetara ylalaşyklaryna laýyklykda owgan ýaşlaryna Türkmenistanyň ýokary okuw mekdeplerinde talyp ýerleri berilýär. Türkmenistanda owgan ýaşlary mugallymçylyk, oba hojalygy, nebit-gaz, energetika pudaklary, lukmançylyk ugurlary boýunça bilim alýarlar. 2017-nji ýylda Owganystanyň baştutanynyň Aşgabada saparynyň barşynda Ylym-bilim babatda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti (Türkmenistan) bilen Jowuzjan uniwersitetiniň (Owganystan Yslam Respublikasy) arasynda Ylalaşyga gol çekildi. Owganystanyň alymlary, medeniýet we sungat işgärleri Türkmenistanda geçirilýän halkara ylmy maslahatlara, festiwallara yzygiderli gatnaşýarlar.

2015-nji ýylyň 21–22-nji ýanwarynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň çagyrmagy boýunça Owganystan Yslam Respublikasynyň Prezidenti Mohammad Aşraf Ganiniň Türkmenistana döwlet sapary boldy. Saparyň netijelerinde gol çekilen ikitaraplaýyn resminamalar döwletara gatnaşyklarynyň halkara-hukuk binýadynyň üstüni ýetirdi we kämilleşdirdi.

2015-nji ýylyň 26-njy maýynda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Owganystan Yslam Respublikasynyň Prezidentiniň Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna agza ýurtlary boýunça ýörite wekili Mohammad Şaker Kargary kabul etdi. Duşuşygyň barşynda döwletara hyzmatdaşlygyny giňeltmegiň geljegi barada pikir alşyldy. Şeýle hem milli Liderimiziň we myhmanyň gatnaşmagynda Türkmenistanyň Energetika ministrliginiň hem-de Owganystan Yslam Respublikasynyň Energetika we suw serişdeleri ministrliginiň ýolbaşçylarynyň duşuşygynyň Teswirnamasyna gol çekildi. Teswirnamada 2018–2027-nji ýyllarda Türkmenistandan elektrik energiýasyny ibermek we şol döwürde eksport edilýän elektrik energiýasynyň möçberlerini dört esse artdyrmak baradaky çözgüt beýan edildi.

Türkmenistan bilen Owganystanyň arasyndaky söwda-ykdysady gatnaşyklaryň giňelmeginde 2007-nji ýylda döredilen Söwda-ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça Bilelikdäki türkmen-owgan hökümetara toparyna uly orun degişli bolup durýar. Bu toparyň çäklerinde döwletara hyzmatdaşlygyň möhüm meseleleri boýunça pikir alyşmalar yzygiderli ýagdaýda bolup geçýär. Toparyň dördünji maslahaty 2013-nji ýylyň 16–17-nji dekabrynda Kabul şäherinde geçirildi.

2018-nji ýylyň 28-nji noýabrynda Türkmenbaşy şäheriniň «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda Ulag we üstaşyr hyzmatdaşlygy hakynda ylalaşyga gatnaşyýy ýurtlaryň ulag ministrleriniň halkara maslahaty geçirildi. Forumyň dowamynda ulag-üstaşyr geçelgeleriniň ösüşi ugrunda halkara hyzmatdaşlygynyň ähmiýetine, multimodal gatnawlaryň we «Lapis Lazuli» ulag geçelgesinde hem-de halkara üstaşyr geçelgelerinde olaryň mümkinçiliklerine garaldy, şeýle hem ulag geçelgeleriniň ösüşinde logistika kompaniýalarynyň ähmiýeti ýaly meseleler ara alnyp maslahatlaşyldy hem-de netijesi boýunça wekiliýet ýolbaşçylary Ulag we üstaşyr hyzmatdaşlygy hakynda ylalaşyga gatnaşyýy ýurtlaryň Jemleýji Jarnamasyny kabul etdiler. 2018-nji ýylyň 13-nji dekabrynda Owganystanyň Hyrat şäherinde bu ugur boýunça halkara gatnawyň ilkinji synag ýük kerwenini ugratmak mynasybetli dabaraly maslahat geçirildi. Oňa Owganystan Yslam Respublikasynyň Prezidenti Aşraf Gani gatnaşdy. Owgan Lideri öz çykyşynda türkmen döwletiniň Baştutany Gurbanguly Berdimuhamedowyň hoşniýetli dostlukly gatnaşyklaryň pugtalandyrylmagyna hem-de Owganystan Yslam Respublikasynyň hemmetaraplaýyn ösüşine ägirt uly goldaw berýändigini nygtady. Munuň özi asyrlaryň dowamynda goňşy bolup ýaşayan iki ýurduň arasynda işjeň gatnaşyklaryň giňden ösdürilmeginiň özenidir.

Owganystanyň Hyrat şäherinden öz ýoluny başlan ýük kerweni 2018-nji ýylyň 17-nji dekabrynda Aşgabatda dabaraly garşylandy we ol ýerden Türkmenbaşy şäheriniň Halkara deňiz portuna çenli bardy. Bu ýerde ol parom aragatnaşygy arkaly Azerbaýjana gitdi, ol ýerden bolsa, Gruziýanyň üsti bilen Türkiýä geçdi. Bu ýük kerweni 2019-njy ýylyň başynda Ýewropa çenli bardy we şol ugur boýunça yzyna – Hyrat şäherine gaýdyp geldi hem-de uly dabara bilen garşylandy.

Owganystan – Türkmenistan – Azerbaýjan – Gruziýa – Türkiýe ulag geçelgesi ugurdaş bilermenleriň pikirine görä, Aziýa yklymy üçin has wajyp birnäçe ykdysady meseleleri çözmek üçin ähmiýetli bolup durýar. Häzirki döwürde uly bölegi hereket edýän täze ugruň has-da döwrebaplaşdyrylmagy, onda goşmaça hukuk ylalaşyklarynyň gazanylmagy zerurdyr. Munuň özi sebitde önümçiligiň ösdürilmegine kuwwatly itergi berer.

Sebit we halkara syýasatynyň özara gyzyklanma bildirilýän meseleleri boýunça hyzmatdaşlygy artdyrmak bilen bilelikde, Türkmenistan we Owganystan özleleriniň köpasyrlyk dostluk we hoşniýetli goňsuçylyk däplerine ygrarlydyklaryny, şeýle hem ýola goýlan döwletara gatnaşyklaryny hemmetaraplaýyn çuňlaşdyrmaga we giňeltmäge taýýardyklaryny beýan edýärler.

2018-nji ýylyň 11-nji dekabrynda Aşgabatda Türkmenistanyň Daşary işler ministri bilen ABŞ-nyň Owganystan boýunça ýörite wekili Zalmaý Halilzadyň ýolbaşçylygyndaky wekiliýet bilen duşuşyk bolup geçdi. Duşuşygyň başynda Türkmenistanyň we Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň arasyndaky ikitaraplaýyn gatnaşyklary işjeňleşdirmek işinde oňyn netijeleri belläp, taraplar olary geljekde diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmeklikde gyzyklanma bildirdiler. Owganystanyň daşyndaky syýasy ýagdaýyň gidişi boýunça meselelerine aýratyn orun berlen sebitleýin meseleler boýunça pikirleri alyşyp, taraplar iki döwletiň arasyndaky mümkinçiliklerine, şeýle hem halkara guramalaryň çäginde syýasy-diplomatik hyzmatdaşlygynyň mümkinçiliklerine seretdiler. Hususan-da, Bitarap Türkmenistanyň Owganystan boýunça halkara başlangyçlarynyň işjeň agzasy bolmak bilen, birnäçe ýyllaryň dowamynda Owganystanda parahatçylygy dikeltmek boýunça tagallalary edip gelyändigini bellediler. Şunuň bilen baglylykda esasy üns, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzyň goňşy Owganystanda parahatçylyk ýagdaýyny ýola goýmakda özüniň syýasy-diplomatik giňişligini bermäge taýýardygy baradaky başlangyjyna çekildi.

Owgan meselesine ünsi çekmek bilen Z. Halilzad Owganystanda durmuşa geçirilýän infrastruktura taslamalaryna ýokary baha berdi hem-de olaryň goňşy Owganystanda we tutuş sebitde howpsuzlygy üpjün etmektäki zerurlygyny belledi.

2019-njy ýylyň 4-nji fewralynda Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginde ýurdumyza iş sapary bilen gelen BMG-niň Baş sekretarynyň Owganystan boýunça ýörite wekili, BMG-niň Owganystana ýardam bermek boýunça missiýasynyň (UNAMA) başlygy Tadamiçi Ýamamotoň ýolbaşçylygyndaky wekiliýet bilen duşuşyk geçirildi.

Duşuşygyň dowamynda taraplar hoşniýetli goňşuçylyk we oňyn halkara hyzmatdaşlygy ýaly ýörelgelere esaslanýan daşary syýasatynyň çäklerinde Türkmenistanyň raýdaşlygyň mizemez nusgasy hökmünde goňşy Owganystan bilen netijeli gatnaşyklaryň giňeldilmegine, doganlyk döwletde parahatçylygyň we ylalaşygyň ýola goýulmagyna uly ähmiýet berýändigini aýratyn nygtadylar. Bu ugurda durmuşa geçirilýän işleriň BMG tarapyndan kabul edilen halkara-hukuk namalaryna laýyklykda dünýä bileleşiginiň tagallalary bilen utgaşdyrylýandygy hem bellenilip geçildi.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň çagyrmagy boýunça 2019-njy ýylyň 21-nji fewralynda Owganystan Ýslam Respublikasynyň Prezidenti Mohammad Aşraf Ganiniň Türkmenistana resmi sapary boldy. Döwlet Baştutanlary ikitaraplaýyn gepleşikleriniň dowamynda türkmen-owgan gatnaşyklarynyň ýagdaýy we olary ösdürmegiň mümkinçilikleri barada, şeýle hem özara gyzyklandyрма bildirilýän möhüm halkara we sebit meseleleri barada pikir alyşdylar. Resminamalaryň ýerine ýetirilişiniň barşyny ara alyp maslahatlaşyp, hyzmatdaşlygyň syýasy, söwda-ykdysady, ylmy-tehniki, medeni-ynsanperwer we beý-

leki ugurlarda ýokary depginler bilen ösdürilýändigini bellediler. Döwlet Baştutanlary türkmen-owgan gatnaşyklaryny täze derejä çykarmaga çalşyp, Türkmenistan bilen Owganystan Yslam Respublikasynyň arasynda Strategik hyzmatdaşlyk hakyndaky Şertnama gol çekdiler. Bu Şertnama doganlyk halklaryň arasyndaky taryhy döwür bolan dostluk we hoşniýetli goňşuçylyk gatnaşyklaryny mundan beýläk-de berkitmäge hyzmat eder.

Owganystan Yslam Respublikasynyň Prezidenti Türkmenistanyň Prezidentiniň alyp barýan syýasatynyň durnuklylygy we howpsuzlygy berkitmek, sebitiň ýurtlaryny durmuş-ykdysady taýdan durnukly ösdürmegi üpjün etmek işine uly goşant goşandygyny belledi.

2019-njy ýylyň 6-njy martynda Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginde ÝHHG-niň Aşgabatdaky Merkeziniň ýardam bermeginde Owganystana ýardam bermek boýunça Stambul prosesiniň «Sebit infrastrukturalary» atly ynamy berkitmek çäreleriniň çäginde oňa gatnaşygy-ýurtlaryň tehniki toparlarynyň duşuşygy geçirildi.

Çärä Stambul prosesiniň gatnaşygy-ýurtlarynyň, şeýle hem sebitleýin hem-de halkara guramalarynyň wekilleri gatnaşdylar. Şeýlelik bilen Türkmenistanyň goňşy Owganystana berýän doganlyk goldawynyň mysalynda halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk syýasatynyň önüm möhüm, parahatçylygy dörediji durnukly ösüşe ýardam beriji düýpli esas bolup durýandygyny görmek bolýar.

Soraglar:

1. Türkmenistan bilen Owganystanyň arasynda diplomatik gatnaşyklar haçan ýola goýuldy?
2. Türkmenistanyň Prezidentiniň Owganystana we onuň halkyna kömek bermek baradaky nähili başlangyçlary bar?
3. Türkmenistanda haýsy halkara forumlar geçirildi?

§ 6. Parahatçylygyň, dostlugyň we durnukly ösüşiň diplomatiýasy

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň paýhasly ýolbaşçylygynda ösüşiň aýdyň ýoly bilen öňe barýan Türkmenistanyň üstünlikli diplomatiýasy daşary syýasatyň hemişelik Bitaraplyk ýörelgelerine berk eýermek bilen, häzirki zamanyň halkara gatnaşyklary ulgamyndaky täsirli we abraýly ornuny barha berkidýär. Ählumumy ykrar edilen halkara hukugynyň, deňhukuklylygyň we özara hormat goýmagyň kadalaryna ygrarly bolmak bilen, biziň döwletimiz hoşniýetli goňşuçylyk we özara bähbitli hyzmatdaşlyk esaslarynda sebit we dünýä döwletleri, abraýly halkara guramalary bilen gatnaşyklary günsaýyn giňeldýär. Türkmenistan dünýäniň halkara gatnaşyklary ulgamynda öz anyk ýörelgelerine we aýdyň maksatlaryna esaslanýan köptaraplaýyn we toplumlaýyn häsiýetdäki daşary-syýasy strate-

giýasyny üstünlikli amala aşyrýar. Häzirki döwürde Türkmenistan sebitde durnukly ösüşi we howpsuzlygy üpjün etmekde esasy orunlaryň birini eýeleýän, dünýäde uly abraýdan we hormatdan peýdalanýan döwlet hökmünde tanalýar we belent abraýa eýe bolup durýar. Munuň şeýledigine dünýä döwletleri we abraýly halkara guramalary bilen ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn esasyda syýasy-diplomatik, söwda-ykdysady we medeni-ynsanperwer ugurlar boýunça netijeli gatnaşyklaryň has-da giňeldilmegi we ösdürilmegi aýdyň şaýatlyk edýär.

Milli Liderimiziň nygtaýşy ýaly, Türkmenistanyň daşary syýasaty we diplomatiýasy umumadamzat gymmatlyklaryna, dünýä döwletleriniň we halklarynyň medeniýetine, döp-dessurny hormat goýmak, halkara hukugyna hem-de ondan gelip çykýan borçlara ygrarly bolmak ýaly düýpli we gyşarnyksyz ýörelgeden ugur alyp, ähli hyzmatdaş taraplaryň goldawyna eýe bolýar. Şeýle syýasatyň esasynda duran parahatçylyk söýüjilikli ýörelgeleri köp babatda türkmen halkynyň paýhas çeşmesinden, şol sanda gadymyýetden bári nesilden-nesle geçip gelýän hoşniýetli gatnaşyklar we myhmansöýerlik däplerinden gözbaş alýarlar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky diplomatiýa: taryhdan geljege» atly halkara ylmy maslahata gatnaşyjylara iberen Gutlagynda şeýle sözler bar: «Diplomatiýa kadaly we ýokary medeniýetli döwletara gatnaşyklaryň hakyky guraly bolmak bilen özara bähbitli hyzmatdaşlygy ýola goýmaga, onuň üçin zerur syýasy-hukuk binýadyny üpjün etmäge özara hereketleriň kabul ederlik görnüşini emele getirmäge ukyplydyr. Bu ugurda hem geçmişi öwrenmek, baý taryhy tejribä daýanmak, özara düşünişmegiň we ynanyşmagyň asyrlar boýy dowam edip gelýän däplerine eýermek örän uly ähmiýete eýedir».

Şeýle çuňňur paýhasa ýugrulan sözler türkmen diplomatlary üçin ýol görkeziji nesihat bolup durýar we şol bir wagtda-da olara bildirilýän ýokary talaplary aňladýar. Bu babatda ýurdumyzyň milli bähbitlerini üpjün etmek we olary halkara giňişliginde hemmetaraplaýyn goramak wezipesi öňde goýulýar. Şu sebäpli hem daşary-syýasy ulgamda iş alyp barýan hünärmenler mydama-da öz başarnyklaryny, tejribelerini we ylym-bilimlerini artdyrmak ugrunda yzygiderli kämilleşmäge borçludylar.

Türkmenistanyň daşary syýasatynyň halkara-hukuk esaslary hem berkidilýär we ýurdumyz möhüm halkara konwensiýalarynyň uly toplumyna goşulmak bilen, öz üstüne alan borçnamalaryny gyşarnyksyz ýerine ýetirýär. Türkmenistanyň halkara gatnaşyklaryndaky abraýynyň berkeýänliginiň subutnamasy onuň Birleşen Milletler Guramasynyň ýokary derejeli wezipelerine yzygiderli saýlanmagy bolup durýar. Şeýlelik bilen Türkmenistan dünýä syýasatynyň möhüm meselelerini ara alyp maslahatlaşmakda we degişli çözgütleri kabul etmekde öz täsirli ornuny eýeleýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň dünýäniň dürli ýurtlaryna yzygiderli amala aşyrýan döwlet, resmi we iş saparlary, Türkmenistana gelýän ýokary derejedäki daşary ýurt wekiliýetleriniň sanynyň artmagy, daşary işler ministrlikleriniň arasyndaky geňeşmeleriň, hökümetara toparlarynyň mejlisleriniň, dünýäniň ähli künjeklerinden gelen wekilleriniň gatnaşmagynda ýokary derejeli halkara maslahatlarynyň, işewürlik duşuşyklarynyň we gepleşikleriniň, şeýle hem beýleki çäreleriniň yzygiderli geçirilmegi daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen netijeli gatnaşyklaryň ösdürilýändigine şaýatlyk edýär.

Çuňňur hormatlanýan milli Liderimiz halkara gatnaşyklarynyň çalt ösýän döwründe ýurdumyzyň diplomatik gullugyna aýratyn talaplary bildirýär. Olar ilkinji nobatda döwletimiziň milli bähbitlerini üpjün etmek, ikitaraplaýyn hem-de köptaraplaýyn esasyda gurulýan oňyn we özara bähbitli hyzmatdaşlygy alyp barmagyň täze we netijeli çemeleşmeleri herekete getirmek bilen ýakyndan baglanyşyklydyr. Dünýädäki we sebitdäki ýagdaýlara strategik taýdan baha bermek üçin ylmy we seljeriş usullarynyň ýerlikli ulanylmagy hem üns merkezinde durýar we olar diplomatik işde uly ähmiýete eýedir.

Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy we döwlet derejesindäki çözgüdi esasynda Türkmenistanyň diplomatik işgärleriniň gününüň her ýyl uly dabara bilen belenilip geçilmegi bu wajyp ugurda alnyp barylýan işlere döwlet derejesinde görkezilýän uly alada babatynda şaýatlyk edýär. «Türkmenistan – rowaçlygyň Watany» diýlip yglan edilen 2019-njy ýylda belenilip geçilen ýurdumyzyň diplomatik gullugynyň nobatdaky baýramçylyk senesi hem aýratyn many-mazmun eýedir.

Türkmenistanyň Prezidenti 2019-njy ýylyň 18-nji fewralynda Aşgabatda bolan «Türkmen diplomatiýasy: halkara meseleleri çözmegiň hyzmatynda» atly dabaraly maslahata gatnaşyjylara iberen Gutlagynda şeýle belledi: «Türkmenistanyň daşary-syýasy strategiýasynyň ileri tutulýan ugurlary bilen baglylykda, häzirki zaman şertlerinde energetika, ulag hem-de suw diplomatiýasynyň ähmiýetli ornunyň has-da artýandygyny aýratyn nygtamak zerurdyr. Türkmenistanyň diplomatik gullugy dünýä we sebit ösüşiniň şu günki ýagdaýlaryny hasaba almak bilen we «Bitarap Türkmenistanyň daşary syýasat ugrunyň 2017–2023-nji ýyllar üçin Konsepsiýasynda» göz önünde tutulan tapgyrlygyň wezipelerden ugur alyp, toplumlaýyn çäreleri amala aşyrýar, iş usullaryny hem-de ylmy-tejribe çemeleşmelerini kämilleşdirýär. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary institutynyň düzüminde türkmen diplomatiýasynyň möhüm ugurlary boýunça ýörite Okuw merkeziniň döredilmegi hem halkara gatnaşklar ulgamynda ýokary hünärli işgärleriň taýýarlanylmagyny täze derejä çykarmaga ýardam eder diýip ynanýaryn. Munuň özi bolsa halkara gatnaşklar we diplomatiýasy boýunça geçirilýän ylmy-barlag we seljerme işlerini güýçlendirmäge giň mümkinçilikleri döreder».

Türkmenistanyň daşary syýasy ýörelgeleriniň yzygiderli we maksadalaýyk amala aşyrylmagy goňşy we beýleki döwletler bilen syýasy, söwda-ykdysady we gumanitar ugurlar boýunça alyp barýan gatnaşyklaryny has-da pugtalandyrmaga hem-de ösdürmäge mümkinçilik berýär. Dünýäde Türkmenistana bolan gyzyklanmanyň has-da artmagy bilen, halkara giňişliginde uzakmöhletli we köpugurly gatnaşyklar ýola goýulýar. Türkmenistanyň diplomatik aragatnaşyklarynyň geografiýasy Aziýa yklymynyň ähli döwletlerini, Ýewropa döwletleriniň köpüsini, şeýle hem Amerikanyň we Afrikanyň iri döwletlerini öz içine alýar. Türkmenistanyň Birleşen Milletler Guramasy bilen özara strategik gatnaşyklarynyň has giň we çuňňur mazmuna eýe bolýandygyna ünsi çekmek ýerliklidir. BMG-niň bütün dünýäde parahatçylyga hem-de Ýer ýüzüniň ähli döwletleriniň durnukly ösmegine gönükdirilen maksatlary Türkmenistanyň milli ösüş we ählumumy adamzat abadanlygynyň özara arabaglanyşygyna garaýyşlary bilen laýyk gelmegi bellärlikdir. Türkmenistanyň Milletler Bileleşiginiň ýöriteleşdirilen düzümleri bilen hyzmatdaşlyk etmek tejribesi nusga alarlyk bolup durýar we bu hem üstünlikli durmuşa geçirilýän daşary syýasat ýörelgesiniň ileri tutulýan ugruna öwrüldi. Şol daşary syýasat ýörelgesi ählumumy howpsuzlygyň düýbünden täze gurluşyny kemala getirmäge, ählumumy durnuklylygy, hemme ýurtlaryň hem-de dünýäniň halklarynyň ählisiniň abadançylygynyň bähbidine durmuş we ykdysady taýdan ösüşiň ýokary derejesini üpjün etmek üçin has oňaýly şertleri döretmäge gönükdirilendir.

Türkmenistanyň halkara giňişliginde tutýan ornunyň we ähmiýetiniň ýokarlanmagy bilen bilelikde ýurdumyzyň geoykdysady strategiýasy hem anyk görnüşlere eýe bolýar. «Açyk gapylar» syýasatynyň üstünlikli amala aşyrylmagy netijesinde ýurdumyzyň daşary-ykdysady we söwda gatnaşyklarynyň möçberleri hem maksatlaýyn esasyda ösdürilýär we uzak möhletli maýa goýum meýilnamalaryna laýyklykda iri taslamalar ýerine ýetirilýär. Täze transkontinental ulag-aragatnaşyk ugurlarynyň, energiýa serişdeleriniň dünýä bazaryna eltilmeginiň has tygşytly ýollarynyň we beýleki iri möçberli taslamalarynyň yzygiderli öňe sürülmegi we durmuşa geçirilmegi Türkmen döwletiniň «Açyk gapylar» syýasatynyň iş ýüzünde üstünlikli durmuşa geçirilmeginiň mysallary bolup durýar.

Türkmenistanyň giň möçberli halkara söwda-ykdysady aragatnaşyklarynyň ösüş depginleri dünýä ýurtlary bilen köptaraplaýyn hyzmatdaşlygyň diwersifikasiýasy esasynda üpjün edilýär. Ýurduň industrial ösüş ýoluna geçmegi daşary-ykdysady aragatnaşyklaryň senagat pudaklarynyň ösüşini we ykdysadyýetiň döwrebaplaşmagyny ilkinji nobatda goldaýan täze görnüşde ýaýbaňlanmagyny şertlendirýär. Bu babatda Türkmenistanyň beýleki döwletler bilen bilelikdäki hökümetara toparlary düýpli ähmiýete eýedir we olarda ikitaraplaýyn netijeli hyzmatdaşlygyň ýollary ara alnyp maslahatlaşylýar.

Türkmenistanyň diplomatik gullugy döwlet tarapyndan ýokary derejede görkezilýän goldawyň, ýokary kär ussatlygyna eýe hünärmenleriň taýýarlanylmagynyň, olaryň saýlanyp alynmagynyň we ýerli-ýerinde goýulmagynyň berk binýadynda guralandyr. Döwlet Baştutanymyzyň başlangyjy bilen döredilen ýörite ýokary okuw mekdebi bolan Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary institutynyň on ýyllyk şanly senesi belenilip geçildi. Türkmenistanyň DIM-niň «Türkmenistanyň daşary syýasaty we diplomatiýasy» atly çäryekleýin žurnalynyň yzygiderli neşir edilmegi Türkmenistanyň daşary syýasy gatnaşyklary barada halkara jemgyýetçiligine hakyky maglumatlary ýetirmekde iňňän uly ähmiýete eýe boldy.

Türkmenistanyň hemişelik we oňyn Bitaraplyga esaslanan, parahatçylyga, dostluga hem-de hoşniýetli goňsuçylyga mahsus ýörelgelere esaslanýan netijeli daşary syýasatynyň tutuş dünýäde giňden ykrar edilmegi iş ýüzünde öz beýanyny tapýar. Türkmen döwletiniň bitarap daşary-syýasat ugry häzirkä döwrüň möhüm ugurlaryna gönükdirilip, tutuş sebitiň geosyýasy giňişliginde we ondan hem has giň çäklerde täze, XXI asyryň halkara hyzmatdaşlygyna mahsus bolan we iş ýüzünde özara arkalaşykly hereket etmegiň netijeli guraly bilen berkidilen talaplaryna laýyk gelýän usullaryň kemala getirilmegine ýardam berýär. Daşary syýasatyň mazmunynyň we maksatlarynyň hil taýdan ösmegi we kämilleşmegi ony emele getirmekde degişli çemeleşmeleri, uzak möhletleýin milli bähbitleri deň bahalandyrmagy we şol esasyda ileri tutulýan wezipeleri hem-de olary ýerine ýetirmegiň usullaryny anyk kesgitlemegi we bar bolan oňaly şertleri netijeli ulanmagy göz önünde tutýar. Mälim bolşy ýaly, olar Türkmenistanyň halkara ykrar edilen ajaýyp bitaraplyk hukuk ýagdaýy, onuň ummasyz baýlyklar boýunça mümkinçilikleri, geografik ýerleşişiniň amatlylygy, parahatçylygy döredijilikli töwellaçylykda we döwletara meselelerini gapma-garşylyksyz çözmekde gazanylan oňyn tejribelerdir.

Döwlet Baştutanymyzyň hut öz gönüden-göni ýolbaşçylygynda işlenilip düzülen we tassyklanan «Bitarap Türkmenistanyň daşary syýasat ugrunyň 2017–2023-nji ýyllar üçin Konsepsiýasynyň» işjeň ýagdaýda durmuşa geçirilmegi bilen, ýurdumyzyň diplomatik gullugy halkara gatnaşyklary giňişliginde täze sepgitlere ýetmek ugrunda maksatlaýyn we toplumlaýyn işleri amala aşyrýar. Bu Konsepsiýa Türkmenistanyň milli we ählumumy abadançylyk bähbitleriniň öz içine alýan bitaraplyk ýörelgelerine esaslanan daşary syýasatyny hil taýdan täze derejä götermek maksatlaryna gönükdirilendir. Bu daşary-syýasy resminamanyň esasynda, ilkinji nobatda, milli Liderimiziň parahatçylyk söýüjilik garaýyşlary, howpsuzlygyň bitewüligi we bölünmezligi baradaky taglymaty, durnukly ösüşi milli, sebit we global derejede üpjün etmek baradaky öňe süren ideýalary we teklipleri goýuldy.

Howpsuzlygyň bitewüligi we bölünmezligi baradaky ideýany öňe sürmek bilen, hormatly Prezidentimiz onuň konseptual esaslaryny işläp düzdi, bu düşüňjäniň

möhüm aýratynlyklaryny we ýörelgeleýin taraplaryny açyp görkezdi. Onuň esasynda sebitde, yklymda, dünýäde howpsuzlygyň bolmadyk ýagdaýynda, milli howpsuzlygy hem doly üpjün edip bolmajakdygy baradaky garaýyş bar. Bu bolsa, öz gezeginde, şu gün ähli ýurtlary we sebitleri öz içine alýan, syýasy we durmuş-ykdysady ýagdaýa öz güýçli täsirini ýetirýän global wehimleriň hakykylygyny şöhlelendirýär.

Dünýä bileleşigi tarapyndan ösüşiň maksatlarynyň umumylygyna akyl ýetirilmegi, häzirki wehimlere we howplara bilelikde garşy durmagyň zerurdygyna düşünilmegi, bu ugurda hakykat ýüzündäki ädimleri amala aşyrmaga taýýar bolmak şu gün halkara gatnaşyklarynyň bütin ulgamynyň pugtalygynyň esasy şerti bolup durýar. Munuň özi bolsa häzirki zamanyň uniwersal akymalarynyň strategik taýdan paýhas eleginden geçirilmegi we olaryň toplumlaýyn seljerilmegi, Türkmenistanyň halkara gatnaşyklaryndaky tutýan orny bilen bagly düýpli garaýyşlarynyň we uzakmöhletli bähbitleriniň döredijilikli esasyda çuňňur öwrenilmegi bilen berk baglanyşyklydyr.

Milli Liderimiziň aýratyn nygtaýyşy ýaly, Türkmenistan bu gün dünýäde abraýly we hormat goýulýan döwletdir hem-de ol sebit durnuklylygynyň we howpsuzlygynyň aýgytlaýjy bölegini düzýär. Bitaraplyk, parahatçylyk söýüjilik, özara bähbitli we birek-birege hormat goýmaga esaslanan hyzmatdaşlyk, halkara hukugynyň kadalaryna berk eýermeklik ýurdumyzyň daşary syýasy ugrunyň esasy düzýär. Bu binýatlyk esasyda Türkmenistan halkara işlerine netijeli we döredijilikli çemeleşmeler arkaly gatnaşýar hem-de sebit we dünýä möçberinde parahatçylygyň, durnuklylygyň we howpsuzlygyň berkidilmegine ýardam berýär.

Türkmenistanyň halkara gatnaşyklarynyň okgunly we yzygiderli bolmagy, ilkinji nobatda, hormatly Prezidentimiziň çuňňur oýlanyşykly we maksadokgunly daşary-syýasy işi bilen şertlendirilendir. Şu mynasybetli, milli ösüş maksatnamalarynyň üstünlikli amala aşyrylmagy, özara bähbitli hyzmatdaşlygyň ähli ugurlary boýunça netijeli gatnaşyklaryň giňelmegi üçin oňaly daşary şertler döredilýär. Olar Türkmenistanyň Baştutanynyň öňe sürýän häzirki zamanyň derwaýys meseleleriniň çözülmeginiň, Ýer ýüzünde özara düşünişmegiň we ynanmagyň emele gelmeginiň we goldanylmagynyň, ählumumy ösüşi üpjün etmegiň hatyrasyna alnyp barylýan özara hereketleriň giňelmegini nazarlaýan halkara başlangyçlarynyň durmuşa geçirilmegine gönükdirilendir. Bu möhüm başlangyçlaryň iş ýüzünde amala aşyrylmagy Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy maksatlary hökmünde kesgitlenendir.

Hormatly Prezidentimiziň bütindünýä hem-de sebit syýasatynyň möhüm ugurlary boýunça öz çykyşlarynda yzygiderli öňe sürýän halkara başlangyçlary munuň aýdyň mysalydyr. Bu ýerde gürrüň, hususan-da, Türkmenistanda Howpsuzlygyň bitewüligi we bölünmezligi hakynda Konsepsiýanyň iş ýüzünde ama-

la aşyrylmagy; ähli halkara meseleler çözülen de syýasy-diplomatik serişdeleri ulanmak ýörelgelerine berk eýerilmegi; Merkezi Aziýa sebitinde parahatçylygy we howpsuzlygy hemişelik üpjün etmek boýunça hyzmatdaşlyk üçin esas bolýan şertleri döretmek; Owganystandaky ýagdaýyň parahatçylykly, syýasy ýollar arkaly durnuklaşdyrylmagyna we bu goňşy ýurduň durmuş-ykdysady taýdan dikeldilmegine ýardam bermek; dünýäde energetika howpsuzlygyny üpjün etmek; döwrebap we howpsuz halkara ulag düzümini döretmek bilen bagly meseleleri ara alyp maslahatlaşmak we degişli işlere badalga bermek; Merkezi Aziýada we Hazar sebitlerinde howanyň üýtgemegi bilen bagly zyýanly täsirleriň önüni almak, tebigaty goramak we ekologik meseleleri çözmek ýaly sebitleýin we ählumumy ähmiýetli möhüm meseleler boýunça başlangyçlar barada barýar. Bu we beýleki daşary-syýasy başlangyçlar şu günki gün tutuş adamzadyň önünde durýan möhüm meseleleriň çözgüdine özüleriniň saldamly goşandy bolup durýar. Hut şonuň üçin hem Türkmenistanyň Lideriniň başlangyçlary we teklipleri dünýä bileleşiginiň ýokary bahasyna we giň goldawyna mynasyp bolýar.

Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy we belent çözgüdi esasynda her ýylyň 18-nji fewralynda özüleriniň hünär baýramçylygyny belleýän Türkmenistanyň diplomatik gullugynyň işgärleri hem önde goýlan belent wezipeleri talabalaýyk berjaý etmekde yhlas bilen zähmet çekýärler. Bu babatda, hormatly döwlet Baştutanymyzyň «Türkmenistanyň daşary syýasat ugrunyň 2013–2017-nji ýyllar üçin Konsepsiýasynyň» çäklerinde ýerine ýetirilýän daşary-syýasy çäreler hem onuň aýdyň mysaly bolup durýar. Konsepsiýanyň esasynda türkmen döwletiniň oňyn bitaraplygynyň düýbünü tutýan ýörelgeler goýlandyr. Ol maksatnamalaýyn daşary-syýasy resminama bolmak bilen, kesgitlenen baş ýylyň içinde Türkmenistanyň alyp barjak halkara işiniň mazmunyna we ileri tutulýan ugurlaryna garaýyşlaryň toplumyny öz içine alýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň daşary syýasat meselelerine bagyşlanan maksatnamalaýyn çykyşlarynda, şeýle hem bu ugurda kabul eden degişli çözgütlerinde kesgitlenen strategik wezipeler Konsepsiýanyň esasy mazmunyny emele getirýär. Bu daşary syýasy resminamanyň esasynda häzirki zamanyň uniwersal akymlarynyň strategik taýdan paýhas eleginden geçirilmegi we olaryň toplumlaýyn seljerilmegi, Türkmenistanyň halkara gatnaşyklaryndaky tutýan orny bilen bagly düýpli garaýyşlarynyň we uzak-möhletli bähbitleriniň döredijilikli esasynda çuňňur öwrenilmegi arkaly, dünýäde global ösüşe mundan beýläk hem giňden goşulýmaga gönükdirilen maksat goýuldy.

Bitarap Türkmenistan dünýä döwletleri bilen ikitaraplaýyn gatnaşyklary barha ösdürýär we berkidýär. Munuň subutnamasy hökmünde Türkmenistanyň dünýädäki diplomatik wekilhanalarynyň, ilkinji nobatda ilçihanalarynyň geografiýasynyň hem giňelýändigini şaýatlyk edýär. Olar Aziýanyň we Ýewropanyň, Amerikanyň we beýleki yklymlaryň döwletlerinde işlemek bilen, ýurdumyzyň dostlukly gatnaşyklaryny has-da çuňlaşdyrmaga ýardam edýärler.

Döwletimiziň daşary syýasatynyň geoykdysady çäkleri hem işjeň ösýär. Türkmenistan bu gün 100-den gowrak ýurt bilen söwda-ykdysady gatnaşyklary alyp barmak bilen özüni ygtybarly we ynamly, öz borçnamalaryna wepaly hyzmatdaş tarap hökmünde dünýä tanatdy. Munuň şeýledigini dünýäniň ösen döwletleri we ady belli kompaniýalary, maliýe we söwda-ykdysady gatnaşyklary bilen meşgullanýan halkara guramalarynyň, biziň ýurdumyz bilen hyzmatdaşlygy giňeltmäge çalyşýandyklary hem subut edýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2018-nji ýylyň 15-nji ýanwarynda ýurdumyzyň Mejlisiniň deputatlary bilen bolan duşuşygynda hem Türkmenistanyň halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýasynyň milli kanunçylyk taýdan kämilleşmegi barada wajyp teklipleri öňe sürdi. Hususan-da, milli Liderimiz Türkmenistan umumadamzat ähmiýetli halkara başlangyçlary bilen dünýä jemgyýetçiliginiň ünsüni özüne çekýär diýip belledi. Bitarap döwletimiziň halkara gatnaşyklaryna işjeň goşulmagy netijesinde, ýüze çykýan hukuk gatnaşyklary ýurdumyzyň bu ugurdaky milli kanunçylygynyň kämilleşdirilmegini talap edýär. Esasy maksat biziň halkara başlangyçlarymyzy kanunçylyk taýdan öz wagtynda goldamakdan, bu başlangyçlary ýurdumyzda we бүтін dünýäde wagyz etmek bilen bagly işleri alyp barmakdan ybaratdyr diýip, döwlet Baştutanymyz nygtady. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň daşary syýasat ugrunyň 2013–2017-nji ýyllar üçin Konsepsiýasyndan gelip çykýan üýtgetmeleri we goşmaçalary hereket edýän kanunçylyga girizmek baradaky teklipleri taýýarlamak, konsullyk, migrasiýa we beýleki meseleler bilen bagly kanunçylygy kämilleşdirmek barada anyk wezipeler öňde goýuldy.

Hormatly döwlet Baştutanymyz türkmen diplomatiýasynyň ýaş neslini terbiýeläp ýetişdirmeklige hem uly üns berýär. Onuň hut öz başlangyjy bilen döredilen Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary institutynyň döredilenine entäk köp wagt geçmedik hem bolsa, bu ýokary diplomatik mekdebiň onlarça uçurymlary diplomatik gullugyň dürli ugurlarynda zähmet çekýärler.

Milli Liderimiziň çuňňur paýhasy we öňdengörüjiligi, döwletli çözgüdi we ýörite Permany bilen döredilen Halkara gatnaşyklary instituty häzirki zaman ýokary bilim ulgamyna hem-de diplomatik binýatlyk ýörelgelerine daýanmak bilen birlikde, öňdebaryjy dünýä tejribesini hem hemmetaraplaýyn özleşdirýär. Bu ýokary okuw mekdebiniň okuw we tejribe geçiş maksatnamalary ýaş hünärmenleri döwrebap şertlerde taýýarlamagyň talaplaryna laýyklykda işlenilip düzülen we ol ylmy esasyda ýerine ýetirilýär. Bu babatda diplomatiýanyň we halkara gatnaşyklarynyň teoretik-amaly esaslary, milli we dünýä diplomatiýasynyň taryhy we şu günki ösüşi, daşary syýasatyň strategiýasy, seljeriş we meýilleşdiriş, halkara hukugy, žurnalistikanyň we kommunikasiýanyň ulgamlary, halkara ykdysadyýetiniň binýatlyk we derwaýys meseleleri, şeýle hem geljekki hünärmenler üçin zerur bolan beýleki ugurlar

boýunça hemmetaraplaýyn bilim-başarnyk öwredilýär. Bu ýokary okuw mekdebinde zähmet çekýän ylmy-pedagogik işgärler we mugallymlar tarapyndan ýazylan we Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň hem-de Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň hödürlemekleri bilen neşir edilen okuw kitaplary we gollanmalary, monografiýalary halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýanyň wajyp ugurlaryna bagyşlanmak bilen bilelikde, geljekki hünärmenler bolan şu günki talyplaryň dersleri çuňňur özleşdirmeklerinde uly esas bolup durýar. Talyplaryň ders sapaklarynda alan bilimlerini we başarnyklaryny iş ýüzünde berkitmek maksady bilen, olaryň okuw we önümçilik tejribeleriniň ýurdumyzyň döwlet edaralarynda, ilkinji nobatda, Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginde hem-de daşary ýurtlardaky diplomatik wekilhanalarymyzda geçirilmegi hem aýratyn bellärligidir.

Hormatly Prezidentimiziň teklibi bilen we ýörite Kararyna laýyklykda, Halkara gatnaşyklary institutynyň ýokary ýyl talyplarynyň daşary ýurtlardaky ilçihanalarymyzda we konsullyk edaralarymyzda, halkara guramalarynyň ýanyndaky hemişelik wekilhanalarymyzda 12 hepdelik önümçilik tejribesini geçmekleri, şeýle hem ýokary derejeli saparlara gidýän wekiliýetleriň düzümlerine goşulmaklary häzirki zaman dünýä tejribesinde nusga alarlykdyr diýilse, ýerlikli bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Durnukly ösüşiň 2030-njy ýyla çenli gün tertibini durmuşa ornaşdyrmagy üpjün etmek bilen bagty 2017-nji ýylyň awgust aýynyň 25-ine degişli Kararyna laýyklykda institutda degişli ylmy-usulyýet merkeziniň hereket edip başlamagy hem biziň ýurdumyzyň BMG bilen ýakyn hyzmatdaşlygynyň iş ýüzündäki subutnamasy bolup durýar. Şu mynasybetli, Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary institutynda Durnukly ösüş maksatlary boýunça ylmy-usulyýet merkezi 2017-nji ýylyň 1-nji sentýabrynda açyldy we ilkinji diňleýjilerini kabul etdi. Şeýle-de institutyň binýadynda Türkmenistanyň Diplomatik gullugy üçin administratiw-tehniki işgärleri taýýarlamak boýunça okuw merkeziniň diňleýjileri üçin 3 aýlyk okuwlaryň gurnalýanlygyny aýratyn nygtamak hem zerur.

Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň Halkara gatnaşyklary institutynda bilim ulgamynda öndebaryjy milli we halkara tejribeleriniň öwrenilmegi, olaryň utgaşdyrylmagy üçin zerur bolan işjeň halkara hyzmatdaşlyk alnyp barylýar. Bu wajyp işiň halkara-hukuk esaslary barada aýtmak bilen, geçen döwürde ençeme dünýä döwletleriniň diplomatik akademiýalary we halkara gatnaşyklary ugrundan hünärmenleri taýýarlaýan institutlary, uniwersitetleri bilen ikitaraplaýyn resminamalaryň uly toplumyna gol çekilendigini we olaryň durmuşa geçirilýändigini ýatlamak ýerliklidir. Şeýle ylalaşyklaryň çäklerinde, institutyň wekilleri daşary ýurtlaryň degişli ýokary okuw mekdeplerinde, syýasy we halkara barlaglary merkezlerinde halkara gatnaşyklary ugrundan kämil hünärmenleri taýýarlamak babatda ylmy-usulyýet, okuw we özara tejribe alyşmak maksady bilen yzygiderli saparlarda bolýarlar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow 2018-nji ýylyň 15-nji martynda geçiren Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde täze taryhy eýýamda Bitarap Türkmenistanyň daşary syýasat ugruny durmuşa geçirjek türkmen diplomatlarynyň ýaş neslini terbiýelemekde we taýýarlamakda Halkara gatnaşyklary institutyna möhüm ornuň degişlidigini nygtady. Ýurt Baştutany ýokary okuw mekdebiniň önünde jogapkärli wezipäniň – geljekki diplomatlaryň bu asyly hünäri üstünlikli ele alyp bilmekleri, alan bilimlerini iş ýüzünde netijeli ulanmaklary, Türkmenistanyň dünýä giňişliginde abraýynyň has-da belende galmagyna ýardam bermekleri üçin ähli şertleri üpjün etmek wezipesiniň goýlandygyny belledi.

Soraglar:

1. Önüni alyş diplomatiýasynyň manysy nämede?
2. Türkmenistanyň bitaraplygy bilen önüni alyş diplomatiýasynyň nähili arabaglanyşygy bar?
3. Türkmenistanyň Prezidentiniň halkara dawalary çözmek babatynda BMG derejesindäki nähili teklpleri bar?

Peýdalanylan edebiýatlar

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. V–XI tomlar. – A.: TDNG, 2012–2018.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmen diplomatiýasynyň wezipeleri // Türkmenistanyň daşary syýasaty we diplomatiýasy. №1, 2011, 2–6 s.
3. Türkmenistanyň Bitaraplygy: parahatçylygyň we ösüşin syýasaty. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň resmi çykyşlarynyň we ýüzlenmeleriniň ýygyndysy. – A.: TDNG, 2015.
4. Türkmenistanyň Bitaraplygy: parahatçylygyň we ösüşin syýasaty. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň resmi çykyşlarynyň we ýüzlenmeleriniň ýygyndysy. – A.: TDNG, 2019.
5. Bitarap Türkmenistanyň daşary syýasaty we diplomatiýasy. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň sözlän sözleri, çykyşlary we interwýulary. – A.: TDNG, 2010.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde eden çykyşy// «Türkmenistan» gazet, 21.12.2013.
7. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde eden çykyşy// «Türkmenistan» gazet, 21.12.2018.
8. Выступление Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова на международной конференции высокого уровня «Политика нейтралитета: международное сотрудничество во имя мира, безопасности и развития», (12 декабря 2015 г., город Ашхабад) // Внешняя политика и дипломатия Туркменистана. №4, 2014. с. 1–8.
9. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Hazarýaka döwletleriniň Baştutanlarynyň V sammitinde eden çykyşy // «Türkmenistan» gazet, 13.08.2018
10. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 73-nji maslahatynda eden çykyşy// «Türkmenistan» gazet, 30.09.2018

11. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň mejlisinde eden çykyşy//«Türkmenistan» gazet, 25.09.2018
12. *Rahmanow A.* Diplomatik gullugynyň esaslary – taryh, kadalar, nazaryýet, tejribe. – A.: TDNG, 2013.
13. *Baýlyýew A.* Bitaraplygyň türkmen nusgasy we onuň parahatsöýüjilikli häsiýetiniň taryhy esaslary// Türkmenistanyň daşary syýasaty we diplomatiýasy. №4, 2011, 36–41s.
14. *Karaýew B.* Türkmenistan – Birleşen Milletler Guramasy: parahatçylygyň, howpsuzlygyň we durnukly ösüşiň hatyrasyna hyzmatdaşlyk // Türkmenistanyň daşary syýasaty we diplomatiýasy. №3, 2014, 34–39 s.
15. *Karaýew B.* Türkmenistanyň daşary-syýasy strategiýasy: parahatçylygyň we ösüşiň hatyrasyna hyzmatdaşlygyň täze sepgitleri // Türkmenistanyň daşary syýasaty we diplomatiýasy. №4, 2012, 16–24 s.
16. *Караев В.* Геополитика нейтралитета: стратегия мира, безопасности и развития в действии // Внешняя политика и дипломатия Туркменистана. №4, 2014, с.92–97.
17. *Караев В.* Стратегия нейтралитета Туркменистана: за долгосрочный мир и безопасность на планете // «Нейтральный Туркменистан». 10.12.2013.
18. *Караев В.* Стратегия нейтралитета Туркменистана: региональное измерение глобальной координаты // «Нейтральный Туркменистан». 30.05.2015.
19. *Gurbangeldiýew J.* Türkmenistanyň Ýewropa ugry boýunça transaziýa ulag-üstaşyr geçelgelerini döretmek babatda başlangyçlary // Demokratiýa we hukuk. №3, 2018, 24-28 s.
20. *Ганюшкин Б. В.* Нейтралитет и неприсоединение.– Москва, 1965
21. *Вахрушев Ю. П.* Основы теории международных отношений. – Иркутск, 2008
22. Теория международных отношений: Хрестоматия. – Москва, 2002.
23. *Paul F. Diehe.* The Politics of Global Governance. – London, 2001.
24. *Lawrence Freedman.* Strategy. – NY, 2013.
25. *Marsh B., Gerry Stoker.* Theory and Methods in political science.– NY, 2002.
26. *Kissinger, Henry.* Diplomacy. – NY, 1994.
27. *Barry N.* An Introduction to Modern Political Theory. – London, 1982.
28. Cambridge history of Political thought. – Cambridge, 2008.

29. *Гроций Гуго*. О праве войны и мира. – Москва, 1956.
30. *Тиунов О. И.* Нейтралитет в международном праве. – Пермь, 1968.
31. *Mammedow N.* The contributions of Turkmenistan to development of international law of energy transit // Foreign policy and diplomacy of Turkmenistan. №3, 2018, 90–95 p.
32. Совместное коммюнике по итогам V саммита глав прикаспийских государств. // Внешняя политика и дипломатия Туркменистана. №3, 2018, с. 65–67.
33. www.turkmenistan.gov.tm
34. www.tdh.gov.tm
35. www.mfa.gov.tm
36. www.un.org

Mazmuny

GIRIŞ	7
-------------	---

I BAP

HALKARA GATNAŞYKLARYNDA BITARAPLYK SYÝASATYNYŇ YLMY-TEORETIK ESASLARY

§ 1. Halkara gatnaşyklary baradaky düşüňjeleriň tapgyrlaýyn özüşi we taglymat esaslary	10
§ 2. Halkara gatnaşyklarynyň ulgamlaryň görnüşe eýe bolmagy	19
§ 3. Halkara gatnaşyklary baradaky esasy ylmy-teoretik konsepsiýalar	29
§ 4. Halkara gatnaşyklaryny ylmy taýdan seljeriş usullary we çemeleşmeleri	39
§ 5. Daşary-syýasy doktrinalar we olaryň halkara gatnaşyklaryna täsiri	42
§ 6. Dünýä tertibinde güýç deňagramlylygy teoriýasy we parahatçylygy üpjün etmek meselesi	45
§ 7. Halkara gatnaşyklarynda bitaraplyk syýasatynyň orny we ähmiýeti	51
§ 8. Bitaraplyk syýasatynyň halkara gatnaşyklarynyň teoriýasyny baýlaşdyrmakdaky ähmiýeti	55
§ 9. Bitaraplyk syýasatynyň milli kanunçylyk we halkara-hukuk çeşmeleri	59
§ 10. Türkmenistanyň bitaraplygy halkara gatnaşyklary ylmynda täze sahypa hökmünde	64
§ 11. Türkmenistanyň bitaraplygy: syýasy-diplomatik tejribäniň ylmy çemeleşmeler bilen utgaşykly özüşi	72
§ 12. Halkara Bitaraplyk gününüň yglan edilmegi Türkmenistanyň halkara abraýynyň we taryhy tejribesiniň ykrar edilmegidir	76

II BAP

HALKARA GATNAŞYKLARYNYŇ TARYHY DÖWÜRLERİNDE BITARAPLYK ÝÖRELGELERİNİŇ ÝÜZE ÇYKYŞY

- § 1. Gadymy eýýam taryhynda bitaraplyk 79
- § 2. Türkmen halkynyň parahatçylyk we bitaraplyk däpleriniň taryhy kökleri ..86
- § 3. Beýik Ýüpek ýoly – gadymy türkmen döwletleriniň
parahatçylykly we hoşniýetli bitaraplyk syýasatynyň mysaly hökmünde ..95
- § 4. Orta asyr Ýewropa döwletlerinde bitaraplyk ýörelgeleriniň ulanylyşy . . 101
- § 5. XVIII–XIX asyrlaryň halkara gatnaşyklarynyň bitaraplyk ýörelgeleri.. . 104
- § 6. XIX asyrdaky bitaraplyk ýörelgeleriniň harby-syýasy
maksatlar üçin ulanylmagy 109
- § 7. XX asyrdaky bitaraplyk ýörelgeleriniň ösüşi 115
- § 8. Goşulşmazlyk Hereketi bitaraplyk ýörelgesiniň
özboluşly ýüze çykmasy hökmünde. 122

III BAP

BITARAPLYK SYÝASATYNYŇ ESASY GÖRNÜŞLERI WE HALKARA-HUKUK ESASLARY

- § 1. Daşary syýasatda hemişelik we oňyn bitaraplyk ýörelgeleri 128
- § 2. Uruş şertlerindäki bitaraplygyň halkara-hukuk esaslarynyň döredilmegi. 131
- § 3. Deňizde we suw ýollarynda bitaraplyk ýörelgeleriniň ykrar edilmegi . . 135
- § 4. Deňiz bitaraplygy baradaky Gawana Konwensiýasy 137
- § 5. Guryýer urşundaky bitaraplyk baradaky Gaaga Konwensiýasy 140

IV BAP

DÜNYÄ DÖWLETLERINIŇ BITARAPLYK TEJRIBESI

- § 1. Şweýsariýanyň hemişelik bitaraplygy 144
- § 2. Bitarap döwletler Türkmenistanyň we Şweýsariýa
Konfederasiýasynyň ikitaraplaýyn gatnaşyklarynyň ösüşi 150
- § 3. Awstriýanyň hemişelik bitaraplygy 156

§ 4. Bitarap döwletler Türkmenistan bilen Awstriýanyň ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygynyň ösüşi	159
§ 5. Belgiýanyň bitaraplyk tejribesi	169
§ 6. Maltanyň we Şwesiýanyň bitaraplygy.	171
§ 7. Finlýandiýanyň bitaraplyk tejribesi.	175
§ 8. Türkmenistan bilen Finlýandiýanyň dostlukly gatnaşyklary	176
§ 9. Ýewropanyň käbir beýleki döwletleriniň bitaraplygy.	178
§ 10. Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň bitaraplyk tejribesi	180
§ 11. Latyn Amerikasynyň käbir döwletleriniň bitaraplyk tejribesi.	183
§ 12. Aziýa yklymynyň ýurtlarynyň bitaraplyk tejribesi	185
§ 13. Käbir sebitleriň ýa-da aýry-aýry zolaklaryň bitaraplygy	188
§ 14. Bitarap territoriýalar we çäkler. Terra nullius..	191
§ 15. Bitarap ýurtlaryň parahatçylykly gepleşikler üçin ähmiýeti	194
§ 16. Mediasiýanyň ýa-da araçylygyň bitaraplygy. Hoşniýetli ýardamlar	196
§ 17. Bitarap döwletleriň BMG-niň Baş Assambleýasynda işjeňligi..	198

V BAP TÜRKMENISTANYŇ BITARAPLYGYNÝŇ HALKARA GATNAŞYKLARY ULGAMYNDAKY AÝRATYN ORNY WE ÄHMIÝETI

§ 1. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy saýlap almagynyň taryhy şertleri ..	203
§ 2. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň häsiýetli aýratynlygy we milli kanunçylykda berkidilmegi	208
§ 3. Bitarap Türkmenistanyň halkara gatnaşyklarynyň we daşary syýasatynyň şertnama-hukuk binýady	212
§ 4. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň syýasy-hukuk häsiýetnamasy ..	217
§ 5. Bitarap döwlet hökmünde Türkmenistanyň daşary syýasatynyň konseptual ýörelgeleri..	221
§ 6. Türkmenistanyň bitaraplygynyň dünýä derejesindäki derwaýslygy we ähmiýeti	238

VI BAP
TÜRKMENISTANYŇ BITARAPLYK ÝÖRELGELERINIŇ HALKARA
SYÝASATYNYŇ DÜRLI ŞERTLERINDE BERJAÝ EDILIŞI

- § 1. Türkmenistan – Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy: deňhukukly
we özara bähbitli gatnaşyklaryň ileri tutulmagy 247
- § 2. Türkmenistanyň Ykdysady Hyzmatdaşlyk
Guramasy bilen gatnaşyklary 254
- § 3. Türkmenistanyň parahatçylyga howp salýan wehimlere
garşy göreşmek ugrundaky halkara hyzmatdaşlygy. 257
- § 4. Türkmenistanyň bitaraplyk ýörelgeleriniň önüni alyş
diplomatiýasynyň tejribesinde ýüze çykmagy. 261
- § 5. Bitarap Türkmenistanyň goňşy Owganystanda parahatçylygy
dikeltmeklige we durnukly ösüşi ýola goýmaklyga goşandy.. . . . 271
- § 6. Parahatçylygyň, dostlugyň we durnukly ösüşiň diplomatiýasy 285
- Peýdalanylan edebiýatlar:.. . . . 295

Begenç Karayew

HALKARA GATNAŞYKLARYNDA BITARAPLYK SYÝASATY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>O. Ataýewa</i>
Surat redaktory	<i>O. Çerkezowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Kompýuter bezegi	<i>I. Zasarinnaya</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>J. Gurbangeldiyew</i>

Çap etməğe rugsat edildi 21.06.2019.

Ölçeği $70 \times 100 \frac{1}{16}$. Şertli çap listi 24,51. Şertli-reŋkli ottiski 51,27.

Hasap-neşir listi 24,54. Çap listi 19,0. Sargyt № 917. Sany 700.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat, 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.